٧

مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە،

کۆمەڵەی رۆشنبیری مێژوویی کوردستان دەریدەکات

- شەڕی پارتیزانی لە ماوەی شۆڕشی ئەیلولدا
- پۆلینی قۆناغەکانی مێژوو (مێژووی کورد)
- فەلسەفەی مێژوو لای تۆینبی
- الدولة الأيوبية الكردية في اليمن
- ماقاله المؤرخون عن صلاح الدين
- مماليك العراق النظام والطبقة

ژمارە ١٤
ساڵی چوارەم
بەهاری ٢٠١٠

ئەم کتێبە

لە ئامادەکردنی پێگەی

(منتدى إقرأ الثقافي)ە

WWW.IQRA.AHLAMONTADA.COM

بۆ سەردانی پەیجی پێگە:

https://www.facebook.com/iqra.ahlamontada/

بۆ سەردانی پێگەکە:

http://iqra.ahlamontada.com



مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە، کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

ژمارە (١٤) سالی چوارەم بەهاری ٢٠١٠



* گۆڤار : مێژوو
* ژمارە : [١٤]
* تیراژ : [٥٠٠] دانە
* چاپخانە : گۆڤار

کوردستان / هەولێر - کۆلانی بەرامبەر بەڕێوەبەرایەتی گشتی پەروەردەی هەولێر

پێرست

سەرووتار

مێژوو و زمان

◂ توێژینەوە

◂ وەرگێڕان

◂ القسم العربي

◄ کەشکۆڵی گۆڤار

سەرووتار

مێژوو و زمان

لەچەند وتارێکی پێشووتردا لەسەر هەندێك لایەنی پەیوەندی نێوان زمان و مێژووم نووسیبوو بە تایبەتی زمانی نووسینی مێژوویی، لەم وتارەشدا لایەنی تر دەخەینە ڕوو .

هەرچەندە زمان مێژووی خۆی هەیە زمانی کوردی لەسەردەمی ئیدارەی شێخ مەحمود وەکو ئەو زمانە نییە ئێستا قسەی پێ دەکرێت و پێی دەنووسرێت، بەبەراووردکردنی دوو دەقی هەردوو سەردەمیش ئەم ڕاستییە بەتەواوی بەدیاردەکەوێت، بە تایبەتی کە زمانیش کائینێکی زیندووە گەشە دەکات کە لەوانەیە نەخۆش بکەوێت لقی لێ ببێتەوە تەنانەت لەوانەشە بمرێ وەکو چۆن زۆر زمانی مردوو لە مێژوودا تۆمارکراون هەربۆ نموونە زمانی سۆمەری .

لەهەمان کاتدا زمان زۆر ڕاستی مێژوویی لە نێو خۆیدا هەڵدەگرێ کە لەوانەیە لە نووسینە مێژووییەکاندا باسیان لێوە نەکرابێ لە کاتێکدا کە زمان بەدیاری دەخات .

بۆ نموونە سەرچاوە کوردییەکان کە باس لە جوو لە کوردستان دەکەن لە پێش کۆچکردنیان بۆ ئیسرائیل، زۆر جەخت دەکەنەوە لە پەیوەندی پتەو و دۆستانەی نێوان کورد بەگشتی و جووەکانی کوردستان بەشێوەیەك کە هیچ ناکۆکییەك لە نێوان جووەکان و دانیشتوانی تری کوردستان نەبوویێت، لە کاتێکدا لەناو زمانی کوردیدا پێچەوانەی ئەوە دەبینینەوە کاتێك جوو بوون نیشانەیە بۆ ترسنۆکی دەوڵەمەندی بێ شومار کە دیارە ترسنۆکیەکە لایەنێکی نەرێنییە، هەروەها سەبارەت بە ژن لە کۆمەڵگای کوردی سەرەڕای ئەوەی کە چەند ڕۆژهەڵاتناسێکیش لە نووسینەکانیاندا زێدەڕۆییان لەوە کردووە کە باسیان لە ئازادی پتری ئافرەت کورد کردووە بەبەراوورد لەگەڵ ئافرەتانی نەتەوەکانی دراوسێ ی کورد بەڵام دیارە لەنێو زمانی کوردیدا بە شێوەیەکی باش ژن هەڵنەسەنگێندراوە چونکە ژن هەرچەندە ستایش بکرێت بە ژنێکی پیاوانە ناو دەبرێت لە کاتێکدا کە زۆر سوکایەتی بە پیاوێك دەکرێت ئەگەر بە ژنانی ناو بهێندرێت، بەم شێوەیە لە نێو زماندا زۆر ڕاستی مێژوویی هەیە کە لەوانەیە مێژوونووسان باسیان نەکردبێ یان پینەیان کردبێ یان پەردەپۆشیان کردبێ ئەمەش تەنیا دوو نموونە بوو لە کاتێکدا ئەم بابەتە زۆر هەڵدەگرێ و دەتواندرێ کتێبێکیشی لەسەر بنووسرێت .

سەرنووسەر

توێژینەوە

شەڕی پارتیزانی لە ماوەی شۆڕشی ئەیلولدا

قارەمان حەیدەر ڕەحمان

شۆڕشی ئەیلول لە ساڵی ١٩٦١ بە ڕابەرایەتی مستەفا بارزانی و لەژێر سێبەری پارتی دیموکراتی کوردستان هەڵگیرسا وبەردەوامیدا تاکو ئازاری ١٩٧٥ کە لە ئەنجامی پیلانێکی سێ قۆڵی لەنێوان حکومەتەکانی عێراق و ئێران و جەزائیر، بە پاڵپشتی حکومەتی ئەمەریکا هەرەسی هێنا، دوای ئەوەی هەردوو حکومەتی عێراق و ئێران پرۆتۆکۆلێکی هاوبەش لە بەرژەوەندییان ئیمزا کرد لەپێناو لەناوبردنی بزاڤی نەتەوەیی کورد لە کوردستانی باشور کە بە ڕێکەوتننامەی جەزائیر ناسراوە. هەرچەندە شۆڕشی ئەیلول توانی ببێتە سەرەتایەك بۆ دروستبوونی هزری نەتەوەیی لەلای کوردەکانی کوردستانی باشوور و ڕەواندنەوەی متمانە بە خۆنەبوون لەلایەن نەتەوەی کورد لەپێناو ڕاوەستان و دەنگ بەرزکردنەوە بۆ داواکردنی مافە نەتەوایەتییەکانی، لەهەمان کاتدا بووە هۆی دروستبوونی چەندان ڕێکخراوی سیاسی تر لە کوردستانی باشوور چونکە سەردەمی شۆڕشی ئەیلول تەنها حیزبی شیوعی عێراقی هاوبەش بوو لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد لە ناوچەکە، بەڵام دواتر بەهۆی هەرەسهێنانی شۆڕشەکە کە لە ئەنجامی ئەم ڕێکەوتنەی لەسەرەوە ئاماژەمان پێکرد، جیاوازی لە بیروبۆچوونەکان دروست دەبێ و لە بەرەنجامیشدا چەندان ڕێکخراوی سیاسی و گروپی چەکداری دروست دەبن و دێنە ناو بزاڤی ڕزگاریخوازی کورد لە ناوچەکە لە دیارتیشنیشیان یەکێتی نیشتمانی کوردستان و حیزبی سۆسیالیستی کوردستان و حیزبی زەحمەتکێشانی کوردستان و پارتی گەل و چەندانی تر، وێڕای درێژەدانی پارتی دیموکراتی کوردستان

بە خەبات لە شۆڕشێکی تر بەناوی شۆڕشی گولان. سەرەڕای ئەمەش پێشمەرگە لە شۆڕشی ئەیلولدا توانی متمانەیەك لای جەماوەرەکەی دروست بکات و لەهەمان کاتدا بەهۆی ئاستی بەرزی لە شەڕکردن و فشاری زۆری بەسەر حکومەتی عێراقی توانی حکومەتی عێراقی بۆ چەندان جار پەلکێش بکات بۆ سەر مێزی گفتوگۆکردن و دانوستاندن لەپێناو گوێگرتن لە داخوازییەکانی گەلی کورد.

دیاریکردن و هەڵبژاردنی ئەم بابەتە لەلایەن منەوە دەگەڕێتە بۆ نەبوون، یاخود کەمی، سەرچاوەی مێژوویی لەسەر شەڕی پارتیزانی لەبەرئەوەی زۆربەی ئەوانەی کەباسیان لە شۆڕشی ئەیلول کردووە زۆر بە پەرش و بڵاوی باسیان لە لایەنی سەربازی شۆڕشەکە کردووە، و بەڵکو زیاتر پێداگرییان لەسەر مەسەلە سیاسییەکان کردووە، جگەلەوەش ئەم شێوازە لە شەڕکردندا تاکو ئێستاکە لە ناوچە جیاجیاکانی جیهان پەیڕەو دەکرێت.

سەبارەت بە توێژینەوەکەم چەندین سەرچاوەی جۆراوجۆرم بەکارهێناوە، لە هەموویان گرنگتریش کە زۆر پشتم پێ بەستووە (البارزاني و الحركة التحررية الكوردية) بەرگی سێیەمی کە دانەرەکەی (مەسعود بارزانی)یە، و بەرگی دووەمی کتێبی (أحداث عاصرتها)ی (موحسین دزەیی)یە، لەگەڵ چەندین دیداری تایبەت لەگەڵ ئەم کەسایەتییانەی کە بەشداری ڕووداوەکانی ئەم سەردەمە بوون.

ئەم توێژینەوەیە لە پێشەکی و سێ تەوەری بنەڕەتی و کۆتایی پێکهاتووە. تەوەری یەکەم (شەڕی پارتیزانی لە مێژووی کۆن و هاوچەرخی کورددا)، کە تیایدا باس لە مێژووی شەڕی پارتیزانی دەکات لە ماوەی ٤٠٠ پ.ز تاکو هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول کە بەشێوەیەکی کورت باس لە ڕووبەڕووبوونەوەی کوردەکان دەکات لەگەڵ ئەو هێز و لەشکرانەی کە ڕوویان لە کوردستان کردووە. تەوەری دووەمی توێژینەوەکەم باسی (شەڕی پارتیزانی لە ماوەی شۆڕشە ئەیلولدا) دەکات، کە تیایدا بە ڕوونی و بە ووردی

ڕووداوکانی ئەم ماوەیە دەردەخات لە شەڕ و بەرەنگاربوونەوەی کوردەکانی کوردستانی باشوور بە سەرکردایەتی مەلا مستەفا بارزانی بەرامبەر بە لەشکرکێشی حکومەتی عێراقی بۆ سەر ناوچەکە، و چەندان شەڕی گرنگ لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٩٦١تاکو ١٩٧٠ ئامازەم پێکردووە و لەهەمان کاتدا ئاکام و دەرەنجامەکانیشم بەشێوەیەکی ڕوون دەرخستووە. جگەلەوەش لەم تەوەرەیەدا باس لە گرنگترین دانوستانەکانی نێوان حکومەتی عێراقی و سەرکردایەتی شۆڕشی کورد کراوە لەم ماوەیەدا.

سەبارەت بە تەوەری سێیەمی توێژینەوەکە باس لە (گۆڕانکارییەکانی عێراق و هاتنەدی مافەکانی نەتەوەی کورد) دەکات، لەم تەوەرەیەدا زیاتر جەخت لەسە ئاکامی شۆڕشەکە و ئەو گۆڕانکارییانەی لەنێو دەسەڵاتی حکومەتی مەرکەزی لە عێراق ڕوویاندا لەئەنجامی چەند کودەتایەکی سەربازی یەك لەدوای یەك و وەرگرتنی دەسەڵات لەلایەن حیزبی بەعس و هەوڵەکانی هەردوو لا بۆ چارەسەرکردنی کێشەی کورد کە دەرەنجامەکەی ڕێکەوتننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ی لێکەوتەوە.

بەربەستی بەردەم توێژینەوەکەم کەمی سەرچاوە لەسەر لایەنی سەربازی لەم ماوەیەدا بوو، بۆیە زیاتر پشتم بە دیدار و چاوپێکەوتن لەگەڵ ئەو کەسانەدا کە بەشداربوونە لە شەڕەکە، بەستووە، ئەگەرچی زۆربەی ئەوانەی بەشداربوون لە ژیاندا نەماون، یاخود بەساڵاچوون و توانای بیرکردنەوەیان لاواز بوون.

دەروازە :

شەڕێ پارتیزانی شێوازێکە لە شێوازەکانی شەڕ کە جۆرە تایبەتمەندییەکی خۆی هەیە و بریتی یە لەو شەڕانەی کە لەنێوان هێزە نیزامییەکان و هەندێك پێکهاتەی چەکدار ڕوودەدات لەپێناو بەدیهێنانی کۆمەڵە ئامانجێکی دیاریکراو بە پشتگیریکردنی جەماوەر یاخود بەشێکی جەماوەر، ئامانجی ئەم پێکهاتانە هەڵکەوتنی ئەو هەل و مەرجانەیە کە یاریدەی بەدیهێنانی ئەم ئامانجانە دەدات کە خەباتی لە پێناو دەکەن،

لەهەمان کاتدا ئەو پارتیزانانەی کەوا پێکهاتەی شەڕی پارتیزانین لەو خۆبەختکەرانەن کە لە خەباتی خۆیاندا پشت بە جەماوەر دەبەستن بە هەردوو شێوازەکانی ماددی و مەعنەوی، ئینجا چ بە هاوبەشیکردنی جەماوەر بێت لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازیدا لەڕووی مرۆییەوە، یاخود کۆمەك کردنی پاتیزانەکان لەلایەنی دارایی و دابینکردنی خۆراك و پۆشاك و جێگای حەوانەوە[١].

جەنگاوەرە پارتیزانەکان پێیان دەووترێت گەریلا[٢] لەکاتێکدا کە هیچ پێناسەیەکی دیاریکراو نیە بۆ وشەی گەریلا بەلاّم هەندێکجار بەمانای شەڕی پارتیزانی یاخود شەڕی میللی یان شۆڕش دێت، هەندێکجار بە بزوتنەوەیەکی بەرگری یاخود ڕزگاری دەووترێت، هەندێ: وا پێناسەی پارتیزانەکان دەکەن کە شەڕی لەشکر و سوپا دیکتاتۆرەکان دەکەن کە لە ئاست و توانای سەربازی لە خۆیان پێشکەوتووترن هەر بۆیە پەنا دەبەنە بەر ئەم جۆرە شەڕە بەهۆی هاوسەنگ نەبوونی هێز لەنێوانیاندا، بەلاّم شەڕەکە بەشێوازێکی سادە ئەنجام دەدەن[٣].

هەندێ: وا پێناسەی پارتیزانەکان دەکەن کە شەڕی ئەو هێزانە دەکەن کە لە ئاست و توانای سەربازی و لەجۆری چەك و مەشقی سەربازی لەخۆیان پێشکەوتوترن، بەم جۆرەش بوونەتە تۆلّەسەندەرەوەیەکی سیاسی[٤].

شەڕی پارتیزانی شەڕێکی ترسناك و خوێناوییە و فاکتەرێکی کاریگەرە بۆ داڕووخـانی ورەی لایـەنی بەرامبـەر، فاکتـەرە پالّـەرەکان جێبـەجێکردنی ستراتیژییەتی جۆراو جۆرە بۆ لێکترازان و دوورخستنەوەی هێزەکانی بەرامبەریان شپرزەکردن و تێکدانی هاوسەنگی و سەقامگری هێزەکان و گەڕاندنەوەیان بۆ قۆناغی بەرگریکردن لە خۆیان، گەریلا پێویستە هەمیشە بەدوای خالّە لاوازەکانی لایەنی بەرامبەردا بگەڕێت لەکاتی جێبەجێکردنی بەرنامە و داڕشتنی پلانی شەڕ و پێویستە تاکتیکی شەڕ بزانێت[٥].

ماوتسی تۆنگ[٦] کە باس لە تاکتیکی شەڕ دەکات ئامۆژگاری پارتیزانەکان دەکات، دەڵێت: "بگەڕێنەوە کاتێك دوژمن بەرەوپێش دێت، سەرقاڵی بکەن کاتێك دەوەستێت، گورزی لێ بوەشێنن لەو کاتەی هیلاك دەبێت، و بەدوایان کەون کاتێك رادەکەن"[٧].

بۆ شەڕی پارتیزانی زیاتر ناو جەنگەڵ و دۆڵ و کێوەکان هەڵدەبژێردرێن وەك شوێن، و جێگەی حەوانەوە و باشترە کە دووربێت لە ناوچەی دەسەڵاتی لایەنی بارامبەر و کەنار کەوتبێت، هەروەها گونجاوترە نزیك بێت لە دێهات و ناوچە ئاوەدانییەکان، بەڵام ئەگەر لە شارەکان دووربێت چاکترە. بەشێوەیەکی گشتیش ئەو شوێنانەی کە شەڕی پارتیزانی تێدا ئەنجام دەدرێت پێویستە کەمتر رێگای هاتوچۆی ئۆتۆمبێلی لەسەر بێت تاوەکو هێزەکانی بەرامبەر بەئاسانی دەستیان پێی نەگات بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی رۆژانە و زیاتر پشت دەبەسترێت بە توانای ئاژەڵ بۆ هاتوچۆکردن لەو شاخ و چیایانەدا. ئەم شوێنانە هەڵدەبژێردرێ بۆ دامەزراندنی بنکە و بارەگاکانی گەریلا و ئەنجامدانی چالاکییە نهێنییە سەربازی و سیاسییەکان، چونکە لە رووی ئاسایشەوە هیچ مەترسییەکی لەسەر نییە، بەتایبەتی ئەگەر هاتو رووبەرووی شەڕەکانی ئاسمانی و زەمینی بۆوە، چونکە دەتوانن بەهۆی مکۆمی ناوچەکە بەباشی خۆیان بپارێزن. لەڕووی ئابووریشەوە شوێنی دارستان سودێکی زۆری هەیە، چونکە بەرهەمی درەختەکان باشترین هۆکاری بژێوین بۆ گەریلا، هەروەها سەرەڕای ئەوەی ئەم داروبارە سوودی لێوەردەگیرێت بۆ دروستکردنی بنکە و بارەگا و شاردنەوەی کەل و پەل و تفاقەکان[٨].

بەگشتی باشترە تەمەنی گەریلا لە ٣٥ساڵ تێنەپەڕێ و تەندروستی باش بێت و لەسەر بیروباوەڕێکەوە هاتبێتە ناو ریزەکانی پارتیزانی، هەروەها دەبێت بەراکبەر بە لێپرسراوەکانی توانا و لێهاتوویی خۆی دیاربیکات، ئاخۆ دەتوانێ چ کارێکی شۆڕشگێڕانە ئەنجامبدات، شەڕ دەکات یان دەستی نووسینی هەیە؟ لەڕووی هونەرییەوە چی دەزانێت؟ لەلایەکی تر دەبێت ناوبانگی باشی هەبێت و جێگای متمانە

بێت، گەریلا دەبێت نەترس و توندوتۆڵ بێت بەرامبەر بە هەر فەرمانێك كە پێی دەسپێردرێت گوێڕایەڵ بێت و جێبەجێی بكات(٩).

هەروەك ئاماژەمان پێدا شەڕی پارتیزانی لەلایەن هێزیكی كەم ئەنجام دەدرێت لەبەرامبەر هێزێكی گەورەی نیزامی كە كاریگەری زۆری هەیە، هەرچەندە ئەوانەی لەم شەڕە بەشداری دەكەن ڕەنگە ژمارەیان كەم بێت لەكاتی دانانەوەی بۆسە یاخود لەكاتی هەڵكوتانە سەر لایەنی بەرامبەر دەتوانن خۆیان لەگەڵ هەل و مەرجە دژوارەكاندا بگونجێنن، وەك نەبوونی خۆراك و پێداویستییەكانی حەوانەوە بەتایبەتی لەو كاتانەدا كە لە بنكە و كۆڵگە سەرەكییەكانی خۆیان دووردەكەونەوە، جگە لەوەی كەوا ئەم ژمارە كەمە بە زەحمەتتر لەلایەن هێزی بەرامبەر دەكەونە دەست و دەستگیر دەكرێن و زەرەر و زیانیشیان كەمترە، بە بەراوورد لەگەڵ ئەوەی هێزێكی گەورە ئەم شەڕە بكات(١٠).

ئەم پێكهاتە چەكدارانە بەپێی بەرنامە و پلانی سەربازی سادە و ساكار هێرش دەكەنە سەر بنكە و مۆڵگە سەربازییەكان، بەڵام گورزی زۆر كاریگەر لە یەكە سەبازییەكان دەوەشێنن چونكە زیاتر لەو كاتانەدا گورز دەوەشێنن كە لایەنی بەرامبەریان هیچ ئامادەكارییەكی نەكردووە بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی ئەم جۆرە هێرشانە(١١).

ئەم شوێنانەی كەوا لەلایەن پارتیزانەكانەوە هەڵدەبژێردرێ بۆئەوەی هێرشی بكرێتە سەر زیاتر بنكەكانی پۆلیسن، بەتایبەتی ئەو بنكانەی دەكەونە ناوچە شاخاوییەكان؛ یاخود مۆڵگە و حەشارگەكانیان، هەندێكجاریش دانانەوەی بۆسە لەسەر ئەم ڕێگایانەی جموجوڵی سەربازییان لەسەرە بەمەبەستی پچڕاندنی پەیوەندی لەنێوان هێزە سەربازییە نیزامییەكان(١٢).

گەریلا جل و بەرگی تایبەت دەپۆشێ، بەگوێرەی وەرزەكانی ساڵ، لەبەهار جل و بەرگی سەوز دەپۆشێ و لە هاوینیشدا ڕەنگی خاكی لەبەر دەكات، مەبەستیش لە

گونجاندی ئەو بەرگانە لە کاتی وەرزەکانی ساڵ لەپێناو ئەوەیە لەکاتی جولانەوە و جموجوڵی سەربازییدا فڕۆکە جەنگییەکان ئەتوانن ئاشکرایان بکەن، زۆرکاتیش کە دەکەونە ناو چەم و دۆڵەکان، گەڵای دار لە خۆیان دەئاڵێنن تا وەکو درەخت دەربکەون[١٣].

لە شەڕی پارتیزانی زیاتر بایەخ بە چەکی سووک و ڕیز ئەدرێ وەکو کلاشینکۆف، چونکە سوکە بۆ هەڵگرتن و لەکاتی تەقاندنیشدا کەم دەوەستێ و بەکارهێنانی زۆر ئاسانە، بۆیە بەمەبەستی بەکارهێنانی گەریلا ڕادەسپێردرێ کە لەو کاتانەی توشی ئابلۆقەدان دەبێتەوە لەناو شەڕ پێویستە زۆر دەست بە تەقەمەنییەکانییەوە بگرێت و بەڕیزە تەقە نەکات بۆئەوەی زۆرترین کات پارێزگاری لەخۆی بکات تاکو دەتوانێ خۆی ڕزگار بکات[١٤].

چەندان جۆرە چەکی تر هەن کە بۆ شەڕی پارتیزانی سوودبەخشن، وەکو ڕەشاشی بی کەی سی و دیکتاریۆف و قەناس و ئارپی کەی و ئارپی جی و چەکی قورسیش وەکو هاوەنی ٦٠ ملم و ٨٠ ملم و ٥٧ ملم، ئەمانەیش بۆ گواستنەوە سوکن و دەگوێزرێنەوە. هاوەنی ٥٧ ملم و ئارپی جی زیاتر بۆ تێکشکانی تانك و زرێپۆش و تێکدانی سەنگەرەکان بەکاریان دێنن[١٥].

ئەم پێکهاتە چەکدارانە پێویستە پەیوەندییان لەگەڵ جەماوەر لەوپەڕی توندوتۆڵیدا بێت و هەمیشە لەنێوانیاندا دەبێ بجوڵێنەوە و ڕێباز و بەرنامە و بیروباوەڕ و ئامانجی خۆیانیان بۆ ئاشکرا بکەن، تاوەکو پشتیوانی جەماوەر بەدەست بهێنن کە یەکێکە لە فاکتەرە سەرەکییەکانی شەڕی پارتیزانی، ئەم ئەرکەش لە ئەستۆی ڕێکخستنەکانی ناوخۆی جەماوەردایە[١٦].

لێهاتوویی سەرکردە و سەرکردایەتییەکی سیاسی و عەسکەری بەهێز مەرجن بۆ دروستکردن و ئەنجامدانی شەڕی پارتیزانی و بەردەوام بوون لەسەر پەیڕەوکردنی ئەم

شەڕە، بەجۆرێك ئەو کەسەی سەرکردایەتی ئەو پێکهاتە چەکدارانە دەکات مەرجە لەلایەن جەماوەرەوە پشتی پێ ببەسترێ و جێگای متمانە و خۆشەویستی بێت، لەلایەن زۆربەی چینەکان، لەهەمان کاتدا پێویستە ئەو سەرکردەیە پەیوەندی دۆستایەتی و دیبلۆماسی دەرەکی لەگەڵ هاوسۆزەکانی هەبێت، جگە لەوەی سەرکردایەتییەکی سیاسی و عەسکەری بەهێزیش پێویستە بۆ ڕێکخستنی کاروبارەکانی کارگێڕی و دانانی پلانی ئایندەیی و بەرنامەی کار و چالاکییەکان[١٧].

خۆراکی سەرەکی گەریلا و ئەم پێکهاتە چەکدارانە لە نان و شەکر و چای پێکهاتووە، کە بەهۆی پەیوەندییەکانیان لەگەڵ جەماوەر بەدەستیان دەکەوێت. جگە لەوەی لەکاتی جوڵانەوەیاندا بەناو ئاوەدانییەکاندا لەلایەن خەڵکی ئەم ناوچانەوە میوانداری دەکرێن و جێگای حەوانەوە و خواردنی پێویستیان بۆ ئامادە دەکرێت، هەر گەریلایەکیش جگە لە چەکەکەی زەمزەمەیەکی ئاوی پێیە کە ئاوی تێدا خراپ نابێ[١٨].

لە کوردستاندا حوسێن حوزنی موکریانی بۆ یەکەمین جار لە گۆڤاری زاری کرمانجی لە بیستەکاندا بەم پێکهاتە چەکدارانەی لە چیاکانی کوردستان هەبوونە گوتووە پێشمەرگە، بەڵام بۆ یەکەمین جار ئەم ناوە بەکارهاتووە لە سەردەمی کۆماری کوردستان لە شاری مەهابادی ڕۆژهەڵاتی کوردستان، لەو کاتەدا کە لەشکرێك دروستبوو بەناوی لەشکری شۆڕشگێڕی کوردستان کە فەرماندەکەی جەنەراڵ مستەفا بارزانی بوو، و بە پێکهاتەکانی ئەم لەشکرە گووتراوە پێشمەرگە[١٩].

تەوەری یەکەم

شەڕی پارتیزانی لە مێژووی کۆن و هاوچەرخی کورد

بەدرێژایی مێژووی کۆن میللەتی کورد ئەم جۆرە شەڕەی ناسیووە و تارادەیەکی زۆریش سەرکەوتنیان تێدا بەدەستهێناوە، هۆکاری پەنابردنی کورد بۆ ئەم جۆرە شەڕە هەر لە سەرەتاوە دەگەڕێتەوە بۆ هۆکاری لاوازی هێزەکانیان لەڕووی چەك و مەشقی

سەربازی و پەرتەوازەیی و نەبوونی یەك سەرکردە و یەکنەگرتنی پێکهاتەکانی ڕێگربوون لەبەردەم دروستبوونی هێزی چەکداریی نیزامی، هەربۆیەش پەنایان بردۆتە بەر ئەنجامدانی شەڕی پارتیزانی لەو کاتانەی ڕووبەڕووی کێشە و گرفتە ناوخۆیی و دەرەکییەکان بوونەتەوە، بەپشتیوانی چیا و دۆڵ و دەشتەکانی کوردستان کە فاکتەرێکی بەهێز بوون بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزەکانی بەرامبەریان، هەروەك لە کتێبەکەی زەینەفۆن بەدیارکەوتووە لە کتێبی ئەناباسیس کاتێك باسی گەڕانەوەی لەشکری یۆنانی دەکات لە (٤٠١– ٤٠٠ پ.ن) و تێپەڕبوونیان بە وڵاتی کوردانی چیایی، کە بە کاردۆخییەکان ناویان دەبات کە چەند هیلاکییان بۆ هێزەکەی دروست کردووە. هەروەها ئاماژە بە کورد کراوە لە کتێبی جوگرافیای یۆنانی بەناوی سترابۆ لە سەدەی یەکەمی پێش زایین و دەڵێت: "کوردەکان زۆر بەتوانا و زیرەکن لە هەڵمەت بردن و خۆقایمکردن لەڕووی سەربازی و لە هونەری ئابلۆقەدان و دەست بەسەرداگرتن زۆر پێشکەوتوون"[٢٠].

کورد لەبەرئەوەی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکەی هۆزایەتی بووە سیستەمی ژیانیان بریتی بووە لە کشتوکاڵکرن و ڕاوچییەتی، هەر بۆیە لە سەرەتاوە چەکیان ناسیووە و بۆ ڕاوکردن بەکاریان هێناوە، جگە لەمانەش هۆزە کوردەکان هەمیشە لە ناوخۆیان کێشە و ململانێیان هەبووە لەسەر مەسەلە کۆمەڵایەتییەکان، بۆنموونە لەسەر زەوی و زار و دەسەڵات گرتنە دەست، هەر بۆەیش ئەم ناکۆکییانە بوونەتە هۆی دروستبوونی شەڕ لە نێوانیاندا و بەم شێوەیەش هێرشیان کردۆتە سەر یەکتری. زەینەفۆنی سەرلەشکری یۆنانیەکان دەیگێڕێتەوە لە سەرچاوەی پێشوو کە ئەوەی زۆر سەرنجی ڕاکێشام لەو شەڕە ئەو کۆمەڵە خەڵکانە بوون کە بە حیسسی ناویان دەبات لەناوچەکانی نێوان وڵاتی بابل و کاردۆخستان و دەڵێت: "ئەمانە هەرچەندە تیریان دەهاویشت تیروکەوانەکانیان لەدەست نەدەکەوتە خوارەوە، ئەمانە هەندێکیان بە

کۆمەڵ هێرشیان بردە سەر پاشەڵی لەشکری یۆنانییەکان و چەند کەسێکیان لێ بە پەڵە بەرد و تیر کوشتن و بریندار کردن، ئەمانە تەنیا چەند کەسێك بوون و یۆنانییەکان لە ناکاو هاتبوونە سەریان، ئەگەر بهاتبایە و ژمارەیان لەوە پتر بووایە گومان لەوەدا نییە کە لەشکری یۆنانییەکان دەکەوتە بەردەم مەترسی تەفر و تونابوونی تەواو"[٢١].

لە ساڵانی ١٢٨٠ هۆلاکۆی سەرلەشکری مەغۆل هێزێکی گەورە ئامادە دەکات بۆئەوەی بەرەو رۆژئاوای عەرەبی بکەوێتە رێگا بۆ لەناوبردنی خەلافەتی عەرەبی و دەستبەسەرداگرتنی ئاسیای رۆژئاوا، لە کرماشان هۆلاکۆ فەرمانی بە سوپاکەیدا بەرەو بەغدا بکشێت، لەشکرکێشییەکەی خستە ژێر فەرمانی ئەرقانۆیانەوە، تاوەکو رووبکاتە هەولێر و ئەو قەڵایەی کە تێیدایە پەلاماری بدات و ئەو لەشکرە کوردەی لە قەڵاکەدایە لەناوبەرێت، لەشکری مەغۆل قەڵای هەولێریان ئابڵوقەدا بە مەبەستی ئەوەی ئەو هێزەی لەناو قەڵاکەدایە بە بێ شەڕ خۆی بەدەستەوە بدات، بەڵام ئەو هێزە کوردە لەناو قەڵاکەدا بوو شەوێك لەناوقەڵایەکە هاتە دەرەوە و هەڵیکوتایە سەرلەشکری هۆلاکۆی مەغۆل، ئەوەی کەوتە بەردەستیان سەریانبڕی و کوشتییان و هەرچی کەرەستە و تفاقی ئابڵوقەدەرەکان بوو تەفروتونایان کرد و دواتر بەپەلە خۆیان کوتایەوە ناو قەڵاکە. ئەم کارەساتە ئەژنۆی ئەرقەنۆیانی هێنایە لەرزەوە، و دڵی لە ئابڵوقەدانەکە ساردکردەوە و دەستی هەڵگرت لە دەستبەسەرداگرتنی قەڵای هەولێر و دوای ئەوەی نائومێدبوو لەوەی بتوانێ بەشەڕ کۆنترۆڵی بکات، لەلایەکی تریشەوە خێڵە کوردیەکانی تر هەر بەشەڕی پارتیزانی رووبەڕووی لەشکری مەغۆل بوونەوە و لەناوچەکانی بۆکان و دیاربەکر، بەڵام دواتر بەهۆی زلهێزی لەشکری مەغۆل بەناچاری خۆیان تەسلیم کرد، لەدوو سەدە و نیوی دوای ئەوەدا حوکمداری مەغۆلەکان و ئیلخانییەکان و تەیمورلەنگی تەتەر و نەوە پاشماوەکانی هەمیشە لەلایەن کوردەکانەوە شان بەشانی ئەرمەنییەکان بەشەڕی پارتیزانی بەهەڵستییان کراوە[٢٢].

لە سەردەمی فتوحاتی ئیسلامیدا ناوچە کوردییەکان بەرهەڵستی زۆری لەشکری موسوڵمانەکانیان کردووە وبە ئاسانی فەتحکردنیان تێدا ئەنجام نەدراون و بەرگریش لەم ناوچانە کراوە لەبەرامبەر لەشکری موسوڵمانەکان. هەر بۆیەش لەشکری موسوڵمانەکان زۆر توندڕەوبوون لەگەڵ خەڵکی ئەم ناوچانە. محەمەد ئەمین زەکی بەگ لە کتێبەکەی بەناوی (خلاصە تأریخ الکرد و کردستان) بەپشت بەستن بەزۆر سەچاوەی مێژوویی وای بۆدەچێت کە کوردەکان بەشدارییان کردووە لە هەموو ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی لە کوردستاندا هەڵگیرساون لە ڕۆژگاری ئەبو جەعفەری مەنسور، وە کوردەکان هەڵگەڕانەوە لەسەردەمی خەلیفەی عەباسی موعتەسەم لە ناوچەکانی نزیك موسڵ بەسەرۆکایەتی جەعفەری کوڕی مەهر حەسەن کە ناسراوە بە میر حەسەن لە ساڵی ١٨٤٠ز، بەهەمان شێوەش لە سەردەمی موقتەدا یاخود لە سەردەمی بوەهییەکان جگە لەم شەڕانەش چەندان شەڕی تر لەنێوان سوپای خەلافەت و کوردەکان ڕوویانداوە، لەدوای لەناوچوونی خەلافەتی عەباسی و دروستبوونی دەوڵەتی عوسمانی کوردەکان بەردەوام بوون لە هەوڵە ڕزگاریخوازەکانیان لەڕێگەی ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی کەوا لە ناوچە کوردییەکاندا هەڵدەگیرسان، بە پشت بەستن بە شێوازی شەڕی پارتیزانی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی هێز و لەشکرەکانی بەرامبەریان.

لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم بەشی باشوری کوردستان زۆر ڕاپەڕینی بەخۆوە بینیووە، وەك ڕاپەڕینی عەبدولڕەحمان پاشای بابان ساڵی ١٨٠٦ و هەوڵەکانی میر محەمەد ١٨١٣ و میری سۆران و دروستکردنی لەشکرێکی گەورەی کوردی و چەکدارکردنی بە شێوەیەکی ڕێك و پێك و هەروەها هەوڵدان بۆ ڕزگاری لە دژی سوڵتانی عوسمانی لەپێناو دروستکردنی کوردستانێکی یەکگرتوو[٢٣].

هەروەها بزوتنەوەی ئیسماعیل پاشای بادینان و بزوتنەوەی میر بەدرخان کە سنووری دەسەڵاتی فراوانبوو لە ڕۆژهەڵات و باشوری کوردستان لە ساڵی ١٨٤٢، و دواتر ڕاپەڕینی یەزدان شێر لە ساڵی ١٨٥٥ لە دژی دەوڵەتی عوسمانی نموونەیەکی تری بەهێزی کوردەکانە لە شەڕی پارتیزانی کە توانی دەست بەسەر شاری بەدلیسدا بگرێت و تەواوی ئەو ناوچانەی کەوتە دەست کە کەوتبووە نێوان وان و بەغدا و لەژێر چنگی دەوڵەتی عوسمانیان دەربهێنێت[٢٤].

شێخ عوبەیدوڵای نەهری گەورەترین شۆڕشی کوردایەتی لەبەرامبەر عوسمانیەکان بەرپا کرد، بەڵام شۆڕشەکە تا کۆتاییی سەری نەگرت، بۆیە دەگوترێ شۆڕشەکەی شێخ عوبەیدوڵا سەرهەڵدانێکی نەتەوەیی بووە[٢٥].

شێخ عوبەیدوڵای نەهری بە هاوکاری هەمزە ئاغای سەرۆکی هۆزی مەنگور و بەپشتیوانی کۆمەڵە سوارچاکێکی کورد لە کوردستانی تورکیا چوونە ناو ئێرانەوە و لەڕێگای چیای باشووری ئورومیە و لە ڕۆژئاوای بەسەرکردایەتی بیست هەزار جەنگاوەر توانیان گورزی کوشندە لە سوپای ئێران بوەشێنن و چەندان ناوچەیان کەوتە دەست، بنەماڵەی بەدرخانییەکانیش ڕۆڵێکی سەرکەوتوویان گێڕا لە ڕاپەڕینەکانی کورد و داوایان لە دەوڵەتی عوسمانی دەکرد سەربەخۆییان بداتێ و بەهۆی گوێنەدانی دەوڵەتی عوسمانی بە داخوازییەکانیان بەدرخانییەکان ڕویان کردە شەڕی پارتیزانی لە بەرامبەر دەوڵەتی عوسمانی و کوڕەکانی بەدرخان لە سەرووی ئەم پێکهاتانەوە بوون کە شەڕی پارتیزانیان لەبەرامبەر سوپا و لەشکری عوسمانیدا ئەنجام ئەدا. لەدوای کودەتای ئیتیحادییەکانیش لە تورکیا ١٩٠٨ کۆمەڵەی تەعاون تەرەقی لە کوردستانی باکوور دەرچوو بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولقادری نەهری و ئەمین عالی بەدرخان، کە هەرچەندە بزوتنەوەیەکی ڕۆشنبیری و سیاسی بوو، بەڵام چەندان پێکهاتە و شانەی چەکداریشی هەبوو، بۆ پارێزگاریکردنی شارەکانی بەدلیس و وان و دیاربەکر و ئەرزرۆم لە هێرش و پەلاماری عوسمانییەکان[٢٦].

عەشیرەتە بارزانییەکانیش لە باشووری کوردستان بەسەرکردایەتی شێخ عەبدولسەلامی بارزانی ڕاپەڕین لە ساڵی ١٩٠٩- ١٩١٠ لەبەرمبەر دەوڵەتی عوسمانی و ڕوویان کردە شەڕی پارتیزانی لە چیاکانی دەوروبەری ویلایەتی موسڵ، و ئەو هێزانەی کە ناردران بۆ سارکردنەوە و لەنابردنی ڕاپەڕینەکە نەیانتوانی ئەرکەکانیان جێبەجێ بکەن.

یەکەم زەنگی هۆشیاری نەتەوەیی ڕاستەقینە لەلای کورد لە ساڵی ١٩١٤ز لێیدا کە بە پلەی یەك میری جەزیرە بەدرخان بەگ پێی هەڵسا، کاتێك چووە قاهیرە و یەکەم بزوتنەوەی یەکگرتووی چالاکی دامەزراند بەناوی هێڤی کورد[٢٧].

لە ساڵی ١٩١٩ شێخ مەحمودی حەفید[٢٨] لە سلێمانی ڕاپەڕی لەبەرامبەر دەسەڵاتی ئینگلیزەکان داوای سەربەخۆیی دەکرد بە پشتیوانی ئەو هێزە چەکدارانەی کەوا لەگەڵیدا بوون کە ئاستێکی بەرزیان هەبوو، لە ڕووبەڕووبوونەوەی لەشکری ئینگلیز، هەرچەندە ئینگلیزەکان خاوەنی لەشکرێکی زلهێز بوون و سەرکەوتووی جەنگی یەکەمی جیهانی بوون، بەڵام پێکهاتە چەکدارەکانی کورد بەهۆی پەیڕەویکردنی سیستەمی شەڕی پارتیزانی توانیان جموجوڵی هێزەکانی ئینگلیز لە ناوچەی سلێمانی پەك بخەن تا دواتر لەئەنجامی شەڕێکی سەخت و دژواردا لە ناوچە شاخاوییەکانی ئەم سنوورە و لەژێر بەردە قارەماندا شێخ مەحمود بریندار دەبێ و بەدیلی دەکەوێتە دەستی ئینگلیزەکان و ئەمانیش دووری دەخەنەوە بۆ بەغدا[٢٩].

شێخ سەعیدی پیران[٣٠] لە کوردستانی باکور بە پاڵپشتی ئەو هێزە چەکدارانەی کەوا لە خەڵك و جەماوەری ناوچەکانی پیران و دیاربەکر لەگەڵیدا بوون لە ساڵی ١٩٢٥ز شۆڕشێکی چەکداری بەرپاکرد لەپێناو ئازادی و ڕزگاری و بەدەستهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی کورد، ئەم کۆمەڵە و پێکهاتە چەکدارییانەی شێخ سەعید لە شۆڕشەکەیدا دروستی کرد بوون هەموویان پێکهاتەی پارتیزانی بوون لەبەرئەوەی لەشکری تورك لەشکرێکی بەهێز بوو لەڕووی چەك و تەقەمەنی و هونەرەکانی تری

سەربازی، هەر بەهۆی پەیڕەیکردنی سیستەمی شەڕی پارتیزانی شێخ سەعیدی پیران توانی چەندان ناوچەی کوردستانی باکور لەدەست هێزەکانی دەوڵەتی تورکیا دەربهێنێت، بەڵام دواتر بەهۆی خیانەتکردنی سەرکردەی پاسەوانەکانی شێخ سەعیدی پیران بەدیلی دەگیرێت لەگەڵ چل و حەوت کەس لە هاوەڵەکانی و لە ٤ی ئەیلولی ١٩٢٥ لەسێدارە دەدرێت[٣١].

لەساڵی ١٩٢٧ز ئیحسان نوری بەگ ڕاپەڕینێکی چەکداری هەڵگیرساند کە ماوەی سێ ساڵ بەردەوام بوو لە باکو و ڕۆژهەڵاتی چیای ئارارات بەڵام لەشکری تورکیا ئەم شۆڕشەی دامرکاندەوە، لەدوای شەڕێکی گەورە و زیانکی زۆر، لە باشووری کوردستانیشدا هەوڵەکان بەردەوام بوون لەلایەن دانیشتوانی ئەم ناوچانە بەمەبەستی گەیشتن بە مافە نەتەوایەتییەکان، بەتایبەتی دوای دەست هەڵگرتنی ئینگلیزەکان لە ئینتیدابی عێراق و بەر لەکاتی خۆی مەلا مستەفا بارزانی لەگەڵ برایەکەی شێخ ئەحمەدی بارزانی لە ساڵی ١٩٢٣ز هاتنە ناو ڕووداوەکان، دوای ئەوەی ئینگلیزەکان ڕاپەڕینەکەی شێخ مەحمودیان لەنابرد[٣٢].

زۆر کات ئەم هێز و لەشکرانەی ڕووبەڕووی شەڕێ پارتیزانی بوونەتەوە بەناچاری پەنایان بردۆتە بەر هێزی دەوڵەتانی تر لەپێناو ڕزگارکردنی هێزەکانیان لە پەلامار و هێرشی پارتیزانانە لەگەڵ ئەوەی ئەم شەڕە تۆقێنەرە و دەبێتە هۆی داڕوخانی ورەی لایەنی بەرامبەر، هەرچەند لەشکر و سوپای پێشکەوتوو و زلهێزی هەبێت، دەوڵەتی تورکیاش بۆ دامرکاندنەوەی شۆڕشی دەرسیم لە ساڵی ١٩٣٧ز دەستبەرداری زەوی زارێکی زۆری خۆی بوو بۆ دەوڵەتی ئێران لەبەرامبەر هاوکاریکردنی بۆ لەناوبردنی بنکەی شۆڕشگێڕانی کورد لە شاخەکانی ئاگری، کە بەهۆیەوە تورکیا توانی گەمارۆی کوردەکان بدات لەو ناوچانە[٣٣].

دوژمنە چاوەڕوانکراوەکانی وڵاتی میسۆپۆتامیا ناونیشانی ئەو بەڵگەنامە ئینگلیزیانەن کە ئەم ڕاستیە مێژووییەی بۆ پاراستووین لەبارەی شەڕەکانی نێوان کورد

و ئینگلیز و نووسیوویانە و دەڵێن: "کوردەکان لەبەرئەوەی شەڕکەری چاك و گورج و گۆڵن، دوژمنێکی خەتەر یان ترسناکن"[٣٤].

مەلا مستەفای بارزانی بەسەرکردایەتیکردنی چەند پێکهاتەیەکی پارتیزانی لە عەشیرەتی بارزانییەکان ساڵی ١٩٤٤ ڕاپەڕینێکی چەکداری بەرپاکرد لە ناوچەکانی باشووری کوردستان، بارزانییەکان شارەزاییەکی زۆریان لە شەڕی پارتیزانیدا هەبووە، هەر بۆیە کاتێك کۆماری کوردستان لە ڕۆژهەلات لە شاری مەهاباد دروستبوو لە ساڵی ١٩٤٥ز بە مەبەستی پشتیوانیکردن لە قازی محەمەد و کۆماری کوردستان بارزانییەکان خۆیان گەیاندە شاری مەهاباد و لەوێ لەشکرێکیان دروست کرد بەناوی سوپای شۆڕشگێڕی کوردستان و مەلا مستەفای بارزانیش پلەی جەنەراڵی وەرگرت و بوو بە فەرماندەی سوپای کوردستان[٣٥].

بەهێز ترین شەڕ لە کۆماری کوردستان لەنێوان سوپای شۆڕشگێڕی کوردستان کە پێکهاتەکەی تەواو لە بارزانییەکان بوون لەگەڵ سوپا و لەشکری ئێران شەڕی تاراوا بوو لە ساڵی ١٩٤٦ز، لەم شەڕەدا لەشکری بارزانییەکان توانیان سەرکەوتنێکی گەورە بەدەست بهێنن بەسەر سوپای ئێرانی، لەبەرەودواهاتنی مانگی نیستانی هەمان ساڵدا فەوجی یەکەمی سوپای بارزانییەکان توانیان گەورەترین هێرشی سوپای ئێرانی تێك بشکێنن کە بەریارمەتی و پشتیوانی چەندان فڕۆکە و تانك و تۆپخانە و هێزێکی گەورەی پیادە بۆ قارراوا هاتبوو لە بەری سەقز. ئەنجامی ئەم شەڕە بووە کارەساتێك بۆ سوپای ئێرانی چونکە هەشتا سەربازیان لێ کوژرا و سەد و بیست کەسی تریان بەدیلی کەوتە دەستی بارزانییەکان[٣٦].

ئەزمونی دەوڵەمەندی بارزانییەکان لە شەڕی پارتیزانی و ئەو سەرکەوتنە گەورانەی کە لەم شەڕانەدا بەدەستیان هێنا بەرامبەر وڵاتە زلهێزەکانی وەکو تورکیا و ئێران، فاکتەرێکی زۆر بەهێزبوون بۆ بیرکردنەوە لە دروستکردن و سەرهەڵدانی شۆڕشێکی

گەورە لە باشووری کوردستان بە مەبەستی بەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی کورد لەم ناوچەیە لەڕێگای پەیڕەوکردنی سیستەمی شەڕی پارتیزانی بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی لەشکر و سوپای دەوڵەتی عێراقی(٣٧).

تەوەری دووەم

شەڕی پارتیزانی لە ماوەی شۆڕشی ئەیلول

لە باشوری کوردستان لە ١١ی ئەیلولی ١٩٦١ شۆڕشێکی گەورە و فراوان سەریهەڵدا بەسەرپەرشتی پارتی دیموکراتی کوردستان و بەڕابەرایەتی مەلا مستەفای بارزانی کە تەواوی ناوچەکانی باشووری کوردستانی گرتەوە، ئەو هێزە بارزانییانەی کە لەدوای ڕوخانی کۆماری کوردستان لە ڕۆژهەلات کۆچیان کرد بۆ ڕووسیا لەدوای ڕوخانی مەلەکیەت لە عێراق و هاتنی ڕژێمێکی کۆماری بۆ سەر تەختی دەسەلات، دوا بەدوای گفتوگۆیەکی دۆستانە لەگەڵ ڕژێمی نوێی عێراق گەڕانەوە نیشتمان و لەبەغدای پایتەختی عێراق دەستیان کرد بە وتووێژ لەگەڵ حکومەتی عەبدولکەریم قاسم، بەلام حکومەتی عێراق جارێکی تر مافە نەتەوایەتییەکانی کورد و داخوازییەکانی مەلا مستەفا بارزانییان سەبارەت بە مافی چارەی خۆنوسین فەرامۆشکرد، هەر بۆیە لە سەرەتای ئازاری ١٩٦١ز مەلا مستەفا بەغدای بەجێهێشت و گەڕایەوە بارزان(٣٨).

لەدوای بۆردومانکردنی ناوچەی بارزان و پشدەر لەلایەن فڕۆکە جەنگییەکانی حکومەتی عێراق سەرکردایەتی شۆڕشی کورد هەستا بە هۆشیارکردنەوەی جەماوەر و ئامادەکردنی بۆ هەر ئەگەرێکی چاوەڕواننەکراو. لەناوچەکانی پشدەر و ڕانیە ئەندامانی پارتی کە لە جەلال تالەبانی و عومەر دەبابە پێکهاتبوون لە ناوچەکە داویان لە سەرۆك هۆز و عەشیرەتەکانی ئەو ناوچەیە کرد کە ئامادەکاری بکەن بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی سوپا و لەشکری حکومەتی عێرقا. لە بارزان بارزانی هەستا بە کڕینی چەك و دابینکردنی تەقەمەنی پێداویستییەکانی شەڕ بۆ پێشمەرگە و ئامادەکاری تەواوکرا بۆ

هەڵگیرسانی شۆڕش لەبەرامبەر ئەم هەوڵانەی شۆڕشگێڕانی کورد، حکومەتی ناوەندیی عێراقیش هەستا بە چەکدارکردنی هەندێ لە هۆزە کوردییەکانی وەکو زێباری و برادۆست و بریفکان بۆئەوەی لەبەرامبەر بزوتنەوەکەی کورد بەکاریان بهێنێ، پێشمەرگەی کوردستان دروشمی دیموکراسی بۆ عێراق و ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستانیان بەرزکردەوە[39].

لە سەرەتای دەستپێکی شۆڕش بارزانی نوێنەرەکەی خۆی، کە جەلال تالەبانی بوو، ڕەوانەی پشدەر و ڕانیە کرد و لەڕێگەی ئەم نوێنەرەوە داوای لە جەماوەری ناوچەکە کرد کەوا بە شەڕی پارتیزانی ڕووبەڕووی هێز و لەشکری عێراق ببنەوە، چونکە تاکە ڕێگایە بۆ بەدەستهێنانی سەرکەوتن لەبەرامبەر زلهێزی سوپای عێراقی[40].

بارزانییەکان یەکێ بوون لەو هێزانەی کە توانیوویانە تەنها بە درکاندنی هێزەکانی بەرامبەریان بتۆقێنن، بەهۆی ئەزموون و مێژووی زۆریان لە ڕووبەڕووبوونەوەی لەشکرە پێشکەوتووەکان بەتایبەتی هێزە دراوسێکان، و دانانەوەی بۆسە بۆ یەکەکانی سوپای عوسمانی و سوپای عێراقی، بەم جۆرەش بوونەتە مامۆستا لە شەڕی پارتیزانی و شەڕی چیایی بێ ڕکابەر. لەو شوێنەی بۆسەیان بۆ هێزەکانی بەرامبەر دادەمەزراند توانایان هەبوو کە بە هیچ شێوەیەك نەجوڵێنەوە، تا ئەو کاتەی هێزەکانی بەرامبەریان لێیان نزیك دەکەوتنەوە ودەکەوتنە ناو بۆسەکەیانەوە، زۆر لێهاتوو بە توانابوونە لە جەنگ و تاکتیکی شەڕ و ئابڵوقەدانی زیرەکانە لەسەر بنکەکانی پۆلیس بەبێ ئەوەی گیانیان بخەنە بەر مەترسی تفەنگی هێزەکانی بەرامبەریان.

یەکێ: لەو خاسیەتانەی کە پێشمەرگەکانی کوردستانی باشور هەیانبوو لە ماوەی شۆڕشی ئەیلولدا، ئەم بەرە فراوانەبوو کە لە مەیدانی شەڕ کردبوویانەوە وکە فاکتەرێکی کاریگەربوو بۆ سەرلێشێواندنی هێزەکانی بەرامبەریان لەبەرئەوەی نەیاندەتوانی کۆنترۆڵی تەواوی بەرەکانی جەنگ بکەن، لەهەمان کاتدا بارزانییەکان لە شەڕکردن دا زۆر

ئارام و لەسەرخۆ بوون، لەکاتی مامەڵەکردنیان لەگەڵ ڕووداوەکانی جەنگ، و زۆر بەهێمنی چاوەڕێی یەکە سەربازییەکانی حکومەتیان دەکرد تاکو تەواو لێیان نزیک دەکەوتنەوە، ئینجا ئاگربارانیان دەکردن(٤١).

هێزەکانی حکومەتی عێراقی بەهۆی ناشارەزاییان لەو ناوچانەی شەڕیان لێدەکرد و ئەو بەرە فراوانەی جەنگ کە بەڕوویاندا کرابۆوە، و بەهۆی بەکارهێنانی پلان و فرت وفێڵی جۆراوجۆر لەلایەن پێشمەرگەوە، هێزەکانی پەرتەوازە و لاواز و هیلاك بوو، ورەی سەربازەکانی حکومەت داروخابوو، لەهەمان کاتدا ناکۆکی و ناخۆشی زۆر لەنێو ئەفسەرە پایە بەرزەکانی دروست بووبوو. بەرەکانی جەنگ زۆر فراوان بوو، کردەوە سەربازییەکان دەستی پێکرد و پێشمەرگەکان لەسەر شاخ و چیاکاندا ڕووبەڕووی مەترسی هێرش و پەلامارەکانی هێزی عێراق بوونەوە(٤٢).

سەرکردایەتی سیاسی کورد ئاگاداری ئەندام ولایەنگرانی حزب و شۆڕشی کردەوە خەڵك لە ناو شارەکان هۆشیاربکەنەوە و بەرنامە و ئامانجی حیزب و شۆڕشیان بۆ ڕوون بکەنەوە، هەربۆیە شانە نهێنییەکانی پارتی لەناو شارەکانی کوردستان هەستان بە جێبەجێکردنی فەرمانی سەرکردایەتی سیاسی لە کوردستان و دەستیان کرد بە کاروبارە سیاسیە نهێنییەکانیان و ڕێکخستن و ئامادەکردنی جەماوەر بۆ پشتگیریکردنی پێشمەرگە و شۆڕشەکە، و لەهەمان کاتدا چەند پارچە چەك و تەقەمەنییەکی زۆریان کڕی و کۆکردەوە، و بە نهێنی گەیاندییانە دەستی پێشمەرگە لە ناوچەی بارزان، جگە لەوەی هەر یەك لە حکومەتەکانی یەکێتی سۆڤیەت و ئێران ئامادەیی خۆیان پیشاندا بۆ هاوکاریکردنی شۆڕشی کورد لە باشور بە پێدانی مەبلەغێك پارە بۆ کڕینی چەك و تەقەمەنی و گواستنەوەی لەڕێگای ئەوانەی کە بازرگانی کڕین و فرۆشتنی چەکیان دەکرد لە کوردستاندا. باڵیۆزخانەی ڕوسیا لە بەغدا هێڵێکی پەیوەندی کردەوە لەنێوان حکومەتەکەی سەرکردایەتی شۆڕشی کورد، و بەرپرسی ڕاستەوخۆی ئەم کارە

سکرتێری یەکەم بوو لە باڵیۆزخانەی ڕووسیا کە ناوی ناسکۆف بوو لەلای کوردەکانیش حەمید کاوانی[٤٣] ڕاسپێردرابوو بە وەرگرتنی پارەکە و کڕینی پارچە چەکەکان و ناردنی بۆ بارزان بە هاوکاری لقی پارتی لە هەولێر، بەتایبەتی لەڕێگەی ئەو شانە نهێنیانەی کەوا لە ریزەکانی پۆلیسدا بوون[٤٤].

لە کۆتایی مانگی ١٠ی ١٩٦٢ حکومەتی ئێران لەڕێگای پەیوەندییەکانی لەگەڵ چەند ئەندامێکی مەکتەبی سیاسی پارتی، پەیوەندی سیاسی و دیپلۆماسی لەگەڵ کورد دروست کرد و ئامادەیی خۆیان نیشاندا بۆ هاوکاریکردنی شۆڕشی کورد لە ڕووی ئابووری و سەربازی، لەهەمان کاتدا ئامادەیی نەخۆشخانەکانی وڵاتەکەیان پیشاندا بۆ وەرگرتنی بریندارانی پێشمەرگە و چارەسەرکردنیان لەسەر ئەرکی حکومەت و بەشێکی زۆری داودەرمانی وەکو هاوکاری و کۆمەك ڕەوانە کرد بۆ بەرەکانی شەڕ لەڕێگەی هەریەك لە عومەر دەبابە و عەلی عەسکەری ، ئەو ناوچانەی بنکە و بارەگای سەرەکی پێشمەرگەی تێدا بوو، دەرمان و کەرەستەکانی پزیشکی زۆری بۆ دابینکرد[٤٥].

پرۆسە جەنگییەکان دەستی پێکرد بە هێرشێکی گەورەی سوپای عێراقی بۆ سەر شاری سلێمانی و توانی بچێتە ناو شارەکە بەبێ ئەوەی ڕووبەڕووی هیچ بەرگرییەکی چەکداری ببێتەوە، لەبەرئەوەی بەشێکی زۆر لەو هۆز و عەشیرەتانەی کە لە ناوچەکە بوون بە نهێنی لەگەڵ حکومەت ڕێکەوتنیان کردبوو لە بەرامبەر دەستکەوتنی هەندێك بەرژەوەندی تایبەت بە خۆیان، ئەندمانی پارتی دیموکراتی کوردستان لەدوای بێ ئومێد بوونیان لە پشتیوانی ئەو هۆز و عەشیرەتانە، ڕوویان کردە شاخ، لەوانەش جەلال تاڵەبانی چووە چەمی ڕێزان و عومەر دەبابەش لە ناوچەی بیتوێندا خۆی حەشاردا. لە هەولێر پێشمەرگە ڕوویانکردە چیای سەفین و لەوێ بنکە و مۆڵگەی خۆیان داکوتا لەدوای ئەوەی هەواڵەکانی شاری سلێمانیان پێگەیشت. لە دهۆکیش بە هەمان شێوە لەدوای ئەوەی ئەندامانی پارتی و جەماوەری ناوچەکە دەستیان دایە چەك بەرەو

شارۆچکەی زاخۆ هەڵکشان و هەڵیانکوتایە سەر بنەکەکانی پۆلیس و بارەگای حکومەت و لەماوەی چەند کاتژمێرێك دەسەلاتی کارگێڕی و سەربازی حکومەتیان لەم شارۆچکەیە لەناوبرد، ودواتر لە ناوچەکەدا کشانەوە و ڕوویانکردە ناو چیا و شاخە دژوارەکانی ئەم سنوورە، بەڵام ئەم تێکشکانەی هێزەکانی پێشمەرگە بەشێوەی کاتی بوو، تاکو دواتر هێزەکان ڕێکخران و چەندان یەکە و پێکهاتەی پارتیزانیان لێ دروستکران و بۆ شەڕ ئامادە کران(٤٦).

لە ساڵەکانی ١٩٦١ و ١٩٦٢ بەرەکانی جەنگ کەوتە دەوروبەری زاخۆ و هەردێرەکان و ناوچەی باتوفە، سوپای عێراق لەم شەڕانەدا شکستی هێنا لەبەرامبەر هێزە پارتیزانەکانی پێشمەرگە و زەرەر و زیانێکی مرۆیی زۆری پێگەیشت. لە بەهاری ١٩٦٣ شەڕێکی گەورە لە سنوورێکی بەرفراوان بەتایبەتی لەسەر چیای مەتین ڕوویدا کە دەکەوێتە سنووری ڕۆژئاوای شارۆچکەی ئامێدی، لەم شەڕەشدا پێشمەرگە سەرکەوتن و شکستێکی تریان بە سوپا و لەشکرە نیزامییەکان و غەیرە نیزامییەکانی حکومەتی عێراقی گەیاند، هەرچەندە لە ١٨ی تشرینی دووەمی ١٩٦٣ کودەتایەکی سەربازی لە بەغدا لە دژی عەبدولکەریم قاسم ڕوویدا بەڵام چالاکیە سەربازییەکان و پرۆسە جەنگییەکانی حکومەتی عێراق بۆ سەرکوتکردنی شۆڕشی کورد لە باشووری کوردستان هەر بەردەوامبوو(٤٧).

بەشێك لە شیوعییەکانی عێراق لەژێر زوڵم و ستەمی دەسەڵاتی ڕەهای حکومەتی مەرکەزی ڕایانکرد و پەیوەندییان بە شۆڕشی کورد کرد و توانیان ڕۆڵی کاریگەر ببینن لە لاوازکردنی دەسەڵاتە سەربازی و کارگێڕی و ئابورییەکانی حکومەتی عێراقی، لە کوردستانیش هەستی نەتەوەیی زۆر بەهێز بوو، لەلایەن چین و توێژەکانی نێو کۆمەڵگەی کوردستانی، بۆیە کوردستانییەکانی غەیرە موسڵمانیش ئینتیمایان بۆ کێشە نەتەوەییەکان هەبوو، بەبێ ئەوەی گوێبدەنە جیاوازییەکانی بیروڕای ئاینی، هەربۆیە

توانیان ئەمانیش ڕۆڵێکی کاریگەر ببینن لە شۆڕشی ئەیلولدا، کە ئەمەش یەکێك بوو لە خاسییەتەکانی شۆڕشەکە. کە چەندان بیروڕای جیاوازی تێدا کۆبووەوە لەوانە ئاشوورییە کوردستانیەکان کە بەشداری بەرچاویان هەبوو لە شەڕە پارتیزانییەکان و چەندان سەرکردە و کەسایەتی دیاریان کردە قوربانی کێشەکە، ئاشوورییەکان لە شۆڕشی ئەیلول لەلایەن هورمز ناوێك سەرکردایەتی دەکران، یەکێك بوو لە گەورە پیاوەکانی ئاشووری، هورمز لە ئەنجامی شەڕێکی گەورە لە ساڵی ١٩٦٤ دەکوژرێ لەو کاتەی بە نارنجۆك هێرش دەکاتە سەر کاروانێکی سوپای سوریا کە بۆ هاوکاریکردنی سوپای عێراق هاتبوونە ناوچەی باشوری شاری دهۆك، هەر لەنێوان شۆڕشگێڕاندا ئافرەتێکی ئاشووری مەسیحی هەبوو بەناوی مارگێت جۆرج[٤٨] کە تەمەنی لە ٢٥ ساڵ زیاتر نەبوو، ئەم ئافرەتە لە دەرەوە بە جان دارکی کوردستان ناسرابوو، زۆرجار وا باسیان کردوە کە پێشمەرگەکان نەدەچوونە شەڕ ئەگەر وێنەی ئەم ئافرەتە شۆڕشگێڕەیان لەسەر سنگی خۆیان هەڵنەواسیبووبە[٤٩].

شەڕی پارتیزانی لە باری کۆمەڵایەتی جیاناکرێتەوە، چونکە ئەم شەڕە لەپێناوی ئامانجێکە کە چینێك یان چەند چینێك بەشداری تێدا دەکەن، لەم بارەیەوە مەسعود بارزانی لە کتێبەکەیدا دەڵێت "ئەو چینەی بەڕاستی خۆی بۆ شۆڕش بەختکرد چینی جوتیاران بوو، چونکە هەر لە سەرەتای هەڵگیرسانی ئاگری شۆڕشەوە هەتا کوژانەوەی لە ناوچەرگەی جوتیاراندا بوو، ئەو جوتیارانەی ماڵی خۆیانیان بۆ کردینەوە، نانیان پێدا ین و بەڵکو زیاتریش لەوە کردیانین بە هاوبەشی هەموو بەرهەمێکی خۆیان کە بە ڕەنجی شان و ئارەقی ناوچەوانی خۆیان پەیدایان کردبوو، تەنانەت لەم خانووە ساکارانەی خۆیاندا ئێمەیان حەواندەوە، یارمەتی شۆڕشیان ئەدا و لە تەنگانەترین کاتدا هەتا چەکیشیان پێداوین، ئەوەش لەبیرناچێتەوە کە چەندان ڕۆڵەی خۆیان کردە قوربانی شۆڕش و ئازادی میللەتی کورد"[٥٠].

سوپای پێشمەرگە لە ناوەڕۆکیدا سوپایەك بوو لە جوتیاران پێکهاتبوو، ئەو گوندانەی کە سوتێنران و خاپوورکران، موڵکی ئەوان بوون، و ئەو شوێنانەی کە جێگا و کۆڕی شەڕ و شۆڕبوون هەر جێگا و موڵکی ئەوان بوون، بۆیە ئەو شۆڕشەی کورد لە بناغەدا شۆڕشی جوتیاران بوو.

شەڕی پارتیزانی لە شۆڕشی ئەیلولدا پشتگیرییەکی فراوانی لێ کراوە لەلایەن جەماوەری کوردستانەوە کە ئەمەش فاکتەرێکی کاریگەربووە بۆ بەردەوامی شۆڕش. پشتیوانی جەماوەر بۆ شۆڕش بە چەندەها شێواز ئەنجامدراوە، ئینجا چ لە رێگەی کۆکردنەوەی یارمەتی مادی چ بەدابینکردنی هوکاری مەعنەوی، سەرکردایەتی شۆڕش هەر لە سەرەتای هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلولدا، هەرکاتێك رووبەڕووی کێشە و گرفتی مادی دەبۆوە ڕاستەوخۆ رووی دەکردە لایەنگرانی شۆڕش و جەماوەرەکەی داوای کۆمەك و هاوکاری لێ دەکردن، بەتایبەتی لەناو ئەوانەی کەوا خەڵکی بەدەسەڵات بوون لەلایەنی داراییەوە، لەڕێگەی رێکخستنە نهێنییەکانی ناو شارەکاندا هاوکارییە داراییەکان بۆ شۆڕش کۆدەکرانەوە[٥١].

کەسایەتی بەهێز و دادپەروەرانەی بارزانی هۆیەکی بەهێزبوو بۆ دروستبوونی هاوسۆزی جەماوەری کوردستان و چەند پێکهاتەی تری عێراقی بۆ شۆڕشی ئەیلول، پشتیوانی جوتیاران بووە و لەگەڵ سەرکردە سیاسیەکاندا بە هاوکاری کاری دەکرد و دەسەڵاتی بە یەکسانی بەسەریاند دابەش دەکرد، و ئەو بڕیارەی پەسەند دەکرد کە بە بڕوای زۆرینە پەسەند بوو، و هەرکاتێك پلانێکی سەربازی دابڕشتایە دەیخستە دەنگدانەوە لەنێو سەرکردە سەربازییەکان بۆ پەسەندکردنی و بە ڕەزامەندی هەموو لایەك کارەکە ئەنجام دەدرا[٥٢]. بۆیە جەماوەری کوردستان وەکو سەرکردەی هەموو چین و توێژەکان سەیریان دەکرد و پشتگری و پشتیوانیان لێ دەکرد[٥٣].

ئەم فاکتەرانە هاندەربوون بۆ هەڵبژاردن شەڕێ پارتیزانی لەنێو شاخەکانی کوردستان لەبەرامبەر سوپای عێراقی جگە لەوەی کورد لە شەڕی پارتیزانیدا زۆر لێهاتوو بووە

لەبەرئەوەی کردەکان هیچ چارەیەکی تریان نەبووە لە شەڕکردن لەگەڵ هێزە نیزامییەکانی حکومەت بەهۆی هاوسەنگ نەبوونی هێز لەنێوانیاندا، کەربۆیە هەمیشە هەوڵیداوە ئەو هێزە نیزامیانە پەلکێش بکات بۆ ناوچە دابڕاوەکان لە بەرزایی چیاکاندا، چونکە لەم شوێنانە مەترسی لە هیچ هێزێك نەبوو، تەنها فڕۆکە جەنگییەکان نەبێت ئەگەر ئاشکرایان بکات، چونکە تەنها دارێك یاخود بەردێك بەس بوو بۆئەوەی خۆیان لەژێریدا حەشار بدەن. بەشێك لە سەرچاوەکان بەشێوەیەك ئاماژە بە پێشمەرگەی کورد دەدەن کە چیا ناسە و چالاکی زۆری تێدایە و ئارەزووی زۆری هەیە لە هێرشکردن بەتایبەتی لە شەو و لەنێو دۆڵەکاندا و ترس و دڵەڕاوکێ و تۆقاندن دروست دەکات، و بڵاودەکاتەوە، و هێزە نیزامییەکانی حکومەت تەنها بە ڕۆژ خۆیان بەدیاردەخست و هەندێك جاریش بە یارمەتی زرێپۆشەکانیان ڕێگا و بانەکانیان کۆنترۆڵ دەکرد، تاوەکو ڕێگا لە جموجوڵی پێشمەرگەکانی چیایی بگرێت لەسەر ڕێگا و لەنێو دۆڵەکاندا[٥٤].

شەڕەکانی زۆزك و بیرە و ڕواندوز کە کۆتاییان هات بە گەورەترین و تاڵترین ئەنجام بۆ سوپای عێراقی، لەکاتێکدا بوو کە لەشکری پێشمەرگەی کوردستان بە خەنجەر و تفەنگ بەرامبەر بە چەك و ئامێرە جەنگییە پێشکەوتووەکانی شەڕیان دەکرد، لەگەڵ ئەوەی ڕووبەڕووی بۆردومانی بەردەوامی تۆپهاوێژە بەهێزەکان و فڕۆکە جەنگییەکان بوونەوە، پێشمەرگەی کوردستان لەم شەڕە سەرکەوتنێکی گەورەیان تۆمارکرد و تەواوی دوو تیپی سەربازی نیزامی حکومەتیان تێکشکاند و ئەوانەی مانەوە ڕایان کرد و پێشمەرگە بەدوایان کەوتن لە ئەنجامی تۆمارکردنی ئەم داستانەدا سەدان تەرمی سەربازی کوژراوی حکومەت و چەندن دیلیان کەوتە دەست، لەگەڵ بەشێکی زۆر لە چەك و تەقەمەنی[٥٥].

لە ناوچەی ڕانیەش بەهەمان شێوە پێشمەرگەکانی کوردستان کەوتنە دانانەوەی بۆسە لە کاروانێکی سەربازی حکومەت کە بەرەو قەڵادزێ دەچوو، کاتێك کاروانی

سەربازەکان گەیشتنە گوندی سەیداوا کەوتنە نێو بۆسەی پێشمەرگە لەناو گوندەکە لە ئەنجامدا تەواوی سەربازانی کاروانە سەربازیەکە لەناوچوون و کوژران و چوارادە ئۆتۆمبێلی جۆری زیلی سەربازی کە لەنێو کاروانەکە بوون تێك و پێك شکان و بەجێمان لە ناوچەکە و ئامرفەوجەکەشیان کە ناوی عەقید کافی بوو بەدیل گیرا. لە ڕۆژی ١٩٦٢/٩/٢٥ سەرکردایەتی شۆڕشی کورد پلانێکی تۆکمەی دانا بۆ هێرشکردنە سەر خواکورك بە پشتیوانی هێزێکی چەکدار کە لە سێ سەد کەس پێکهاتبوون لە بارزانییەکان و نێروەییەکان و دۆسکییەکان و گەردییەکانی تورکیا و هێزەکانی بتوێن و پشدەر بەسەرکردایەتی حاجی بێرۆخی، لەهەمان کاتدا هێزێکی تر پێکهات لە بارزانی زێبارییەکان کە نزیکەی سەد و پەنجا پێشمەرگە دەبوون، بە فەرماندەیی حەمید ئاغای دۆڵەمەری بەمەبەستی ئەوەی لەلایەکی جیاوازی تری هێزەکانی پێشوو هێرش بکات لەلایی گوندی خنێرەوە هێرش بکەنە سەر دۆڵی خواکورك، لەشەودا شەڕ دروست بوو لەنێوان پێشمەرگە و هێزەکانی حکومەت، لە ماوەی چەند کاتژمێرێك هێزەکانی حکومەت ڕایانکردە سنووری تورکیا و پێشمەرگەکانی کوردستان بەدوایانکەوتن و لەسەر سنووری نێوان تورکیا و عێراق شەڕێکی تری خوێناوی لەنێوان هەردوو لادا دروست بوو تاوەکو هێزەکانی حکومەتی عێراقی هاوکاری ئەو سەربازە تورکانەی کە بۆ هاوکارییان هاتبوونە سەر سنوور خۆیان ڕزگارکرد و پەڕینەو ناو خاکی تورکیا[٥٦].

لە ١٧ی تەموزی ١٩٦٣ حکومەتی عێراقی بە پشتیوانی دەیان تانك و زرێپۆش هێزێکی زۆری پیادەی نیزامی و غەیرە نیزامی بە دوو ڕەتل هێرشیان کردە سەر هێزەکانی پێشمەرگە لە ناوچەی مەیدان مۆریك، هێزەکانی پێشمەرگەی کوردستان لوقمان بارزانی سەرپەرشتی دەکردن، لەشکری عێراقی تۆپخانەیەکی قورس و هاوەن و فڕۆکەی بەکارهێنا لە شەڕەکەدا، هێزەکانی پێشمەرگە بەهۆی هاوسەنگ نەبوونی هێز لەگەڵ سوپا و لەشکری عێراقی پاشەکشەیان کرد بۆ بناری چیا و لەوێدا سەنگەریان

داکوتا، کاتێك سەربازانی عێراقی لە مۆلگەی پێشمەرگە نزیك بوونەوە لە بناری چیادا ڕووبەڕووی هێرشی بەهێزی پێشمەرگە بوونەوە، لە ئەنجامدا ژمارەیەکی زۆر لە سەربازانی ڕژێم کوژران و بریندار کران و ژمارەیەکی زۆریشیان بەدیل گیران و کەوتنە دەستی پێشمەرگە سەرەڕای چەندان کەل و پەل و تفاقی سەربازی کە هێزە عێراقییەکان لەپاش ڕاکردنیان لە مەیدانی شەڕەکە لە دوای خۆیان بەجێیان هێشت[٥٧].

لە مانگی ئابی ١٩٦٢ پێشمەرگە سەرکەوتنێکی گەورەی تریان بەدەستهێنا بەسەر سوپای عێراقی لە چامە شێروان، ئەم سەرکەوتنە زۆر گرنگ بوو بەلای پێشمەرگەوە چونکە لەشکری عێراق بەهۆی ئەم شکستەوە بێ ئومێدبوو لەسەر بەردەوامیدان بەشەڕ لەم ناوچەیە و دەستی هەڵگرت، لە ئابلۆقەدنی ناوچەی بارزان، بەم شێوەیەش ناوچەکە بووە شوێنی حەسانەوەی پێشمەرگە، چونکە لە مەترسی پەلاماری لەشکری عێراق دوورکەوتەوە[٥٨].

لە ١٠ی تشرینی ١٩٦٣ بارزانی گەیشتە گوندی گەزنە داوای لە پێشمەرگەکانی ناوچەی باڵەکایەتی کرد کار بکەن لەپێناو ئازادکردنی ئەم ناوچانەی لە ئەنجامی هێرشی بەربڵاوی حکومەت لە دەست پێشمەرگە وەرگیرابوون لە چیای هەندرێن و زۆزك، هەر بۆیە ڕاستەوخۆ هێزێك پێکهێنرا بەسەرکردایەتی عەقید نەبەوی دایانکوتایە سەر ناوچەکە و توانیان هەندرێن و زۆزك و حەسەن بەگ بگەڕێننەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیان[٥٩].

پێشمەرگە لە کاتی ئەنجامدانی شەڕی پارتیزانی بەهیچ شێوەیەك کاروکردەوەی ڕفاندنی پیاوەکانی حکومەتی عێراقیان ئەنجام نەداوە وەکو ڕەوشتێکی بەرزی پێشمەرگە بۆ بەرز ڕاگرتنی ناوی پێشمەرگە، هەربۆیە کاتیك لە ساڵی ١٩٦٣ هەندێك پێشمەرگە هەڵدەستن بە ڕفاندنی بەڕێوەبەری پۆلیسی هەولێر و دەیگوازنەوە بۆ شوێنێکی شاراوە لە کەسنەزان کە بنکەیەکی کاتی پێشمەرگەی لێ بوو، دەستبەجێ لەلایەن چەند لێپرسراوێکی حیزب ئازد کرا

و ئەوانەی ئەو کارەشیان ئەنجامدابوو ڕاستەوخۆ سزا دران، چونکە پێشمەرگە بەدوای مافە نەتەوایەتییەکانی خۆیەوە بووە و سەکردایەتییەکەی ڕەوشت بەرز بووە و ڕێگای نەداوە کاری ناشیرین ئەنجام بدەن، و پێشمەرگە دوژمنداری خەڵکی عێراقی نەدەکرد، چونکە یەکێك لە دروشمەکانی شۆڕشەکەی برایەتی و پێکەوە ژیان بووە لەنێوان کورد و عەرەب و پێکهاتەکانی تری عێراق، بەڵکو کورد لەپێناو بەدیهێنانی مافە نەتەوایەتییەکانی لە دژی حکومەتی عێراقی شەڕی دەکرد، لەبەرئەوەی حکومەتی عێراقی دانی بە مافەکانی کود نە ئەنا لە کوردستاندا(٦٠).

لەو کاتەی حکومەتی عەبدولکەریم قاسم ساڵی ١٩٦٣ لەناوچوو لەسەر دەستی بەعسیەکانی عێراق، شۆڕشی کورد لەوپەڕی بەهێزیدا بوو و چەندان شکستی گەورەیان بەسەر لەشکری عێراقیدا هێنا و شۆڕشەکەش تەواوی ناوچەکانی کوردستانی گرتبۆوە، بۆیە لەو کاتەی کەوا حکومەتی عەدولڕەحمان عارف دەمەزرا هەستیکرد لەو هەلومەرجە ناسکەیاندا توانای ڕووبەڕووبوونەوەیان نیە لەگەڵ کوردەکان بۆیە بەباشیانزانی داوای دانوستاندن بکەن لەگەڵ کوردەکان بۆ ڕاگرتنی شەڕ و گوێ لە داواکارییەکانی کورد بگرن، هەر بۆیەش لە ئازاری ١٩٦٣ وتوێژ لەنێوان کود و حکومەتی عێراق دەستی پێکرد، بەڵام لەو کاتەی هەردوو لا خەریکی دانوستاندن بوون هێزێکی پێشمەرگەی کودستان لە ناوچەی سپیلك هێرشیان کردە سەر کاروانێکی سەربازی حکومەت و بیست لە سەربازەکانیان کوشتن لە سەرەتاکانی حوزەیرانی ١٩٦٣، بەم شێوەیەش پەیوەندییەکانی نێوان هەردوو لاتێکچوون و لەهەمان ڕۆژدا حکومەتی عێراق ی هێرشێکی بەربڵاوی کردە سەر کوردستان، لەم هێرشەدا حکومەت تەواوی کەرەستە و ئامێرە پێشکەوتووەکانی جەنگیان بەکارهێنا بۆ لەناوبردنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد. لە نیسانی ١٩٦٥ لەسەر ڕێگای کورکوك- سلێمانی هەندێك پێشمەرگە ڕووبەڕووی پێکدادانێك بوونەوە

ـەگـەڵ کـاروانێکی سـەربازی حکومـەت کـە بـووە هـۆی کوشـتنی چـەند سـەباز و ئەفسەرێکی حکومەت. ئەم شەڕە بووە هۆی شکاندنی ئاگر بەست لـەنێوان شۆڕشـی کورد و حکومەتی عێراقی بۆیە حکومەت شەڕ دەستپێدەکاتەوە لەگەڵ کورد ـ بەڵام وا ڕێکەوت کە لە گەرمەی شەڕدا بوو عەبدولسەلام عارف کوژرا لە نیسانی ١٩٦٦[٦١].

شەوی ٢/١ ی حوزەیرانی ١٩٦٦ حکومەتی عێراقی توندترین و بەربڵاوترین هێرشـی وشکانی و ئاسمانی بەناوی (توكلنا علـى الله) هێنایـە سـەر ناوچـەی باڵـەك کـە ئامـانجی هاتنە پێشەوە بوو لە حەوشەی ڕەواندوز و هەرەو هەندرێن و زۆزك و داگیرکردنـی حـاجی ئۆمـەران، و مـاوەی مـانگێکی بـۆ هێرشـەکە دانـا، لـەدوای شـەڕێکی تونـد و سـەخت هێزەکانی حکومەت توانیان چەند هەنگاوێك لە ڕۆژئاوای چیای هەندرێن بێنە پێشەوە و بەشێکی گرنگیان لە چیای زۆزك دەست بەسەرداگرت[٦٢].

لە ١١ی ئایاری ١٩٦٦ هـەموو هێزەکـانی پێشمەرگە لـەم ناوچـەیە کۆبوونـەوە کـە هێزێکیان لەلایەن سەید کەمال نوعمانـەو سەرپەرشـتی دەکـرا، سـەر بـەحیزبی شـیوعی عێراقی بوون و هێزەکەی تر سەر بە پارتی دیموکراتی کوردستان بوو لەژێر سەرپەرشتی عیزەتی سلێمان بەگ کە ئامر بەتالیۆنی چواری هێـزی پێشمەرگە کوردسـتان بـوو، لـە ١٢ی ئایاری ١٩٦٦ هێزێکـی بیـست و پێـنج کەسـی لـە پـارتی و هێزێکـی بیـست و پێـنج کەسـی لـە شـیوعی و دە کـەس لـە هێـزی سـاڵح ئـاکۆکی، هـەموو ئـەم هێزانـە لـەژێر فەرماندەیی ئیدریسی کوڕی مـەلا مـستەفا بـارزانی پێکهێنـران بەمەبەسـتی هێرشـکردنە سەر سوپای عێراقی و مۆڵگەکانیان لە چـیای زۆزك و هەنـدرێن، لـە ئەنجامـدا هێزەکـانی پێشمەرگە توانیان کەپکەمۆ دەست بەسـەردا بگـرن و ژمارەیـەکی زۆر تـۆپ و هـاوەن و ڕەشاش و چەکی سوك و بێتەل و وڵاغ و زۆر شتی تر کەوتە دەستی پێشمەرگە[٦٣].

دەرەنجام لەشکر و سوپای عێراقی ڕایکرد و لەناوچەکە کشایەوە بەرەو ڕەوانـدوز و زیانی گیانی گـەورەی پێکـەوت، بـەم شـێوەیە حکومـەتی عێراقـی بـاوەڕی تـەواوی هێنـا

بەوەی کە ناتوانێ کۆتایی بە بزوتنەوەی عەسکەری بهێنێ لە کوردستاندا بۆیە دەستی کرد بە ناردنی ناوبژیوانان و دەواکردنی دانوستان لەگەڵ سەرکردایەتی شۆڕش و لەنێوان ئەو کەسایەتییانەی کە بە ناوبژیوانییەکە هەڵسان محەمەد حەسەن دزەیی و زەید ئەحمەد عوسمان هاتنە کوردستان، سەرکردایەتی شۆڕش ڕەزامەندی نیشاندا بۆ گفتوگۆکردن و شاندێکی کوردی بەسەرکردایەتی حەبیب محەمەد کەریم بۆ وتوێژکردن لەگەڵ حکومەتی عێراقی لە حوزەیرانی ١٩٦٦ ڕەوانەی بەغدا کران، لەدوای چەند کۆبوونەوەیەك لەنێوان هەردوولادا بڕیاری ئاگربەست و ڕاگرتنی شەڕ درا(٦٤).

تەوەری سێیەم

گۆڕانکارییەکانی عێراق و هاتنەدی مافەکانی نەتەوەی کورد

دوا بەدوای ڕاگرتنی شەڕ لەنێوان کورد و حکومەتی عێراقی ڕاگەیاندنی ئاگربەست لەنێوان هەردوو لا، حکومەتی عێراقی بۆ بەدیارخستنی نیازپاکی خۆی لەگەڵ خواست و داواکارییەکانی کورد بڕیاریدا بە تەرخانکردنی دوو کورسی لەنێو حکومەت بۆ دوو نوێنەری کورد کە یەکێکیان موحسین دزەیی و ئەویتریان ئیحسان شێرزاد بوو، بەم شێوەیەش حکومەتی عێراقی توانی لە پەیوەندییەکانی لەگەڵ کورد و شۆڕشەکەی هەنگاوی بەهێز و زۆر باش بێتە پێشەوە، لە هەمان کاتدا وا پێدەچێ حکومەت بەهۆی تەرخانکردنی ئەم دوو پۆستە وزارییە بۆ کوردەکان هەوڵیدابێت کوردەکان دوور بخاتەوە لە هەندێك داواکاری کە پەیوەندی هەبێت بە مافە نەتەوایەتییەکانی جگە لەوەی پلانێك بووە بۆ ڕێکخستنەوەی ریزەکانی سوپا و لەشکرەکەی لەپاش ئەوەی لە زۆربەی شەڕەکانی بەرامبەر بە کورد، ڕووبەڕووی شکست بۆوە، لە هەمان کاتدا ئاگر بەستەکە لەنێوان هەردوو لای شەڕکەر کەشێکی ئارامی لە عێراقدا دروست کرد بە تایبەتی لە ناوچە کوردییەکاندا کە ماوەیەکی دوورودرێژبوو بووبووە مەیدانی شەڕەکانی کورد و حکومەت، لەگەڵ ئەوەی ناوچە کوردنشینەکان و سەرکردایەتی شۆڕشی کورد

هەریەکەیان بە جیاواز سوودیان لە ئاگربەستەکە کرد لەبەرامبەریشدا حکومـەتی عێراقـی ئەم هەلەی قۆستەوە بۆ دروستکردنی چەند یەکەیەکی چەکداری غـەیرە نیزامـی لـە نێـو کوردە بە کرێگیراوەکان و پێکهاتەیەکی بـەهێزی چـەکداری دروسـتکرد کـە تـەواویان لـە کورد پێکهاتبوون، بۆ ئەم مەبەستەش سوودی لە هەندێك هۆز و عەشیرەتە کوردییـەکان وەرگرت لەوانەی هەست و سۆزی نەتەوەییان لاواز بووە و ناکۆکی ناخۆشیان هەبووە لە پێشتر لەگەڵ بنەماڵەی بارزانییەکان، لەدوای ڕێکەوتنی ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٦٦ سـەرۆك وەزیرانی ئەوکاتەی عێراق کە تاهیر یەحیا بوو بە سـەردانێکی فـەرمی گەیشتە ناوچـەی خەلەکان، بە مەبەستی چاوپێکەوتنی بـارزانی لـە دواتـر عەبدوڕەحمان عـارفی سـەرۆك کۆمـار هـەر بـە مەبەسـتی تونـدوتۆڵکردنی پەیوەندییـەکانی نێـوان هـەردوو لا گەیـشتە ڕەواندوز و بە دیداری مەلا موستەفا گەیشت، دوای ئـەم گفتوگۆیانـەی نێـوان هـەردوو لا سەرکردایەتی شۆڕش بڕیاریدا بەشداری بکات لە حکومەتەکەی عێراق[٦٥].

بارودۆخی ئاسایش لە عێراق ئارام و سـەقامگیر بـوو بـەهۆی ئـەو ڕێکەوتنەکـەی کـە لەنێوان کورد و حکومەتی عێراقی ئیمزا کرا تاکو لە ٣٠ی تەموزی ١٩٦٨ حیزبـی بـەعس بە سەرکردایەتی ئەحمەد حەسەن بەکر کودەتایـەکی بـەرپاکرد لـەدژی عەبـدولڕەحمان عارف و دەسەڵاتیان لە عێراقدا گرتـە دەسـت و کۆتاییـان بـە دەسـەڵاتە هاوبەشـەکەیان هێنا، بەعسیەکان کاتێك هاتنە سەر دەسەڵات سیاسەتێکی نەرمیان لەگەڵ کورد پەیڕەو کرد دوای ئەوەی سەرکردایەتی شۆڕشی کوردی پیرۆزبایی وەرگرتنـی دەسـەڵاتی بۆیـان ڕەوانە کـرد. کوردەکـان گـەش بـین بـوون بـەو گۆڕانکارییـەی ڕوویـدابوو بـەو ئومێـدەی بەعـسییەکان چـاوێك بـە دواکارییـە نەتەوەییـەکانی کـورد بخـشێنن و چـیتر ئینکـاری ناسنامەی کوردی نەکرێت لە عێراقدا بـەڵام بەعـسییەکانیش وەکـو دەسـەڵاتەکانی تـری عێراقی پێشووتریان هەوڵیاندا سوود لە هەڵوێستی کـورد وەربگـرن لـە بەرامبـەر خۆیـان ولە کێشەی کورد دوور بکەونەو تا ئەو کاتەی دەسەڵاتەکەیان بـەهێز دەکـەن و توانـای

ڕووبەڕووبوونـــەوەیان دەبـــێ لەبەرامبـــەر کوردەکـــان چـــونکە دەیـــانزانی ئـــەوان لـــەو هەلومەرجەدا توانای ئەوەیان نیە بەسەر کوردەکاندا زاڵ ببن، هـەر بۆیـە لەسـەر بڕیـاری ئەحمـەد حەسـەن بـەکری سـەرۆك کۆمـاری عێـراق سـێ کورسـی وەزاری بـۆ کوردەکـان تەرخان کرا، دووانیان هەمان ئەو وەزیرانەی کورد بوون کە لە حکومەتە هەڵوەشاوەکەی عەبـدولڕەحمان عـارف بەشـداربوون کـە موحـسین دزەیـی و ئیحـسان شـێرزاد بـوون، لەکاتێکدا کە تەواوی وەزیرەکانی پێشووتر دەرکران لە پۆستەکانیاندا بـەهۆی جیـاوازی بیروبۆچـوونەکانیان لەگـەڵ بەرنامـە و کـاری بەعـسییەکان سـەرکردایەتی سـاڵح یوسـفی پێشنیارکرد بۆ وە رگرتنی کورسی سێیەمی ئـەم وەزارەتـەی بـۆ کـورد تـەرخان کرابـوو دوای ئـەوەی ڕەزامەنـدی دەربـڕی لەسـەرئەوەی پاڵێوراوەکـانی پێـشووی کـورد لـەنێو وەزارەتەکەی حکومەت بمێننەوە، حکومەتی عێراقی درزێکی لـە پەیوەندییـەکانی خـۆی کردەوە لەگەڵ کورد دوای ئەوەی داواکاری سەرکردایەتی شۆڕشی کـوردی فەرامۆشـکرد سـەبارەت بـە پۆسـت و کورسـی سـێیەمی وەزارەتـی بـۆ سـاڵح یوسـفی، بـەڵکو هەسـتا بەدانانی تەها محێدین مەعروف بەناوی کورد لە وەزارەتەکە لە شوێنی ساڵح یوسفی کـە پاڵێوراوی کوردەکان خۆیان بوو. دوای بەرزبوونەوەی دەنگی ناڕەزایـەتی سـەرکردایەتی شۆڕشـی کـورد بەرامبـەر بـەو کـارە، ئەحمـەد حەسـەن بـەکر بیـانووی بـۆ مەسـەلەکە هێنایەوە کە گوایە تەها مـەعروفیش هـەر کـوردە و بـە نیـازخراپی ئـەم کـارەی ئـەنجام نەداوە لە دژی کورد، لـەدوای هەرەسـهێنانی وتوێـژە دیبلۆماسـییەکان لـەنێوان کـورد و حکومەت سەبارەت بە پۆستە وزارییەکان، سەرکردایەتی شـۆڕش پاڵێوراوەکـانی خـۆی لـە حکومەتەکـەی ئەحمـەد حەسـەن بـەکر کێـشایەوە و دوای ئـەوەی داخوازییـەکانیان فەرامۆشکرا[٦٦].

حکومەتی عێراقی ئەم هەڵوێـستەی کـوردی بـە هـەلێك زانـی بـۆ دەسـتپێکردنەوەی شەڕ بەمەبەستی لەناوبردنی بزوتنەوە ڕزگاریخوزییەکەی کوردستان، هەربۆیە ڕاستەوخۆ

-دەستی کرد بە پێکهێنانی یەکە سەربازییە غەیرە نیزامییەکان لە کوردە بەکرێگیراوەکان بۆ ئەوەی هەر لە دژی کوردەکان بەکاریان بهێنێ، هەر بۆیەش پارەو چەکێکی زۆری بۆیان تەرخانکرد، لەبەرئەوەی شارەزایی هەبوو لەوەی کە بەشێك لە هۆز و عەشیرەتە کوردییەکان هەمیشە لە پێناو بەرژەوەندییە تایبەتییەکانی خۆیان ئامادەبوون شەڕی کورد بکەن. وا پێدەچێ حکومەتی عێراقی بەهۆی سەختی ناوچە شاخاوییەکان و بێ ئەزموونیان لە شێوازی شەڕی پارتیزانی هەمیشە پشتیان بە کوردە خۆ فرۆشەکان بەستووە چونکە دڵنیابوون لەوەی کە کوردەکان شارەزایی زیاتریان هەیە لە شەڕی پارتیزانی و ناوچە شا خاوییەکان، ئەمە فاکتەری بەهێز بوون بۆئەوەی حکومەتە عێراقیەکان پشت بە کوردە بەکرێگیراوەکان ببەستن لەپێناو لەناوبردنی شۆڕشی کورد. لەهاوینی ١٩٦٩ شەڕ زۆر بەتوندە هەڵگیرسا لەنێوان هەردوو لاو ناوچەیەکی بەرفراوانی کوردستانی گرتەوە، حکومەتی عێراقی تەواوی هێز و تواناکانی خۆی بەکارهێنا بۆ لەناوبردن و سەرکوتکردنی شۆڕشی کورد بەڵام نەیتوانی هیچ ئەنجامێکی سیاسی و عەسکەری بەدەست بهێنێ، هەرچەندە بەشێوەیەکی کاتی توانی لە هەندێك ناوچەی ژێر دەسەڵاتی پێشمەرگە پێشڕەوی بکات، بەڵام دواتر هێزەکانی لەژێر دەستی پێشمەرگەدا تێکشکێنران و هێزەکانیان پاشەکشەیان کرد و دەستیان هەڵگرت لەسەر ئەم ناوچانەی دەستیان بەسەردا گرتبوو(٦٧).

لە هەمان ساڵدا چەکێکی زۆر گەیشتە دەستی پێشمەرگە، لەم چەکانەش برنۆ و کاتیۆشا و ڕەشاش و تۆپی ١٠٦ و ١٠٧ ملم، لەماوەی تەنها حەفتا ڕۆژدا سی و حەفت هەزار پارچە چەك دابەشکرایە سەر پێشمەرگە لە بەرەکانی شەڕدا، کە کاریگەرییەکی پۆزەتیڤی هەبوو بەسەر وورەی پێشمەرگە لە شەڕەکەدا، هەر بۆیە لەشکر و هێزەکانی پێشمەرگە لە کۆتاییەکانی ساڵی ١٩٦٩ هێرشێکی گەورەیان کردە سەر هێزەکانی سوپای عێراقی لە ناوچەکانی سورداش و قەڵادزێ و لەئەنجامدا توانیان دەست بگرن

بەسەر سەربازگە و مۆڵگەی سوپا هێزە غەیرە نیزامییەکان کە لە ناوچەکەدا بوون، لە هەمان کاتدا گورزێکی کوشندە و زیانێکی زۆریان گەیاندە لایەنی بەرامبەر و ڕێژەیەکی زۆریشیان لە چەك و تەقەمەنی کەوتە دەست(٦٨).

چەند شەڕێکی زۆر بەهێز و سەخت ڕوویاندا لە ناوچەکانی مەرگە و سەرگەڵو و لە دەروازەی دۆڵی شەهیدان لە ناوچەی پشدەر و پێنجوێن و هەڵەبجە و چەندان شوێنی تر لە کوردستاندا، ئەو ناوچانەی کەوا سوپای عێراقی دەستی بەسەردا گرت لە ناوچەی سەنگەسەر و دەروازەی دۆڵی شەهیدان کە دەکەوێتە نێوان ڕانیە و قەڵادزێ مەترسی خستە سەر بنکەکانی سەرکردایەتی شۆڕشی کورد لە ناوچەکە، بە مەبەستی ڕەواندنەوەی ئەم مەترسییانە و دوورخستنەوەیان لە بنکەکانی سەرکردایەتی پێشمەرگەی کوردستان بە فەرمانی بارزانی گەورەترین شەڕی پارتیزانیان بەرامبەر بە لەشکر و سوپای عێراقی ئەنجامدا، بە هاوکاری پەنجا پێشمەرگەی هەڵبژاردە، ئەم هێزەی پێشمەرگە کرایە دوو بەش، بەشێکیان لە دەوروبەری نزیکی ڕەبیەکانی پێشەوەی سەربازانی عێراقی، خۆیان حەشاردا و بۆسەیان دانایەوە، بەشێکی تری هێزەکانی پێشمەرگە سوڕانەوە بە دەوروبەری ڕەبیەکانی دواوەی سوپای عێراقی و لەپشتەوە پەلاماری ئەم ڕەبیانەیاندا بەشەو. لە ئەنجامی دروستبوونی شەڕو دەست بەسەرداگرتنی ڕەبیەکانی دواوەی لەشکری عێراقی هێزەکانی پێشەوەی سەربازانی حکومەت دەستیان کرد بە ڕاکردن لە ڕەبیەکانی پێشەوەدا و لە ناکاو کەوتنە نێو ئەو بۆسەی پێشمەرگە کە لە دەوروبەری نزیکی ڕەبیەکانیان بوون و چاوەڕوانی ئەوەیان دەکرد کە لە ڕەبیەکان بێنە دەرەوە، ئەم بارودۆخە سەری لە سوپای عێراقی شێواند و بارودۆخەکەیانی ئاڵۆز کرد لە ئەنجامدا تەواوی هێزەکانیان کەوتە بەردەستی هێزی پێشمەرگە، بەتەواوی چەك و تفاقی سەربازییانەوە، بەم جۆرەش سوپای عێراقی گەورەترین شکستی خوارد لە ناوچەکانی مەرگە و سەرگەڵو چەندان شوێنی تریش،

هەربۆیە حکومەتی عێراقی ناچار بوو بەدوای ڕێگە چارەیەکدا بگەڕێت، کە جیاوازبێ لە ڕێگەی عەسکەری بۆ چارەسەکردنی کێشەکانی لەگەڵ کورد[٦٩].

دەسەڵاتی مەرکەزی هەموو تواناکانی بەکارهێنا لەلایەنی سەربازییەوە لەپێناو سەرکوتکردنی شۆڕشی کورد و زۆربەی ڕێگاکانی هەڵبژارد، بەڵام هەوڵەکانی بێسوود بوون و نەیتوانی پێشکەوتن لە ئامانجەکانیدا بەدەت بهێنێت.

لە سەرەتای هاتنی بەعسییەکان لە عێراق بۆ سەر دەسەڵات، حکومەت بارودۆخەکەی زۆر شپرزە و ناسەقامگیربوو، و نەیتوانی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ نەیارەکانی لەناو بەرێت، لەو کاتە ناکۆکی نێوخۆیی لەنێو عێراقدا زۆربوو، بەتایبەتی ململانێیەکی زۆر لەنێو خودی دەسەڵاتدارانی حکومەت هەبوو، لە هەمووشیان توندتر ئەو پیلانە دەرەکی و ناوخۆییانە بوون کە لە دژیدا نەخشەیان بۆ دەکێشرا. شۆڕشی کوردی بە یەکێك لە گرنگترین فاکتەرەکانی بێهێزکردنی دەسەڵاتی حکومەتی مەرکەزی لە عێراق دەژمێردرێت لەو کاتەدا، لەبەرئەوەی توانی زۆربەی تواناکانی دەسەڵاتدارانی عێراقی لەناوبەرێت لە ڕێگای سەربازیدا، بەم جۆرەش بەهۆی سەرقاڵبوونی حکومەتی عێراقی لە هەوڵەکانی بۆ سەرکورتکردنی شۆڕشی کورد ڕێگا بۆ نەیارەکانی تریان خۆشبوو بۆ جێبەجێکردنی پیلانەکانیان، هەموو ئەم فاکتەرانە حکومەتی عێراقییان هاندا کە بیر لە چارەنووسی داهاتووی خۆی بکاتەوە و بەدوای ڕێگەیەك بگەڕێت لەپێناو بەهێزکردنەوەی دەسەڵاتەکەی. هەندێك پەیوەندی نهێنی دەستی پێکرد لەنێوان کورد و حکومەتی مەرکەزی بەشێوەیەکی نا ڕاستەوخۆ، دواتر ئەم پەیوەندییانە پێشکەوتن و چوونە بازنەیەکی پێشکەوتووترەوە، لەدوای ئەوی حیزبی بەعس داوای لە سەرکردایەتی شۆڕشی کورد کرد گفتوگۆ بکەن لەگەڵیاندا لەپێناو چارەسەرکردنی گرفتەکانی نێوانیان. دواتر ئەم هەڵوێستەی حکومەت لەلایەن سەرکردایەتی شۆڕش پێشوازییەکی گەرمی لێکرا، حکومەتی عێراقی پێشنیاری کرد شاندێکی پایەبەرز سەردانی بارزانی

بکـات لــە کوردســتان، و ڕۆژی ٣١/١٢/ ١٩٦٩ دە ستنیــشانکرد بــۆ ســەردانەکە و سـەرکردایەتی شۆڕشـیش لـە کوردسـتان ئامـادەیی خـۆی دەربـڕی بـۆ پێشوازیکردنی شاندەکەی حکومەت لە ڕۆژی دیارکراو(٧٠).

لە ڕۆژی دیاریکراو شاندێکی پایەبەرزی حکومـەت گەیشتە کوردستان کـە زۆربـەی شاندەکە لە فەرماندە پایەبەرزە سەربازییەکانی دەوڵەت بوون، شاندەکە لەگەڵ بـارزانی و ئەندامانی تری سەرکردایەتی پارتی دیموکراتی کوردسـتان کۆبوونـەوە، تاکـە کێشەی بـەردەم گفتوگۆکانیـان کێشەی دوا ڕۆژ و چارەنووسـی کـەرکوك بـوو، چـونکە شـاندی حکومەت بە هەموو شێوەیەك هەوڵی ئەدا لیوای کەرکوك دابڕێنێ لە ناوچـە کوردییـەکان و کورد ناچار بکات دەست لـەو خاڵـە هـەڵبگرێت، بـەڵام بـارزانی جـەخت لەسـەر ئـەوە دەکاتــەوە کـە کـەرکوك شـارێکی کوردییـە و ناسـنامەیەکی کـوردیی هەیـە، لــەدوای گرژییەکی زۆر کە دەکەوێتە نێوان گفتوگۆکان بەڵام دانوستاندن لەنێوان هەردوو لادا هەر بـەردەوام دەبێـت، لـە ٨ی کـانونی دووەمـی سـاڵی ١٩٧٠ شـاندێکی کـوردی لەسـەر بانگهێـشتی حکومـەتی عێراقـی سـەردانی بەغـدا دەکـات بـە مەبەسـتی درێـژەدان بـە گفتوگۆکانی نێوانیان، لە بەغدا شاندە کوردییەکە لەگەڵ ئەحمەد حەسەن بەکر کۆبۆوە، دواتـر زنجیرەیـەك دانیـشتنی تریـان ئەنجامـدا لەگـەڵ دەسـەڵاتدارانی تـری حکومـەتی عێراقی، ئەم سەردان و گفتوگۆیانە بەردەوامبوون لـە هـەردوو لا لـە کوردسـتان و بەغـدا تـاکو مـاوەی چـەند مانگێـك، دواتـر هـەردوو لا گەیـشتنە ڕێکـەوتنێك سـەبارەت بـە چارەسەرکردنی کێشەکانی نێوانیان، لەدوای ئەوەی سەدام حوسـەین جێگـری سـەرۆکی عێراق لەو کاتەی خـۆی سـەردانی بـارزانی کـرد و لەگـەڵ سـەرکردایەتی شـۆڕی کـوردی کۆبـۆوە، لـە ٩ی ئـازاری ١٩٧٠، گفتوگۆیـەکانی نێـوان هـەدوو لا بـە ئـەنجام گەیـشتن، حکومـەتی عێراقـی دانـی بـە مافـەکانی گـەلی کورددا نـا لـە چوارچێوەی دەسـەڵاتێکی ئۆتۆنۆمی لـە عێراقـدا، لـەدوای ئیمزاکردنـی ڕێکەوتنەکـە لـەنێوان هـەردوو لادا لـە نیـوە

شەوی ١٠-١٩٧٠/٣/١١، بەم شێوەیە کوردەکانی عێراق دوای بەدەستهێنانی بەشێك لە مافەکانیان لەنێو ڕێکەوتننامەی ١١ی ئازار بەشێوەیەکی کاتی دەستیان لە شەڕکردن هەڵگرت و ڕوویانکردە ئاوەدانییەکان نێو شارەکان و بەشدارییان کرد لە کابینەیەکی نوێی حکومەتی عێراقی لەدوای وەرگرتنی پێنج کورسی وەزارەت، تاکو ڕادەیەك بنکەکانی پێشمەرگە لە شاخ و چیاکانی کوردستان هەڵگیران، و کوردەکان کۆتاییان هێنا بە شەڕی پارتیزانی خەباتی چەکداری و ڕوویان کردە خەباتی سیاسی[٧١].

پەراوێزەکان

[١] حسن خليل غريب، تأريخ حرب العصابات، المحرر (مجلة)، العدد (٢٥١)، لسنة ٢٠٠٦، موقع مهاجر الإسلامي www.googlc.com.

[٢] گەریلا: بەمانای شەڕی بچووك دێت، بچووككراوەی ووشەی شەڕ یان جەنگە، لە زمانی ئیسپانیەوە وەرگیراوە. هەمان سەرچاوە.

(٣) سابیر ئەحمەد، پێشەکییەك لەبارەی شەڕێ پارتیزانی لە کوردستاندا، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٨٤، ل٦.

(٤) حسن خليل غريب، المصدر السابق.

[٥] دیدار: حەمید ئەفەندی، هەولێر، ٢٠٠٧/٩/٢٢. ناوبراو لە ساڵی ١٩٣٩ لە سیدەکانی سەر بە پارێزگای هەولێر لەدایکبووە و، لە ساڵی ١٩٦١ چۆتە ڕیزەکانی شۆڕشە ئەیلول لە باشووری کوردستان.

(٦) ماوتسی تونگ سەرکردەی شۆڕشی شیوعییەکان بووە لە چین، لە ساڵی ١٩٤٩ توانی ببێتە یەکەم سەرۆك کۆماری چینی میلی، و ڕۆڵێکی کاریگەری بینی لەو شۆڕشە ڕۆشنبیرییەی کە حیزبی شیوعی چینی پێی هەڵسا، و لە ساڵی ١٩٧٦ کۆچی دوایی کرد. حسن خليل غريب، المصدر السابق.

[٧] المصدر نفسه.

(٨) سابیر ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل٨.

[٩] هەمان سەرچاوە، ل٩.

(١٠) دیدار: حەمید ئەفەندی، هەولێر، ٢٠٠٧/٩/٢٣.

(١١) دیدار: محەمەد عەزیز بەربەیار، هەولێر، ٢٠٠٧/٣٠١١. ناوبراو ساڵی ١٩٢٩ لە هەولێر لە دایك بووە ، لە ساڵی ١٩٦٣ چۆتە ڕیزی شۆڕی ئەیلول.دیدار،

(١٢) محەمەد عەزیز بەربەیار، هەولێر، ٢٠٠٧/١١/٣٠.

(١٣) دیدار: حەمید ئەفەندی، هەولێر، ٢٠٠٧/٩/٢٣.

(١٤) دیدار: محەمەد عەزیز بەربەیار، هەولێر، ٢٠٠٧/١١/٣٠.

(١٥) دیدار: حەمید ئەفەندی، هەولێر، ٢٠٠٧/٩/٢٣.

(١٦) سابیر ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل٨.

(١٧) حسن خلیل غریب، المصدر السابق.

(١٨) دیدار: محەمەد عەزیز بەربەیار، ٢٠٠٧/١١/٣٠.

(١٩) شەکەوت شێخ یەزدین، بارزانی لە مەهابادەوە بۆ ئاراس، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١، ل٣٦.

(٢٠) کاظم حبیب، لمحات من نضال حرکة تحریر الوطني للشعب الکردي ١٩٦١– ١٩٧٥، الجزء الثالث، دار آراس، ٢٠٠٣، ص٣٢.

(٢١) ئارشاك سافراستیان، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی ئەمین شوانی، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥، ل٤٠.

(٢٢) هەمان سەرچاوە، ل٥٢.

(٢٣) کاظم حبیب، المصدر السابق، ص٥٥.

(٢٤) المصدر نفسه، ص٥٧.

(٢٥) مایکل کەنتەر، فەرهەنگی مێژووی کورد، وەرگێڕانی مامکاك، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧، ل١٨٢.

(٢٦) کاظم حبیب، المصدر السابق، ص٥٩.

(٢٧) رینیة موریسیس، کردستان أو الموت، ترجمة جرجیس فتح الله، مطبعة وزارة التربیة، الطبعة الثانیة، أربیل، ١٩٩٩، ص٤٣.

(٢٨) بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ مایل کەنتەر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨٢.

(٢٩) ولیم ایغلتین ألابن، جمهوریة مهاباد، ترجمة جرجیس فتح الله، مطبعة وزارة التربیة، الطبعة الثانیة، أربیل، ١٩٩٩، ص٢٨.

(٣٠) بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ مایل کەنتەر، سەرچاوەی پێشوو، ل١٨١.

(٣١) نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، وەرگێڕانی ئەحمەد فەتاح دزەیی، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١، ل١٩٩.

(٣٢) رینیة موریسیس، المصدر السابق، ص٤٦.

(٣٣) نوری دەرسیمی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٦.

(٣٤) کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی: عەبدوڵا زەنگەنە، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١، ل١٣.

(٣٥)

(٣٦) مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد (شۆڕشی بارزان ١٩٤٥- ١٩٥٨)، کوردستان، ١٩٩٦، ل٥٣.

(٣٧) حبیب محمد کریم، تأریخ حزب الدیمقراطي الکردستاني- العراق (١٩٤٦- ١٩٩٣)، مطبعة خبات، دهوك، ١٩٩٨، ص٣٨.

(٣٨) مسعود البارزاني، البارزاني والحرکة التحریر الکردیة (١٩٥٨- ١٩٦١)، مطبعة خ بات، دهوك، ص١٣١.

(٣٩) نفس المصدر، ص١٠٩.

(٤٠)عەبدوڵا ئەحمەد ڕەسوڵ پشدەری، شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ دژی ڕژێمی قاسم، بەشی دووەم، هەولێر، ١٩٩٧، ل١٦.

(٤١) ویلیم أیغلتن ألابن، المصدر السابق، ص١٧١.

(٤٢) مسعود البارزاني، البارزاني و الحرکة التحرریة الکردیة (١٩٦١- ١٩٧٥)، أربیل، ٢٠٠٣، ص١٠٤.

(٤٣) بۆزانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ عەبدوڵا ئەحمەد ڕەسول پشدەری، سەرچاوەی پێشوو، بەشی سێیەم، ٢٠٠٧، ل١٠٠.

(٤٤) مسعود البارزاني، المصدر السابق، ص٢٢.

(٤٥) عەبدوڵا ئەحمەد پشدەری، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٢.

(٤٦) رينيه موريسيس، المصدر السابق، ص٨٦.

(٤٧) حبيب محمد كريم، المصدر السابق، ص٧٣.

(٤٨) بۆزانیاری زیاتر بگەڕێوە بۆ مایکڵ گەنتەر، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٣٥.

(٤٩) رينيه موريسيس، المصدر ال سابق، ص٩٣.

(٥٠) سابیر ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل٦.

(٥١) محسن دزقيى، أحداث عاصرتها، الجزء الثاني، دار آراس، أربيل، ٢٠٠٣، ص٩٢.

(٥٢) دیدار لەگەڵ حەمید ئەفەندی، ٢٣/١٢/ ٢٠٠٧، هەولێر.

(٥٣) عەبدوڵا ئەحمەد پشدەری، سەرچاوەی پێشوو، ل١٢٢.

(٥٤) رينيه موريسيس، المصادر السابق، ص١٠٥.

(٥٥) نفس المصدر، ص١٠٧.

(٥٦) عەبدوڵا پشدەری، سەرچاوەی پێشوو، ل١١١.

(٥٧) عومەر عوسمان، ژیانی کوردێك، چاپخانەی موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٢٥٦.

(٥٨) هەمان سەرچاوە، ل٢٥٧.

(٥٩) مسعود البارزاني، المصدر السابق (١٩٦١– ١٩٧٥)، ص١٢٠.

(٦٠) محسن دزقيى، المصدر السابق، ص٩٤.

(٦١) حبيب محمد كريم، المصدر السابق، ص٢٩.

(٦٢) عومەر عوسمان، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٦٢.

(٦٣) عومەر عوسمان، هەمان سەرچاوە، ل٢٥٦.

(٦٤) حبيب محمد كريم، المصدر السابق، ص١٠٨.

(٦٥) نفس المصدر.

(٦٦) محن دزقيى، المصدر السابق، ص١٦٨.

(٦٧) كاظم حبيب، المصدر السابق، ص١١٤.

(٦٨) عومەر عوسمان، سەرچاوەی پێشوو، ل٥٧.

(٦٩) محسن دزقيى، المصدر السابق، ص١٨٧.

(٧٠) نفس المصدر، ص١٩٠.

(٧١) نفس المصدر، ص١٩٨.

لیستی سەرچاوەکان :

أ- سەرچاوە کوردییەکان :

١- ئارشاك سافراستیان، کورد و کوردستان، وەرگێڕانی ئەمین شوانی، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.

٢- سابیر ئەحمەد، پێشەکییەك لەبارەی شەڕی پارتیزانی لە کوردستان دا، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٨٤.

٣- ەوکەت شێخ یەزدین، بارزانی.. لە مەهابادەوە بۆ ئاراس، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٦.

٤- عەبدوڵا ئەحمەد ڕەسوڵ پشدەری، شۆڕشی ئەیلولی ١٩٦١ دژی ڕژێمی قاسم، بەشی دووەم، هەولێر، ١٩٩٧.

٥- عومەر عومان، ژیانی کوردێك، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٧.

٦- کەمال مەزهەر، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی گەلی کورد، ئامادەکردنی عەبدوڵا زەنگەنە، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١.

٧- مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگار یخوازی کورد (شۆڕشی بارزان ١٩٤٥- ١٩٥٨)، کوردستان، ١٩٨٦.

٨- مایکل گەنتەر، فەرهەنگی مێژووی کورد، وەرگێڕانی مامکاك، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧.

٩- نوری دەرسیمی، دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا، وەرگێڕانی، ئەحمەد فەتاح دزەیی، دەزگای موکریانی، هەولێر، ٢٠٠١.

ب- سەرچاوە عەرەبییەکان :

١- حبيب محمد كرم، تأريخ حزب الديمقراطي الكردستاني- العراق (١٩٦٤-١٩٩٣)، مطبعة خبات، دهك، ١٩٩٨.

٢- رينيه مورسيس، كردستان أو الموت، ترجمة : جرجيس فتح الله، مطبعة وزارة التربية، الطبعة الثانية، أربيل، ١٩٩٩.

٣- (٧١) كاظم حبيب، لمحات من نضال حركة تحرير الوطني للشعب الكردي ١٩٦١-١٩٧٥، الجزء الثالث، دار آراس، ٢٠٠٣، ص٣٢.

٤- مسعود البارزاني، البارزاني والحركة التحرير الكردية (١٩٥٨- ١٩٦١)، مطبعة خ بات، دهوك.

٥- مسعود البارزاني، البارزاني و الحركة التحررية الكردية (١٩٦١- ١٩٧٥)، أربيل، ٢٠٠٣.

٦- محسن دزهيي، أحداث عاصرتها، جزء الثاني، دار آراس، أربيل، ٢٠٠٢.

٧- ويلم يغلتن ألابن، جمهورية مهاباد، ترجمة: جرجيس فتح الله، مطبعة وزارة التربية، الطبعة الثانية، أربيل، ١٩٩٩.

أنترنت :

١- حسن خليل غريب، تأريخ حرب العصابات، المحرر (مجلة)، العدد (٢٥١)، لسنة ٢٠٠٦، موقع مهاجر الإسلامي www.google.com.

دیدارەکان :

١- دیدار لەگەڵ حەمید ئەفەندی، پێشمەرگەی شۆڕشی ئەیلول، هەولێر ٢٣/٩/٢٠٠٧.

دیدار لەگەڵ محەمەد عەزیز بەربەیار، پێشمەرگەی شۆڕشی ئەیلول، هەولێر، ٣٠/١١/٢٠٠٧.

کۆمەڵەی زانستی

(١٩٢٦ ـ ١٩٣٩)

هێرۆ محمد إبراهیم

پێشەکی :

جەنگی جیهانی یەکەم (١٩١٤ – ١٩١٨) کە جیهانی راپێچی جەنگێکی دژوار و سەخت کرد ، سەرەڕای ئەوەی چەندین گۆڕانکاری نوێ وەکو دەرەنجامی گرینگی جەنگ بە سەر شانۆی سیاسی جیهاندا هێنا ، چەندین پێکهاتەی سیاسی نەتەوەیی لە سەر شانۆی جیهان پەیدا بوون . لەم هەلومەرجەدا کورد وەکو نەتەوەیەکی چەوساوەی ژێر دەستی دەوڵەتی عوسمانی بەو ئومێد و چاوە دەیڕوانیە ئەو دەوڵەتە سەرکەوتوانە کە لانی کەم مافی نیمچە سەربەخۆی یەکی پێ بدەن ، بەڵام بەرژەوەندی زلهێزی جیهانی و ناوچەیی مێژووی بە جۆرێکی تر نوسیەوەو کوردی بێ بەش کرد لەو مافە .

کورد وەك هەر نەتەوەیەکی تر کەم تەرخەمی نەکرد لە هەوڵ و تێکۆشان و گرتنە بەری ڕێگەو شێوازی خەباتی سیاسی و شۆڕشگێری ڕۆشنبیری بە هەموو کەم و کوڕی و هەڵە سیاسی و سەربازیەکانیەوە، ڕووداوەکانی نیوەی یەکەمی سەدەی بیست سەلمێنەری ئەم ڕاستیەن. بەتایبەتیش دوای دەرك کردنی سەرکردەکانی کورد بە پێویستی هەبوونی ڕێکخراو و کۆمەڵەی سیاسی و ڕۆشنبیری وەکو شێوازێکی سەردەمیانەی خەبات و وریاکردنەوەی نەتەوەکەیان و ئاشنا کردنیان بە خوێندن و خوێندەواری . ئەم خە باتەش بە درێژکراوەی خەباتی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی

دادەنرێ، هۆکارەکانی سەرهەڵدن و دامەزراندنی ئەم جۆرە کۆمەڵانە نزمی ئاستی خوێندەوار و کەمی ڕێژەی خوێندەواران بووە، کە زۆرێك لە لێکۆڵەران و مێژوونووسان بە فاکتەرێکی گرنگی دواکەوتنی کوردی دەزانن .

دیارە (کۆمەڵەی زانستی) وەکو کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیری لە سەردەم و قۆناغێکدا نەشونمای کرد کە کۆمەڵگای کوردی پێویستی زۆری بەم جۆرە چالاکیانە هەبوو، بۆ گرتنە بەری پرۆسەی بە خوێندەواری کردنی خەڵك و هاندانیان بۆ ناردنی منداڵەکان بۆ بەر خوێندن. ئەم توێژینەوەیە تایبەت کراوە بە ڕۆڵ و چالاکیەکانی کۆمەڵەی (زانستی)، کە لە قۆناغێکی پێویستی مێژووی کوردا سەری هەڵ دا و خاوەنی ئامانج و ستراتیژی خۆی بوو بۆ خزمەتکردنی ڕۆڵەکانی نەتەوەکەی. ئارەزووم بۆ توێژینەوەیەك لەسەر بارودۆخی ڕۆشنبیری و شارستانی دوور لە خەباتی سیاسی و چەکداری لە پشت دیاری کردنی بابەتێکی لەم جۆرەوە بوو .

بێگومان نووسینی هەر بابەتێکی لەم جۆرەش ڕێگر و کۆسپی خۆی هەیە، منیش وەك هەر کەسێکی تر تووشی کۆمەڵێك گرفت بووم دیارترینیان کەمی زانیاری بووە لە سەر کۆمەڵەکە لە سەرچاوەکاندا، وە نەبوونی کاتێکی زیاتر بۆ گەڕان بە دوای سەرچاوەی زیاتر و سەر قاڵیمان بە خوێندن و چەند گرفتێکی تر ...، ئەم توێژینەوەیە لە دەروازە و سێ تەوەرە پێکهاتووە، سروشتی توێژینەوەکەش وای خواستووە کە بە دەروازەیەك دەست پێ بکەم لە سە ربارودۆخی کوردستان بەر لە دامەزراندنی کۆمەڵەکە، لە تەوەرەی یەکەم دا: باسم لە دامەزراندنی کۆمەڵەکە و هۆکارەکانی دامەزراندنی و ناساندنی دامەزرێنەرانی و پەیڕەو و پرۆگرامی کۆمەڵەکە کردووە.

لە تەوەرەی دووەم دا: باسم لەڕۆڵ و چالاکیەکانی کۆمەڵەکە و چالاکیەکانی لە مەیدانی ڕۆشنبیری کوردا کردووە. تەوەرەی سێیەمم تایبەت کردووە بە هەڵوێستی لایەنە جیاجیاکان لە هەمبەر دروست بوونی کۆمەڵەکە و پاشانیش هەڵوەشانەوە و

هۆکارەکانی. پاشان وەکو سروشتی هەر توێژینەوەیەك بە دەرەنجامێك کۆتایم بە توێژینەوەکە هێناوە.

بۆئەوەی توێژینەوەکە شێوازێکی ئەکادیمی بگرێتە خۆ و میتۆدی لێکۆڵینەوەکە زانستی و بێ لایەنی پێوە دیار بێ پەنام بردۆتە بەر سەرچاوە ڕەسەن و نزیکەکانی سەردەمی دامەزراندن و چالاکیەکانی کۆمەڵە، هەرچەندە زانیاریەکان کەم بن بەڵام بە بایەخ و گرنگن، لە دیارترینیان ڕۆژنامەی (ژیان)ە کە هاو سەردەمی کۆمەڵەیە وە کتێبی (تەقەلالایەکی دڵسۆزانە بۆ لە ناوبردنی نەخوێندەواری– کۆمەڵەی زانستی، لە نووسینی غەفووری میرزاکەریم)ە کە سوودێکی زۆرم لێ بینیوە، چونکە ئەم سەرچاوەیە زانیاریەکانی بەشێوەیەکی ئەکادیمی خستۆتە ڕوو لەسەر کۆمەڵەی زانستی. هەروەها (کورد و کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بریتانیادا، کە لە نووسینی ولید حمدی)یە، لەم سەرچاوەیەشدا زانیاریەکی باشی خستۆتە ڕوو لە سە رئەم کۆمەڵەیە. وە کتێبی (چیم دی) کە هی (ئەحمەد خواجە)یە ئەمەش سودێکی زۆرم لێ بینیوە لەبەر ئەوەی ئەم نووسەرەش لە ڕوانگەیەکی زانستی یەوە باسی لە زانیاریەکانی تایبەت بەم کۆمەڵەیە کردووە. وە (شاری سلێمانی) لە نوسینی (ئاکۆ عبدالکریم شوانی)یە، کە بە شێوازێکی ئەکادیمیانە تیشکی خستۆتە سەر کۆمەڵەی زانستی. بێگومان ئەو کارەی ئێمە کردوومانە هەرچەندە ئەرك و ماندوبوونێکی زۆرمان لەسەر کێشاوە، بەڵام بێ کەم و کوڕی نی یە، ئومێدەوارم هەوڵ و کۆششەکانمان بەرهەمدار بێت و توانیبێتمان هەڵسەنگاندنێکی مێژوویی بخەینە بەر دیدی خوێنەرانی توێژینەوە کە ببێتە مایەی خزمەتێکی بچووك بە مێژووی نەتەوەکەمان .

دەروازە :

پوختەیەکی بارودۆخی کوردستان لە سەروبەندی دروست بوونی کۆمەڵەی (زانستی)دا

ئەو بارودۆخە ئاڵۆزەی کە لە ئاکامی جەنگی یەکەمی جیهانیەوە هاتە ئاراوە زۆربەی میللەتانی جیهانی گرتەوە ، لەم چوارچێوەیەدا میللەتی کوردیش بێ بەش نەبوو ، کوردەکان زەبرو زیانێکی زۆریان لێکەوت گەورەترین زەبر کە بە کوردەکان کەوت ژمارەی کوژراو یان زیانە کانیان نە بوو ، بەڵکو ئەو وێرانی خاك و سوتانی گوندو دورخرانەوەی خەڵك و دادگایی و ئەشکەنجەو ئازارە بوو کە لە ئەفسەران و جەندرمەکانی تورکیایان دەبینی . [1]

لەم سەردەمەدا ناکۆکی سەرەکی لە عێراقدا بریتی بوو لە دووبەرەکی و ململانێ لە نێوان گەل بە گشتی و ئیمپریالیزم دا ، کورد و عەرەب هەریەکەی بە پێی هەل و مەرجی تایبەتیان تێ دەکۆشان قوربانیان دەدا بۆهێنانە دی مافی ڕەوایان [2]. لە کوردستانی باشوور ژمارەیەك ڕاپەڕینی کوردی بەرپا بوو[3] لەو ڕاپەڕینانە لە سلێمانی ڕاپەڕینەکەی شێخ محمود بوو ، کە لە کوردستاندا هێزی سەرەکی و بەر بەرەکانی و داواکاری مافی گەل لە ڕیزی ئەم بزوتنەوەیەدا خۆی دەنواند ، ئەم بزوتنەوەیە هەرچەندەدووچاری زۆر تەنگ و چەڵەمە بوو بوو بەڵام هەرچۆنێ بێ توانی لەو سەردەمەدا دەسەڵاتێکی نیشتیمانی و دەورێکی میللی بهێنێتە کایەوە وە ببێتە جێگەی ئاواتی کورد لە باشووری کوردستاندا[4].

سیاسەتی شۆڤێنیانەی تورکە کەمالیەکان لەو کاتەدا هۆکارێك بوو کەوای کرد ڕووناکبیران بە یەکجاری ڕوو لە سیاسەتی ئینگلیز بکەن[5]. دوای ئەوەی کۆنگرەی (لۆزان) کە لە ٢٤ی تە موزی ١٩٢٣ بەسترا نەیتوانی کێشەی ویلایەتی موسڵ چارەسەر بکات، لە ٢٠ی ئەیلولی ١٩٢٤ کێشەکە خرایە بەردەستی کۆمەڵەی گەلان، لەو کاتەی ئینگلیزەکان خەریکی یەکلایکردنەوەی کێشەی موسڵ بوون زۆریان لامەبەست

بوو کە زۆرترین لایەنگر لە خۆیان کۆ بکەنەوە، ئەو سەردەمەش جگە لە ڕوناکبیرانی سلێمانی، بازرگانەکان و خاوەن موڵکەکانی سلێمانی کە نزیکترین دەستە و توێژبوون کە ئینگلیز بەردەوام متمانەی پێ دەکردن ئەوانیش لایەنگری دەوڵەتی عێراق بوون، چونکە بەرژەوەندیە ئابوریەکانیان لەگەڵ بەغداد بوو [٦].

بارودۆخی کوردستان بەگشتی لەو کاتەدا دووچاری چەندین گرفت و کێشە هاتبوو ، بەتایبەتی لە دوای لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراق و ڕەزامەندی بەریتانیا لە سەر وەرگرتنی عێراق وەك ئەندام لە کۆمەڵەی گەلان[٧]. ئەو سەردەمە هێشتا کەس نەیدەوێرا بە ئاشکرا خۆی لە قەرەی هیچ جۆرە چالاکیەکی سیاسی بدات هێندە نەبێت ئەندامە کوردەکانی نێوپەرلەمانی عێراقی، لایەنگیری (عبدالمحسن السعدون) سەرۆك وەزیرانی عێراقییان دەکرد و کەوتبوونە جم وجۆڵ، بەتایبەتی پاش ئەوەی نێو براو لە ڕێکەوتی ٢١ی کانونی دووەمی ١٩٢٦ دا لە نێو پەرلەماندا وتارێکی خوێندەوە ، کە بە ئاشکرا داوای دەکرد کە مافەکانی کورد لە بەرچاو بگیرێت لە دامەزراندنی فەرمانبەرانی کورد لە نێوچە کوردییەکان ویلایەتی موسڵ و بە ڕەسمی کردنی زمانی کوردی[٨].

ئینگلیزەکان لەو ڕۆژگارەدا زۆریان لامەبەست بوو سلێمانی بێدەنگ بکەن لە ناوچەکانی دیکەی کوردستانی دابڕێن، تەنانەت ئەو هەنگاوەش کە (عبدالمحسن السعدون) هەڵێنا لە سەردەمی سێهەمین حوکمداریەتی شێخ محمود دا بە وەی کە بەشی زۆری قەزاو ناحیەکانی لە سلێمانی دابڕی تەنها بۆ ئەوەبوو ڕووداوەکانی ئەو شارە هیچ کاریگەریکیان بە سەر دەوروبەری خۆیانەوە نەبێت، چونکە ئەو کاتە کە کێشەیەك لە ناوچە کوردنشینەکاندا ڕووبەڕووی وەزارەتەکەی سەعدون دەبۆوە کێشەی کوردەکانی سلێمانی بوو، لەو کاتەدا ئینگلیزەکان هەموو هاوکاری و پاڵپشتیەکی حکومەتی عێراقیان دەکرد، بە مەبەستی جێگیر کردنەوەی ئیدارەو دەسەلأت لە شارەکەدا، شێخ محمودیش تا دەهات توشی نوشوستی دەبوو لە سایەی سیاسەتی

بریتانیاوە، حکومەتی عێراقیش هیچ ئاوڕێکی لە چاک کردنی بارودۆخی شارەکە نەدەدایەوە[٩].

ئەوکاتە حکومەت بودجەیەکی زۆری بۆ مەبەستی سەربازی لە سلێمانی و دەوروبەریدا تەرخان کرد بوو، لە ئەوەی ئاوڕێک لە باری ناهەمواری سلێمانی بداتەوە[١٠]. حکومەت هەر لە هەوڵی ئەوە دابوو لە رووی سەربازییەوە کۆنترۆڵی بکات[١١]. کاتێک ڕوناکبیرانی سلێمانی کەوتنە چالاکی و کاری سیاسی کردن لەو کاتەدا دوو ڕەوت لە گۆڕەپانەکەدا هەستی پێ دەکرا، کە بریتی بوون لە ڕەوتی میانڕەو کە مەبەستیان تەنها بەدەست هێنانی جۆرێک بوو لە (ئۆتۆنۆمی)، بەلآم ڕەوتی دووەم کەسانێکی توندڕەو بوون وخاوەنی دەیان خەونی گەورەی نیشتیمانی بوون، جودابوونەوە و دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆ ئاواتی هەرە پێشینەیان بوو[١٢]. لە سەرەتادا ڕەوتە میانڕەوەکە پێیان وابوو دەتوانن لە سایەی بەریتانیادا، لە هەموو مەسەلەیەک زیاتر گرنکیان بە خوێندن و خوێندەواری دەدا، بۆ ئەم مەبەستەش دەستەیەکیان (ئەنجومەنی معاریفی سلێمانی)یان دامەزراند، لە ڕێکەوتی ١٢ی شوباتی ١٩٢٥ دا یەکەم دانیشتنیان ئەنجام دا[١٣].

جگە لەوەش لە چەند ژمارەیەکی ڕۆژنامەی (ژیان)دا ، داوا لە نوێنەرانی کورد دەکەن لە پەرلەمانی عێراقدا، کە هەموو هەوڵ و کۆششێکیان بخەنە گەڕ بۆ پێشخستنی خوێندن و خوێندەواری لە کوردستاندا و مامۆستا و پرۆگرام دابین بکەن و خانەی مامۆستایان بکەنەوە[١٤]. ڕووناکبیرانی ئەوسای سلێمانی زۆر چاک ئەو ڕاستیەیان دەزانی کە لیوای سلێمانی لە بواری خوێندن و فێرکردندا لە هەموو لیواکانی دیکەی عێراق دواکەوتووترە و لە سالآنی ڕابردوودا زۆر ناخۆشی و نەهامەتی تووش هاتووە[١٥].

سلێمانی لەبواری خوێندن و فێركردندا زۆر پشتگوێ خراوە لەلایەن حكومەتەوە، چەندین جار داوای دروست كردنی قوتابخانە ونەخۆشخانە یان كردووە لە سلێمانی، بەلاَم حكومەت ئاوڕی لەم داواكاریانەی ئەوان نەداوەتەوە[١٦]. لە سەردەمی دووهەمین حكومداریتی شێخ محمودا سێ قوتابخانە هەبووە لە سلێمانی[١٧].

((بەتێپەڕبوونی كات مەڵبەندی جولاَنەوەی نیشتمانی لە دێهاتەكانەوە كەوتە ناو جەرگەی شار هەر وەكو جڵەوی سەركردایەتی كەوتە دەست ڕۆشنبیران و قوتابیان و لاوانی خوێن گەرم، بەم ڕەنگە خەباتی ڕۆژنامەگەری هاتە مەیدانەوە دەستەی ڕۆشنبیران كەوتنە چالاكی نواندن و نووسین و بلاَوكردنەوەی بیروڕای خۆیان هەروەكو بۆ یەكەم جار وەك دان نانێك بە مافی بەڕێوەبردنی كاردا ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ[١٨]، لە ساڵی ١٩٢٦ وەكو كوردێك جڵەوی كاروباری سلێمانی پێ سپێردراو بوو بەمتصرف. لەم هەل و مەرجە تازەیەدا ڕۆشنبیرانی كورد بەزیرەكانەوە هاتنە كۆڕی مەیدانەوە و خۆیان گونجان لەگەڵ ئەم ڕێبازە تازەیە و لە هەوڵی خۆیان بەردەوام بوون، بۆ یەكەم جار ئەحمەدی عەزیز ئاغا كە یەكێك بوو لە دەستەی ڕۆشنبیران نووسراوێكی نووسی لە ڕۆژنامەی ژیان ساڵی ١٩٢٦ كە تیایدا داوای دانانی كۆمەڵێكی ڕۆشنبیری دەكات داوای یەكگرتن و لە ناوبردنی كرمی دوو دڵی و ناكۆكی دەكات، هاوار لە گشت چینەكانی دانیشتوان دەكات كە تێكڕا تێكۆشن بۆ پێكەوەنانی كۆمەڵێك بۆ قۆڵكردن بە قۆڵی یەكدا تا بتوانن بە هێز و توانای هەموو لایەك گورگی نەخوێندەواری بدەن بە زەویدا تۆڵە لە دوا كەوتنی چەند ساڵ بكەنەوە، ئاسۆی پێشكەوتن بهێننە دی، ئەمە وێنەی ئەو ڕۆژە بوو كە سەرەتای دامەزراندنی كۆمەڵی زانستی كوردانی لێوە هات))[١٩].

تەوەرەی یەکەم :

دامەزراندنی کۆمەڵەی زانستی

فاکتەرەکانی دروست بوونی کۆمەڵە :

چەند فاکتەرێکی گرنگ وای کرد کەوا کۆمەڵەی زانستی بهێتەکایەوە کە ئەم فاکتەرانە ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە دروست بوونی کۆمەڵەدا :

فاکتەری سەرەکی کەوا ڕۆڵی هەبوو لە دروستبوونی کۆمەڵەی زانستی دا ئەوە بوو کە زیاتر پەیوەندی بە لایەنی سیاسیەوە هەبوو، لەبەرئەوەی لەو کاتەدا ئینگلیز و حکومەتی عێراقی بە هەموو شێوەیەك چاودێری جموجۆڵی ڕوناکبیرانی سلێمانیان دەکرد، لەبەر ئەوە نەدەکرا، هێندە بە ئاسانی چالاکی سیاسی ئەنجام بدرێت، بۆیە لە سەرەتاوە نیشتیمان پەروەران بیریان لەوە کردەوە کەوا پەنا بۆ چەند کۆمەڵە و ڕێکخراوێك ببەن کە سیمایەکی سیاسی ئاشکرای نەبێت، هەربۆیە لە (١)ی شوباتی ١٩٢٦ بە نووسراوێکی ڕەسمی داوای مۆڵەتی دامەزراندنی جەمعیەتێکیان کرد بە نێوی (جەمعیەتی زانستی کوردان) و لە ٢٤ ی شوباتی هەمان ساڵدا ڕێگایان پێدرا[٢٠].

بە هۆی نالەباری بارودۆخی کوردستان لەو کاتەدا ئاستی خوێندەواری وەکو پێویست نەبوو، نیشتیمانپەروەران و ڕۆشنبیران پێیان وابوو کەوا پێویستە لە هەموو شت زیاتر بایەخ بە خوێندەواری و زانست بدەن، ئەم ڕێگایەشیان بە چاکترین شێواز دەزانی بۆ گەیشتن بە کاروانی پێشکەوتن و ڕۆشنبیر کردنی کۆمەڵگەی کوردی[٢١].

دوای ئەوەی نیشتیمانپەروەرانی کورد بە گشتی و سلێمانی بە تایبەتی ئەوەیان بۆ دەرکەوت کە ئینگلیز و دەوڵەتی عێراق هیچ نیازپاکیەکیان بەرامبەر بە کورد نیە، کەوتنەوە خۆئامادەکردن بۆ خەبات کردن، کە لەو ڕۆژگارەدا ژمارەیەکی زۆر لە کوردەکانی باکوری کوردستان لە ژێر زوڵم و ستەمی کەمالیەکان هەڵاتبوون خۆیان گەیاندبووە باشوری کوردستان، ئەمەش بۆ خۆی فاکتەرێکی دیکەی ئەو گوڕ و تینە بوو کە ڕوناکبیرانی گرتبۆوە[٢٢].

دوای بەستنەوەی کوردستانی باشوور بە عێراق کە کۆمەڵەی گەلان ڕێکەوتن لەسەر بڕیاردانی[23] پشت گوێ خستنی حکومەتی عێراق لەو بڕیارانەی کە بەڵێنی دابوو جێ بە جێی بکات، لەوانە ڕاگەیاندنی مافی پێدانی ڕۆشنبیری و نەتەوەیی کورد، ئەمەش پاڵنە رێکی تر بوو بۆ قوتابیان و ڕۆشنبیرانی کورد لە دامەزراندنی کۆمەڵە و ڕێکخراوەکانی[24].

فاکتەرێکی تر کە کاریگەری هەبوو لە دامەزراندنی کۆمەڵە، لایەنگیریەکی زۆری لێکرا لە لایەن کۆمەڵانی گەلەوە بە پارە و یارمەتیدانی کۆمەڵەکە لەلایەن کەسایەتیە ناسراوەکانی کورد لە هەموو باشوری کوردستاندا[25]، ڕۆژنامەی ژیان فاکتەرێکی بە هێزی تر بووە کەوا ڕۆڵێکی کاریگەری بینیوە لە دامەزراندنی کۆمەڵەی زانستی، ڕۆڵی هەبووە لە هاندانی بزافی ڕۆشنبیری لە کوردستاندا ، تەنانەت چەندین جار نووسراوی جیاجیای بلاو کردۆتەوە بۆ پاڵپشتی کردن لە دامەزراندنی کۆمەڵەدا[26].

ب- ڕاگەیاندنی (کۆمەڵەی زانستی):

کۆمەڵەی زانستی لە ٢٤ ی شوباتی ١٩٢٦ بە فەرمی دامەزرا کاتێ بە نووسراوێکی ڕەسمی لە لایەن وەزارەتی ناوخۆ ڕێگە درا بە دامەزراندنی، ئەمە دوای ئەوە بوو کە دامەزرێنەرانی کۆمەڵە داوایەکیان پێشکەش بە حکومەتی عێراقی کرد بۆ دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە، کە ئامانجی ئەدەبی و پەروەردەی هەبوو، کە سەرەتا داواکاریەکە لە لایەن سێ ڕوناکبیرەوە پێشکەش کرابوو کە بریتی بوون لە (فائق مەعروف، ڕەفیقی محامی، ڕەمزی فەتاح)[27].

دامەزرێنەرانی کۆمەڵە ئەم بانگەوازەیان لە ڕۆژنامەی(ژیان) بلاو کردەوە

((ئیجرای ئیستحفال بەرەسمی گوشادی (جەمعیەتی زانست)

((شەوی شەموی ئاتی کە موافیقی ٣/٢ ی نیسانی ١٩٢٦ هەیئەتی مونەسیسەی جەمعیەتی زانستی کوردان لە دائیرەی بەلەدیەدا بە حفلەیەك ڕەسمی گوشادی جەمعیەت ئیجرا دەكات)).

((تەمەنا دەکەین کە ئەم ئیجتیماعە گەورە عیلمیە ببێتە فاتیحەی تەرەقی و سەعادەتمان وە ئەم تەشەبوسە بە ئەهمیەتەی هەیئەتی مونەسیسەی جەمعیەتی مەزکور تەقدیر و تەبریك دەکەین)) [٢٨].

ژیان رۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە ڕاگەیاندنی (کۆمەڵەی زانستی) دا کە تیایدا هاتووە :-

((مژدەیەکی گەورە بۆ هەموو کوردان))

((مەعلومی خوێندەوارانی کیرامەکە تاکو ئەمڕۆ بۆ هەموو شارەزوو ئەمەلمان حەسرکردۆتە سەر بلأوکردنەوەی عیلم ومەعاریف. ئەوا ئەمڕۆ شوکرەن لیلا بە کەمالی ئیفتیخارەوەری ئەم سەعیە ئەخەینە بەرچاوی میللەت. بینا لەسەر تەشەبوساتی چەند کەسانێکی میللەت پەروەر وتەسدیقی وەزارەتی داخیلیە و معاوەنەتی گەورەی جەنابی موتەسەریف و، موفەتیشی ئیداری قەدردان، پرۆغرام و نیزامنامەی (جەمعیەتی زانستی کوردان) نەشر و ئیعلان دەکەین)).

((ئومێدوایە کە ئەم جەمعیەتە بناغەیەکی عیلمی مان بۆ دابمەزرێنیٚ و پێشەوایی هەموو میلەت بکات و، ئەم تەشەبوسە خەیریەیە بۆ ولأت و میلەت ببیٚ بە خاڵێکی خێر. وە تەمەنا ئەکەین کە ئەم جەمعیەتە بە سایەی هەموو ئەشراف و عولەما و تیجار و منەوەرینەوە بژی و بەردار ببیٚ)).

((بە نەشرو تەقدیم کردنی ئەم مژدە خۆشە و، ئەم خەبەرە بە قیمەتە (ژیان) جدەن مەسرور و موفتەخیرە)) [٢٩].

دوای ئەوە بڕیار لەسەر دامەزراندنی کۆمەڵە درا ، کە لە ڕێکەوتی ١٣ / ٤ / ١٩٢٦ ئاهەنگی کردنەوەی کۆمەڵەی زانستی سازکرا[٣٠]. کە تیایدا بەڕێز رەفیق ئەفەندی سەروتارێکی خوێندەوە دوابەدوای محمد بەگ وتارێك وە پیرەمێرد هۆنراوەیەکی خوێندەوە لە دوایدا جمال بابان و شێخ مستەفا قەرەداخی وتاریان داو پێشوازیەکی

گەرم کرا لە لایەن قوتابیان بە وتەی جوان هەربژی ئەوانـەی هـەوڵ بـۆ عـیلم و زانـستی دەدەن، پاشان دەست کرا بـە پـارە کۆکردنـەوە و دواتـر هەڵبـژاردن کـرا لـە ئـەنجام دا دەستەی بەڕێوەبەرێتی کۆمەڵە هەڵبژێردران(٣١).

ج – دامەزرێنەرانی کۆمەڵە :–

دامەزرێنەرانی کۆمەڵە لە چەند کە سـانێکی ڕونـاکبیر و خـاوەن پلـەو پایـە پێك هاتبوون، بەڵام وەکو دەستپێکی دامەزرێنەرانی کۆمەڵە، کە ڕۆڵێکی سەرەکیان بینیوە لە بناغە دانانی (کۆمەڵەی زانستی) دا لە ڕێگەی پێشکەش کردنی نووسراوێکی ڕەسمـی لـە ١ ی شـوباتی ١٩٢٦ داوایـان کـرد کـە مۆڵـەت وەربگـرن لـەلا یـەن حکومەتـەوە بـۆ دامەزراندنی (کۆمەڵەی زانستی) لە سلێمانی ئەوانیش پێکهاتبوون لە :–

(رەفیقی محامی، رەمزی فەتاح، فائق معروف بەگ) (٣٢).

بەڵام لە ئاهەنگی ڕاگەیاندنی کۆمەڵەکـە، کـە پێشتر باسمـان کـرد – دەسـتەی بەڕێوەبەرێتی کۆمەڵە هەڵبژێدرا کە لەم کەسایەتیانە پێك هاتبوون :–

ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگی موتەسەریف	سەرۆك
جەمال بەگی بابان – دادپەروەر	جێگری سەرۆك
ر ەفیق ئەفەندی – پارێزەر	سکرتێر
فائق معروف بەگ – موڵکدار	ژمێریار
شێخ مستەفا قەرەداخی – قازی	ئەندام
محمد ئاغای ئەورەحمان ئاغا	ئەندام
عزت بەگی عوسمان پاشا	ئەندام

غەفوور ئاغا	ئەندام
رەمزی فەتاح	ئەندام

ئەمانەش دەستێکی بالآیا گێڕا لە بناغە دانانی کۆمەڵەدا[٣٣].

ئەگەر هەڵوەستە یەك لە ئاست ناوی ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەر بکەین دەبینین سەرجەمیان کەسانی بەرچاو و ڕۆشنبیرو خاوەن پلەو پایەن، هیچ مۆرکێکی سیاسیان پێوە دیار نیە، بەلأم دواتر لە سەر دەستی جەمال بەگی بابان، کە جێگری سەرۆك بوو، ئاراستەیەکی سیاسی وەرگرت[٣٤].

د- پەیڕەو و پرۆگرامی کۆمەڵە :

کۆمەڵەی زانستی خاوەن پەیڕەو پرۆگرامی خۆی بووە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە (زانستی) لە شێوەی کۆمەڵەیەکی هاوچەرخ بووە. دەقی پرۆگرامی کۆمەڵەکەو پەیڕەوی ناوەخۆی لەسەردەمی خۆی لە ڕۆژنامەی (ژیان) دابلاوکراوەتەوە، هەروەها چەند سەرچاوەیەکیش ئاماژەیان پێداوە و ڕایانگواستووە. لەبەر گرنگی بابەتەکە ئێمەش دەقی پرۆگرام و پەیڕەوەکە بە شێوازی خۆیان لێرەدا دەنووسینەوە:

((پرۆغرامی جەمعیەتی زانستی کوردان))

((ناوی جەمعیەت و مەرکەزی))

١ – ناوی جەمعیەت :- (جەمعیەتی زانستی کوردان)ە و مەرکەزی لە سلێمانیە.

٢ – مەقسەدی جەمعیەت:تەعمیمی عیلم و مەعریفەتە لە کوردستان بە پێی ئەم وەسائیتە:

ا- بە نەشری غەزەتە و رەسائیلی موەقەتە.

ب- تەرجومە و تەئلیفی کتێبی تەدریسە و سائیرە.

ج-مەکتەب کردنەوەو ئیجرای تەدریسات بە ڕۆژو بە شەو.

ح- بە سورەتی موحازەرە ئەهالی تەنویر کردن.

د- کتێبخانە کردنەوە.

هـ- بۆ ئیکمالی تەحسیل بۆ مەمالیکی موتەرەقیە قوتابی ناردن.

٣- جەمعیەت ئەحوالی تاریخیە، جوغرافیە، ئیتنۆغرافیەی کوردان بە سورەتی مەخسوسە تەدقیق و مەحسولی مەساعی نەشر دەکات.

٤- جەمعیەت بۆ تەئمینی مەحەبەت و موئانەسەت لە مابەینی ئەهالی و حکومەت دا و بۆ تەقوبەی رۆحی ئیتاعەت بە سورەتی مەخسوسە و بە واسیتەی واعیزانی مەخسوس پەند و نەسیحەت ئیجرا دەکات .

٥- جەمعیەت بە هیچ سوڕەتێك لەگەڵ سیاسەت دا خەریك نابێ .

مەعروف بەگ زادە فئق - محامی رەفیق - حاجی فەتاح زادە رەمزی[٣٥].

نیزامنامەی داخلی

سورەتی قەید و قبوڵی ئەعزا و ئیخراجات :

١- بیلا تەفریقی جنس و مەزهەب هموو کەسێك بەو شەرائیتە کە لە ژێرەوە نووسراوە ئەتوانێ بە قەراری هەیئەتی ئیدارە داخلی جەمعیەت ببێ :

أ- عومری لە ٢٠ساڵ کەمتر نەبێ .

ب- لە حقوقی مەدەنیە ساقیت نەبێ و ساحیبی حوسنی ئەخلاق بێ.

٢- هەچ کەسێك موخالیفی مەقاسیدی جەمعیەت حەرەکات بکات وە یاخود مانگانە و دخولیەی جەمعیەت نەدات وە یا خود حەرەکەتێك بکات کە لە ناو ئەهلی وەتەن دا موخیللی شەڕەف بێ، بە قەراری هەیئەتی ئیدارە لە جەمعیەت دەردەکرێت.

صورەتی تەشکیلی هەیئەتی ئیدارەو وەزائیفیان :

٣- جەمعیەت بە واسیتەی هەیئەتی ئیدارەوە که لە ٣ کەس کە متر نابێ و لە ٧ کەس زیاتر نابێ ئیدارەدەکرێ .

٤- هەیئەتی ئیدارە بە ئینتیخابی ئەکسەریەتی موجتەمعین لە هەیئەتی عمومیە ئینتیخاب دەکرێ .

٥- رەئیس و کاتب و محاسبی جەمعیەت و مەئمورین لە هەیئەتی ئیدارە یاخود لە ئەعزای جەمعیەت تەعین و ئینتیخاب دەکرێ وەلاکین دەبێ رەئیس لە هەیئەتی ئیدارە بێ.

٦- هەیئەتی ئیدارە بۆ ئیجرای مەقاصیدی جەمعیەت هەرچی لازم بێ دەیکات. واریدات و مەصاریفاتی جەمعیەت تەسبیت دەکات. بودجەی ساڵی موستەقبەل ئیحزار وتەقدیمی هەیئەتی عمومیەی دەکات و هەموو ساڵێك هەرچی کردوە و هەرچی لازمە بکرێ بۆ ئیجرای مەقاصیدی جەمعیەت بە ڕاپۆرتێکی موفەصەل عەرزی هەیئەتی عمومیەی دەکات.

٧- هەیئەتی ئیدار وەزائیفی مەئمورین و کەتەبە تەعین دەکاو موراقەبەیان دەکات[٣٦].

واریداتی جەمعیەت و مەصاریفاتی :

٨- واریداتی جەمعیەت عیبارەتە لە دخولیە و مانگانەی ئەعزاکان و عیبارەتە لە تەبەروعات و هیبەی ئەصحابی خیرات.

٩- هەموو ئەعزایەك لە حینی دخولی دا بەپێی ئیقتیداری خۆی مەجبورە مەبلەغێك بە ناوی دخولیەوە بدات. حەدی ئەصغەری ئەم مەبلەغە روپیەیەکە و، دیسان مەجبورە بە پێی ئیقتیداری خۆی مانگی شتێك بدات بە جەمعیەت.

١٠- بۆ ئیجرای مەقاصیدی جەمعیەت زیاتر بۆ شتێکی کە واریداتی جەمعیەت صەرف ناکرێ و هەموو مەصرەفێك بە ئەمروتە صدیقی هەیئەتی ئیدارە دەکرێت.

١١- هەیئەتی ئیدارە مەجبورە ئەو دەفتەرانە کە قانونی جەمعیەت ئەمری پێ دەکات هەیئەتی عومیە.

١٢-هەیئەتی عومیە هەموو ساڵێك لە ئەوەلی تشرینی ئەوەل دا ئیجتیماع دەکات و وەزائیفی هەیئەت ئەمەیە :

أ- واریدات و مەصاریفاتی جەمعیەت تەسپیت دەکات.

ب- ئیجاب بکات پرۆغرام تەعدیل دەکات.

ج- هەیئەتی ئیدارە ئەز سەر نو ئینتیخاب دەکات.

د- بۆ ساڵی ئایندە مەساعی جەمعیەت تەنزیم دەکات.

١٣- رەئیسی هەیئەتی ئیدارە ریاسەتی هەیئەتی عومیەش دەکات.

١٤- رەئیسی هەیئەتی ئیدارە وە یاخود وەکیلێك کە جەمعیەت تەعینی دەکات لەمەحاکیم و دەوائیری حکومەت دا جەمعیەت تەمسیل دەکات.

١٥- چ لە هەئیەتی ئیدارە و چ لەهەیئەی عومیە موزاکەرەو ئیتیخازی قەرار بە ئەکسەریەتی موجتە معین دەبێ.

١٦- هەیئەتی عومیە عیندە لیئجاب لەسەر دەعوەتی هەیئەتی ئیدارە جگە لە ئیجتیماعی عادی سەنەوی هەموو وەقتێك دەتوانێ گردبێتەوە و وەزائیفی خۆی بەپێی ئەم پرۆغرامە بەجێ بهێنێت.

٢٧ کانوونی ساڵی ١٩٢٦.

مەعروف بەگزادە فائیق | محامی رەفیق | حاجی ڕەمزی

فەتاح زادە رەمزی[٢٧].

کۆمەڵەی زانستی خاوەنی پرۆگرامێکی ڕوون و نوسراوبووە. ئامانجەکانی دیار و دیاریکراو بووە، کە شوێنکەوتوێکی وێژەیی و پەروەردەیی هەبوو، هەروەها کۆمەڵەی

زانستی نیزامنامەیەکی نوسراوی هەبوە، جۆری وەرگرتنی ئەندام و مەرجە قانونیەکانی و ما ف و ئەرکەکانی و، دروست کردنی داو و دەزگاکانی، بەڕوونی دیاری کردووە[٣٨].

تەوەرەی دووەم :
ڕۆڵ و چالاکیەکانی کۆمەڵەی زانستی

أ- گرنگی کۆمەڵەی زانستی لە بوژانەوەی لایەنی ڕۆشنبیریەوە.

بێگومان ئەم کۆمەڵەیە ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووە لە گەشە کردن و پیشکەوتنی لایەنی زانستی و بوژانەوە لایەنی ڕۆشنبیری، بەئەنجام گەیاندنیچەند چالاکیەك لەلایەن کۆمەڵەوە، خەڵکی بەرەو ئاراستەیەکی وشیاری و ڕووناك کردنەوەی کوردەواری برد ، کەچالاکیەکانی پەروەردەی زیاتر گرتەوە، هەروەها بلاوکردنەوەی زانست و زانیاری وە کردنەوەی قوتابخانەکان و وتنەوەی وانە و ڕێکخستنی کۆڕ[٣٩]. وە کردنەوەی خولەکانی فێرکردنی خوێندنەوە و نوسین و فێرکردنی زمان[٤٠]. وە هەروەها لەبەرنامەیاندا هەبوو کە قوتابیانی کورد بنێرێتە ئەوروپا بۆ خوێندن[٤١].

بە مەبەستی هاندان لەسەر خوێندنەوە و خوێندن کتێبخانەیەکیان کردەوە لە بارەگای کۆمەڵە لە حوزەیرانی ١٩٣٠ وە هەروەها مەسەلەی هاندانی وەرگێرانی کتێبی گرنگ لەزمانی بێگانەکانەوەبۆ زمانی کوردی وە بۆ دەوڵەمەند کردنی کتێبخانەی کوردی و بلاوکردنەوە ڕۆشنبیری. وە بۆئەو ئامانجانە کۆمەڵە هەوڵیدا بۆ کڕینی چاپخانەیەك بۆ چاپکردنی کتێب و دەرکردنی کتێب وە بڕیاری دا بە دەرکردنی گۆڤار هەموو پازدە ڕۆژێك لە سنوری (١٦-٢٤) پەڕە دەبوو[٤٢].

بۆ وەرگرتنی مقالەی زانستی و ڕۆشنبیری بەسوود هەستان بە چالاکی دیکە وەك شانۆو یارمەتی دانی قوتابیە هەژارەکان[٤٣]. وە کۆمەڵە زۆربە دڵسۆزی وبەوپەڕی

تێکۆشانەوە ئیشی دەکرد بۆخزمەت کردنی زمانی کوردی کە گرنگیەکی زۆری بەو زمانە دەدا بە تایبەتی پاك کردنەوە و بژارکردنی زمانی کوردی لەو وشانەی کە لە زمانی بێگانەکانەوە وەرگیراون و تێکەڵاوی بوون و دانانی وشە کوردیەکان لە شوێنی خۆیان، بۆ ئەم مەبەستە لیژنەیەکیان پێك هێنا بۆ بژار کردنی زمانی کوردی بە ناوی (کۆمەڵەی بژاری کوردی) لە سەرەتای ساڵی ١٩٢٦ بە پێشنیاری ئەحمەد بەگ (سەرۆکی کۆمەڵە) خۆی لە سەر ڕای ڕۆشنبیرانی کوردی وە دلواکاری ئەندامەکان لە زانستی دا هەستان بەو لێکۆڵینەوەیە وەکۆبونەوە دووجار لە هەفتەدا بۆ باسکردنی ئەم بابەتە(٤٤).

بایەخ پێدانی کۆمەڵەی زانستی بە (قوتابخانەی زانستی شەوان) کە یەکێك بوو لەو خزمەتانەی کۆمەڵەی زانستی کە کردبویەوە بۆ هەموو ئەو کەسانەی بەڕۆژ سەرقاڵی کارو کاسبی بوونە، وە یاخود زۆر جاریش تەمەن ڕێگر بووە لە بەردەم ئەوەی کەوا نەتوانن لە قوتابخانەی حکومەت بخوێنن، بۆیە زانستی شەوان کاریگەریەکی بەهێزی هەبووە لە بێدارکردنەوەی خەڵکی و پێشکەوتنی ڕوناکبیریاندا و بێ بەش نەبوونیان لە خزمەتکردندا بە تایبەت لە بواری خوێندندا(٤٥).

وە لێرەدا (ژیان) پێناسەیەکی زانستی دەکات و دەڵێت :-

((زانستی شوێنێکە " ئەو کەسانەی لە پێشدا بە بازاڕدا دەسوڕانەوە و شەڕە شەقیان دەکرد و بە شەو بە سەر خۆشی و جنێو فرۆشی و قومار ڕایان دەبوارد هەزاری لە وانە کردووە بە پیاوێکی خۆێندەواری بە حیسیەت و ئەهلی کەسب و صنعت)) (٤٦).

متصریف سلیمانی

((بۆ زانین

((بۆ ئەو کەسانەی طالبی فێربوونی زمانی ئینگلیزین لە (زانستی)دا صنفێکی تازەکراوەتەوە لە لایەن معلمی مقتدر(رفعت غوث افندی) یەوە بە شەو تدریسی تیا

دەکرێت. هەر کەس طالبە بۆ قەید و قبول و مراجعت لە گەڵ ئەمەشدا پێویستە تشکری مۆمی الیە بکەین چونکە بۆ خزمەتی ئەهلی محترم و بۆ منفعتی زانستی ئەم وەزیفەیەی مجانا دەر عهدە کردووە. تەمەننای زیادبوونی ئەمثالی ئەم چەشنە منەوەرە بە حمتیانە دەکەین[٤٧].

چاکی ڕوناکبیرانی کۆمەڵەی زانستی وایکرد کەوا ئەم کۆمەڵەیە لقی تری هەبوو لە ناوچەکانی تری کوردستان لەوانە لە کەرکوك لە ٢١ ی حوزەیران ١٩٢٦ ئەندامانی پێك دەهات لە مەلا قادر ئەفەندی سەرۆکی بەڕێوەبەرایەتی ئەوقاف وە سەرۆکی ئەو لقە بوو، وە هەروەها مصطفی ئەفەندی خانەنشین جێگری سەرۆك بوو، وە عبد الخالق ئەفەندی کوڕی حسین نەقشبەندی بە هەمان شێوە جێگری سەرۆك بوو، وە ئەندامەکانی تری ئەحمەد ئەفەندی کوڕی تۆفیق ئاغا وە هەندێ لەسەرۆك عەشائیرەکان، ئەو لقە پەیوەندیەکی پتەوی هەبوو لەگەڵ کۆمەڵەی زانستی سلێمانی لەڕێگای پەیوەندی کردن بە نامە و کەسایەتیە دڵسۆزەکان ئەوانەی گرنگیان بە بابەتەکەدەدا لەهەولێر و لە ڕواندوزیش کوردەکان داوای دامەزراندنی یانەیەکی زانستیان کرد بەڵام وەزارەتی ناوخۆی عێراق داواکاریەکەی ڕەتکردنەوە[٤٨].

هەروەها لقێکی تری هەبوو لە (پردێ) بە سەرۆکایەتی صالح ئاغای کوڕی محمد وەلی ئاغا[٤٩] وە هەروەها کۆمەڵەی زانستی لقی تریشی هەبوو لە شارەکانی هەولێر و موصل[٥٠]. بەڵام لە ساڵی ١٩٢٧ کاتێك حکومەت هەستی کرد کەوا ئەم کۆمەڵەیە گۆڕاوە بۆتە مینبەرێکی حیزبی بۆنەتەوەی کوردی وە زیاتر بەلای سیاسەتدا دەڕوات بۆیەداخران[٥١].

ب – کاریگەری لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە :

کۆمەڵەی زانستی کاریگەریەکی زۆری هەبووە لە سەرجەم بوارەکاندا بە تایبەتی لە ڕووی کۆمەڵایەتیەوە پێشکەوتنێکی بەرچاو و گۆڕانێکی زۆری بە خۆیەوە بینیوە، سەبارەت بە مەسەلەی خوێندنی کچان کە چەندەها گیرو گرفت هەبووە لە بەردەم خوێندن و بەشداری کردنیان لە خوێندن و هەنگاونانیان بەرەو پێشەوە، چونکە ئافرەتان لە ڕێگەی خوێندنەوە دەتوانن بەرهەمێکی باش بۆ خۆیان دەستەبەر بکەن، بەلام بەهۆی بوونی گیروگرفتی زۆر لەلایەن حکومەتەوە و داب و نەریتی کۆمەڵگاش کاریگەری هەبووە لە بەردەم ڕێگەنەدانی کچان و ئافرەتان بۆ بەشداری کردنیان و چونیان بۆ قوتابخانەکان[٥٢].

بەلام لەگەڵ ئەم هەموو گیرو گرفتانەشدا لەو ڕۆژگارەدا کەسایەتیەکی وەکو (حەپسەخانی نەقیب) کە دەورێکی بالای هەبووە لە پشتگیری کردنی خوێندنی کچان تەرخان کردبوو کردبووی بە قوتابخانە بۆیان[٥٣]. لەلایەکی دیکەوە ڕۆشنبیران هەوڵێکی زۆریان دا ل ڕێگەی ڕۆژنامەی (ژیان)ەوە کە بە ئاشکرا داوایان لە حکومەت دەکرد کە قوتابخانەی زانستی تایبەت بە کچان و ئافرەتان بکەنەوە کە تیایدا بخوێنن و چاویان بکرێتەوە و وشیار بن و لەم بارەیەوە نووسیویەتی: ((میللەت کە ئافرەتی نەخوێندەوار بوو منداڵی باش بۆ نایەتە بەرهەم)) [٥٤].

لە ڕاستیشد ا هەردوو ڕۆژنامەی (ژیان) و(ژین) ڕۆڵی بەرچاویان لە بلاو کردنەوەی خوێندن وخوێندەواریدا هەبووە[٥٥]. کە هێرشی گەورە گەورەیان دەبردە سەرخو و نەریتی کۆن، پەردەیان لە سەر ئەو بیروڕایە لادەدا کە ئافرەتی کردبووە دیل و کۆیلەی کۆمەڵ، بۆیە ئەوان دژی ئەوە بوون کە ئافرەت لە چوارچێوەیەکی تەنگەبەری نەخوێندەواریدا بمێنێتەوە بەڵکو ئامانجیان فێرکردن و خوێندەوارکردن و چاوکردنەوە

و هاوبەشی کردنیان بوو لەگەڵ پیاودا تا لە پێناوی گەل و پێشکەوتنی وڵات دا هەنگاو بنێت، بۆ یەکەمجار لە مێژووی کوردستانی عێراق لە سلێمانی لە ٢١ ی نیسانی ١٩٢٦ یەکەمین قوتابخانەی کچان کرایەوە، ئەمەش دەرگایەك بوو بۆ بەدیهاتنی ئاواتەکانی چەندین ساڵەی کچانی کورد، بۆ ئەم مەبەستەش ڕۆژنامەی (ژیان) ڕۆڵێکی کارای گێڕاوە لە ئاگادار کردنەوە و بانگەوازی کردن بۆ ئەوەی دایکان و باوکان کچەکانیان بنێرنە بەر خوێندن و لەو قاڵبە کۆنە بیانهێننە دەرەوە و چاویان بە ڕووی زانست و زانیاری ڕۆشن بکەن و هەڵبهێنن[٥٦].

بەم شێوەیە کۆمەڵەی زانستی لە ڕێگەی هەوڵی ڕوناکبیرانیەوە کاریگەریەکی زۆریان خستە سەر ئافرەتان کە سوودمەند بن و هاندەرێکی سەرەکی بوون بۆ ئەوەی ئافرەتان بهەژێنن، ئەوە بوو دواتر ئافرەتان توانیان کۆمەڵەیەکی تایبەتی زانستی بۆ خۆیان دابمەزرێنن لە ٢٨ ی تەموزی ١٩٣٠ بۆ یەکەمجار ئەم کۆمەڵە زانستیە تایبەت بە ئافرەتانیان دامەزراند، دیارترین کەسایەتیش لەو بوارەدا کە دەورێکی باڵای هەبووە ئەویش (حەپسەخانی نەقیب)بووە لەگەڵ کۆمەڵێك لە ئافرەتان کۆبوونەوەیان ساز کرد لە ماڵی حەپسەخانی نەقیب ئەوەبوو لە ئەنجام دا توانیان جێگای خۆیان بکەنەوە لە نێو ئەم کۆمەڵەیەدا[٥٧].

لەدوای (حەپسەخانی نەقیب) چەند ئافرەتێك ڕۆڵی خۆیان بینیوە لە خوێندنەوەی وتار و روونکردنەوەی مەبەستە کانی خۆیان لە بەستنی کۆبوونەوەکانیان لە وانەش لە دوای حەپسەخان، حەپسە عرفان کە قوتابیەکی شەشی قوتابخانەی کچان بووە، و بەدریەی شێخ قادری نوری ئەفەندی و پاشان زکیە میرزا توفیق قەزاز، ناهیدەی شێخ سەلام، لە ئەنجامدا بڕیاری کرینی خانویەکیان دا لەگەڵ پێداویستی یەکانیان بۆ ئەوەی تەرخانی بکەن بۆ کۆمەڵ، دواتر چالاکی تری ئافرەتان لە زیادبوون دا بوو هاوکاریەکی زۆری کرا لە ڕووی ماددیەوە لە لایەن دڵسۆزانی کۆمەڵە

و حەپسەخان دیاریەکی بە نرخی پێشکەش بە کۆمەڵ کرد کە بریتی بوو لە مەکینەیەکی سنگری دروومانی بە کارەبائیشکەر، کە بە ۳۹٥ روپیە کریبووی، دواتریش (شفیقە سعید ئەفەندی) ئەمیش کە قوتابیەکی قوتابخانەی کچان بوو سوپاسی بێ پایانی ئەو کەسانەی کرد کە ئامادەی کۆبوونەوەکە بوون و هاوکاریان کردوون، بەم شێوەیە ئافرەتان رۆڵیان هەبووە لە پێشکەوتنی کۆمەڵگادا بۆ ئەوەی ئافرەتانیش بتوانن بە بەرهەمێکی زانستیانە پێشرەوی کۆمەڵگاکەیان بکەن، ئەوەبوو توانیان شەوی تاریکی و نەزانی بەچرای زانست رووناك بکەنەوە و ئافرەتانیش شان بە شانی پیاوان هاوکار بن لە پێشکەوتنی گەلەکەیاندا ، ئەمەش دەرەنجامێکی باش بوو دەتوانین بڵێین بەرهەمی کۆمەڵەی زانستی بوو کەوا کاریگەر بوو بە سەر لایەنی کۆمەڵایەتیەوە کە بگاتە ئەم ئاستە بەرزە[٥٨].

ج – هەڵوێستی کۆمەڵەی زانستی لە بەرامبەر راپەڕینە کوردیەکان :

لە سەرەتای کۆمەڵەی زانستی بە ئامانجی بڵاوکردنەوەی زانست وزانیاری و بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندەواری میللەتی کورد بوو لەناوەندەکانی کوردی دا، بەڵام هەرزوو گۆڕانی بەسەردهات و گۆڕلو بانگەشەی نەتەوەی دەکرد، کە بە بۆچوونی دامەزرێنەرەکانیشی یەکەمین مەرجیان خەبات بوو بۆوەدەست هێنانی سەربەخۆیی ،ئەوەی زۆر دەوری هەبوو، لەم گۆڕانەدا جەمال بەگی بابان کە جێگری سەرۆکی کۆمەڵە بوو لەگەڵ ژمارەیەك لە ئەندامانی تری کۆمەڵە توانیان رەوتێکی سیاسی بە کۆمەڵە بدەن، بە سەرکەوتوولنە کۆڕو کۆبوونەوە ساز بکەن و لە رێگەی قوتابخانە زانستی شەولنەبانگەشەی نەتەوەییان دەکرد هەروەها لەرێگەی دەستەی (ژیان) یشەوە کە ئەمەش رۆڵ و گرنگی و بەرچاوی هەبووە[٥٩].

ئەندامانی ئەم کۆمەڵەیە لە سلێمانی و کەرکوکیش بەردەوام لە پەیوەندی کردن دابوون لەگەڵ شێخ محمودی حەفید، هەرچەندە ئەم کۆمەڵەیە لە ڕواڵەتیدا وا دیار دەکەوت کەوا تەنها هەڵدەستێ بە بڵاوکردنەوەی زانست و زانیاری لە ناو کوردەکان دا، بەلاّم سەرەڕای ئەمەش تا دەهات کوردەکان هەڵوێستی نەتەوەیی یان زیادی دەکرد و لە کاری خەباتی سیاسی نهێنی خۆیان بەردەوام بوون(٦٠).

لەبەڵگە نامەکانی بەریتانیا ئاماژە بەوە دەکەن کەوا لە دوای دورخستنەوەی شێخ محمودی نەمر بۆ ئێران کۆمەڵەیەکی تر بە ناوی (کوردستان) کە ئەمەش ڕێکخراوێکی سیاسی نهێنی بوو لە کەرکوك هەڵدەستا بە بڵاو کردنەوەی کاری زانست و زانیاری لە ناو کوردەکان دا، وا پێ دەچێ ئەندامانی ئەم کۆمەڵەیە ئەندامی کۆمەڵەی زانستی بووبن بەلاّم لە پاش ساڵی ١٩٢٧ هیچ هەواڵێکی نەبوو، ئەم کۆمەڵەیەش لە ڕواڵەتدا زیاتر پەروەردەیی بوو بەلاّم بەردەوام بوو لە پەیوەندی کردن لەگەڵ کۆمەڵەی زانستی سلێمانی و لەگەڵ چەند کەسانێکی گرنگ لە هەولێر و ڕواندوز لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕکردنی نامەوە(٦١).

دوای ئەوەی کۆمەڵەی زانستی ڕەوتێکی سیاسی پێ بەخشرا، بەردەوام لە هەوڵدان دا بوو بۆ بەدیهاتنی خەونی چەندین ساڵەی کورد، هەر وەکو دواتر دەبینین کە یەکێك لە هەوڵەکانیان ئەوە بوو کەوا توانیان لە ڕێگەی قوتابیانی قوتابخانەی زانستی شەوانە، ڕۆڵێکی بەر چاو ببینن لە جۆش دان و گەرم کردنی ڕاپەڕینی شەشی ئەیلولی ساڵی ١٩٣٦ ی بەردەرکی سەرا، بەم شێوەیە کۆمەڵەی زانستی قوتابخانەیەکی گرنگ بوو بۆ میللەتی کورد کەوا توانی هەم لە لایەنی ڕۆشنبیریەوە بەرهەمی باش بەدەست بهێنێ و هەم لە لایەنی سیاسی یەوە ڕۆڵی خۆی هەبێت(٦٢).

تەوەرەی سێیەم
هەڵوێستی لایەنە جیاجیا کان لە هەمبەر دروستبوونی کۆمەڵەی زانستی و هەڵوەشانەوەی کۆمەڵە

أ- هەڵوێست لەهەمبەر (زانستی) :

دامەزرێنەرانی کۆمەڵە لە پەیڕەو و پرۆگرامی خۆیاندا بە ئاشکرا دانیان بەوەدا دەنا کە بە هیچ شێوەیەك دەست لە کاری سیاسی وەرنادەن و هیچ چالاکیەکی سیاسی نانوێنن، ئەمەش ئەوە ناگەیەنێ کە هەستی نەتەوەیی کورد لاواز بووبێ بەڵکو ڕوناکبیران و نیشتیمانپەروەران ویستیان لە ڕێگەی زانست و زانیاریەوە بگەنە ئامانجی خۆیان، چونکە ڕوناکبیرانی سلێمانی نەیان دەتوانی بە ئاسانی چالاکی سیاسی ئەنجام بدەن لە بەر ئەوەی ئینگلیز و حکومەتی عێراق بە هەموو شێوەیەك چاودێری جم و جۆڵیان دەکردن، بۆیە نیشتیمانپەروەران پەنایان بردەبەر دامەزراندنی چەند کۆمەڵە و ڕێکخراوێك لەوانە دامەزراندنی کۆمەڵەی زانستی بوو[٦٣].

کە لە ڕێگەی ئەم کۆمەڵەوە بایەخ بە زانست بدەن و هەوڵ بدەن بۆ گەیشتن بە کاروانی پێشکەوتن و ڕۆشنبیرکردنی کوردەواری[٦٤] چونکە لە ڕاپۆرتی بەریتانیەکاندا هاتووە کە سەبارەت بە دامەزراندنی کۆمەڵە دەڵێ :

((نابێ ڕێگە بەم کۆمەڵەیە بدرێ کە بە مەبەستی سیاسی کارەکانی بکات و بکەوێتە دەست کەسانی نەتەوەیی توندڕەوەوە)) هەڵوێستی ڕاپۆرتەکە ئەوە ڕوون دەکاتەوە کەوا مەترسی خۆی دەردەبڕێ لەبەرامبەر چالاکی کۆمەڵە و بەرنامە ڕێژیەکەی، کە لە سەر ڕێبازێکی پێشکەوتوانە دامەزراوە[٦٥].

لەگەڵ دامەزراندنی کۆمەڵەی زانستی کوردان لە سلێمانی و لە ٢١ ی حوزەیرانی ١٩٢٦ لە کەرکوك چەند کەسایەتی دڵسۆز و ناسراوی کورد، لەوانە ئەسیری، ویستویانە

ئیجازەی دامەزراندنی (کۆمەڵەی زانستی) و، لە هاوینی هەمان ساڵدا لە رواندوز ئیسماعیل بەگ و هەندێ لە کەسایەتیە ناسراوەکانی ئەوێ داوایان کرد کە ئیجازەی دامەزراندنی لقێکی تر سەر بە کۆمەڵەی زانستی بە ناوی (کۆمەڵەی هۆشیاری) کە دور دەبێ لە سیاسەت لە وەزارەتی ناوخۆی عێراق وەربگرن، بەلام وەزارەتی ناوخۆی عێراق هەڵوێستی بەرامبەر ئەم داواکاریە نەبووە و ئیجازەی پێ نەداون(٦٦).

هێزەکانی عێراقی بە پاڵپشتی هێزەکانی ئاسمانی بەریتانی بەردەوام هەوڵیان داوە کە کورد نەگات بە ئامانجی خۆی ، هەروەکو دەبینین دواتر کە بزوتنەوەکەی شێخ محمودی حەفیدی رزگاریخوازیان بەتوندترین شێوە کوژاندەوە، ئەمە لە کاتێکدا بوو کەوا هەستیان کرد کە شێخ پەیوەندی کی پتەوی هەیە لەگەڵ کۆمەڵەی زانستی لە سلێمانی و کەرکوك(٦٧).

ئەم کۆمەڵەیە وێرای خزمەتی زۆری پێشکەش کرد لە شاری سلێمانی دا، بەلام لە ئاستی پێو یستیدا نەبوو، چونکە مافی ئەوە یان هەبووە لەدەرەوەی سنوری سلێمانیش لقی تری کۆمەڵەی زانستی دا بمە زرێنن وەخزمەت بکەن، بەلام چالاکیەکانیان لەئاستی سلێمانی نەچووە دەرەوە، دواتر دوای ئەوەی نیشتیمان پەروەرانی کورد بەگشتی و سلێمانی بەتایبەتی ئەوەیان بۆ دەرکەوت کە ئینگلیز و دەوڵەتی عێراقی هیچ نیاز پاکییەکیان بەرامبەر بەکورد نیە، بۆیەکەوتنەوە خۆئامادەکردن بۆ خەبات کردن(٦٨).

ب – هەڵوەشانەوەی کۆمەڵە و هۆکارەکانی:

کۆمەڵە لە سەرەتادا چالاکیەکانی بە کاروباری پەروەردە و خوێندن و کردنەوەی قوتابخانەی ئێواران و موحازەرەگوتنەوە دەربارەی زانست و باسی جۆراوجۆر بلاو کردنەوەی زانیاری بۆ پێشکەوتنی گەل و نیشتیمانەکەی و رۆشنبیری کردنی کوردەواری خەریك بووە(٦٩).

کاتێـك ئـاڵو گـۆڕکرا لـە لیژنــەی کـارگێری چـەند ناکۆکیــەك کەوتــە نێــوان دامەزرێنەرانی کۆمەڵە، بەتایبەتی کاتێ مستەفا پاشا یاملکی کە لە مـانگی مایسی ١٩٢٦ دا گەیــشتەوە سـلێمانی، کۆمەڵـەی خـستە پێنـاو جـێ بـە جـێ کردنــی مەبەستەکانی خۆیەوە، ویستویەتی کۆمەڵەی زانستی بۆ پـڕو پاگەنـدەی هەڵبـژاردن بـۆ خۆی بەکار بهێنـێ ، جـەمال بابـان لەمـەدا هاوکـاری کـردووە. موتەسـەریفی سـلێمانی ، ئەحمەد بەگ تۆفیق بەگ ، ئەم کارەی پێ بـاش نـەبووە بـەڵکو ویـستویەتی کۆمەڵـەی زانستی دووربێ لە کاری سیاسی ، خەریکی کاروبـاری خوێنـدەواری و ڕۆشـنبیری بـێ ، بەڵام جەمال بابان ویستویەتی ((دوای لابردنی موتەسەریف کۆمەڵـەی زانـستی بکـات بە بنکەی بڵاوکردنەوەی هۆشیاری سیاسی نەتەوەیی کوردی، چونکە باوەڕی وابووە کـە ((بیری حوکمی زاتی بۆ کوردستانی عێراق بەبێ بوونی بنکەیەکی ڕێکخراوەیی پتـەو نایەتــە دی)) لـە سـەر ئەمـە نـاکۆکی کەوتۆتـە نێـوان موتەسـەریف و جـەمال بابـان و هەندێکی دیکە لە ئەندامانی لیژنەی کارگێری، ئەم ناکۆکیەش بـە هۆکـارێکی سـەرەکی دادەنرێت لە لاواز کردنی کۆمەڵە و کەمکردنـەوەی چـالاکیەکانی، کـە لـە ئەنجامـدا بـووە هۆی دەست لە کار کێشانەوەی چـەند کارمەنـدێکی بـە توانـای کۆمەڵـە لەوانـە جـەمال بابان و مستەفا قەرەداخی و ئەحمەد بەگ[٧٠].

حکومــەتیش بــە هۆکــارێکی تــر دادەنــرێ لــە لاواز کردنــی چــالاکیەکانی کۆمەڵەدا، دوای ئـەوەی کۆمەڵـەی زانـستی لقـی تـری لێ بـۆوە لـە کـەرکوك و هـەولێر و موصل لە ساڵی ١٩٢٧[٧١]. دەسەڵاتدارانی بەریتانی و عێراقـی هەسـتیان بـەوە کـرد کـە ئەم کۆمەڵەیە بۆتە وە سیلەیەك بۆ بڵاو کردنەوەی بیرو باوەڕی نەتـەوەیی کـوردی بڕیاری داخستنی هەموو لقەکانیان دا[٧٢].

هەرچەندە کۆمەڵە لە ڕاپەڕینەکەی بەردەرکی سەرا لە شەشی ئەیلولی ١٩٣٠ بە ئاواتی خۆی نەگەیشت بـەڵام شۆڕشـگێڕان توانیـان ڕێبـازێکی نـوێ لـە مێـژوودا بـۆ

خۆیان تۆمار بکەن ، ئازایەتی و پاڵەوانیەتی بۆ ڕۆڵەکانی دوا ڕۆژ هێشتەوە و ریسوایی و سەرشۆری هەمیشەیی بۆ ئەوانە بەجیٚ‌هێشت کە بووبوونە دیلی ڕژێمی پاشایەتی بەم شێوەیە بارەگای کۆمەڵە داخرا و ڕۆژنامەی ژیان لە نووسین و بڵاوکردنەوە کەوت کە لەو ڕۆژگارەدا دەردەچوو تا جارێکی تر لە ساڵی ١٩٣٢ بە هاتنەوەی ئەحمەد بەگ موتەسەریف سەر لە نوێ دەرگای زانستی کرایەوە و دەست بە هەڵبژاردنی لیژنەی بەڕێوەبەرایەتی کراو دام و دەزگای کۆمەڵ کەوتەوە گەڕ و خزمەتکردن[٧٣] .

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا حکومەت لە دەست تێوەردانی کارو باری کۆمەڵە دا بەدوور نەبوو، بە تایبەتی لە سەردەمی پیرەمێرد[٧٤]، کە ئەو کات قوتابخانەی زانستی شەوانەی هەڵدەسوڕاند لە نێوان ساڵانی ١٩٣٢ – ١٩٣٨ ئیدارەی دەدات ا دواجار لە سەر دەستی (مەجید یەعقوب)ی موتەسەریفی سلێمانی لە ساڵی ١٩٣٨ دا داخرا[٧٥]. ڕاستیەکەی ئاستەنگەکانی بەردەم خوێندن یەکجار زۆر بووە، حکومەت ئەم کەرتە زیندووەی پشتگوێ خستبوو بەم شێوەیە هەریەك لەو هۆکارانەی کە لە پێشووتر باسمان کرد کاریگەریان هەبووە لە هەڵوەشانەوەی کۆمەڵەی زانستی دا[٧٦] .

ئەنجامی لێکۆڵینەوەکە :

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیەم گەیشتمە چەند دەرەنجامێك :

١- دەرك کردنی سەرکردەو ڕۆشنبیرانی کورد بە پێویستی هەبوونی کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیری هانیدان بۆ دامەزراندنی (کۆمەڵەی زانستی) لەو قۆناغەی مێژووی کوردا.

٢- ئەم کۆمەڵەیە لە بەرواری ٢٤ی شوباتی ١٩٢٦ بە فەرمی لە سلێمانی دامەزرا لە لایەن سێ ڕوناکبیرەوە (فائق معروف، ڕەمزی فەتاح، ڕەفیق محامی).

٣-چالاکیەکانی کۆمەڵە زیاتر لە چوارچێوەی چالاکی ڕۆشنبیری و زانستی دا خۆی نواند،وەکو شێوازێکی خەباتی رزگاریخوازی نەتەوەیی و بەمەش خزمەتێکی زۆری بە بواری فێرکردن و ڕۆشنبیری و کۆمەڵگەی کوردی کرد.

٤- لە بوارێکی تر چالاکیەکانی بوونە مایەی کارئاسانی زۆرو ڕەخساندنی هەلی خوێندن بۆ ڕێژەیەکی بەرچاو لە منداڵانی کورد، بەکردنەوەی فێرگەو هەوڵدان بۆ دابین کردنی پێداویستیەکان.

٥- کۆمەڵە وەکو ئەرکێکی نەتەوەیی و ڕۆشنبیری سەرشانی خۆی و لە دیدگای ئەوەی کە ((ئافرەتیش نیوەی کۆمەڵە و مافی خوێندنی هەیە)) کەوتنە چالاکی بۆ لابردنی کۆسپەکانی بەردەمیان تا بیّ بەش نەبن لەم مافە سەرەتاییە، بەتایبەت کۆسپە کۆمەڵایەتیەکان.

٦- سەرەڕای کەم وکورپیەکانی و سنورداری چالاکیەکانی، بەڵام کۆمەڵەی زانستی خزمەتێکی دیاری پێشکەش بە کۆمەڵگەی کوردی کرد، کە شیاوی ڕێزو باسکردن و توێژینەوەی زۆر لەوە باشتر و تێر و تەسەل ترە.

٧- بەگشتی لەم قۆناغەدا ڕۆشنبیر و خوێندەوارانی کورد خوێندنیان بە ڕێگایەکی ڕاست و فاکتەرێکی ڕزگاری لە تاریکی و دواکەوتوویی دەزانی، بۆیە بوونە هاندەری خەڵك و سەرهەڵدان و گەشەکردنی بیری زانستخوازی و نوێگەری، بێگومان کۆمەڵەی زانستیش وەك بەشێك لەو کۆمەڵگەیە کە هەڵقوڵاوی ناخی جەماوەر بووە بۆ ئەم قۆناغە بوو بە ژیلەمۆ بۆ ڕووناك کردنەوەی تاریکی ڕۆژگار، کە ڕێگەی ڕاستەقینەی لە دەربازبوونی کورد گرتبوو لە شەوی تاریکی یەڵدا و گەیشتن بە ئاسۆ و گزنگی ئازادی بەیان و گەیشتن بە کاروانی پێشکەوتن وەك گەلانی تر.

٨- دوای هەوڵدا نێکی زۆری کۆمەڵە و بەردەوام بوونیان لە کار و چالاکیەکانیاندا، بەڵام بە هۆی ڕووبەڕووبوونەوەیەکی زۆر لە گیر و گرفت کە حکومەتیش بە دوور نەبوو لەدەست تێوەردانی کاروبار و پشتگوێ خستنی کۆمەڵە، ئەمانە و چەند هۆکارێکی تریش کاریگەریان هەبوو لە هەڵوەشانەوەی کۆمەڵەی زانستی کە لە ساڵی ١٩٣٨ لە لایەن (مجید یعقوبی) موتەسەریفی سلێمانیەوە بۆ دواجار داخرا.

پەراوێزەکان :

---

(1) ڕۆبرت ئۆڵسن، ڕاپەڕینی شێخ سەعیدی پیران ، و/ابوبکر خۆشناو ، سلێمانی ، ۱۹۹۹ ، ل ۱۹۹ .

(2) غەفوور میرزا کەریم ، تەقەڵلایەکی دڵسۆزانە بۆ لە ناو بردنی نەخوێندەواری لە کوردستاندا، کۆمەڵەی زانستی لەسلێمانی، مطبعة دار الجاحظ ،بغداد ، ۱۹۵۸ ، ل ٥ .

(3) د.سەعدی عوسمان هەروتی، بزافی ڕزگاریخوازی کوردی ،چ ۱ ، هەولێر ، ۲۰۰٦ ، ل ۹۲ .

(4) غەفوور میرزا کەریم، س. پ ، ل ٥ .

(5) ژیانەوە (ڕۆژنامە) : ژمارە (۱٥) ، ۱٦ / ۲ / ۱۹۲٥ .

(6) د.فاضل حسین، کێشەی ویلایەتی موسڵ ، و / محمد شاکەلی، سلێمانی ، ۱۹۹۹، ل ۷۷ ، ۳۰۰ .

(7) هیوا حمید شریف، توفیق وهبی حیاته و دوروه السیاسی و الثقافی ، سلیمانیة ، ۲۰۰٦ ، ص ۸۱ .

(8) عبدالرزاق الحسنی ، تاریخ الوزارات العراقیة، ج ۲، ط ۷ ،بغداد ، ص ٥۰ ، لطفی جعفر فرج عبدالله ، عبدالمحسن السعدون دوره فی التاریخ العراق المعاصر ، ط۲ ، بغداد ، ۱۹۸۰ ، ص ۱۰۳ .

(9) لطفی جعفر ، م . س ، ص ۱۰۳ .

(10) محمد امین زکی ، محاسبەی نیابەت، بغداد ، ۱۹۲۸ ، ل ۱٦ .

(11) لطفی جعفر ، م . س ، ص ۱۰۷ .

(12) د.عبدالفتاح علی یحی البوتانی، وثا ئق عن الحرکة القومیة التحرریة الکوردیة ، ط۱ ، اربیل ، ۲۰۰۱ ، ص۳٤-۳٥ .

(13) ژیا نەوە (ڕۆژنامە) : ژمارە (٥۰) ۲٦ / ۱۱ /۱۹۲٦ .

(14) هـ . س ، ژمارە (۱۹) ۳ /۳ /۱۹۲٥ ، (۳۰) ، ۱۰ / ۷ / ۱۹۲٥ .

(15) ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (۸) ، ۱۱ / ۳ / ۱۹۲٦ .

غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ١٠ . (١٦)

رەفیق حیلمی ، یادداشت ، ب ٢ چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان ،هەولێر ، ١٩٨٨ ، ل ٥٣٤ . (١٧)

(١٨) ئەحمەد بەگی توفیق بەگ: یەکێك بوو لە پیاوە ناسراوەکانی سلێمانی لە ساڵی ١٨٩٨ لە دایك بووە ، خزمایەتی لە گەڵ پشدەریەکاندا هەبووە ، ئاستێکی خوێندەوا ری باشی هەبووە ، لە رۆژگاری داگیر کردنی ئینگلیزەوە چەند پۆست و پلەو پایە یەکی گرنگی وەرگرتووە ، ساڵی ١٩٢٤ دوای داگیرکردنەوەی سلێمانی کراوەتە (متصرف) ی شارەکە . (نجدة فتحي صفوة : العراق في الوثائق البريطانية ، سنة ١٩٣٦ ، ترجمة و تحرير مركز دراسات الخليج العربي ، جامعة البصرة ، ١٩٨٣ ، ص٥٧) .

غەفوور میرزا کەریم ،س . پ ، ل١٠-١١ . (١٩)

شاکۆ عبدالكريم شوانی ، شاری سلێمانی ١٩١٨- ١٩٣٢ ، لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی – سیاسیە ، چ ١ ، سلێمانی ، ٢٠٠٢ ، ل ٢٢٠ . (٢٠)

هـ . س ، ل ٢٢١ ، غەفوور میرزا کەریم ، س .پ ، ل ١٣ ، دیڤید مەکداول ، مێژووی هاوچەرخی کورد ، و/ابوبکر خۆشناو ،چ٢ ،هەولێر ، ٢٠٠٥ ،ل ٢٩١ ، ئەحمەد خواجە ، چیم دی ، ب٣ ، سلێمانی ، ١٩٧٠ ، ل٢٨ . (٢١)

عبدالفتاح البوتانی ، م . س ، ص٣٤ ، کریس کۆچێرا ،کورد لە سەدەی نۆزدەو بیستدا ، و/ حەمە کەریم عارف ، چ٤ ،هەولێر ، ٢٠٠٧ ،ل ١٣٦ . (٢٢)

ژیانەوە (رۆژنامە) : ژمارە (٥٤) ، ٢٤ / ١ / ١٩٢٥، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : فاضل حسين ،س . ث ، ل١٧١- ١٧٥ . (٢٣)

جەعفە ر علی ، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی ، سلێمانی ، ٢٠٠٤ ، ل ٢٣٨ – ٢٣٩ .

(٢٤)

د. ولید حمدی ، کورد و کوردستان لە بەڵگە نامەکانی بریتانیادا ، و / محمد نوری تۆفیق ، چ٢ ، سلێمانی ، ١٩٩٩ ، ل ١٧٢ . (٢٥)

نەوشیروان مستەفا ئەمین ، ژیان بە تەمەنترین ڕۆژنامەی کوردی ١٩٢٦ – ١٩٣٨ ، چ١ ، سلێمانی ، ٢٠٠٢ ، ل ٢٣٦ . [٢٦]

د.سروة اسعد صابر ، كوردستان الجنوبية ١٩٢٦ – ١٩٣٩ ، دراسة تاريخية – سياسية ، سليمانية ، ٢٠٠٦ ، ص ٣٣٣ – ٣٣٧ ، ئەحمەد خواجە ، س . پ ، ل ٣٨ –٤٠، [٢٧] غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ١٢ و دواتر ، عبدالستار طاهر شريف ، الجمعيات والمنظمات ولاحزاب الكوردية في نصف قرن ١٩٠٨ –١٩٥٨ ، بغداد –١٩٨٩ ، ص ٩١.

[٢٨] ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (١١) ،١ / ٤ / ١٩٢٦ ، هەروەها بڕوانە : ئەحمەد خواجە ، س . پ ، ل ٤٥ – ٤٦ .

ژیان (ڕۆژنامە) :ژمارە (١١) ، ١ ی نیسانی ١٩٢٦ . [٢٩]

ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی ١٩١٨ – ١٩٣٢ ، ل ٢٢٠ ، ولید حمدی ، س . پ ، ل ١٧١ – ١٧٢. [٣٠]

غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ٢١ – ٢٢ . [٣١]

ژیان (ڕۆژنامە) :ژمارە (١١)، ١/ ٤ / ١٩٢٦ ، کریس کۆچێرا ، س . پ ، ل ١٣٦ ، ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی ١٩١٨ – ١٩٣٢ ، ل ٢٢٠ . [٣٢]

ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارەکانی (١٢) ، ١٢ / ٤ / ١٩٢٦ ، (١٣) ٢٢ / ٤ / ١٩٢٦ ، غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ٢١ ، ولید حمدی ، س . پ ، ل ١٧١ – ١٧٢ . [٣٣]

ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی ١٩١٨ – ١٩٣٢ ، ل ٢٢١ . [٣٤]

ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (١١) ، ١ / ٤ / ١٩٢٦ ، ئەحمەد خواجە ، س . پ ، ل ٤٠ ، غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل١٥ . [٣٥]

ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (١١) ، ١ ی نیسا نی / ١٩٢٦ ، ئەحمەد خواجە ، س . پ ، ل٤١ – ٤٢ ، غەفوورمیرزا کەریم ، س. پ ، ل ١٦ – ١٧ . [٣٦]

ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (١١) ، ١ / ٤ / ١٩٢٦ ، ئەحمەد خواجە ، س . پ ، ل ٤٢ ، ٤٣ ، غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ١٧–١٨ . [٣٧]

(٣٨) ولید حمدی ، س . پ ، ل ٢٠٣ – ٢٠٤ ،ماجد حسن علی ،الحركة الطلابیة الكوردیة فی العراق (١٩٢٦– ١٩٧٠) ، رسالة ماجستیر مقدمة الی كلیة الاداب ، جامعة صلاح الدین، اربیل ، ٢٠٠٨ ، ص ٣٢.

(٣٩) ئەحمەدخواجە، س . پ ، ل٣٨.

(٤٠) غەفوور ولیدحمدی ، ،س . پ ، ل٢٠٤.

(٤١) غەفوور میرزاکەریم ، س . پ ، ل٥٦.

(٤٢) میرزا کەریم، س. پ، ل٤١، ٥١.

(٤٣) نەوشیروان مستەفا، س . پ ، ل٢٥١.

(٤٤) غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ١٦ ، ٢٤ ، ٤١ ، ٤٣ ، ئەحمەد خواجە ، س . پ ، ل ٤٠ .

(٤٥) غەفوورمیرزاکەریم ، س. پ ، ل١١١، مستەفاصالح کەریم ، باخێك لەووشە ، سلێمانی ،٢٠٠٦، ل ١٦٩، ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی ١٩١٨ – ١٩٣٢.

(٤٦) ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (٥٠٧) ، ٢١ / کانونی یەکەمی ١٩٣٦ .

(٤٧) هـ . س ، ژمارە (٢٢٤) ، ٢١ / ١ / ١٩٢٦ .

(٤٨) عبدالستار طاهر ، م . س ، ص ٩١ .، عبدالفتاح البوتانی ، م . س ، ص ٧٣ ، ولید حمدی ، س . ث ، ل ٢٠٥ ، ١٧٥ .

(٤٩) ولید حمدی ، س . پ، ل ١٧٥ .

(٥٠) د . عثمان علی ، دراسات فی الحركة الكوردیة المعاصرة (١٨٣٣ – ١٩٤٦) ، ط ١ ، مطبعة الثقافة ، اربیل ، ٢٠٠٣ ، ص ٥٢٥ ، عبدالفتاح البوتانی ، م . س، ص٣.

(٥١) عثمان علی ، م . ن ، ص ٥٢٥ .

(٥٢) د . ئاکۆ عبدالکریم شوانی ، شاری سلێمانی (١٩٣٢ – ١٩٤٥) ، لێکۆلینەوەیەکی مێژوویيە ، چ ١ ، چاپخانەی تیشك ، سلێمانی ، ٢٠٠٨ ، ل ٢٨ .

(٥٣) هـ . س ، ل ٢٨ ، غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ٦٥ .

(٥٤) ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (٥٠٨) ، ٥ / ١ ، ١٩٣٧ .

(٥٥) ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی (١٩٣٢ — ١٩٤٥) ، ل ٢٨ .

(٥٦) غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل٦٣ — ٦٤ — ٦٥ .

(٥٧) هـ . س ، ل ٦٦ — ٦٧ .

(٥٨) هـ . س ، ل ٦٨ —٦٩ .

(٥٩) غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل ١١١ ، کریس کۆچێرا ، س . پ، ل١٣٦ ،عیمان علی ، م . س .

(٦٠) عبدالفتاح البوتانی ، م . س ، ص ٧٣ ، عبدالستار طاهر ، م . س ، ص٩١ .

(٦١) ولید حمدی ،س . پ ، ل ٢٠٧ .

(٦٢) ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی (١٩١٨ —١٩٣٢) ، ل٢٢١ ، غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل١١٢ .

(٦٣) ژیان (ڕۆژنامە) : ژمارە (١١) ١ / ٤ / ١٩٢٦ ، (١٢) ١٢ / ٤ / ١٩٢٦ ، (١٣) ٢٢ / ٤ / ١٩٢٦ .

(٦٤) غەفوور میرزا کەریم ، س . پ ، ل١١١ .

(٦٥) ولید حمدی ، س . پ ، ل١٧٤ ، ١٧٦.

(٦٦) هـ . س ، ل ١٧٥ ، نەوشیروان مستەفا ، س . پ ، ل ٢٥٣ .

(٦٧) عبدالفتاح البوتانی ، م . س ، ص ٧٣ .

(٦٨) هـ . س ، ل ٢٤ ، ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی (١٩١٨ — ١٩٣٢) ، ل٢٢٢ .

(٦٩) ولید حمدی ، س . پ ، ل ١٧٢ .

(٧٠) هـ . س ، ل١٧٣ ، نەوشیروان مستەفا ، س . پ ، ل ٢٥١ — ٢٥.

(٧١) عیمان علی ، م . س ، ص٥٢٦ ،.

(٧٢) عبدالفتاح البوتانی ، م . س ، ص ٣٠٢ .

(٧٣) غەفوور میرزا کەریم، س . پ ، ل ١٣٦ — ١٣٧ .

(٧٤) پیرەمێرد : شاعیرێکی ناسراوی کوردە کە ناوی خۆی (حاجی تۆفیق بەگ) ە لە سلێمانی لە دایك بووە لە ساڵی ١٩٠٧ ز خزمەتی پێگەیاندنی نەخوێندەوارەکانی کردووە بە ناوی (زانستی کوردان) ەوە ، هەر لە سلێمانی لە ١٩ی حوزەیرانی ١٩٥٠ کۆچی دوایی کردووە .(رەفیق حیلمی ، شعرو ئەدەبیاتی کوردی ، ب١ ، مطبعة التعليم العالي ، اربيل ، ١٩٨٨ ، ل٨١) .

(٧٥) مستەفا صالح ، س . پ ، ل ١٦٩ .

(٧٦) ئاکۆ شوانی ، شاری سلێمانی (١٩٣٢ – ١٩٤٥) ، ل٢٩ .

لیستی سەرچاوەکان

یەکەم:نامەی زانکۆیی بلاونەکراوە

١–ماجد حسن علي ،الحركه الكلابيه الكورديه في العراق ١٩٢٦–١٩٧٠ ،رساله ماجستير مقدمه الى كليه الآداب ، جامعه صلاح الدين ، أربيل ، ٢٠٠٨ .

دووەم : کتێبەکان

أ– بەزمانی کوردی

١– ئاکۆ عبدالکريم شوانی ، شاری سلێمانی ١٩١٨–١٩٣٢ لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی سیاسیە ،چ١،سلێمانی ،٢٠٠٢ .

٢–____________ ، شاری سلێمانی ١٩٣٢– ١٩٤٥ ،لێکۆڵینەوەیەکی مێژووییە ، چ١ ، چاپخانەی تیشك ، سلێمانی ، ٢٠٠٨.

٣– ئەحمەد خواجە ، چیم دی ، ب٢ ، سلێمانی ، ١٩٧٠ .

٤– جعفر علي، ناسیۆنالیزم و ناسیۆنالیزمی کوردی ، سلێمانی ، ٢٠٠٤.

٥- دیڤید مەکداول مێژووی هاوچەرخی کورد، و / أبوبکر خۆشناو ،چ١، هەولێر ، ٢٠٠٥.

٦- رۆبرت ئۆلسن ، راپەرینی شێخ سەعیدی پیران ، و / أبوبکر خۆشناو ، سلێمانی ، ١٩٩٩.

٧- رەفیق حیلمی ، یاداشت ، ب٢ ، چاپخانەی رۆشنبیری و لاوان ، هەولێر ،١٩٨٨.

٨- د. سەعدی عوسمان هەروتی، بزافی رزگاریخوازی کوردی ، چ١ ، هەولێر، ٢٠٠٦.

٩-غەفوور میرزا کەریم، تەقەڵلایەکی دڵسۆزانە بۆ لە ناوبردنی نەخوێندەواری لە کوردستاندا ، کۆمەڵەی زانستی لە سلێمانی ، مطبعة دار الجاحظ ، بغداد ، ١٩٥٨ .

١٠- د. فاضل حسین، کێشەی ویلایەتی موسڵ، و/ محمد شاکەلی ، سلێمانی ، ١٩٩٩ .

١١- کریس کۆچێرا ، کورد لە سەدەی نۆزدەو بیستدا و/ حمە کەریم عارف،چ٤ ، هەولێر ، ٢٠٠٧ .

١٢- محمد أمین زکی، محاسەبەی نیابەت ،بغداد ، ١٩٢٨ .

١٣- مستەفا ساڵح کەریم، باخێك لە ووشە، سلێمانی ، ٢٠٠٦ .

١٤- نەوشیروان مستەفا ئەمین، ژیان بە تەمەنترین رۆژنامەی کوردی ١٩٢٦-١٩٣٨ ، چ١ ، سلێمانی ، ٢٠٠٢ .

١٥- ولید حمدی، کوردو کوردستان لە بەڵگەنامەکانی بەریتانیادا، و/ محمد نوری تۆفیق، چ٢، سلێمانی ، ١٩٩٩.

ب- بە زمانی عەرەبی

١-سروة أسعد صابر، كوردستان الجنوبية ١٩٢٦-١٩٣٩ ، دراسة تأريخية - سياسية ،سليمانية ، ٢٠٠٦ .

٢- عبدالرزاق الحسنی ، تأریخ الوزارات العراقية ، ج٢ ، ط٧ ، بغداد ، ١٩٨٠ .

٣-د. عبدالفتاح علی یحیی بوتانی ،وثائق عن الحركة القومية التحررية الكوردية ، ط١ ، أربيل ، ٢٠٠١ .

٤-عبدالستار طاهر شريف ، الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨ -١٩٥٨ ، بغداد ، ١٩٨٩ .

٥-د. عوثمان علی ، دراسات في الحركة الكوردية المعاصرة ١٨٣٣- ١٩٤٦ ، ط١ ،مطبعة الثقافة ، أربيل ، ٢٠٠٣ .

٦- لطفی جعفر فرج عبدلله ، عبدالمحسن السعدون دوره في التأريخ العراق المعاصر، ط٢ ، بغداد ، ١٩٨٠ .

٧- نجدة فتحي صفوة ، العراق في الوثائق البريطانية ، ترجمة و تحرير مركز دراسات الخليج العربی ، جامعة البصرة ،١٩٨٣ .

٨- هيوا حميد شريف ، توفيق وه هبی حياته و دوره السياسی والثقافی ، سليمانی ،٢٠٠٦ .

سێ یەم : ڕۆژنامەکان

١- ژیان : ڕۆژنامەیەکی سیاسی ئەدەبیی هەفتانە بوو لە سلێمانی دەردەچوو، ژ.(٨٠)، ١١/٣ / ١٩٢٦ ، (١١) ، ١/٤ / ١٩٢٦ ، (١٢) ، ١٢ / ٤ / ١٩٢٦ ، (١٣) ، ٢٢ / ٤ /١٩٢٦ ، (٥٠٧) ، ٢١ / کـانونی یەکـەمی ١٩٣٦ ، (٢٢٤) ، ٢١ / ١ / ١٩٢٦ ، (٥٠٨) ، ٥ / ١ / ١٩٣٧ .

٢- ژیانەوە : ڕۆژنامەیەکی سیاسی ئەدەبیی و کۆمەڵایەتی بوو ، کە هەفتانە دەردەچوو لە سلێمانی ،ژ. (١٥) ، ١٦/٢/ ١٩٢٥،(٥٠) ، ٢٦/ ١١/ ١٩٢٥ ، (١٩) ، ٣/ ٣ / ١٩٢٥ ، (٥٤) ، ٢٤/ ١ / ١٩٢٥ ،(٣٠)، ١٠/ ٧ / ١٩٢٥.

چەند وێستگەیەك لە
یەكەمین قۆناغی شۆڕشی ئەیلول (١٩٦١- ١٩٧٠)

مەغدید حاجی

پێشەكی :

شۆڕشی ئەیلولی ڕزگاریخوازی كورد كە لە ١١/٩/ ١٩٦١دا دەستی پێكردووە و یەكەمین قۆناغی تاكو ساڵی ١٩٧٠ بەردەوام بووە، لە ئەنجامی هەڵوێستە نادیموكراسییەكانی حكومەتی بەغدا بەرامبەر بە مافە ڕەواكانی كورد و پەشیمانبوونەوەی عەبدولكەریم قاسم سەرۆكی شۆڕشی ١٤ی تەمموزی ١٩٥٨ لەبەرامبەر جێبەجێكردنی بڕگەی سێیەمی دەستووری كاتی كۆماری عێراق كە تیایدا هاتووە: عەرەب و كورد هاوبەشن لەم نیشتمانەدا..

لێكۆڵینەوە لەم شۆڕشە لە هەموو ڕوویەكەوە بە چەندین باس و نامەی ئەكادیمی كۆتایی نایەت، بەهۆی درێژی ماوەی شۆڕش و ڕووداوە دەوڵەمەندەكانی و سەركردایەتییە شۆڕشگێڕەكەی.

ئێمە لەمیانی ئەم باسەدا كە بۆ سێ بەش دابەشمان كردووە، هەوڵمان داوە چەند تیشكێك بخەینە سەر شۆڕشی ئەیلول بۆ زیاتر ناساندنی نەوەی نوێ بە بەشێكی مێژووی گەلەكەمان. باسەكەی ئێمە بەم شێوەیەی خوارەوە دابەشكراوە:

بەشی یەكەم: هۆیەكانی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول، كە دابەشكراوە بۆ سەر دوو تەوەر.

بەشی دووەم: چەند وێستگەیەكی شۆڕشگێڕانە لە یەكەمین قۆناغی شۆڕشی ئەیلولدا، ئەمیشیان بۆ دوو تەوەر دابەشكراوە.

بەشی سێیەم دانوستانەکانی نێوان سەرکردایەتی شۆڕشی ئەیلول وحکومەتەکانی بەغدا، لەم بەشەدا باسمان لە بەیاننامەی ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٦٦ و ڕێکەوتننامەی ١١ی ئاداری ١٩٧٠ کردووە، کە خاڵی سەرەکی و گرنگی بریتی یە لە داننان بە ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان.

بۆ نووسینی ئەم باسە پشتم بە پانزە سەرچاوەی کوردی و عەرەبی بەستووە کە گرنگەکەیان کتێبەکەی کاك مەسعود بارزانییە (بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد)، لە هەردووو کتێبی دیڤید ماکداول (مێژووی هاوچەرخی کورد) و کریس کۆچێرا (کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا).

بەشی یەکەم

تەوەری یەکەم

شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ و کورد (١٩٥٨- ١٩٦١)

دوای تێپەڕبوونی نزیکەی (٣٨) ساڵ بەسەر حوکمی پاشایەتی لە عێراقدا بەرەبەیانی ڕۆژی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ بەشێك لە هێزی سەربازی عێراق، بە ڕابەرایەتی ژمارەیەك لە ئەفسەرانی ئازادیخواز و بە پشتیوانی (بەرەی یەکێتی نیشتمانی) شۆڕش بەرپا بوو، کۆتایی بە فەرمانڕەوایەتی پاشایەتی لە عێراق هێنرا و سیستمی کۆماری ڕاگەیەنرا و زەعیم عەبدولکەریم قاسم وەکو سەرکردەی یەکەمی شۆڕشەکە دەرکەوت.

هەر لە سەرەتادا هێزە دیموکراتخوازەکانی عێراق کە لەبەرەی یەکێتی نیشتمانی لە ساڵی ١٩٥٧دا یەکیان گرتبوو، پاڵپشتی جەماوەریان بۆ شۆڕش خولقاند، پشتگیرییان بۆ داواکارییەکانی گەلی کورد و وەدیهێنانی مافەکانیان لە چوارچێوەی کۆماری عێراق دەربڕی[١].

یەکسەر لەدوای سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموز هاوڵاتییەکی کورد بەناوی (خالید نەقشبەندی) کرا بە ئەندامی ئەنجومەنی سەروەری، وەکو دانپێدانانێك بە مافی گەلی کورد لە بەشداریکردن لە دەوڵەتی عێراق.

سەرکردایەتی شۆڕشی ١٤ی تەموز بڕیاری گەڕانەوەی سەرکردەی گەورەی گەلی کورد مەلا مستەفا بارزانی لە یەکێتی سۆڤیەت ڕاگەیاند، و بارزانی لە ٢١/٨/ ١٩٥٨ لە مۆسکۆ بەڕێکەوت و لەڕێگەی گەڕانەوەیدا (لە پراگ) ی پایتەختی (چیك) بروسکەیەکی ئاراستەی عەبدولکەریم قاسم کرد بە بۆنەی سەرکەوتنی شۆڕشی تەموز لەپێناو چارەسەری کێشەی کورد و لە ٢/٩/ ١٩٥٨ سەرکردەی شۆڕش عەبدولکەریم قاسم وەڵامی بروسکەکەی مستەفا بارزانی دایەوە وهیوای خواست کە بە دڵخۆشی بگەڕێتەوە بۆ نیشتمانەکەی، لەپێناو بەشداریکردنی لە بنیاتنانەوەی عێراقی نوێ و هاوخەباتی کورد و عەرەب لە وڵاتەکە[٢].

هەروەها لە دەستووری کاتی عێراقدا، کە لەدوای شۆڕش دەرچوو، دان نرا بە مافی یەکسانی کورد لەگەڵ عەرەبدا لە عێراقدا. ئەوەبوو لە بڕگەی سێی دەستووردا باس لە هاوبەشی کورد و عەرەب کراوە. هەروەها لە بڕگەی (٩)دا هاتووە کە قەوارەی عێراق لەنێوان هەموو هاونیشتمانیان پێکدێت و بە جیاوازی تۆخم و بنەچە و زمان و ئاین و عەقیدە هەموو لەبەرامبەر یاسادا یەکسانن[٣].

پارتی دیموکراتی کوردستان لە کۆبوونەوەی فراوانی کۆمیتەی ناوەندیدا کە لە تشرینی ١٩٥٨دا بەستراوە، بۆ بیروڕا دەربڕین لەسەر کۆماری عێراق، بەیاننامەیەکی دەرکردووە کە تیایدا هاتووە: "گەلی کورد ئامادەیە تا دوا دڵۆپی خوێن بەرگری لە کۆماری دیموکراتی بکات"[٤].

لە سەرەتای ساڵی ١٩٦٠ پارتی دیموکراتی کوردستان مۆڵەتی یاسایی کارکردنی وەرگرت و لە شەقامی سەعدون لە بەغدا بارەگای کردۆتەوە وهەر لەو بارەگایەدا لە ئایاری ئەو ساڵەدا ١٩٦٠ کۆنگرەی پێنجەمی گرێداوە، کە مەلا مستەفا بارزانی لە بەشێکی کۆنگرە بەشدار بووە. یەکێك لە بڕیارەکانی ئەم کۆنگرەیە بریتیبووە لە: "وەستان لە تەك حکومەتی شۆڕش (حکومەتی عەبدولکەریم قاسم) و بەرگریکردن لە

دەستکەوتە نیشتمانی و دیموکراتییەکانی و بەرپەرچدانەوەی پیلانەکانی ئیستیعمار و کۆنەپەرستی کە دژی شۆرش دەیانچنی"°.

دوای ماوەیەکی کەم بارگرژی و ناکۆکی لەنێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و مەلا مستەفا بارزانی لەلایەك و لەگەڵ عەبدولکەریم قاسم و حکومەتی بەغدا پەرەی دەسەند، هەر کە دەستوری کاتی بڵاوکرایەوە ولە برگەی دووەمی دەستووردا هاتووە کە "عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب". پارتی رەخنەی لەم بەندە گرتووە و رۆژنامەی خەبات سەروتارێکی بڵاوکردۆتەوە و تیایدا رەخنەی لەم مادەیە گرتووە و وتوویەتی: "پێویستە بووترێ عێراقی عەرەبی بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب و گەلی کوردیش لە عێراق بەشێکە لەنەتەوەی کورد و کوردستانی عێراقیش بەشێکە لە کوردستانی دایك". ئەم وتارە حکومەتی عێراقی تورە کردووە، هەروەها توخمە شۆڤێنییە عەرەبییەکانی ناو دەسەلات.

رووداوێکی تریش پەیوەندییەکانی نێوان بارزانی و قاسمی زیاتر بەرەو ساردبوونەوە و ئاڵۆزی بردووە، ئەویش بریتی یە لەوەی کە چوار بارزانی لە موسڵ ئەحمەد ئاغای زێبارییان کوشتووە وەکو تۆڵەسەندنەوە، چونکە لەو کاتەی کە بارزانییەکان لە سۆڤیەت بوون ئاغای زێباری باوکی ئەمانی کوشتووە. حکومەت چوار بارزانییەکە دەگرێت و حوکمی توندیان بەسەردا دەردەکات، بەڵام لەکاتی گواستنەوەی چوار بکوژە گیراوەکە لە گرتووخانەی کەرکوك بۆ گرتووخانەی سلێمانی لەرێگادا ئازاد دەکرێن.

دوابەدوای ئەم رووداوە و چەند رووداوێکی تر، حکومەت چەند کارێك ئەنجام دەدات بۆ لاوازکردنی رۆڵ و کاریگەری بارزانی لە کوردستان، ئەویش بەچەکدارکردنی سەرۆك عەشیرەتەکانی دۆستی حکومەت لە هەردوو پارێزگاری هەولێر و موسڵ و هاندانیان بۆ ئەنجامدانی کاری دەستدرێژی بۆسەر بارزانییەکان. ئەمە وای لە پارتی دیموکراتی کوردستان و بارزانی کرد کە وریابن و چەند هەنگاوێك بنێن بۆ خۆپاراستن و کشانەوە لە بەغدا.

هەر لەو بارودۆخە ئاڵۆزەدا (سەدیق میران) دۆستی حکومەت تیرۆرکرا، وا بڵاوکرایەوە لەو کات کە لایەنگرانی بارزانی ئەم کارەیان ئەنجامداوە، بۆیە حکومەت لە بەغدا ئیبراهیم ئەحمەد سکرتێری پارتی و شەمسەدین موفتی پارێزەر و ژمارەیەك لە ئەندامانی لقی پارتی و شەمسەدین موفتی پارێزەر و ژمارەیەك لە ئەندامانی لقی پارتی لە هەولێر دەستگیر کرد و بە تیرۆرکردنی سەدیق میران تۆمەتباری کردن[٦].

بێگومان گرتنی سکرتێری (پ. د. ك) کارێکی چەوت بوو، هەموو ئەندام و لایەنگرانی دژی حکومەت و عەبدولکەریم قاسم وروژاند و زیاتر ساردی خستە نێوان سەرکردایەتی کورد و حکومەتی بەغدا.

سەرەڕای هەوڵەکانی سەرۆك مستەفا بارزانی و پەیوەندیکردنی بە عەبدولکەریم قاسم بۆ هێورکردنەوەی بارودۆخەکە بەڵام بێ ئەنجامبوو.

لە پاییزی ١٩٦٠دا بارزانی لەگەڵ شاندێك سەفەری مۆسکۆی کرد بۆ پێشکەشکردنی پیرۆزبایی بەبۆنەی یادی شۆڕشی ئۆکتۆبەر و ماوەی دوو مانگ لە یەکێتی سۆڤیەت ماوەتەوە، کە گەڕاوەتەوە عێراق بینی بارودۆخی ناوخۆ و پەیوەندی نێوان حکومەت و کورد خراپتر بووە، بۆیە ناچاربووە لە بەهاری ١٩٦١ دا بەغدا جێ بهێڵێت و بگەڕێتەوە کوردستان[٧].

هەروەها پارتی وەکو خۆئامادەکردن بۆ ئەگەرەکانی دوا ڕۆژ لەبەر ڕۆشنایی تێکچوونی پەیوەندییەکانی لەگەڵ حکومەت و عەبدولکەریم قاسم لە کۆتایی ساڵی ١٩٦٠ و سەرەتای ١٩٦١دا دەستی کردووە بە پەیداکردنی چەك و تەقەمەنی بەتایبەتی لە ڕێگای کڕین. ڕێکخستنەکانی پارتی لەناوچەکانی شنگال و تەلەعفەر وزمار ڕۆڵی چاکیان بینیووە بۆ کڕینی چەك لە ناوچەکانی سوریا و پەڕاندنەوەیان بە نهێنی بۆ کوردستان. بەڵگەنامەیەکی حکومەت ئاماژەی بۆ (قاسم حسون) ناوێك کردووە کە چەك و سیلاح لە سوریاوە بە نهێنی بۆ ناو عێراق دەگوازێتەوە و پەیوەندی گومانلێکراوانەی هەیە[٨].

کاك مەسعود بارزانی لە کتێبی (بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد)دا لەبارەی بارودۆخی ئەوکاتە نووسیویەتی و دەڵێ: "... بەڵام پەیوەندی نێوان عەبدولکەریم قاسم و پارتی دیموکراتی کوردستان هەر لە ساڵی ١٩٦١ەوە بەجۆرێکی ئێکجار تایبەتی لەپاش گەڕانەوەی بارزانییەوە لە کانونی دووەمی ١٩٦١دا لە سەفەری مۆسکۆ، بەردەوام ڕوو لە خراپی بوو، گومان و دوودڵی عەبدولکەریم لە بارزانی زیادی کردبوو. ساردییەك لەنێوانیان هەبوو. بارزانی هەر کە هاتەوە کەوتە هەوڵدان بۆ دیدار و چاوپێکەوتنی قاسم، بەڵام قاسم بە ئەنقەست گوێی خۆی لێ کەڕ کرد و دەستی دایە خاوە خاوکردن و دەستبەجێ بە دەنگ داواکەی بارزانییەو نەچوو. ماوەیەکی دوورودرێژ بەسەرچوو تا لە شوباتدا چاوی پێی کەوت. بارزانی لەم دیدارەدا هەوڵیدا دڵی قاسم بهێنێتەوە جێ، گومانەکانی برەوێنێتەوە و گەرد بە دڵیەوە نەهێڵێ و دڵنیای بکات کەوا هەرچی گومان لە دڵیدایە هیچی لە جێدا نیە و ئەو و پارتی هیچ نیازێکی خراپیان لەبەرامبەر ئەو نیە، هەرچی بەڵگە و هۆیەکی متمانە پەیداکردنی قاسمی شك برد هەمووی لەگەڵدا بەکارهێنا، بەڵام هیچ دادێکی نەدا و ئەنجامێکی نەبوو. کە مەسەلەکە گەیشتە ئەم ڕادەیە بارزانی ئەوەی بەباش زانی بەغدا بۆماوەیەك جێ بهێڵێ و بگەڕێتەوە بۆ بارزان. ئەمە لە مانگی ئاداردا بوو"[٩].

ئیتر پەیوەندییەکانی نێوان پارتی دیموکراتی کوردستان و بارزانی لەگەڵ حکومەتەکەی عەبدولکەریم قاسم گەیشتنە قۆناغێکی مەترسیدار. لەلایەك کادیر و ئەندامانی پارتی لە بەندیخانەکان قایم دەکران و ڕۆژنامەی (الثورة) لە دژی پارتی و بارزانی وتار لەدوای وتاری بڵاودەکردەوە، لەملاش سەرکردایەتی کەوتە خۆئامادەکردن و چەککڕین و پەیوەندیکردن لە چاوەڕوانی ئەگەرەکانی ئایندەدا.

لە (٣٠/٧/ ١٩٦١)دا مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان یاداشتنامەیەکی پێشکەش بە سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران لیوا ڕوکن عەبدولکەریم قاسم کرد کە

چەندین خاڵی لەخۆ گرتبوو، بۆ چارەسەری کێشەی کورد و بارگرژی نێوان کورد و بەغدا، بێ ئەنجام بوو. عەبدولکەریم قاسم لەجیاتی چارەسەرکردنی کێشەکان یاداشتەکە نیگەرانی کردووە و هەڵوێستی ئیجابی نەنواندووە. بۆیە ڕۆژی شەشی ئەیلولی ١٩٦١ لە یادی ڕۆژی شەشی ئەیلولی سلێمانی ١٩٣٠ پارتی مانگرتنی گشتی لە کوردستان ڕاگەیاند، و ئەمە ئامادەباشی سیاسی جەماوەری بوو بۆ شۆڕشی ئەیلول کە لە ١١/٩/ ١٩٦١ هەڵگیرسا[١٠].

تەوەری دووەم

لە هۆیەکانی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول :

لە یەکەمین تەوەری باسەکەماندا ئاماژە بۆ پەرەسەندنی بارگرژی نێوان حکومەتەکەی بەغدا و پارتی و بارزانی کرا، بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٦١ کە ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامان و کادیرانی پارتی خرانە زیندانەوە. حکومەت لە برگەی (٣)ی دەستوور پەشیمان بووەوە و لەجیاتی جێبەجێ کردنی هاوبەشی کورد و عەرەب لە عێراقدا دەستکرا بە پێشێلکردنی ئازادییەکان و سەرۆك خێڵەکان لەدژی بارزانی و گوێ نەگرت لە داواکارییە ڕەواکانی گەلی کورد کە لە یاداشتنامەکەی تەموزی ١٩٦١ پێشکەش بە عەبدولکەریم قاسم کرا.

هەروەها عەبدولکەریم قاسم "هیچ گوێی نەدایە ئەو ئاگادارییانە و هۆشیارکردنەوەی پارتی کۆمۆنیستی عێراق یەکێتی گەل (اتحاد الشعب) ... بەڵام حکومەتەکەی قاسم ویستی خۆی بسەپێنێت بەهۆی چەك و جگە لەوە خۆپیشاندانێکی سازکرد لەبەردەمی بارەگای پارتی دیموکراتی کوردستان لە بەغدا وخۆپیشاندەرەکان ویستیان بارەگای حیزب داگیر بکەن بەڵام نەیانتوانی لەبەر بەرهەڵستی چەکدارانەی قارەمانانەی پاسەوانەکان و خەڵکانی ناو بارەگا"[١١].

دەبێ لێرەدا هەموو تۆمەتێك نەدرێتە پاڵ عەبدولکەریم قاسم، چونکە کەسانی عەرەبی شۆڤێنی و هەندێ دەوڵەتی شۆڤێنی عەرەب ئەوکات بەتایبەتی سوریا و میسر لەگەڵ ئەوە نەبوون کە خودموختاری بدرێتە کورد و داواکارییەکانی گەلی کورد جێبەجێ بکرێن و وایان لە بن گوێی قاسم دەخوێند کە کورد دەیەوێ لە عێراق جیابێتەوە و بە هاندانی دەرەوە لەدژی شۆڕشی ١٤ی تەموز دەوەستێ. ئەگینا لەدوای شۆڕشی ١٤ی تەموز چەندین هەنگاوی دیموکراسی و ڕۆشنبیری لە بەرژەوەندی گەلانی عێراق و گەلی کورد هەڵنران، هەر لە مادەی ٣ی دەستور ئازادی سیاسی و ڕۆژنامەوانی و ئازادی ڕێکخراوە دیموکراتییەکان و بایەخدان بە خوێندن و ڕۆشنبیری کوردی و بڕیاردان لەسەر چەندین پرۆژەی ئابووری و ستراتیژی.

کاك مەسعود بارزانی ئەوەی خستۆتە ڕوو کە نیگەرانە شۆڕشی کورد لەسەردەمی عەبدولکەریم قاسم بەرپا بووە و چاکەی عەبدولکەریمی لەبەرچاوە و نووسیوویەتی و دەڵێ: "... لەناخی دڵمەوە ئاواتی ئەوەم دەخواست شۆڕشی ئەیلول لەسەردەمی عەبدولکەریمی قاسمدا هەڵنەگیرسایە، و ئەگەر هەر دەبوو هەڵگیرسێ با یان بەر لە سەردەمی ئەو یان پاش سەردەمی ئەو هەڵگیرسایە. لەوانەیە بخوێنن لێم ببورێ کاتێك دەزانێ ئەم خەیاڵەم لەو هەستەوە هەڵقوڵاوە کە ئێمە چەند قەرزاربارێ پیاوەتی گەورەی ئەم کەسایەتییە مێژوویییەین، مەبەستیشم لە ئێمە تێکڕای گەلی کوردە بەتایبەتیش خێڵی بارزان. ئەو شۆڕشەی ئەم پیاوە لە ١٤ی تەموزی ١٩٥٨دا کردی، بوو بەمایەی لە زیندان ئازادبوونی گەورەمان شێخ ئەحمەد کە یازدە ساڵی تێدا بردە سەر، دادگەی سوپایی عورفی لەپاش شۆڕشی ١٩٤٥ی بارزان حوکمی لەناوبردنی شێخ ئەحمەدی دابوو، لەگەڵ ئەوەش کە بەپێی یاسا ڕاپسپاردبوو حوکمەکەی بۆ بگۆڕدرێ بە زیندانی هەتا هەتایی، ئەم پرسە هەروا مابووەوە. شێخ ئەحمەد پاش ئەوەی وەك هەمووان دەزانن لە ئێرانەوە گەڕابووەوە بۆ عێراق، گیرابوو خرابووە زیندانەوە.

هەروەها حوكمی لەناوبردنی مەلا مستەفا و هەندێ لە هەڤاڵانیشی درابوو بێ ئەوەی خۆیان لە دادگە ئامادە بووبن، بگرە ئەوكاتە ئەوان لە تاراوگە بوون لە یەكێتی سۆڤیەت. پاش شۆڕشی ١٤ی تەموز حوكمەكەی ئەمانیش هەڵوەشێنرایەوە وپوچەڵكرایەوە مەلا مستەفا و هەڤاڵەكانیشی لە تاراوگەوە گەڕانەوە و وەك قارەكان پێشوازییان لێ كرا وهەموو قەدر و حورمەتێكیان لەلایەن ڕژێمی نوێوە لێ گیرا. هەر بە پێ داگرتنی عەبدولكەریم قاسمیش بوو مادەی بەندی سێیەمی دەستووری كاتی دانرا كە لە ٢٨ی تەموزی ئەو ساڵەدا دەرچوو بۆ یەكەمین جار لە مێژووی عێراق و بگرە لەمێژووی كوردستاندا دانی بە هاوبەشی عەرەب و كورد لە یەك نیشتماندا، نا"[١٢].

دیارە سەركردایەتی پارتی دیموكراتی كوردستانیش هەموو لەگەڵ هەڵگیرسانی شەڕ و شۆڕ نەبوون، كریس كۆچێرا نووسیوویەتی و دەڵێ: "جەلال تاڵەبانی لایەنگیری دەستبەجێ شەڕ بوو بەڵام ڕای كەمینەی لەگەڵ بوو"[١٣]. ئیبراهیم ئەحمەدیش (كە زوو لە زیندان ئازادكرا) لەگەڵ جەلال تاڵەبانی دوژمنایەتی قاسمیان دەكرد. ئەم دووانە لەبەرئەوەی قاسم بە كردەوە هەنگاوێكی بۆ وەدیهێنانی ئۆتۆنۆمی و مافە كەلتوورییەكان یان پەرەپێدانی ئابووری كوردستان نەنابوو، هەستیان بە نائومێدی كرد. لەمانگی ئادار (خەبات) ئەو قسانەی تاڵەبانی بڵاوكردەوە كە ناوەڕۆكێكی ناسیۆنالیستی توندییان هەبوو، بۆیە دەستبەجێ داخرا. لە كۆتایی ئادار هیچ گۆڤارێكی كوردی بڵاو نەدەبۆوە. هەندێ لە لقەكانی پارتیش داخرابوون و هێزەكانی سوپا لە كوردستان زۆرتر ببوون.

لە هاوینیش پارتی دیموكراتی كوردستان لەسەر داواكارییەكانی خۆی سوور بوو: بەكارهێنانی زمانی كوردی وەك زمانێكی ڕەسمی، گێڕانەوەی كارمەندانی كورد لە ناوچەكانی عەرەبنشین، درێژەدان بە چاكسازی كشتوكاڵ و پەرەپێدانی پیشەسازی، لەوانە خۆماڵیكردنی نەوت. زۆربەی ئەم داخوازییانە ئەوەندە گوترابوونەوە كە لەلای هەموو ئەو كەسانەی ئاشنای ئەو كاتە بوون ناخۆش بوون. سەرباری پارتی داوای دەكرد

ئەو هێزانەی بۆ بەهێزکردنی هێزە چەکدارەکانی حکومەت بۆ کوردستان نێردرابوون بانگ بکرێنەوە ونەحکامی عورفی کۆتایی پێ بهێنرێ و ئازادییە دیموکراتییەکان بەرقەرار بکرێنەوە وکۆتایی بە خولی گوێزەرەوە بهێنرێ ومادەی ٣ی دەستوور جێبەجێ بکرێ. قاسم گوێی بەم داواکارییانە نەداوە[١٤]. گوێی بە یاداشتنامە ومانگرتنی گشتی ٦ی ئەیلول نەداوە لە هەردوولا هێزی شەڕخواز فتیلی شەڕیان داگیرساند و لەدواییدا بۆ کورد بووبە شۆڕش چونکە وەکو میللەتێکی ماف خوراو داوای مافی ڕەوای خۆی دەکرد و لەپێناو مافی نەتەوایەتی شەڕی دەکرد، بەڵام بۆ حکومەت بوو بە هەڵگیرساندنی شەڕ بۆ سەرکوتکردنی ڕابوونی چەکدارانەی کورد.

بەشی دووەم

تەوەری یەکەم

بلێسەکانی سەرەتای شۆڕش لە یەکەمینساڵیدا

یاداشتنامەکەی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان زیاتر عەدولکەریم قاسمی قەلس کردبوو، چونکە لە یاداشتنامەکەدا ئاماژە بۆ پێشێلکارییەکانی لایەنی حکومەت کرابوو سەبارەت بە مافە ڕەواکانی گەلی کورد، جگەلەوەی چەندین داخوازی ڕەوای تێدا خرابووە ڕوو، لەو کاتەش کە عەبدولکەریم قاسم بەرەو دیکتاتۆرییەت هەنگاوی دەنا و دەستی بە بەربەرەکانێی دۆستەکانی دوێنێی کرد و لەجیاتی بەقسەی دۆستە دڵسۆزەکانی بکات وەکو شیوعییەکان و پارتییەکان و دیموکراتخوازەکان، کەوتبووە ژێر کاریگەری عەرەبی شۆڤێنی و سەرکردە ڕاستڕەوەکانی سوپا و هەندێ لایەنی دەرەکی دژ بە عێراقی دیموکراتی کە بەرژەوەندییان لە بەرپابوونی شەڕدا بوو لەگەڵ دابینکردنی مافەکانی گەلی کورد نەبوون و بێگومان هەوڵی زۆریان داوە تاکو دڵی قاسم لە بارزانی و کورد کرمێ بکەن و تووڕەبوونی قاسم لە بارزانی بگاتە ئەو ڕادەیەی

کە بڕیار بۆ هێزەکانی سوپا دەربکات هێرشی سەربازی و ئاسمانی بکەنە سەر ناوچەی بارزان و دەست لە هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان بوەشێنن.

جەلال تاڵەبانی لەبارەی ئەو بارودۆخەوە نووسیوویەتی و دەڵێ: "بزوتنەوەی دیموکراتی گەلی کورد پشتیوانی لە شۆڕشی چواردەی تەموزی عەبدولکەریم قاسم دەکرد تا ئەوکاتەی حکومەتی قاسم ڕێبازی دیموکراتی پەیڕەو دەکرد، بەلام کە قاسم بەرەو دیکتاتۆرییەت چوو ڕووبەڕووی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد بووەوە ولە ئەنجامدا شۆڕشی ئەیلول لە ١١ی ئاداری ١٩٦١ هەلگیرسا"[١٥].

کریس کۆچێرا لەبارەی سەرەتای دەستپێکردنی شەڕی ئەیلولی ١٩٦١دا نووسیوویەتی و دەڵێ: "لە ڕاستیدا حیزبی دیموکراتی کوردستان لە ڕەوتی ڕووداوەکان دوا دەکەوێ، لە مانگی ئەیلولی ١٩٦١ەوە کوردستان لە جموجوڵدا بووە، ژمارەیەك لە سەرانی عەشیرەتەکان بە بێ پرسی حیزبی دیموکرات خۆ سازدەکەن و دەکەونە شەڕ فرۆشتن بە (یەکەکانی سوپای عێراق) ئەگەرچی هەڵوێستی حیزبی دیموکرات سەبارەت بەم بوارە ڕوونە، لێ هیچ ئاشکرا نیە کە هەڵوێستی بارزانی لەم سەرەوبەندەدا چی بووە، ئایا ئەو بۆتە مایەی ئەم هەرا و هەنگمەیە، ئایا لێبڕاوە جڵەوی وەزع حاڵەکە بگرێتە دەستی خۆی و زۆر پرسیاران لەم بارەیەوە هەن کە تاکو ئەمڕۆ بێ وەلام ماونەتەوە". کریس کۆچێرا درێژەی بە نووسینەکەی داوە و دەڵێت: "لەڕاستیدا حیزبی دیموکراتی کوردستان تا هەیڤی ئازاری ١٩٦٢ بەشێوەیەکی جیدی بەشداری شەڕەکان ناکات ڕێبەرانی حیزبی دیموکراتی عێراق، هەرگیز دەربارەی ئەم سیاسەتی سەبر و چاوەڕوانییە کە هەرچییەك بێ سەیرە، ڕوونکردنەوەیەکیان بڵاونەکردۆتەوە"[١٦].

سەرچاوەیەکی دیکەش ئاماژە بۆئەوە دەکات کە "پارتی دیموکراتی کوردستان لە کانوانی یەکەمی ساڵی ١٩٦١ شەڕی لە دژی حکومەت دەست پێکرد.. بەم شێوەیە پارتی دیموکراتی کوردستان چووە پاڵ مەلا مستەفا و ئەو هۆزانەی لەژێر حوکمی ئەودابوون"[١٧].

بەگوێرەی ئەم بۆچوونانەی سەرەوە دەردەکەوێت کە پارتی دیموکراتی کوردستان لە ٩/١١/ ١٩٦١ لەگەڵ دەستپێکردنی شەڕ یان شۆڕش نەبووە، بەڵکو ئیبراهیم ئەحمەد سکرتێری پارتی لە بەغدا لە وتوێژ بەردەوام بووە، سەرۆك هۆزەکان کە لە دەرچوون و جێبەجێکردنی یاسای چارەسەرکردنی کشتوکاڵ زەرەرمەندبوون و ئێرانیش کاریگەری لەسەر بەشێکیان هەبوو، پێیان باش بووە شەڕ لە دژی حکومەتی عەبدولکەریم قاسم هەڵبگیرسێنن بەڵکو لە ئەنجام حکومەتی بەغدا لاواز دەبێت یان دەڕوخێت و یاسای چارەسەری کشتوکاڵ نامێنێت و ئاغاکان دەگەڕێنەوە سەر ئاغایەتی خۆیان. دیارە بارزانیش لە بەغدا لە عەبدولکەریم قاسم نیگەران بووە و عەبدولکەریم قاسمیش فەرمانی داوە ناوچەی بارزان بۆردومان بکرێت. سەرۆك هۆزەکانیش وایان لە بارزانی گەیاندووە کە پاڵپشتی لە بارزانی دەکەن و بە شەڕ سەر بە عەبدولکەریم شۆڕ دەکەن، بەڵام ئاغاکان تا سەر لەپاڵ بارزانی و شۆڕشی کورد نەمان و کە زانیان ناتوانن بەرگەی هێرشەکانی ڕژێم بگرن باياندايەوە بۆلای ڕژێم و بوون بە جاش. تەنیا لە کۆتایی پارتی دیموکراتی کوردستان لەگەڵ بارزانی دەنگ و بڕیاریان دەکەن بە یەك و درێژە بە مقاوەمەت دەدەن و بزوتنەوە یاخیبوونەکان دەبن بە شۆڕش.

بەرپابوونی شۆڕشی (١١ی ئەیلولی ١٩٦١) هەروەکو کاك مەسعود بارزانی دەیگێڕێتەوە: "هەموو بیروڕاکان لەوەدا هاودەنگ بوون کە ١١ی ئەیلولی ١٩٦١ سەرەتای شۆڕشی مەزن بوو. لەم ڕۆژەدابوو دەسەڵاتی عێراقی دەستی دایە بۆمبارانکردنی لە ئاسمانەوەی خڕبوونەوەکانی شۆڕشگێڕان لە دەربەندی بازیان و دۆڵی خەلەکان و دەورووشتی دەوك. ئەوجا هێزی پیادەش کە قاسم ناردبووی، هێرشێکی ڕاماڵکەری بەمەستی کردنەوەی ڕێگەی نێوان هەردوو شاری کەرکوك و سلێمانی هێنا. بەڵام هێزی شۆڕشگێڕان نە هیچ بەربەرەکانێی کرد و نە هیچ پەلامارێکی ئەوتۆی بزوتنەوەکەی لەشکری حکومەتی دا کە شایانی باس بێت. خێڵە چەکدارە خڕبووەکان هەموو بڵاوەیان لێکرد و بێ ڕەنجکێشانێکی ئەوتۆ ڕێگەی نێوان کەرکوك – سلێمانی کرایەوە. لەناوچەی هەولێریش جەنگاوەرە پارتییەکان (پێشمەرگە) کە هەواڵی ئەوەیان

گەیشتنێ کە لە ناوچەی سلێمانی ڕوویدابوو، وایان بەباشزانی بگوێزنەوە بۆ چیای سەفین، ئەمانە هەمووی بەسەرکردایەتی مەحمود کاوانی و حەمید کاوانی و خورشید کاوانی و ڕەسوول فەقێ گەڕۆتەیی ومیرکەی خەیلانی بوون (کە ئەمەی دواییان سەرۆك خێڵ بوو)، لەڕووی حیزبایەتیشەوە بەرپرسی ئەمانە بە پارێزەر شەمسەدین موفتی سپێردرابوو، دوای ئەوەش کە شەمەدین لە سەفین گوێزرایەوە، مەحمود کاوانی سەرکردایەتی گشتی بە یارمەتیدەری خورشید شێرە گرتە ئەستۆ.

لە دهۆکیش هێزی حیزبی و گەلێرییەکان هێرشیان بردە سەر زاخۆ و ئازادیان کرد، بەڵام زۆر بەدەستی شۆڕشگێڕەکانەوە نەمایەوە لێی کشانەوە و هێزەکانی حکومەت خستیانەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. لە دهۆکیش هەروەك چۆن لە سلێمانی ڕوویدا تەنیا کەمێك لە هێزە ڕێك و پێکە حیزبییەکان نەبێت هێزی خێڵەکان هەموو بڵاوەیان لێکرد و هێزە حیزبییەکەش پەنایان بردەبەر دۆڵ و دەرەی ناو چیاکانی دەوروبەر"[١٨١].

دواتر شەڕی گەورەی بارزان ڕوویدا و حکومەت ناوچەی بارزان و چەندین ناوچەی تری بە فڕۆکە بۆردومان کرد. هەر لە سەرەتادا بەتایبەتی دوای ئەوەی کۆمیتەی ناوەندیی پارتی و کادیرەکانی پارتی بە فراوانی چوونە شاخ و پاڵ شۆڕش پەیتا پەیتا ئەندام و لایەنگرانی پارتی لە لاوانی قوتابی، سەرباز، کرێکار، پۆلیس، مامۆستا، بێکار و جووتیار دەچوونە پاڵ شۆڕش و بە تفەنگی برنۆ و نانەڕەقە چەندین داستانی گەورەیان تۆمارکرد و درێژەیان بە شۆڕش دا. ڕۆڵی پۆلیسانی کورد لە چوونە ناو شۆڕشەوە بە چەکەوە زیاتر مایەی ئاماژە بۆکردنە.

تەوەری دووەم

سێ نموونە لە داستانەکانی پێشمەرگە (١٩٦١- ١٩٧٠)

چەند وتەیەکی پێویست :

جیاوازی لەنێوان هێزی چەکداری میللەتێك کەلەسەر خاکی خۆی بەرگری دەکات و داوای مافی ڕەوای خۆی دەکات لەگەڵ هێزی پەلاماردەر و دەستدرێژکاری داگیرکەر،

هێزی دەوڵەت بە هەموو ئیمکانیاتییەوە دەبێت چەند فراوان بێت؟ بێگومان بیروباوەڕ خاڵی سەرەکییە و داینەمۆی جوڵانەوە و شۆڕشە. ئەو گەنجە کوردە کە دەبینێ خاکی داگیرکراوە، داگیرکەر لە نەتەوەیەکی جیایە و هاتووە بە زەبری سەرکوتکەرانەی دەسەلات زوڵمی لێدەکات کە دەبینێ هەموویان زۆربەی نەتەوەکانی دونیا خاوەن دەسەلاتی خۆیانن و کوردیش بندەست و داگیرکراوە، بێگومان ئەم گەنجە کە هەستی نەتەوەیی و بیروباوەڕ پاڵی پێوەدەنێت ژیانی شار و خۆشییەکانی ناومال جێ بهێڵێ و چەکی بەرگری بکاتە شان بۆ پارێزگاری لە خاك و وەدەستهێنانی مافەکانی گەلەکەی ئەم گەنجە دەبێتە پێشمەرگەیەکی ئازا و تا دوا هەناسەی مقاوەمەت دەکات، لەبەرامبەریشدا گەنجێکی عەرەب یان هەر نەتەوەیەکی تر بە خورتی کراوە بە سەرباز و لە دوور هاتۆتە سەر هەرێمێکی جیاواز و بەفەرمانی سەرکردەکانی دەبێت شەڕ بکات. بێگومان تەنیا وەکو ئامێرێك و لەترسان بێ بیروباوەڕ شەڕ دەکات تاکو دەبێە قوربانی. ئەم جیاوازییە بوو وایدەکرد کە ژمارەیەکی کەم پەلێکی پێشمەرگە بە چیا و دۆڵەکانی کوردستان بتوانێت هێزێکی گەورەی حکومەت ببەزێنێت و زیانی ماڵی و گیانی پێ بگەیەنێت. نموونەی ئەو شەڕ و مقاوەمەتە سەرفرازانەی هێزی پێشمەگەی کودستان زۆرن کە دەبوونە جێگەی خۆشحاڵی میللەت و سەرسوڕمانی دوژمن و زۆرکەس لەوانەی موتابەعەی باروٚدخی کوردستانیان دەکرد لە ساڵانی شۆڕشی ئەیلولدا.

چەکی پێشمەرگە بەزۆری بڕنەو و تفەنگی ئینگلیزی و دواتر کلاشینکۆف و ڕەشاش بڕێن و سەمینۆف. ئینجا بە پشت بەستن بەخۆیان فێربوون تۆپی بچووك و نارنجۆك دروست بکەن. هەروەها دواتر لەئەنجامی سەرکەوتنەکانیاندا بەسەر هێزەکانی دوژمن توانیان دەست بەسەر زۆر چەکی نوێی دوژمندا بگرن وەکو سیمینۆف، کلاشینکۆف و جۆرەها چەکی ڕیزی نوێ و هەروەها کەرەستەی وەکو بێتەل و ..هتد.

موچە یان یارمەتی پێشمەرگە مانگانە سەرەتا لە چەند دینارێکی کەمی سویسری زیاتر نەبووە، بەرەبەری ساڵی ١٩٧٠ کە بارودۆخی پێشمەرگە باش بووە یارمەتی پێشمەرگە گەیشتۆتە پێنج دینار. خواردنی پێشمەرگە بەزۆری نانە ڕەقە و چێشتییان بەزۆری ساوار، جل و بەرگی خاکییان سادە و بەلام بیروباوەڕییان پۆلایین و دلێر و چاوتێر و ورە بەرز و هەموو گەل بەتایبەتی کەس و کاریان شانازییان پێوەدەکردن.

شەڕەکانی پێشمەرگە زۆرن بەلام وەکو نموونە ئاماژە بە چەند شەڕێك یان داستانێك دەکەین:

شەڕی زاوێتە ١٩٦١

لە ١٠ی کانونی یەکەمی ١٩٦١دا ناحیەی سەرسەنگ لە چنگی هێزەکانی حکومەت ئازادکا و دەستییان بەسەر دۆلی زاوێتەدا گرت، کە دەڕوانێ بەسەر دهۆکدا. کە ئەوە ڕوویدا حکومەتیش هێزەکانی خۆی بەمەبەستی هێرشێکی بەربلاو بۆ کردنەوەی ڕێگەی سەرسەنگ و گرتنەوەی خڕ کردەوە. لە ١٢ی کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٦١دا دوو فەوجی سەر بە لیوای یەکەمی پۆلیس و فەوجی سێیەمی لیوای یازدەهەمی سوپا بەسەرکردایەتی عەقید بەشیر ئیبراهیم بەرەوپێش ملیان نا، تا هێزە وەڕێکەوتووەکە گەیشتە ناوەڕاستی دۆڵەکە، پێشمەرگە خۆیان گرت و هیچ تەقەیان لێوە نەهات. لەو کاتەدا کە ئەوان گەیشتنە جێ پێشمەرگە لەمبەر و لەوبەری ڕێگەوە دەستیان کرد بە تەقە. ڕێکردنی سوپا بەو شێوەیە بوو کۆمەڵێك بۆ خۆیان کەوتبنەڕێ، نە پەرژینێکیان بۆخۆیان دانابوو نە پارێزگارییەك کە بەپێی داب و نەریتی سوپایی لە ئاگری بەرامبەریان بپارێزێ. هیچ بەخەیاڵیاندا نەهاتبوو کەوا گەلی زاوێتە کەوتۆتە دەستی شۆڕشگێڕان. شەڕەکە شەڕی نەبوو بە واتای ناسراوی سەربازی، بگرە قەسابخانەیەك بوو. ئەم سێ فەوجە هەموو کەوتنە ناو بۆسەیەکی پتەوەوە و کەمێکیان نەبێ کەسیان لێ دەرباز نەبوو. و لە بنەوەش ئەنجامی ئەو شەڕە پیشان دەدەین:

- ٦٠٠ کوژراو (بەشی زۆری کوژراوەکان لە پیاوانی سوپا بوون).
- ٥٠٠ بەدیلگیراو (بەشی زۆری دیلەکان پۆلیس بوون).
- ٧٦ ئۆتۆمبێل کە هەموو سوتێنران.
- ١٥٠٠ پارچە چەك کە لە مەیدانی شەڕدا کۆکرانەوە وهەموو تفەنگی سیمینۆف و کلاشینکۆف و تفەنگی ئینگلیزی بوون.
- ئەندازەیەکی گەلێ زۆر فیشەك و تەقەمەنی گیرا.
- لە شۆڕشگێڕانیش ٦ پێشمەرگە شەهید کران و ١٩ کەسیش بریندار بوون[١٩].

داستانی هەندرێن ١٩٦٦

ئەگەر شەڕی زاوێتە کە لە ساڵی یەکەمی شۆڕشی ئەیلولدا ڕوویداوە نموونەی ئازایەتی و قارەمانێتی شۆڕشگێڕەکانی بادینان بێت، ئەوا داستانی هەندرێن کە لە ساڵی ١٩٦٦ ڕوویداوە و کەوتۆتە ناو لاپەڕە گەشەکانی مێژووی مقاوەمەتی کورد، مێژووی هاوپەیمانێتی شۆڕشگێڕانەی نێوان حیزبی شیوعی عێراق و پارتی دیموکراتی کوردستان بەسەرکردایەتی مستەفا بارزانی یەکەمین سەرکردەی شۆڕشی ئەیلول هەر لە زاخۆوە تاکو خانەقین، دەنوێنێ.

چیای هەندرێن شوێنێکی ستراتیژییە لەنێوان ڕەواندز و گەلاڵە، لە جندییان بەسەرەوە ناوچەی ئازادکراو بوون، سوپای عێراق زۆر هەوڵی دەدا لە یەك کاتدا دەست بەسەر هەردوو چیای زۆزك و هەندرێندا بگرێت کە بەرامبەر بە یەکن و دۆڵێکی گەورە لە یەکتریان جیا دەکاتەوە وڕێگای هاملتۆنیش بەناو ئەم دۆڵەدا دەڕوات تاکو حاجی ئۆمەران و سنووری ئێران.

لەچیای زۆزك هێزی پێشمەرگە بەرگری پاڵەوانانەی کرد و لەیەك کاتدا ڕووبەڕووی هێزی ئاسمانی و تۆپباران و هێرشی سەربازی دەبوونەوە وتوانیان بەرگری لەم چیا

سەرکەشە بکەن و چەند هێزێکی پێشمەرگە لە دەشتی هەولێر وخۆشناوەتی لەتەك هێزی بارزان و پێشمەرگەی ناوچەکە بەخوێن زۆزکیان پاراست. ئا لەم کاتەدا کە هەڤالآن لە زۆزك مقاوەمەتیان دەکرد هاوڕێیان لە هەندرێن دەرسێکیان دایە دوژمن کە هەرگیز لەبیری نەکات و بوو بە وەرچەرخان لە مێژووی شۆڕش.

لێرەدا بە پشت بەستن بە کتێبەکەی کاك مەسعود بارزانی و زراری سلێمان بەگ کە پێشمەرگەیەکی هەندرێن بووە بەکورتی تیشك دەخەمە سەر ئەو داستانە:

نەخشەی داگیرکردنی هەندرێن و زۆزك لەلایەن هێزەکانی سوپای عێراق "لەچەندین کردەوەگەلی سەربازی بەربڵاو و بەڕاستی پڕ مەترسی گەورە گەورە بۆسەر پاشەڕۆژی شۆڕش، پێکهاتبوو ئامانجی ئەم نەخشەیە داگیرکردنی بارەگاکانی سەرکردایەتی شۆڕش بوو لەناوچەی سەختی باڵەك و پاشان کەرتکردنی کوردستانی ئازادکراو بوو بۆ دوو کەرت و بڕینی پەیوەندی هەردوو کەرتەکە بەیەکەوە. جا لەبەرئەوەش کە هەردوو چیای هەندرێن و زۆزك بەسەر دەروازەی ڕێگەی هاملتۆندا دەڕوانن کە ناوچەی باڵەك دەبڕێ، هێزەکانی حکومەت قورسایی هێرشەکانی خۆیانیان خستە سەر ئەم چیایە.

شەوی ٣/٢ی ئاياری ١٩٦٦ هێرشی ڕژێم بەم جۆرەی خوارەوە دەستی پێکرد :

١- لیوای چوار پێشکەوت بۆ دەستگرتن بەسەر چیای هەندرێن، لیوای یەك بە کشان بۆسەر نبەکاول و دۆڵی ئاکۆیان یارمەتی دەدا.

٢- لیوای سێ بەیارمەتی لیوای چواردە بەرەو زۆزك پێشکەوت.

٣- بەشی زۆری جاشەکان لە هەڵمەتدا بۆسەر زۆزك بەشداربوون، تۆپخانە و باڵەفڕە و کورەی ئاگریان بەسەر پێشمەرگەدا دادەڕشت، لەچیای هەندرێن دوژمن هیچ بەرگرییەکی ئەوتۆی لەکاتی بەسەرکەوتنندا لەڕێی خۆیدا نەدی و چەند شوێنێکی گرنگی لە نزیکی لوتکەی چیاکەوە داگیرکرد. ئەرکی هەرە گەورەش لە داکۆکی کردن لە هەندرێن لە ئەستۆی یەکە لەشکرییەکانی حیزبی شیوعیدا بوو[٢٠].

رۆژی ١/٥/ ١٩٦٦ ژمارەیەك لە فەرماندەكانی پێشمەرگەی حیزبی شیوعی و پێشمەرگەكانی هەندرێن لە دەربەندی ڕایات داوەت بوون بۆ بەشداربوون لە ژنگواستنەوە بۆ ملازم ڕیاز كە پێشمەرگەیەكی ئازای عەرەب بوو، لە شەڕی كۆرەكیش ١٩٦٣ چاوێكی لەدەستدا بوو، هەروەها لە دەربەند یادی یەكی ئایاریشیان كردۆتەوە. دوژمن كە زانیوویەتی زۆر لە پێشمەرگە و سەركردەكانی هەندرێن دابەزیوون بە دەرفەتی زانیووە و ئەم هێرشەی ئەنجامداوە و سەری هەندرێنی داگیركرد، لەهەمان كاتدا هێرشیان بۆسەر چیای زۆزكیش بردووە بە مەبەستی ستراتیژییان هەروەك لە پێشەو ئاماژەمان بۆ كردووە.

سەركردە و پیشمەرگەكانی حیزبی شیوعی لەگەڵ عیزەتی سلێمان بەگ كە بەرپرسی هێزی پێشمەرگەی دەرگەڵە بووە لەگەڵ شیوعییەكان بەیەكەوە هەندرێن و ناوچەكەیان دەپاراست، كە بە داگیركردنی هەندرێنیان زانیووە بەخێرایی بروسكە گەڕاونەتەوە و بڕیاری شەڕی مان و نەمانیان داوە بۆ ڕزگاركردنی هەندرێن و شكستپێهێنانی هێزی دوژمن. پێشمەرگەكانی حیزبی شیوعی و هێزی سلێمان بەگی دەرگەڵە كە سەر بە بارەگای بارزانی بوون زوو سەركەوتن و چوونە پاڵ ئەو پێشمەرگانەی لەسەر چیا ڕووبەڕووی سوپای دوژمن لە بەرگریدا بوون. بەرگری بەهێزتر بوو، كاك ئیدریس بارزانیش لەناوچەكە ڕاستەوخۆ سەرپەرشتی ئامادەباشی كردووە بۆ ڕزگاركردنی هەندرێن و زۆزك.

زرار سلێمان بەگ دەرگەڵەیی لە كتێبی بیرەوەرییەكانیدا بەناوی (بیرەوەریەكانم) نووسیوویەتی و دەڵێ: "ڕۆژی ٩/٥/ ١٩٦٦ دوای نیوەڕۆ لەسەر (بیرۆكا) یەكەم كۆبوونەوەی هاوبەشی لێپرسراوانی ئەو هێزانەی ڕووبەڕووی دوژمنن لە هەندرێن بەسترا، ئەوانەی بەشداربوون لەو كۆبوونەوەیەدا لەلایەنی حیزبی شیوعی بریتی بوون لە (فاخیر حمد ئاغا، ڕەئیس كمال نعمان، صدیق عولاغا، حاجی مەلا سەعید، عەریف یونس، مام

ئەلیاس)، دەبوایە ملازم عەبدولڕەحمانیش ئامادەبێت.. ئێمەیش: (عیزەت سلێمان بەگ، حمد ئەمین فەقێ حسن، خدر عەبدوڵا بەگ، سید مستەفا، زرار سلێمان بەگ).
مەبەست لە گرێدانی ئەو کۆبوونەوەیە ئەوەبوو کە نەخشەیەك دابنرێت بۆ بەرپەرچدانەوەی هێرشی سوپا و دەرکردنیان لە (هەندرێن). هێرشکردنیکی ئاوها پێویستی بە زۆر شت هەبوو، بەڵام کە نەبوو چار نەما تەنها خۆبەختکردن تاکە چارەبوو. ئەو خاڵانەی کە لە کۆبونەوەکە خرانە بەرباس و لێکۆڵینەوە، ئەمانە بوون:

١- شێوەی هێرشبردن بۆ سەر سەنگەرەکانی دوژمن.
٢- دەستنیشانکردنی خۆبەختکەران و ژمارەیان.
٣- ئەرکی هێرشبەرەکان.
٤- دیاریکردنی هێرش بە شەو بێت یان بە ڕۆژ.
٥- بەدەستهێنانی دەستکەوت.

لەدوای گفتوگۆیەکی تێر و تەسەل بڕیارەکان بەم شێوەیە دران:

١- دیاریکردنی شوێنی ئەو دوو هاوەنەی هەمان بوون و ئامادەکردنیان بۆ کاتی هێرشبردن.
٢- بڕیاردرا هێرشەکە بەڕۆژ بێت لەکاتی نیوەڕۆ، چونکە ئەوکاتە دوژمن بیر لە هێرش ناکاتەوە.
٣- دەستەی خۆبەختکەران پەنجا کەس دەبن (٢٥) لەئێمە و (٢٥)یش لە هاوڕێیانی حیزبی شیوعی، سەد پێشمەرگەی تریش پاڵپشت دەبن بۆ ئەو شوێنانەی کە دەگیرێن یەکسەر ئەوان بچنە ئەو شوێنە و بریندار و شەهیدیش ئەوان دەیان گوازنەوە شوێنی دیاریکراو.
٤- ئەرکی هێرشبەران ئەوە دەبێت لەو شوێنانە بدەن کە دەزانن هەڵناستن و شەڕدەکەن، لێدراوانی خۆشمان بەجێ بهێڵن بۆ ئەو هێزی پشتیوانەی کە لەدوایان دەڕۆن.

٥- دەستکەوت بەپێی بڕیاری شۆڕش چەکی گرتن بۆ شۆڕشە و چەکی سوکیش بۆ ئەوانەیە کە دەیگرن لەگەڵ کەل و پەلی وردە.

٦- ئاگاداری ملازم عەبدولڕەحمان و عوسمانی حوجرانی بکرێت لەکاتی هێرش عەدولڕەحمان لەلای گەلی (حاسلاً) ڕێگایان نەدات بگەڕێنەوە، وە لەلای (بنەکاول)یش عوسمان ڕێگایان لێ بگرێت بۆئەوەی دەرباز نەبێ بگەڕێنەوە حامیيە.

تاریك داکەوت کۆبوونەوەکە کۆتایی هات و بڕیاردرا بەیانیش لە هەمان شوێن دابنشین لە کاتژمێر دووی دوا نیوەڕۆ بۆ تەواوکردنی کارەکان لە ڕێکەوتی ١٠/٥ لەکاتی دیاریکراو لەهەمان شوێن بەیەکگەیشتینەوە و دەستکرا بە کاروبارەکان"[٢١].

دوای چەند کۆبوونەوەیەك و دانانی پلانێکی تۆکمەی شۆڕشگێڕانە هێرشی بەرامبەری کەم وێنەی پێشمەرگە ڕۆژی ١٢/٥/ ١٩٦٦ سەعات چواری ئێوارە دەستی پێکردووە. لە وەسفی ئەو ڕۆژە و ئەو شەڕەدا کاك مەسعود بارزانی دەڵێ: "ڕۆژی ١٢ی ئایار هێزی پێشمەرگە داستانێکیان لە نازدارترین داستانەکانی گەلی کورد لە هەموو مێژوویدا تۆمارکرد. ئەو داستانەی ئەو ڕۆژە، نموونەیەکی میسالی کەم وێنەی هاوکاری پتەو و هاوئاوازەیی تەواوی نێوان هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان و حیزبی شیوعی عێراق بوو، نموونەی ئەوەبوو کە دەبێ برایەتی ڕاستەقینەی کورد و عەرەب وابێ. ژمارەیەك لەو ئەفسەر و جەنگاوەرانەی لەو شەڕەدا بەشدار بوون عارەب بوون و لەگەڵ برا کوردەکانیاندا داکۆکییان لە کوردستان دەکرد و بەشێکی مایەی سەربەرزییان لە ڕزگارکردنی ناوچەکەدا هەبوو. لەناو ئەوانەدا بەتایبەت ناوی ڕائید کەمال نوعمان و ملازم نوعمان عەلوان دەهێنم کە لە شۆڕشدا بە ملازم خدر ناوی دەرکردبوو.

لەم شەڕەدا چوار پێشمەرگە شەهید کران[٢٢] و ژمارەیەکی تریش برینداركران. داستانی هەندرێن بارودۆخی سیاسی و سوپایی سەروبن کردەوە وکارێکی بەو کۆمەڵە دڵ لە کورد پڕ لەکینەی ناو دەسەڵات بەدەستان کرد کە لە شەرمەزاریدا سەریان شۆڕکەن، ئیتر لەوەوپاش ورتەیان لێ نەدەبیسترا[٢٣].

لێدانی نەوتی کەرکوك (بابەگورگوڕ) ١٩٦٩

ئـەم کـردەوە شۆڕشـگێڕانەیە ئەڵقەیـەکی تـرە لـە زنجـیرە داسـتان و ڕووداوە کاریگـەرەکانی شۆڕشـی ئـەیلول و کـاك مەسـعود بـارزانی لـە کتێبەکەیـدا بـەم جـۆرەی خوارەوە باسی کردووە:

"... ئـەرکی سـەرکردایەتی کردنـی ئـەم کردەوەگەلـە بـە محەمـەد مـەحمود عەبـدولڕەحمان (سـامی) سـپێردرا. فـاخر مێرگـە سـۆری و فـارس بـاوە و حەمەسـوور حوسـێن و عیـزەدین قـەرە محەمـەد و عـەریف دەروێـش و کـادیری حیزبایـەتی قـادری جەباریش یارمەتی بدەن.

پـاش لێکۆڵینەوەیـەکی بـەربڵاو نەخـشەیەکی تـەواو دانـرا و دەرکـەوت کـە دەبـێ نیـشانەی سـەرەکی (کارگـەی تـەرکین) بـێ کـە نـەوت لـە هـەموو چـاڵە نەوتەکانـەوە کردەکرێتـەوە دوای تێپـەڕینی بـە ئێستگەکانی گـازی لێ جوێکردنـەوە. ئـەم کارگەیـە هەمیشە کاردەکات. ئەمـە سـەرای کۆمەڵگـەی بـەربڵاو و هـەراوی کۆگـەکانی نـەوت کـە دراوسێی کارگەی تەرکیزە و لەوێوە نەوتەکە ئامادە دەبێت بۆ پاڵدان.

تۆپی هاوەنی ١٢٠ و تۆپی بێ گەڕانەوەی (عدیمە الارتداد) ١٠٦ دەستنیشانکران بـۆ لێدانی کۆمپانیـا، بـەڵام زیـاتر پـشت بـە تـۆپی ١٠٦ بەسـترا، چـونکە گوللـە تۆپـەکانی سوتێنەکن و دەشسمن.. لەگەڵ تەواکردنی خۆئامادەکردندا بـۆ دەسـتپێکردنی کـردەوە گەلەکە لە ٢٥ی شوباتی ١٩٦٩دا و بـۆ داپۆشـین و شـاردنەوەی دەزگـای ئیـستیخباراتی شۆڕش بەشێوەی تایبەتی خۆی، هەواڵێکی بڵاوکردەوە کە گوایە هێزەکـانی شـۆڕش بـە دەسـتیانەوەیە کردەوەگـەلێکی بـەربڵاو لـە دەشـتی هـەولێردا بکـەن. مەبەسـت لەمـە ئەوەبوو کە سەرنجی حکومـەت ڕاکێـشرێ بـۆ ئـەو بەرەیـە و زۆرتـرین پارچـەی سـوپای حکومـەت لـە ناوچـەی هـەولێردا کۆبکرێتـەوە، بۆنموونـە فـەوجێك لـە ڕێـدار هـەبوو سەرچاوەیەکی سەرەکی دڵەکوتە بوو بۆ پێشمەرگە و دەیتوانی کردەوەگەلەکە بە هیچ

دەرکا. بەم واتە واتە ئەو فەوجە گوێزرایەوە بۆ دەشتی هەولێر و بەم جۆرە ڕێگەی هێرشەکە ترسی لەسەر نەما.

شەوی ١–٢ی ئاداری ١٩٦٩ هێزەکانی پێشمەرگە گەیشتنە ئەو جێیانەی بۆیان دیاری و دەستنیشان کرابوون لە نەخشەکەدا، کارەکان بە وردی و ڕێکوپێکی کران و بەشی زۆریان لە جێی خۆیاندا جێگیر بوون. سەعات نۆی شەو تۆپەکان دەستیانکرد بە لێدانی دامەزراوەکانی کۆمپانیا، و لێدان دوو سەعات درێژەی کێشا و بڵێسەی گەورەی ئاگر لە کارگەی تەرکیزەوە گەیشتە کەشکەلانی فەلەك، داکۆکیکەرانی کۆمپانیا شڵەژانێکی گەورەیان تێکەوت و هەموو سەرسام بوون. لەسەرەتادا لایان وابوو دامەزراوەکانی کۆمپانیا بوون بە نیشانەی بۆمبارانێکی ئاسمانی، پاشان تێگەیشتن کەوا لە زەوییەوە لێیان دەدرێ.

پاش ئەوەی کردەوەگەلەکە تەواوبوو حکومەت هەندێ باڵەفڕی نارد، بەڵام نەیانتوانی هێرشی هاوردووەکان بدۆزنەوە. سەعات ١١ بروسکەیەك لە محەمەد مەحمود (سامی)یەو هات وای دەگەیاند کردەوەگەلەکە بە سەرکەوتوویێکی تەواو تەواوبووە. ئیشارەتی کردەوە گەلەکە'ووشەی (ڕووبار) بوو.

ئەوە یەکەمجاربوو کردەوەگەلێکی وا بوێرانە بکەین. ئامانج لەو کردەوەگەلە ئەوەبوو نامەیەکی ئاشکرامان نارد بۆ ڕژێم زیاتر لەوە کە زیانی مایەکی پێ بگەیەنین. نامەیەکی ئاشکرامان نارد بۆ ڕژێم کەوا شۆڕشی کورد دەتوانێ دەستی خۆی بگەیەنێتە گەورەترین سەرچاوەی ئابووری ژیواری پشت پێ بەستراو.

ئەم کردەوەگەلەی کردمان تا ماوەیەکی درێژ کەرەستەیەك بوو بەدەست ڕاگەیاندنی بیانییەوە- لێی دەدوان و لەسەریان دەنووسی، پاڵی بە هەندێ لایەنی درەوە نا چاو بە هەڵوێستی سیاسی خۆیاندا لە ئاست ڕژێم و لە شۆڕشەکەی ئێمەش بگێڕنەوە"[٢٤١].

بەشی سێیەم

دوو نموونە لە دانوستانەکانی نێوان بەغدا و شۆڕشی کورد

بەیاننامەی ٢٩ی حوزەیرانی ١٩٦٦

دوا بەدوای داستانی هەندرێن بۆ حکومەتی بەغدا دەرکەوت کە زۆر لەوە لاوازترە بە شەڕ و هێرشبردن بتوانێ زەفەر بە هێزی پێشمەرگە ببات بۆیە داوای شەڕ ڕاگرتن و دانوستانیان لە سەرکردایەتی شۆڕشی ئەیلول کرد.

حکومەتی عێراق لەگەڵ بارزانیدا دەکەوێتە گفتوگۆ: لە ١٩٦٦/٦/١٣دا شاندێکی کوردی بەسەرۆکایەتی حەبیب محەمەد کەریم سکرتێری حیزبی دیموکراتی کوردستان و ئەندامێتی ساڵح یوسفی و موحسین دزەیی ئەندامانی کۆمیتەی ناوەندی بۆ بەغدا دەچێت و لەلایەن جەنەراڵ عەبدولڕەحمان عارفەوە کە لەدوای عەبدولسەلامی برای بووە بە سەرکۆمار پێشوازی دەکرێ.

(کریس کۆچێرا) نووسیوویەتی و دەڵێ: "گفتوگۆیەکە بەشێوەیەکی غەریب دەستپێدکات، حەبیب کەریم دەڵێ: "لەگەڵ جەنەراڵ عارفدا کە کەسایەتییەکی لاوازبوو، جگە لەهەندێ گفتوگۆی گشتی قسەیەکی دیمان نەکرد. "بۆچی لەگەڵ یەکدا شەڕ دەکەین؟ ئێمە هەردوو لامان موسوڵمانین، موسوڵمان برانە، ئیدی کوردبن یان عەرەب، ئێمە چ ناکۆکییەکمان لەبەیندا نیە".

گفتوگۆی ڕاستەقینە لەگەڵ عەبدولڕەحمان بەزازی سەرۆك وەزیران بوو، کە لە زانستگا مامۆستای حەبیب کەریم بوو، گفتوگۆیەکە لە کەش و هەوایەکی گەرم و دۆستانەدا ئەنجامدارا. پاشان نوێنەرانی بنەماڵەی بارزانی داوا لە دکتۆر بەزاز دەکەن کە بە ڕەسمی ئۆتۆنۆمی کوردان ڕابگەیەنێت، بەڵام دکتۆر بەزاز ڕازی نابێت و دەڵێت سوپا بەمە قایل نابێت و پەنا وەبەر قوەت دەبات. لە ٦/٢٩/ ١٩٦٦دا دوای چەند جارێك هاتوچۆ لەنێوان بارەگای بارزانی و بەغدادا سەرۆك وەزیرانی عێراق لە تەلەفزیۆنی

عێراقەوە ئاشتی و ڕێکەوتن ڕادەگەیەنێت و (مافی نەتـەوەیی کـوردان) لـە چوارچێوەی (لامەرکەزیدا) بەڕەسمی ڕادەگەیەنێت.

ڕێکەوتننامـەی بـەزاز ١٢ خـاڵی گرتبووەخـۆ، لەوانـە هەڵبـژاردنی ئەنجومـەن و دەرکردنـی لێبـوردنی گـشتی و بـەکارهێنانی زمـانی کـوردی بەشـێوەیەکی ڕەسمـی و هێشتنەوەی هێزی پێشمەرگە وەك "هێزێکـی دەوڵـەتی" تـا ئاسـایی بوونـەوەی ژیـان و گوزەران لە وڵاتدا.

هەندێ لە خاڵە نهێنییەکانی ئەم ڕێکەوتننامەیە ئەوەبوو کە سەرۆك وەزیران بەڵێنی دابوو کە حیزبی دیموکراتی کوردستان بکات بـە حیزبێکـی قـانونی و مۆڵـەتی کـارکردنی بـدات. زینـدانیانی سیاسـی ئـازاد بکـات و لـە دەوروبـەری دهـۆك لـە بادینانـدا شـارێك "لیوایەك" دروست بکات[٢٥].

لیژنەیەك لە ئاستی هەرە بەرزدا بۆ جێبەجێکردنی ئەم بەیانە لـە لیـوا ڕوکـن کـەمال مستەفا عەلەمدار و عەمید ڕوکن عەبـدولمونعیم مەسـرەف لـە لایـەنی حکومەتـەوە و لـە نافیز جەلال و موحسین دزەیی لەلایەن شۆڕشەوە پێکهات. کاك مەسعود بارزانی دەڵـێ: "من بۆخۆم گـوێم لێ بـووە بـارزانی وتوویـەتی بـەیانی ٢٩ی حـوزەیران بـەیانێکی لاوازە بەڵام ئێمە بە مەبەستی ڕێزلێگرتنی وەفدەکەی خۆمان پێی قایل بووین و ئەم بەیانە لـە ڕاستیدا شەڕ وەستاندنە و ڕێکەوتن نیە، بارزانی بۆخۆی پێـی ڕازینـەبوو، بـەڵام ئـەو بـە نەریتەکەی خۆی لەگەڵ یارمەتیدەران و لایـەنگرانی نـەرم بـوو، خۆشـی لـەوە نـەدەهات قـسەیەکیان لەگەڵدا بکـات لۆمـە و سـەرکۆنەکردن بگەیـەنێت و وایـان لێبکـات شـوێنی خۆیانیان پێ لەق بێ"[٢٦].

زۆری نەبرد عەبدولڕەحمان بـەزاز ناچـار کـراوە دەسـت لـەکار بکێـشێتەوە وعەمیـد ڕوکن ناجی تالب وەزارەتی نوێی دامەزراند، وەزارەتەکەی نـاجی تالـب تاکـە ئەنـدامێکی کوردی تێدابوو کە ئەویش ئەحمەد کەمال قادر بـوو و ناونیـشانی وەزیـری دەوڵـەت بـوو

بۆکاروباری ئاوەدانکردنەوەی باکوریان داپێی. بە هاتنی ئەم وەزیرە بەیانی ۲۹ سڕکرا[۲۷].

ئاشکرابوو کە هیچ کام لە حکومەتەکانی بەغدا ئامادە نەبوون مافە ڕەواکانی گەلی کورد جێبەجێ بکەن.

بەیاننامەی ۱۱ی ئازاری ۱۹۷۰ یان ڕێکەوتننامەی ۱۹۷۰/۳/۱۱

حزبی بەعس لە ۱۷-۳۰ی تەموزی ۱۹٦۸ لە ئە نجامی کودەتایەکی سەربازی بەلام بێ خوێن ڕشتن!! عەبدولڕەحمان محەمەد عارفی لەسەر تەختی سەرۆك کۆماری لابرد و خۆی واتا حیزبی بەعس بەهاوکاری ژمارەیك لە گەورە ئەفسەرەکان دەسەلاتیان لە عێراقدا گرتە دەست.

حیزبی بەعس بە سەرکردایەتی ئەحمەد حەسەن بەکری سەرۆك کۆمار و صەدام حسینی جێگری دوای ماوەیەك لە گرتنە دەستی دەسەلات هێرشی سەربازییان بۆ سەر کوردستان دەست پێکردەوە ودوای چەندین شەڕێ دۆڕا و حکومەتی بەعس لە پایزی ۱۹٦۹ بەهۆی (عەزیز شەریف) کەسایەتییەکی ناسراو بوو سەرۆکی ئەنجومەنی ئاشتی بوو داوای لە بارزانی کردووە گفتوگۆ دەست پێبکات و بەڕێگەی ئاشتی کێشەکان چارەسەر بکرێن.

دوابەدوای ئەم داوایە وەفدی سەرکردایەتی شۆڕش و وەفدی ڕژێم لەنێوان بەغدا و ناوپردان دەستیان بە وتووێژ کرد و لە ئەنجامدا شەوی ۱۰-۱۱/۱۹۷۰ بەیاننامەیەك لەلایەن ئەحمەد حەسەن بەکری سەرۆك کۆمارەوە ڕاگەیەنرا کە بە بە یاننامەی ۱۱ی ئازار ناسراوە. پاش ئەوەی سەعات ۱۱,۵ ئەو شەوە (بارزانی و سەدام) هەردووکیان ئیمزایان لەسەر ڕێکەوتننامەکە کردووە. لایەن بەغدا وەکو بەیاننامە بلاوی کردەوە، بەلام لایەنی کوردی بە ڕێکەوتننامە پێناسەی دەکات.

لە کتێبەکەی کریس کۆچێراش بە ڕێکەوتننامە باسکراوە و تیایدا هاتووەکە "ماددەی سەرەکی و بنەڕەتی ئەم ڕێکەوتننامەیە پانزە مادەیە، بێگومان ماددەی چواردەمیەتی کە بریتی یە لە داننان بە ئۆتۆنۆمی گەلی کورد لە چوارچێوەی شارە کوردەکان و هەموو ئەو شوێنانەی کە بەپێی سەر ژمێرییەك کە لە ئایندەدا ئەنجام دەدرێ زۆربەی دانیشتوانی کوردن"[٢٨]. باقی خاڵە گرنگەکانی ڕێکەوتننامەکە بریتین لە قایلبوون بەوەی زمانی کوردی وەکو زمانی ڕەسمی و خوێندن لەگەڵ زمانی عەرەبیدا لەو ناوچانەدا بەکاربێت کە زۆربەی دانیشتوانیان کوردن، دامەزراندنی کوردەکان بەبێ ج جیاوازیکردنێك لە دام و دەزگا حکومەتی و لەشکرییەکاندا، تەرخانکردنی بەشێکی (دادوەرانە) لە داهاتی ئاوەدانکردنەوە بۆ ناوچە کوردنشینەکان، دامەزراندنی کەسێکی کورد بە جێگری سەرۆك کۆمار، بەشداری کورد بەگوێرەی ڕێژەی خۆیان لە عێراقدا لە ئەنجومەنی یاسا دانان[٢٩].

لەماوەی نێوان (١٩٧٠- ١٩٧٤) پارتی دیموکراتی کوردستان لە زۆرینەی هەرێمی کوردستان دەسەڵاتی کارگێری بەڕێوە دەبرد بەڵام سوپا و دام و دەزگای ئەمن و ئیستیخبارات و ڕێکخستنەکانی بەعس لە کوردستان کاری ئاسایی خۆیان ئەنجامدەدا. ئەمجارەش ڕژێمی بەغدا نیازی پاك نەبوو. هەر لە پایزی ١٩٧١ نازم گزار کە بەڕێوەبەری ئەمنی عام بوو لە بەغدا بە ڕاسپاردەی سەرانی ڕژێم پیلانێکی ڕێکخستبوو بۆ لەنابردنی بارزانی لەڕێگی ناردنی شاندێك لە پیاوانی ئاینی کە هەموویان مینڕێژ کرابوون و لەکاتی کۆبوونەوەی شاندەکە لەگەڵ بارزانی لەناوپردان مەلایەکان تەقینەوە و بەڕێکەوت بارزانی سەلامەت دەرچوو.

دوای ئەم ڕووداوە نێوانی بەغدا و کوردستان ساردیی تێکەوت، دەبوایە ڕژێم لە ١١ی ئازاری ١٩٧٤ یاسای ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان ڕابگەیەنێت بەڵام وتووێژەکان بە بنبەست گەیشتن و ڕژێم یاسایەکی کارتۆنی حوکمی زاتی ڕاگەیاند کە سەرکردایەتی شۆڕش پێی ڕازینەبوو، خاڵی گەورەی ناکۆکیش لەسەر شاری کەرکوك بوو، ئیتر پەیوەندییەکانی نێوان بەغدا و ناوپردان پچڕان و شەڕ لە کوردستان دەستی پێکردەوە.

ئەنجام

لەمانەی ئەم باسەدا گەیشتمە ئەم دەرئەنجامانەی خورەوە:

١- حکومەتەکانی بەغدا هەر لە حکومەتەکەی عەبدوکەریم قاسمەوە (١٩٥٨- ١٩٦٣) تاکو حکومەتی بەعس لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردوو هیچ یەکێکیان نیازیان لەبەرامبەر گەلی کورد پاك نەبووە و نەیانویستووە بە ڕێگەیەکی ئاشتیانە دان بە مافە ڕەواکانی گەلی کورد بنێن و چارەسەری بکەن.

٢- سەرکردایەتی شۆڕشی گەلی کورد کە خۆی لە (پ.د.ك) سەرۆکەکەی مەلا مستەفای بارزان دەنواند لە ساڵی ١٩٦١ کە بێئومێدبوون لە حکومەتی بەغدا، شۆڕشی ئەیلولی هەڵگیرساند و بەشی زۆری خەڵکی کوردستان پشتیوانی بوون و بەهەزاران لاوی کورد چوونە ڕیزی ئەم شۆڕشە.

٣- هێزی پێشمەرگە بەهۆی بیروباوەڕی پتەوییەوە بەچەکی ساکار و یارمەتی کەم و نانە ڕەقە چەندین داستانی قارەمانانەی لە بەرامبەر لەشکری عێراقی پڕ چەك و خاوەن فڕۆکەی پێشکەوتوو تۆمارکردووە.

٤- مەلا مستەفای بارزانی تاکو ساڵی ١٩٧٠ سەرکەوتووانە ڕابەرایەتی شۆڕشی ئەیلولی کردووە و بەیەك چاو سەیری هەموو گەلی کوردستانی دڵسۆزی کردووە، بۆیە هەموو لا بە سەرکردەی خۆیانیان زانیووە. حیزبی شیوعی عێراقیش هەر لە ساڵی ١٩٦٣ تاکو ١٩٧٠ بەشدار و پشتیوانی شۆڕشی ئەیلول بووە. هەر جارەی هێزەکانی سوپای عێراق لە شەڕەکاندا لەبەرامبەر هێزی پێشمەرگە شکستی هێنا بێت حکومەتی بەغدا داوای دانوستانی لە سەرکردایەتی شۆڕشی ئەیلول کردووە، هەمووجار سەرکردەی شۆڕشی ئەیلول دانوستان و ڕێگای ئاشتی پەسەند کردووە و دەستی ئاشتی بۆ بەغدا درێژ کردووە، بەڵام هەموو جار حکومەتەکانی بەغدا لە بەڵێن و ڕێکەوتنەکان پەشیمان بوونەتەوە وئامادە نەبوون داواکارییە ڕەواکانی گەلی کورد جێبەجێ بکەن.

پەراوێزەکان :

[1] د. كاظم حبيب، لمحات من نضال حركة التحرر الوطني للشعب الكردي في كردستان العراق، دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، ٢٠٠٥، ل٢٨١.

[2] عەلی کەندی، مێژوونامە، بەرگی یەکەم، چاپی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٥٥٢- ٥٥٣.

[3] د. نوري عبدالحميد العاني و آخرون، تأريخ الوزارات العراقية في العهد الجمهوري، چاپی یەکەم، خانەی حیكمة، بەغدا، ٢٠٠٠، ل١٢٦.

[4] د. کازم حبیب، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٨٤.

[5] حبيب محمد كريم، تأريخ الحزب الديمراطي الكردستاني (في محطات رئيسية) ١٩٤٦- ١٩٩٣، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ٦٨.

[6] حبیب محمود کریم، هەمان سەرچاوە، ل٧٤.

[7] محسن دزەيي، أحداث عاصرتها، بەشی دووەم (١٩٦١- ١٩٧٥)، دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ١٩.

[8] د. عبدالفتاح علي يحيى، وثائق عن الحركة القومية الكوردية التحررية، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٢٢.

[9] مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد، بەرگی سێیەم، بەشی یەکەم، شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١- ١٩٦٢، چاپخانەی وەزرەتی پەروەردە، ٢٠٠٤، ل٢٠.

[10] بۆ سەرنجدانی دەقی یاداشتنامەکەی مەکتەبی سیاسی پارتی دیموکراتی کوردستان سەیری ئەم سەرچاوەیە بکە: (حبیب محمد کریم، سەرچاوەی پێشوو، ل٧٥- ٨٣).

[11] حەمەد سالح ئاکرەیی، کورد و دەوڵەتی سەربەخۆ، دەزگای توێژنەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، ٢٠٠٧، ل١٢٦.

[12] مەسعود بارزانی، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٢٩.

[13] کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا، و: حەمەکەریم عارف، چاپی چوارەم، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٢٧١.

[14] دیڤید ماکداول، مێژووی هاوچەرخی کورد، وەرگێڕانی ئەبو بەکر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون، ٢٠٠٢، ل٦٢٧.

[15] د. كاظم حبيب، سەرچاوەی پێشوو، ل۲۹۵.

[16] كريش كۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل۲۷٦– ۲۷۷.

[17] ديڤيد ماكداول، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٤٢.

[18] مەسعود بارزانی هەمان سەرچاوە، ل٣٦– ٣٧.

[19] مەسعود بارزانی، هەمان سەرچاوە، ل٥٧– ٥٨.

[20] مەسعود بارزانی، هەمان سەرچاوە، ل٢١٥– ٢١٧.

[21] زرار سلێمان بەگ دەرگەڵەیی، بیرەوەرییەكانم، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی، ۲۰۰۷، ل٤١٦– ٤١٧.

[22] زۆربەی سەرچاوەكان ئاماژە بۆ سێ شەهید دەكەن، كە ئەم قارەمانانە بوون: ۱– شەهید عەریف یونس، ۲– شەهید خدر عەولا بەگ، ۳– شەهید سالح مام ئەلیاس. حەوت پێشمەرگەش بریندار بوون.

[23] مەسعود بارزانی، سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢١.

[24] مەسعود بارزانی هەمان سەرچاوە، ل٢٥٨– ٢٦٠.

[25] كريس كۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣٧.

[26] مەسعود بارزانی سەرچاوەی پێشوو، ل٢٢٨.

[27] مەسعود بارزانی، هەمان سەرچاوە، ل٢٢٩.

[28] كريس كۆچێرا، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٥٨.

[29] كريس كۆچێرا، هەمان سەرچاوە، ل٣٥٨.

سەرچاوەكان

سەرچاوەكان بە زمانی كوردی:

١– مەسعود بارزانی، بارزانی و بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی كورد، بەرگی سێیەم، بەشی یەكەم، شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١– ١٩٦٢، چاپخانەی وەزرەتی پەروەردە، ٢٠٠٤، ل٢٠.

٢– كريس كۆچێرا، كورد لە سەدەی نۆزدە و بیستەمدا، و: حەمەكەریم عارف، چاپی چوارەم، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٢٧١.

٣– شەوكەت مەلا ئیسماعیل حەسەن، ڕۆژانێ لە مێژووی شۆڕشی ئەیلول ١٩٦١– ١٩٧٥، التفسير بۆ بڵاوكردنەوە و ڕاگەیاندن، چاپخانەی وەزارەتی پەرەردە، هەولێر، ٢٠٠٧.

٤- دیڤید ماكداول، مێژووی هاوچەرخی كورد، وەرگێڕانی ئەبو بەكر خۆشناو، چاپخانەی ڕوون، ٢٠٠٢، ل٦٢٧.
٥- زرار سلێمان بەگ دەرگەڵەیی، بیرەوەرییەكانم، چاپخانەی ڕەهەند، سلێمانی، ٢٠٠٧، ل٤١٦-٤١٧.
٦- د. شاكر خەسباك، كورد و مەسەلی كورد، ئەمجەد شاكەلی كردوویە بە كوردی، دەزگای چاپ و بلاوكردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٥.
٧- عەلی كەندی، مێژوونامە، بەرگی یەكەم، چاپی یەكەم، هەولێر، ٢٠٠٧، ل٥٥٢- ٥٥٣.
٨- محەمەد سالح ئاكرەیی، كورد و دەوڵەتی سەربەخۆ، دەزگای توێژنەوە و بلاوكردنەوەی موكریانی، ٢٠٠٧، ل١٢٦.
٩- نازناز محەمەد عەبدولقادر، سیاسەتی ئێران بە رامبەر بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی كورد لە كوردستانی عێراقدا ١٩٦١- ١٩٧٥، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٨.

سەرچاوەكان بە زمانی عەرەبی :
١٠- حبیب محمد كریم، تأریخ الحزب الدیمراطي الكردستاني (في محطات رئیسیة) ١٩٤٦- ١٩٩٣، چاپخانەی خەبات، دهۆك، ١٩٩٨، ٦٨.
١١- محسن دزەیي، أحداث عاصرتها، بەشی دووەم (١٩٦١- ١٩٧٥)، دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بلاوكردنەوە، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ١٩.
١٢- د. محمد الطاهر محمد، القضیة الكوردیة و حق تقریر المصیر، (مكتبة مدبولي)، ٢٠٠٨.
١٣- د. كاظم حبیب، لمحات من نضال حركة اتحرر الوطني للشعب الكردي في كردستان العراق، دەزگای ئاراس بۆ چاپ و بلاوكردنەوە، ٢٠٠٥، ل٢٨١.
١٤- د. نوري عبدالحمید العاني و آخرون، تأریخ الوزارات العراقیة في العهد الجمهوري، چاپی یەكەم، خانەی حیكمة، بەغدا، ٢٠٠٠، ل١٢٦.
١٥- د. عبدالفتاح علي یحیی، وثائق عن الحركة القومیة الكوردیة التحرریة، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٢٢.

پۆلینی قۆناغەکانی مێژوو
(مێژووی کورد)

هۆشەنگ ساڵح نەجار

دەروازە:

سەبارەت بە قۆناغەکانی مێژوو کۆمەڵێك بیر و بۆچون خراونەتە ڕوو.هەر یەك لەمانە پشت بەستوو بەتیۆرێکی تایبەتی قۆناغەکانی مێژووی پۆلێن کردووەوچەندرووداوێکی گەورەی مێژووییشی کردۆتە تخوب بۆجیاکردنەوەی دووقۆناغی مێژویی لەیەکتر[1]. ئەم چەشنە دابەش کردنە بایەخ وتایبەتمەندی خۆی هەیە و تارادەیەك نوێیە.چونکە لێکۆڵینەوەکانی مێژوو بۆ یەکێك لەم قۆناغانە تایبەتمەند دەکات وتوێژەری مێژوویی لەکۆڵ نووسینەوەی مێژووی دووروقوڵ دەکاتەوە و ئەو پرەنسیپە دەچەسپێنێ (کەهەرچی دەستی دایە بواری مێژوو،مەرج نیە پسپۆڕی لەسەرجەم قۆناغەکانی پەیدابکا)، بەڵکو تایبەتمەندی لەقۆناغێك لەم قۆناغانە وەردەگرێ ودەیکاتەخاڵی بایەخ پێدانی خۆی ونەگەر بیەوێ توێژینەوەیەکی دەوڵەمەندوزانستیانەی لێ بەرهەم دەهێنێت.

لەپێش دا،بەو شێوە یە نەبوو.مێژوونووس کاتێك دەستی دەدایە نووسینەوەی مێژوو، دەبوایە هەرلەسەرەتای دروستبوونی ئادەمیزادەوە دەست پێبکات تا بەو قۆناغە دەگەیشتەوە کەخۆی تێیدا دەژیا.مێژوونوسانی ئیسلامی وەك (تەبەری)و(ئیبن کەسیر)و(مەسعودی)وئەوانی تر..هەریەك لەمانە مێژووەکەی لە چەندبەرگێك

پێکهاتووە.هەمووقۆناغەکانی مێژووی مرۆڤایەتی گرتۆتە خۆی تاسەردەمی (مێژوونوس) خۆی[2]، ئەمەش لەچەندرویێکەوە باش نەبوو،وەك:

١-مێـــژوونوس لـــە ئـــەنجامی لێکۆڵینـــەوە لـــەو مێـــژووە دوور و قوڵـــەی کـــە دەینوسییەوە.دووچاری هەڵەی گەورەی زانستی دەبوەوە.چونکە ئـەم جـۆرە مێـژووە پێویستی بە سەرچاوەی زیاتر هەبووە.دەبوایە مێژوونوس بۆئەم مەبەستە لا لـە سـەدان سەرچاوەی جۆراوجۆر بکاتەوە,تادەگاتە کرۆکی ڕاستییەکان. لەکاتێك دەسکەوتنی ئـەم سەرچـاوانە لەوســەردەمانەدا کـارێکی ئاسـان نـەبووە.سـاکارترین نمونـە نەتوانـدراوە لەوســـەردەمانە (خـــەتی مێخـــی)بخوێندرێتـــەوە ،یـــان کـــاری شوێنەوارناســـی ئەنجامبـدرێت.تـەنها بابـەتێك بوبێتـە سەرچـاوەی کـاری ئـەم مێژوونوسـانە (سەرچـاوە ئاسمانیەکانی وەك (تەورات وقورئان) و وگێڕانەوەی دەماودەم و هەنـدێ لێتوێژینـەوەی مەیدانی بووە).زۆرجاریش مێژوونوس پەنای بردۆتە بەر هەقایەت وسەرچـاوەی مێـژووی بردۆتەوە سەر ئەفسانە. بەنمونە کەسێکی وەك (مەسعودی) ڕەچەڵەکی نەتەوەی کـورد دەباتەوە سەر(جنۆکە)پێی وایە کەکورد لە نەوەی جنۆکەکانی پەیامبەر (سلێمان)ن[3]، کە ئەمە بۆچونێکی لۆجیکی نییە وسادەترین ئەقڵ لەبواری مێـژوو، ڕەتیدەکاتـەوە.ئـەم جۆرەهەڵەوپەڵـــە لەئـــەنجامی بێـــسەرچاوەیی لەســـەر ڕەچـــەڵەکی کورد،دروســـت بـووە.ئەمەجگـە لەدەیـەها شـوێنی دیکـە کـەهانا بردراوەتـە بەرئەفـسانە.تـا(ئـیبن خەلدون١٣٣٢-١٤٠٦ز)هات بۆیەکەم جار ئەوبەرگەدەستکردە داسەپێندراوەی دامـاڵی و ڕووداوەکانی گەڕاندەوە هەوارگـەی خۆیـان[4]. سـەرەڕای ڕەخنـەگرتن لـە مێژوونوسـانی پێش خۆی بەوەی کەوا ئەفسانەوهەقایەتی زۆر خزاوەتە ناو مێژووەکانیان .

٢-یـەکێك لەخراپییـەکانی تـری نووسـینەوەی هـەموو قۆناغـەکانی مێـژوو بەسـەر یەکەوە (حولیات)، بریتییە لەنـەبوونی میتۆدوشـیکاری مێـژوویی.واتـە بابـەتی مێـژوویی تـــەنها بـــریتی بـــووە لەگێڕانـــەوەی دەقێکـــی مێـــژوویی ڕووت، دوور لەهەرفەلـــسەفە و

شـیکردنەوەیەکی مەعریفیانــە.بۆنمونــە بــاس لەشــەڕێك دەکـا.گــەورەیی قــەبارەی شــەڕەکەوپاڵەوانیەتی ســەرکردەکانی دەگێڕێتــەوە.بــێ ئــەوەی هۆکــار و بەرئــەنجام وکاریگەریەکانی تاوتوێ بکات.بەمەش (خوێنـەر)دوچاری بێزاربـوون دەکـات.وەك ئـەوە وایەهەقایـەتێك بگێڕێتـەوە.((ڤۆلتێر١٦٩٤–١٧٧٨ز)فەیلەسوفی فەرەنسی لەوبارەیـەوە دەڵـێ((هەنـدێ لەمێژوونوســان لەمێــژووەکانیان تــەنها بایــەخ بەشــەڕوپەیمانەکان دەدەن،ئەمـە لـەکاتێك دا مـن لەبەرئـەنجامی خوێندنـەوەی سـێ تـا چـوار هـەزار شـەڕ وبەســەدان لەپەیمانــەکان، هــیچ بابــەتێکی نــوێ فێرنــەبووم، تــا لــەڕووی زانیــاری ومەعریفیەوە لێی سودمەندبم))[5].

ئەمڕۆ وێڕای پێشکەوتنی تەکنەلۆژیا و زۆری سەرچاوە بەڵام هیچ کەسێك ناتوانێت مێــژووی سەرتاســەری مرۆڤایــەتی بنوســێتەوە.یــان مێــژووی قۆناغــەکانی وەك (کوردوکوردستان)بەسەریەکەوە.

ئەم هەوڵە لەپێش دا لەناو کورد هەبووە،کەسێکی وەك (ئەمین زەکی بـەگ)، هەوڵیـداوە لەتوێی کتێبی (خولاصەیەکی تـاریخی کوردوکوردسـتان لەقەدیمـەوە تـا ئـەمڕۆ)مێـژووی هــەموو قۆناغــەکانی کوردوکوردســتان بنووســێتەوە.بــەڵام نــەیتوانیوە ئامــانج بپێکێ .هەروەك خۆی لەپێشەکی کتێبەکەدا دەڵێ((من قەت پڕوپاگەنـدە بۆئـەوە ناکـەم کەئەم کتێبـە بریتیـە لەمێـژوویێکی تـەواوو بـێ کـەم وکـوڕی بـەڵکو بەپێـچەوانەوە کـەم وکــوڕی زۆرە لەگــەڵ ئەمــەدا لەبەرئــەنجامی لێکۆڵینــەوە لەدووســەدوپەنجا بــەرگی شـوێنەواری ئینگلیـزی وفەرەنسی وئـەڵمانی وعـەرەبی وتـورکی وفارسی،دیـسان کـەم وکــوڕی هەیــە.ئەوەتــەنیا بنەماییێکــە بــۆلاوان وخوێنــدەوارانی کــورد. چــونکە شـوێنەواروبەڵگەنامەکانی کەئێـستا لەبەردەسـتمن.هەرئەوەنـدە هاوکاریـان کـردم))[6].

ئەمەلـەکاتێك (ئــەمین زەکــی بــەگ)بەمێژوونوسـێکی یـەکجار گـەورەی کـورد دێتـە زانین .دکتـۆر(کـەمال مەزهـەر)لـەبارەی ئـەوەوە دەڵـێ((هـیرۆدۆت وگویچـاردینی وئـیبن

خەلدونی کوردە))(٧). کەواتە نووسینەوەی مێژووی پاك وبێ خەوش وزانستیانەی کورد کاری کەسێك و دوان نییە، بەڵکو کاری کۆمەڵە کەسێکە یان دەزگایەکە کەبێت و زانستیانە وپشت ئەستوور بە بەڵگەنامە و کەرەستەی شوێنەواری زۆر، سەرلەبەری مێژووی کورد بە هەموو قۆناغەکانیەوە، یەك بەدوای یەك بنوسێتەوە .هەوڵی تاکە کەسی بۆنووسینەوەی سەرجەم مێژووی کورد و کوردستان مێژوویەکی ناتەواو دەبێت.

دکتۆر (جەمال ڕەشید)سەبارەت بەپسپۆری قۆناغی مێژووی کۆن، دەڵێ ((باشترین شت ئەوەیە کەمێژوونوس لەپلەیەك لەپلەکانی مێژووبدویّ و خۆی بۆنەمە تەرخان کردبێ و هەمووکەرەستەکانی ئەو پلەیە شیبکاتەوە، بەرهەمی هەرکەشفێکی ئارکیۆلۆژی خۆی شیبکاتەوە دەبێ لەپلەیەك داپسپۆڕبێت.ئەگەرپسپۆڕی لەمێژوودانەبێ وبەهەست مێژووی کۆن شیبکاتەوە کارەکەی کرچ وکاڵ ونادروست دەبێ ،زۆری ئەوانەی لەسەرمێژوو دەنوسن, کاری خۆیان بەئەنجام ناهێنن)) سەبارەت بە(محەمەد ئەمین زەکی) یش پێیوایە ڕێبازەکەی زانستی نییە بەڵکو کۆکردنەوەی زانیارییە دەربارەی مێژوو،واتا چۆنی دەستکەوتوە،ئاواچۆتەسەر کتێبەکە(٨).

بەشی یەکەم

تیۆرەکانی پۆلینی قۆناغەکانی مێژووی جیهان:

کەوایە دابەش کردنی مێژوو بەپێی قۆناغەکان، هەم چوارچێوەی پسپۆڕی لێکۆڵەردیاری دەکات وهەم بایەخی لێکۆڵەربۆبابەتەکە زیاتردەکات، هەم لێکۆڵەر لەگرفتی پەرت وبلاّوی وبێ شیرازەیی وناپێوەندی ڕزگاردەکات.هەرئەمەش هانی زانا و بیریارانی مێژووی داوە بەتایبەت مێژوونوسانی سەردەمی ڕێنسانس،کە بیر لەپۆلاندنی قۆناغە مێژوییەکان بکەنەوە.

(دکتۆرکەمال مەزهەر) لەکتێبەکەی دا(مێژوو) ئاماژە بەوە دەکات، کەمێژوو یەك قۆناغ نییە، بەڵام مێژوونوسان لەسەر جیاکردنەوەی قۆناغەکان لەیەکتر هاوڕانین و وەك

یـەك لەیـەكی جیاناكەنـەوە.هەریەكـەیان لـەم بارەیـەوە خـاوەن بۆچـونێكی تایبـەت بەخۆیەتی.هەیەپێی وایـە ڕووداوی گـەورە (ئەوڕووداوانـەی زۆرگـرنگن) دەبێتـە سـنوری جیاكردنەوەی نێـوان دوو قۆنـاغ.هەشـیانە لـەقوڕبنی سروشـتی كۆمـەڵ وپێوەندیـەكانی ناوییەوە، سەیری قۆناغەكانی مێژوو دەكەن[٩] .

١- پۆلینەكان بەپێی ڕووداوە گەورەكان:

ئەوانەی كەڕووداوی گەورە دەكەنە ڕۆخی دووقۆناغی جیاواز،ساڵی (٤٧٦ز) یـان بـۆ كۆتایی قۆناغی كۆن و سـەرەتای سـەدەكانی ناوەڕاسـت هەڵبـژاردووە. واتـە ئەوسـاڵەی (بەربەر)ەكانی باكور ڕۆمایـان گـرت .كـەوتنی ڕۆمـا بـەڕووداوێكی گـەورەی مێـژوو دێتـە زانـین، چـونكە دوائیمپراتـۆری ڕۆم (ڕۆمۆلـۆس ئۆگـستۆلۆس)كەپایتەختەكـەی لـەئیتالیابوو.لەدەسـەلآت كـەوت وبێئـەوەی هـیچ جێنـشینێكی بۆدیـاریبكرێ[١٠] . بۆیـە لەمێژوودا دەبێتە دەسپێكی قۆناغێكی نـوێی مێـژوویی، كەئـەویش قۆنـاغی (سـەدەكانی ناوەڕاست)ـە[١١] .

زۆر كـەس پێیـان وایـە ئـەم ڕووداوە بۆمێـژوو بایەخەكـەی بـەم شـێوەیە نییـە، ئەمەبەبۆچونێكی ساكارانە دادەنێن.چونكەلەوكاتەی كەبەشـی ڕۆژئـاوای ئیمپراتۆریـەتی ڕۆما ڕووخا ،بەشی ڕۆژهەلآتی لەناونەچوبوو.هێشتا وەك پێشوو بەهێزوتواناوە بـەردەوام بوو.سـەرەڕای ئـەوەش ئاڵوگۆڕەبنەڕەتییـە ئـەنجامگرتووەكان.دەسـپێكی سـەردەمێكی دژواریان ڕادەگەیاند و بەبیری خـەڵكیان دەهێنایـەوە كـە گـە شەسـەندنی شارسـتانیەت هەمیشە دەتوانێت بەپێچەوانەوە بسوڕێتەوە[١٢] .

بەلآم سەبارەت بەسنوری سەدە ناوەنجییەكان وسـەدەنوێیەكان بیروڕاكـان لەگـەڵ یـەكتردا كـۆك نـین .هـی وایـان هەیـە سـاڵی (١٤٥٣ز) هەڵدەبـژێرێت .واتـە ئەوسـاڵەی (محمدفاتح)ـی سوڵتانی عوسمانی شاری (قوستەنتینیە)ی گرت،كەچی هـی وایـان هەیـە ئەم ڕووداوەی لاپەسند نیە،چونكە ژێركەوتنی گاوڕان دەگەیەنێ.ئەوانـە سـاڵی (١٤٩٢ز) یان بەلاوە باشترە چونكە دوو ڕوداوی گەورەی لەگەڵ خۆی هێنا.یەكـەمیان دۆزینـەوەی

کیشوەری ئەمەریکا بوو، لە لایەن ئیسپانەکانەوە بەڕابەرایەتی (کریستۆفەرکۆلۆمبس) و دووەمیان گرتنەوەی (گرانادا–غرناگە) بوو.کەتائەوکاتە بەدەست موسوڵمانەکانەوە بوو.مێژوونوسی ئەوتۆش هەیە، رەمەکی هەموو ئەو رووداوانە لەساڵی (١٥٠٠ز) داکۆدەکاتەوە و دەیکاتە ناوەندی دوو قۆناغ.بەهەمان دەستوور مێژوونوسانی ئەم رێبازە ،ساڵی(١٨٧٠ز) یان شەڕی یەکەمی جیهانی دەکەنە کۆتایی قۆناغی مێژووی نوێی ئادەمیزاد[١٣].

٢– پۆلینەکان بەپێی سروشتی پەیوەندی کۆمەڵایەتی:

ئەوانەشی کەبەپێی سروشتی پەیوەندی کۆمەڵەوە ئەوقۆناغانە لەیەك جیادەکەنەوە،پێیان وایە رۆژگاری کۆیلایەتی، قۆناغی کۆنی مێژووە[١٤]. لەم قۆناغەدا مرۆڤەکان وەك کۆیلە کڕین وفرۆشتنیان پێدەکرا.ببونە بەردی بناغەی بەرهەم هێنان وهەموو کارێکیان پێ ئەنجام دەدرا.ئەم قۆناغەش چەندین شۆڕشی (کۆیلەکان)ی بەخۆیەوە بینیوە ،وەك شۆڕشی کۆیلەکان، بەڕابەرایەتی(سپارتاکۆس)لەدژی دەسەڵاتدارانی (رۆما).

ئەم بۆچونە پێی وایەڕژێمی دەرەبەگی قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاستە[١٥]. ئەم قۆناغە کاتێك دەست پێ دەکا،کەهۆزی(جەرمانەکان)لەهەموو ئەوروپا شوێنپێی خۆیان بەهێزکردبوو (ئیتالیا)لەساڵی(٤٩٨ز) لەلایەن(ئوستروکێتەکان)ی سوڵتان (تیۆدۆریك٤٥٤–٥٢٦ز) داگیرکرا.(ئەنگلەکان و ساکسۆنەکان و ژووتەکان) هێرشیان کردە سەر دوورگەی (بەریتانی).لەساڵی(٥٠٠ ز) بەکردەوە شوێنەوارێك لەئیمپراتۆریەتی رۆمانی رۆژئاوا نەما بوو،دۆخی سیاسی بەتەواوی گۆڕابوو هەرێمەکانی ژێردەستی بەربەرەکان، کەپاشماوەی چینی خوارووی رۆمەکانی لێ نیشتەجێ بوون، لەلایەن بەگزادەکانی پێگەیشتووی جەرمانەوە بەڕێوەدەچوو.لەڕوانگەی گۆڕانی کۆمەڵایەتیەوە جیاوازی چینایەتی بوو بەیەکێك لەبەرچاوترین خاسڵەتەکانی ئەوسەردەمە, رۆژئاوای ئەوروپا پێی نایە سەردەمی ستەمکارییەوە[١٦].

سـەرمایەداری قۆنـاغی نـوێی ئـەم چەشـنە دابـەش کردنـە بـوو[١٧]. کەئەمـەش بەکۆمـەڵێك خاسـڵەتی نـوێ لەچـاخەکانی دەرەبەگایـەتی جیادەکرێتـەوە. کەیـەکێکیان بریتییـە لەبـەرپابوونی بزوتنـەوەی بۆرجـوازی کەئـەنجامێکی ئاشـکرای لـەگۆڕان وپێشکەوتنی زۆرانبازی ئادەمیزاد لەژیان دا هەبوو[١٨].

ئـەو قۆناغـە پێشکەوتنی ئـاوەدانی وپیـشەسازی و بەرهـەم بـەرزی ڕاددەی ژیـانی لەگەڵ دابوو .ئەگەرچی زۆر کەس پێیان وایە کە لەم قۆناغە ململانێی چینایەتی لـەنێوان دەرەبەگ و چینی گشتیەوە گواستراپەوە بۆ سێ چین، کەئەوانیش بریتیبوون لـە چـینی یەکەم :خانەدان ودەرەبەگەکان،چینی دووەم:چـینی بازرگـان وخـاوەن پیـشەکان،چینی سێ یـەم :چـینی کارگەروجـەماوەر و میللـەت بـوون[١٩]. ئەمەجگـە لـەوەی ئـەم قۆناغـە هەڵگری سەردەمێکی نوێیە، کەئەویش سـەردەمی (ڕێینـسانس)ە.کـە سـەدەی پـازدە و شـازدە دەگرێتـەوە.لەوسـەردەمەدا گۆڕانکـاری زانـستی وکۆمەڵایـەتی وئـابووری گـرنگ بەتایبەت لەئەورووپا هاتنە دروستبوون.

ئـەم تیـۆرە (سۆشـیالیزم)دەکاتـە قۆنـاغی هـەرە نـوێ وهاوچـەرخ[٢٠]. بەبۆچـونی (دکتۆرکـەمال مەزهـەر)ئـەم تیـۆرەی کەلەسـەر بنـەمای (سروشـتی کۆمـەڵ)دروسـت بووە،زانستی ترە.پێی وایـە چ کـەوتنی ڕۆمـا و چ دۆزینـەوەی کیـشوەری ئـەمریکا هـیچ کاریگەرییەکی جیهانیان بەسەر جیاکردنەوەی دوو قۆناغی مێژوویی نـەبووە.دۆزینـەوەی ئەمریکا ئەگەر بۆ ئەمریکیەکانەوە کارێکی گرنگ بێت بەڵام بۆ گەلانی ڕۆژهەڵات یـان بـۆ کورد مایەی هیچ گۆڕانکارییەك نەبوەو بارودۆخی ناوچەکە هەروەك خۆی بووە[٢١].

٣- تێڕوانینی(ڤیکۆ)بۆپۆلێنی قۆناغەکانی مێژوو:

هەنـدێك لەبۆچـونەکان، دەگەڕێنـەوە سـەر تیۆرەکـانی هاوشـێوەی تیـۆری کـۆنی یۆنانی و ڕۆمانی و بـەتێڕوانینی جیـاوازەوە قۆناغـە مێژوویـیـەکان دابـەش دەکـەن ،وەك (ڤیکۆ)کە مێژوو دابەش دەکاتە سەرسێ قۆناغ:

١-قۆنـاغی خواوەنـدەکان:کەپێیوایـە زۆربـەی چـالاکیە مرۆییـەکانی ئـەم قۆناغـە پابەندە بەخواوەندەکان ڕەنگە ئەمەش قۆناغی زۆر کۆن بگرێتەوە.لەوقۆناغەی کە مـرۆڤ

بیری لەسروشت وکاریگەرییەکانی سروشت کردۆتەوە .وەك (ئاسمان وخاك و ڕۆژ وشەو و لەدایك بوون ومردن..)سەری سوڕماوە بەخەیاڵی سادەوساکارانەی خۆی کەوەك ئێستای نەبووەو کەم ئەزموون بووە.بەخەیاڵ و وەهم دیاردە سروشتییەکانی وێنا کردووە ولێکیداوەتەوە .لەم قۆناغە پیاوەئاینییەکان بەناوی خواوەندەوە دەسەڵاتیان بەسەر زەویدا دەکرد[٢٢].

لەم سەروبەندەدا ،چەند بیروڕایەکی ئاینی پەیدابوون و بەم ئاینانە دەگوترێت ئاینی سەرەتایی بتپەرستی.(بت) واتە بەرجەستە بوونی گیانی خواوەندەکان.ئەوخواوەندانەی کەسەرچاوەی هێز و بزوێنەری زۆرینەی دیاردە سروشتیەکان بوون وسەرچاوەی هێزو دەسەڵات بوون بەسەر سەرجەم گەردوون وئادەمیزاددا..هەیانبوو، خواوەندی شەڕبوو.هەیانبوو،خواوەندی ئاشتەوایی، سەرەڕای بوونی خواوەندی ڕزق و ڕۆزی وجوانی و..زۆرجۆری تر.

٢-قۆناغی قارەمانەکان:لەم قۆناغە ڕۆڵی قارەمانە ئەفسانەییەکان دێتە گۆڕێ، ئەم قارەمانانە یان لەنەوەی خواوەندەکان بوون، یان لەخواوەندەکانەوە هێزودەسەڵاتیان وەرگرتبوو.پاش ئەوەی لەسەر زەوی شارودەوڵەتیان دامەزراند وبوونە فەرمانڕەواو شەڕکەری بەهێزوچاونەترس، ئیتر بوونە خاوەن دەسەڵاتی ڕەها و یاخی بوون و شەڕی خواوەندەکانیان دەکرد. لەم قۆناغە یاسای گشتی لەکۆمەڵگا یاسایەکی ئەرستۆکراتی بوو،کەهەردووچینی دەسەڵاتدار و کۆیلەکانی لەیەکتر جیادەکردەوە. قارەمانە ئەفسانەییەکان ئەوقۆناغە مێژووییەیان پێ جیادەکرێتەوە کەدەوڵەتەکان بەشێوەیەکی گەورە و فراوان دروست بوون ودواتر لەشێوەی ئیمپراتۆر، بەشی زۆری جیهانیان داگیرکرد .

٣-قۆناغی مرۆڤ : لەم قۆناغە ڕۆلی مرۆڤەکان دێتە گۆڕێ، مرۆڤ وعەقلی مرۆڤ جێگەی خواوەند و قارەمانەکان دەگرێتەوە.مرۆڤ دەبێتە سەرچاوەی هێزی بەرهەم هێنان وشەڕوئاشتی بەدەستی ئەودەبێ، بەو بەهرە دەسکردانەی خۆی دەتوانێت

داهێنان بکات وگۆڕانکاری دروست بکات. ئەم قۆناغەی مرۆڤ لەگەڵ دەسپێکی قۆناغی نوێی مێژوویی و ڕێنسانس لەئەوروپا دێتە گۆڕێ[٢٣].

٤- پۆلینی قۆناغەکان بەپێی پەرەسەندنەکانی ئایینی مەسیحی:

کەسێکی وەك (ا.ج.گرانت) یش لەسەربنەمایەکی ئاینی دابەشبوونێکی مەسیحیانە دەبەخشێتە قۆناغە مێژووییەکان. پێی وایە سەدەکانی ناوەڕاست لەوکاتە دەست پێ دەکا کەقوستەنتین ی ئیمپراتۆری ڕۆم قبوڵی ئاینی مەسیحیەت دەکا وراپەڕینی بزوتنەوەی پرۆستانتیەکانیش بەڕێبەرایەتی (مارتین لۆتەر)دەبێتە دەسپێکی قۆناغی مێژووی نوێ وکۆتایی سەدە ناوەنجییەکان[٢٤].

بەشی دووەم

قۆناغەکانی مێژووی کورد:

لێکۆڵەرانی مێژووی کورد پێیانوایە، کەدابەشبوونی مێژوو بەپێوەری ڕووداوە گەورەکان لەڕۆژئاوا جیاوازی هەیە لەگەڵ ڕۆژهەلات. چونکە کۆمەڵێك گۆڕانکاری گرنگ ئەوکاتە لەڕۆژهەلات هاتنە کایەوە، کەبۆکورد و هەموگەلانی ڕۆژهەلات جێگای بایەخ وگرنگین[٢٥]. ئەوان پێیانوایە کەمێژووی کۆن لەبەرەبەیانی دەرکەوتنی یەکەمین مرۆڤەوە لەسەرزەوی دەستی پێکردووە، تاساڵی(٦١٠ز) ی درێژەی کێشاوە.تائەوکاتەی ئاینی ئیسلام لەنیوە دوورگەی عەرەب ولەشاری مەککەوە بۆناوچەکانی ئاسیا و ئەوروپا وئەفریقیا بلاوبوەوە وبارودۆخی ژیاری کۆمەڵگای بەشێکی لەوکیشوەرانە گۆڕی .سەبارەت بەمێژووی نوێ بۆ ناوچەکانی ئاسیاوخۆرهەلاتی ناوەڕاست وئەفریقیا تاساڵی (١٤٥٣ز) درێژە دەکێشێ تائەوکاتەی (سوڵتان محەمەدفاتیح)ی عوسمانی شاری (قوستەنتینیە) ی پایتەختی دەوڵەتی بێزەنتی داگیرکرد.سەبارەت بەمێژووی نوێی ناوچەکانی ڕۆژهەلات بەگرتنی (قوستەنتینیە)دەست پێ دەکا تاکوو دەسپێکی جەنگی جیهانی یەکەم ساڵی (١٩١٤ ز) بەلام بۆخۆرئاوا و ئەوروپا، یان لەگەڵ دەسپێکی شۆڕشی فەرەنسا لەساڵی (١٧٩٢ز)کۆتایی دێت[٢٦].

١- کۆتایی مێژووی کۆن ودەسپێکی مێژووی ناوەڕاستی کورد:

سەبارەت بەکورد تاڕاددەیەك لەگەڵ ڕووداوە گەورەکان مێژووەکەی بۆچەند قۆناغێك دابەش دەبێت. بێگومان بڵاوبونەوەی ئاینی ئیسلام وگەیشتنی بەناوچە کوردیەکان، لەلایەك کۆتایی بەدەسەڵاتی ساسانی وبێزەنتیەکان هێنا، کەساڵانێك بووبەسەر کوردستان وناوچەکە فەرمانڕەوابوون.لەلایەك زۆر گۆڕانکاری لەڕووی ئاینی وکۆمەڵایەتی بەسەرناوچەکەداهات.واتە هێزێك هاتە ناوچەکە تەنها ئامانجی ئابووری نەبوو بەڵکو ئامانجی کۆمەڵێك گۆڕانکاری بوو بەسەرجۆری بیرکردنەوەی خەڵکی ناوچەکە .

پێش هاتنی ئیسلام ،ناوچەکانی میسۆپۆتامیاو شارەزوور وسەرچاوەکانی باکووری ڕۆژهەڵاتی ڕووباری دیجلە،بوونە مەیدانی جەنگی نێوان دوودەوڵەتی بەهێزی ئەوسەردەمە. بۆیە کوردی ئەوناوچانە دوچاری زوڵم و بەدبەختی بوون. هەروەکوو زانراویشە هەرلەبەراییەکانی سەدەی حەوتەمەوە ئێران لەڕووی سەربازییەوە بەسەر بێزەنتییەکان سەردەکەوت وباڵادەستتربوو.لەساڵەکانی(٦٠٢-٦٢٠ ز)، ئێران زۆربەی ئەو ناوچانەی داگیر کرد، کەلە ژێردەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی بوو (نێوان هەردوو ڕووبار سوریا و ئەرمینیا و میسر)بەلام لەساڵی (٦٢٤ ز)، بێزەنتی یەکان دووبارە دەستیان بەسەر داگرتنەوە.لە ئەنجامی ئەو سەرکەوتنانەی کەپەلامارە عەرەبیەکان(سوپای موسڵمانان) لەئێراندا بەدەستیان هێنا.سنورێکی بۆکێشەکانی نێوان ئێران وبێزەنتە دانا[٢٧].

٢- کۆتایی مێژووی ناوەڕاست ودەسپێکی مێژووی نوێی کورد:

سەبارەت بەدەسپێکی مێژووی نوێ لەڕۆژهەلات، کەلەگرتنی (قوستەنتینیە) دەست پێ دەکا. تێبینی دەکرێ هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆ لە ناوچەکە بەرچاوناکەوێت.بەتایبەت ئەگەر ئەوەش بڵێین، کەهێشتا کوردستان بەدەست هۆزە تورکمانەکانەوە بووە.وەك(تەیموری لەنگ وقەرەقۆینلۆ و ئاق قۆینلۆ) لەوماوەیە

گۆڕانکاری یەکی ئەوتۆ بەرچاوناکەوێ[٢٨]. (عبدالرحمن قاسملو)لەوبارەیەوە دەڵێ (سێ هێرشی گەورە وەزعی دانیشتوانی کوردستان وئاسیای نزیکیان تاراددەیەکی زۆر شپرزە کرد ،هاتنی تورکەکانی سەلجوقی ساڵی(١٠٥١ ز) کەئەوکاتە هێشتا عەباسی یەکان خەلافەتیان بەدەستەوە بوو.بەڵام دەسەڵاتیان زۆر لاوازبوو) و مەغۆل ساڵی(١٢٣١ ز) ،تەیموری لەنگ لەساڵی (١٤٠٢ ز)، یەك لە دوای یەك بوونە هۆی داگیرکردن و وێران کردنی وڵاتەکە و زۆرگیروگرفتی ئابووری وکۆمەڵایەتی گەورەیان پێك هێنا.کەتاماوەیەکی دوور چارەسەرنەکران[٢٩].

لەسەرەتای سەدەی شازدەهەم دا، لەئێران و وڵاتی عوسمانی دا دووحکومەتی ناوەندی دامەزرابوون کەلەچاو ئەوسەردەمە بەهێزبوون ،شائیسماعیلی یەکەم (١٥٠٢-١٥١٨ز)بناخە دانەری بنەماڵەی سەفەوی لەئێران دا مەزهەبی شیعەی لەدژی مەزهەبی سوننە بەهێزکرد، کەمەزهەبی ڕەسمی ئیسلام بوو .کاتێك پیاوە گەورەکانی کورد پێشنیاریان پێکرد کەلەشەڕی سوڵتانی عوسمانی دا یارمەتی بدەن، شائیسماعیل ئەم پێشنیارەی پەسەند نەکرد و فەرمانی گرتنیدان.سوڵتان سەلیمی عوسمانی بەکەڵك وەرگرتن لەهەستی ئاینی کوردە سوننی یەکانی لەدژی سەفەویەکان هاندا.بەم جۆرە تورکەکان بە یارمەتی کوردەکان لەشەڕی (چاڵدێران) لەساڵی(١٥١٤ ز)، توانیان لەشکری سەفەوی یەکان بەسەرکردایەتی (شائیسماعیل) تێکبشکێنن. کەئەمەش بۆنەتەوەی کورد ساڵێکی شوم بوو. لەئەنجامی ئەو شەڕەدا کوردستان لەنێوان ئێران(سەفەویەکان) وئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بەکردەوە دابەش کرابوو. بەشی گەورەی کەوتە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیەکانەوە[٣٠].

شەڕی(چاڵدێران) لەمێژووی کورد دەسپێکی قۆناغێکی نوێیە، دەکرێ بۆ کورد ببێتە سەرەتای قۆناغی (مێژووی نوێ) گرنگیەکەشی لەم خاڵانە دایە:

(١) دابەشکردنی کوردستان لەنێوان هەردوو دەسەڵاتەکە، کەتائەمڕۆش ئەم دابەش بوونە درێژەی هەیە. سەرەڕای گۆڕانکاری زۆرو دووبارە دابەشکردنەوەی بەنەخشە و

بەرنامەی جیاجیا.چونکە دواتر ئەم دابەشکردنە بەفەرمی جێگیربوو کاریکردە سەر ڕووداوەکانی پاشەڕۆژی گەلی کورد.

(٢)بەفەرمی دروستبوونی چەندان ئەمارەتی کوردی. چونکە پاش سەرکەوتنی عوسمانیەکان لەشەڕی چاڵدێران بەسەر سەفەویەکان، لەڕێگەی کوردێکەوە بەنێوی (مەلائیدریسی بەدلیسی)بڕیاری دامەزراندنی چەندئەمارەتێکی کوردی یان دا، لەسنوری دەوڵەتی عوسمانی کەلەخاکی کوردستان بوو.بەومەرجەی لەکاتی دروست بوونی هەرشەروپێویستیەك، کوردەکان پاڵپشتی لەدەوڵەتی عوسمانی بکەن. حکومەتی عوسمانی بەهۆی دامەزراندنی هەندێ لەوئەمارەتانە کوردەکانی بەلای خۆی داکێش کرد. تەنانەت خودی (سوڵتان سەلیم)چەندجارێك لەسەربازگەی (ئەماسیە)وە (مەلائیدریس)ی ناردووە بۆناو کوردەکان بۆڕازیکردنیان. بۆئەم مەبەستەش کۆمەڵێك لەسەرکردە کوردەکان بوونە پشتیوانی دەوڵەتی عوسمانی ودەسەلاتی خۆیان بەوهۆیەوە فراوان وبەهێزکرد بۆنمونە میری سۆران (سەیدبەگ)،(کەرکوك وهەولێر)ی داگیرکرد و ئەمیری ساسۆن (محەمەدبەگ)موڵکی (هەرزن) ی لەسەفەوییەکان زەوت کرد و(قاسم بەگ)،(ئەکێل)ی داگیرکرد[٣١].

(٣)ئەمەجگە لەدامەزراندنی چەندئەمارەتێکی کوردی لەژێر قەڵەمڕەوەی (سەفەویەکان)، لەماوەی نێوان ساڵی(١٥١٤ز) ونیوەی دووەمی چەرخی نۆزدەدا چەندمیرنشینێکی کورد دامەزران، کەهەرکامێکیان لەچوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی یان ئێران دا خاوەن چەشنە سەربەخۆییەك بوون. تەنانەت هەندێکیان هەم لەگەڵ شای ئێران وهەم لەگەڵ سوڵتانی عوسمانی پێوەندیان هەبوو[٣٢].

(٤)دەکرێ قۆناغی دوای شەڕی چاڵدێران بەهۆی بوونی هەندێ بەڵگە ،بە سەرەتاکانی دەرکەوتنی هەستی نەتەوەیی لای کورد دەست نیشان بکەین بەلام بەشێوەیەکی پێنە گەیشتوو.هەندێ ئاماژە هەیە ئەمە ڕوون دەکەنەوە، کەلەوکاتانە

واتــە ســەدەی پــازدە وشـازدە لەسەرئاسـتی تاکەکەســی هەنـدێ بیرۆکــەی نەتــەوەیی لەســەرەتای دروســت بــوونی دابــووە.لــەم ڕووەوە دووبەڵگــەی مێــژوویی زۆر گــرنگ بەدەستەوەوەن:

یەکـەمیان: (میرشــەرەفخانی بەدلیـسی یــە ١٥٤٣-١٦٠٤ن)،کـە مێـژووی کـوردی نووسیوەتەوە،زۆربۆچـون بـە یەکـەم مێژوونوســی کـوردی دەداتــە قەڵـەم ئەگەرچــی لەنووسینی (شەرەفنامە) زمانی فارسی بـەکارهێناوە، بـەڵام کـەباس لەمیرنـشین ومـیرە کوردەکان دەکات ،بەتـەواوی هەست بـەبوونی بـیری نەتـەوەیی دەکرێ .هەرلەوەسـفی ئازایـەتی وجـوامێری میرەکوردەکانــەوە بگـرە تــا دەگاتــە وەسـفی سروشـتی جـوانی کوردســتان وبــارودۆخی ئەودەمانــەی کوردســتان.ئەگەرچــی لەهەڵــە و کــەم وکــوڕی بەدوورنییــە بــەڵام گرنگــە، چـونکە ئــەوەی تائێــستا زانــراوە هــیچ کەســێك بــەر لــە (شــەرەفخانی بەدلیــسی) تێکــڕای بەرهــەمی خــۆی بــۆ مێــژووی کوردکوردســتان تەرخاننەکردووە[٣٣].

دووەمیان: (ئەحمەدی خانی١٦٥٠-١٧٠٦ن)،هۆزانڤان و بیریارێکی گـەورەی کـوردە. لــەزۆر شـوێن دا، بـیری نەتــەوەیی لــەنێو هۆنراوەکـانی بەرجەسـتە بـووە .لەپارچــە شیعرێکی دا دەڵێ:

ئەڤ ڕۆم وعەجەم بوان حەسارن
کرمانج هەمی لەچارکەنارن
ئەما ژئەزەل خودێ وەساکر
ئەڤ ڕۆم وعەجەم لەسەر مەڕاکر

(عەلائەدین سەجادی)دەربارەی بیری نەتـەوەیی(خـانی)دەڵـێ((لـەکاتێك داڕۆم وعەجـەم سەرتاپای خەیاڵ وئاسۆی کوردیان وەکوو (ژێی کەوان) وێك هێنابۆوە.کوردیان بەبەردی جەورستەم مۆڵ دابوو.بەڵام ئایا(خانی)ئەم هەستە نەتەوایەتیەی لەکوێ هێنا؟))[٣٤].

کەواتە دەبێ ئەوکاتە گۆڕانکارییەکان زۆر بیری نەتەوەییان لەوقۆناغە دروست کردبێ .ڕەنگە زۆر هاوشێوەی (ئەحمەدی خانی)لەوسەردەمانەدا هەبووبن کەهەمان بیرۆکەی نەتەوەییان هەبووە بەڵام وەك خانی بەهرەی ئەوەیان نەبووە، دەربیبڕن. هیچ گومانیش لەوە نەبووە کە(خانی)زانایەکی ئاینی بووە،قوتابی وشوێنکەوتەی خۆی هەبووە. تۆبڵێی ئەم بیرۆکە نەتەوەییەی لای ئەوان گەڵاڵە نەکردبێ و ئەوانیشی لەم ڕووەوە هۆشیارکردبێتەوە ؟ بێگومان ئەم کارە کراوە ،ئەم بیرە نەتەوەییە قۆناغ دوای قۆناغ خاسڵەتی نوێی بەخۆ وە گرتووە تا لەسەردەمی (میربەدرخان)ی میری بۆتان گەیشتۆتە ترۆپك.

(٣)کۆتایی مێژووی نوێی کوردودەسپێکی مێژووی هاوچەرخی کورد:

سەبارەت بەکۆتایی مێژووی نوێ ،کەجەنگی جیهانی یەکەم داندراوە[٣٥] ، بێگومان ئەمە بۆکوردیش گونجاوە. چونکە لەکۆتاییەکانی جەنگی جیهانی یەکەم زۆر گۆڕانکاری گەورە هاتنە کایەوە کەهەم بۆناوچەکەوهەم بۆکوردیش مایەی گۆڕان بوون. ئەگەرچی بەشمەینەتی کورد وداگیرکاری وخاك دابەش کردن ڕەگیان قوڵتر داکوتایەوە ،بەڵام دەبێ ئەوەش بڵێین کەخەباتی نوێخوازانەی کورد چۆتە قۆناغێکی پێشکەوتوتر لەجاران.کورد وێڕای چڕکردنەوەی خەباتی چەکدارانەی خۆی دژ بەداگیرکاران، ئەمجارە پەرەی بەخەباتی سیاسیانەی خۆشی داوە. لەڕێگەی کردنەوەی چەندین کۆمەڵەوگروپ وڕێکخراوی سیاسیەوە هەوڵی داوە،پێداگیری لەسەر مافەکانی خۆی بکات وبەزمانی وهۆشیاری وعەقڵەوە بچێتەپێش وئەوبۆچونە گڵاوەی دوژمنان پوچەڵ بکاتەوە، کەپێیان وابوو(کورد تەنها ئاشنای شەڕە و شەڕی خۆش دەوێ وشەڕخوازوشەڕناسن). ئەگەرچی دامەزراندنی کۆمەڵە و یانە کوردییەکان زۆر لەپێش دەسپێکی جەنگەوە دامەزرابوون بەتایبەت دوای(کودەتای ئیتحادیەکان) بەسەر سوڵتان عبدالحمیدی دووەم. وێڕای دەرچوونی یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لەقاهیرە لەساڵی(١٨٩٨ز)،

هەرلەهەمان ساڵ دا واتە ساڵی(١٨٩٨ز)، لەتورکیادا حیزبێکی سیاسی تازە بەناوی (کۆمەڵەی ئیتیحادوتەرەقی) لەلایەن چوارکەسی چالاکەوە دادەمەزرێ، کەدوانیان کورد دەبن بەناوی (ئیسحاق سکوتی وعەبدولاجەودەت). ساڵی(١٩٠٨ ز)(ئەمین عالی بەدرخان وشێخ عەبدولقادری شەمدینان وشەریف پاشاوئەحمەدزولکەفل پاشا،(کۆمەڵەی تەعالی وتەرەقی کوردستان وکۆمەڵەیەکی تری هەندێ جەماوەری وبەناوی (کۆمەڵەی بەلاڤکردنی مەعاریفی کوردی)دادەمەزرێنن وقوتابخانەیەکی کوردی لەگەڕەکی (چەمبەرلی تاش) لە ئەستەنبۆڵ دەکەنەوە[٣٦]، بەڵام ڕووداوەکانی دوای جەنگ زۆر گۆڕانکاری گەورەی نەتەوەیی لەهەڵوێستی کوردان دا هێنایە گۆڕێ جیاوازی یەکانی پێش ودوای جەنگ زۆر گەورەبوون کە خۆی دەبینێتەوە لە:

١-دووبارە دابەش کردنەوەی کوردستان ئەمجارەیان بۆ چوار بەش، (تورکیاوئێران وعێراق وسوریا)ئەم دابەش کردنە لەناو جەنگ دا لەلایەن زلهێزەکانەوە پیلانی بۆدارێژراو لەدوای جەنگ بەکرداری جێبەجێکرا.

٢- ڕووخانی دەوڵەتی عوسمانی، ئەودەوڵەتەی کەبەشی زۆری کوردستانی لەژێرچنگ دابوو. نزیکەی چوار سەدە فەرمانڕەوایی بەسەر زۆربەی بەشی کوردستان دادەکرد.هاوکات لەئێرانیش بەماوەیەکی کەم لەدوای جەنگ ،(دەوڵەتی قاجاری)ڕووخا. کەئەویش زیاتر لەسەدەیەك بەسەر ناوچەکە فەرمانڕەوابوون. ئەوگۆڕانانەی کەلەدوای ڕووخانی هەریەك لەدەوڵەتی عوسمانی و قاجاری هاتنە کایەوە، زۆربابەتی نوێیان لەسیستەمی کارپێکراوی چەندین ساڵەی ئەو وڵاتانە هێنا کایەوە.هەردوو وڵات لەپاشماوەی دوو ئیمپراتۆریەتی تەقلیدی وکلتور پەرستی یەوە، گۆڕان بۆ دوو دەوڵەتی عیلمانی ونەتەوەیی نوێ. کەهەموو نەتەوە کەمینەکانی، لەناو یەك نەتەوەی باڵا دەستەوە دەتواندەوە. ئەمەش پاڵپشت بەدەستورێك کەئەونەتەوانەی لەزۆر مافی سەرەتاییانەی خۆیان بێ بەش کردبوو. بەتایبەت لەتورکیای نوێ،سیاسەتی بەتورك

کـردن وسانـسۆر لەسـەر زمـانی کـوردی خـاڵی بنـەڕەتی سیاسـەتی تورکیـای تـازە بوو[٣٧].(هایکۆفلوت ئاو)ی ڕۆژنامە نووسی ئـەڵمانی دەیـەوێ ئیـزن لەحکومـەتی تـورک وەربگرێ و وەك پـەیامنێری ڕۆژنامـەی (سویدویچەتـسایتۆنگ)ی بنـاڤ ودەنـگ سـەردانی ناوچە کوردنشینەکانی تورکیا بکات وەڵامی ڕەسمی تورکیا ئـەوەبوو، کـە هـیچ کوردێـك لەتورکیادا نییە. بۆیە ڕێنادرێ سەردانی ڕۆژهەڵاتی (ئەنادۆڵ) بکات[٣٨].

٣-گـۆڕینی نەخـشەی جوگرافیـایی ناوچـەکە و هـاتنی زلهێزەکـانی وەکـوو بەریتانیاوفەرەنسە ، بۆیەکەمجار مامەڵەی ڕاستەوخۆی کـورد لەگـەڵ زلهێزەکـان، ئـەوە خـۆی قۆنـاغێکی نـوێ بـوو لەمێـژووی کـورد. زلهێزەکـان لەچوارچـێوەی ئەوهاوپەیمانەتییـەی کەلەئـەنجامی جـەنگ دا دروسـتیانکردبوو، دەسـتیان کـرد، بـەداگیرکردنی پاشمـاوەی دەوڵـەتی عوسمـانی. لـەعێراق وسـوریاوە بـەرەو پایتـەختی ئیمپراتۆریـەتی عوسمـانی کەوتنـە پێـشڕەوی. گـەلێك لـەو ڕێکخـراوە کوردییانـەی کـە دامەزران، دڵیان بە دەوڵەتی هاوپەیمانی سەرکەوتوو خۆشبوو.بەتایبەتی بەوبەرنامەیەی کـە (١٤) خاڵەکـەی سـەرۆکی ویلایەتـە یـەکگرتوەکانی ئەمـەریکای لـەخۆ گرتبـوو. کـە بەڵێنی دابوو بە دابینکردنی ماف چارەی خۆنوسـینی هەرنەتەوەیـەکی ژێردەسـتی دوای جەنگی جیهانی یەکەم[٣٩].

ئەگەرچـی ئـەم ڕووداوانـە، زۆر پێـشهاتی ناخۆشـیان بۆکـورد هێنایەکایـەوە، بـەڵام بمانەوێ ونەمانەوێ بوونە خاڵی گۆڕانکاری گرنگ لەناوچەکە ,کەهـەم کوردیـان لەخـەوی قووڵ بەئاگا هێنایەوە ,هـەم چەشنە تـەرزێکی دیکـەیان بـەبزاڤی ڕزگـاریخوازی کـوردی بەخشی.بۆیە دەشێ قۆناغەکانی مێژووی نەتەوەی کورد بەشێوەیەکی گشتی لەسـەرئەم بنەمایە پـۆلین بکرێ .ئەمـە لـەکاتێك . ئێمـە مەبەسـتمان لـەدیاریکردنی ئـەو قۆناغانـە ئەوەیە، کەمێژووی نەتەوەکەمان لەهەریەکەیان بەجیا بنووسینەوە .چۆن سەرچـاوەکان دەست بخەین؟کامە کەرەستە دەبێتە سەرچـاوەی نووسـینەوەی مێـژووی هەریـەك لـەم قۆناغانە ؟ئاياسەرچاوەکان بوونەتە مایەی ئەوەی کـە تێکـڕای مێـژووی کـورد بەهـەموو

قۆناغەکانیەوە بەبێ هیچ کۆسپ وتەگەرەو دوودڵیەك بنووسینەوە؟ ئەم پرسیارانە ،بەهەوڵ وکۆششی توێـژەران ومێژوونوسانی کورد وەڵام دەدرێتەوە. کارکردنی هەریەکەیان لەقۆناغێکی مێژوویی دا دەبێتە تەواوکەری کاری مێژوویی یەکێکی تر. تاوەکوو بەهەموولایەکمان مێژوویێکی پاك وڕاستەقینەی میلەتەکەمان بەسەرجەم قۆناغەکانیەوە بنووسینەوە.

ئەنجامی توێژینەوەکە:

لەبەرئەنجامی ئەم توێژینەوەیە، گەیشتینە چەند ڕاستیەك کەلەگەڵ ئامانجی توێژینەوەکەمان یەکدەگرێتەوە:

١-نووسینەوەو توێژینەوەی مێژوو بەسەریەکەوە کاری توێژەرێك ودوان نیە،چونکە ئەم مێژووە دابەش دەبێتە سەرچەند قۆناغێك وهەرقۆناغێك تایبەتمەندی خۆی پێویستە، ئەمە لەکاتێك هەرقۆناغێك چەند پلەیەك لەخۆدەگرێت وهەر پلەیەکیش تایبەتمەندی خۆی پێویستە.

٢-بەشێوەیەکی گشتی دەکرێ کۆتایی قۆناغی مێژووی کۆن ودەسپێکی قۆناغی سەدەکانی ناوەڕاستی مێژووی کورد، بەهاتنی ئیسلام، وەك هێزێکی نوێ بۆ ناوچەکە دیاری بکەین، کەزۆر ڕووداوی ڕیشەیی لەگەڵ خۆید هێنا بەڵام ئەمە بەو مانایە نی یە کەلەگەڵ کۆتایی دەوڵەتی عەرەبی ئیسلامی، ئەم قۆناغەش کۆتایی پێ بێت بەڵکو دوای شەڕی چاڵدێران ودەرکەوتنی عوسمانیەکان وەك هێزێکی کاریگەر لەناوچەکە کۆمەڵێك گۆڕانکاری گرنگ لەناوچەکە دروست بوون کەکاریگەریان تائێستاش بەسەر نەتەوەی کورد ماوە .کۆتایی سەدەی نوێ وسەرەتای قۆناغی سەدەکانی هاوچەرخ جەنگی جیهانی یەکەمە .ئەو جەنگەی کەخاکی کوردستان وکلتوری ئەونەتەوەیەی بۆ چوار بەش دابەشکرد وکێشەکەشی کردە چوار پارچە.

٣-بۆ چوونەکان سەبارەت بەدیاریکردنی قۆناغەکانی مێژوو زۆرو جۆراوجۆرن بەلام ئەم زۆری وجۆراوجۆری یە هەر خۆی بەڵگەیە لەسەر ئەو بایەخدانە گرنگەی کەکاری مێژوونوسی بەجیاکردنەوەی قۆناغەکانی مێژوو لەیەکتر ،دلویەتی.

پەراوێزوسەرچاوە:

(١) کەمال مەزهەر ئەحمەد:مێژوو(کورتە باسێکی زانستی مێژوو کوردومێژوو)،چاپی یەکەم،چاپخانەی دار الافاق العربیة،بغداد ،١٩٨٣، ص١٧ .

(٢) عبدالواحد ذنون:اصول البحث التاریخي،الطبعة الاولی،دار المدار الاسلامي – بیروت،٢٠٠٤م،ص٨٩.

(٣) میرشرفخانی بدلیسی:شەرەفنامە،و:مامۆستا هەژار،چاپی سێیەم،دەزگای ئاراس- هەولێر،٢٠٠٦ز،٨٨.

(٤) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ، ص٥١.

(٥) هاشم یحیی الملاح واخرون:دراسات في الفلسفة التاریخ،الطبعة الاولی،مدیریة دارالکتب للطباعة والنشر-الموصل،١٩٨٨م،ص٧.

(٦) محەمەدئەمین زەکی بەگ: خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان (لەزۆرقەدیمەوەتائەمڕۆ)،ئا:ڕەفیق ساڵح،بەرگی چوارەم،بنکەی ژین-سلێمانی،٢٠٠٦ ز،ل٤.

(٧) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٦٤-١٦٥.

(٨) جەمال ڕەشید:چاوپێکەوتن ،گۆڤاری ڕامان،ژمارە(٢٧)،ئەیلولی١٩٩٨،ل٥٩.

(٩) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٧

(١٠) ئیزاك ئاسیمۆف،فرانك وایت:مێژووی شارستانیەت(هەنگاوی هەزارەکان)،و:حامیدگەوهەری،چاپی یەکەم،دەزگای ئاراس-هەولێر،٢٠٠٣ز،ل٨٤.

(١١) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٨٠.

(١٢) ئیزاك ئاسیمۆف،فرانك وایت: هـ.س،ل٨٤.

(١٣) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٨.

(١٤) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٧.

(١٥) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٧.

(١٦)ئیزاك ئاسیمۆف،فرانك وایت: هـ.س،ل٨٤.

(١٧) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٧.

(١٨)جۆرج حەنا:چیرۆکی ئادەمیزاد،و:رەووف زوهدی،چاپی یەکەم،بەڕێوەبەرایەتی چاپ وبلاوکردنەوە–سلێمانی،٢٠٠٧ز،ل٢١٤.

(١٩) جۆرج حەنا: هـ.س،ل٢١٨.

(٢٠)کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٨.

(٢١)کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٩.

(٢٢) هاشم یحیى الملاح واخرون: ه.س،ص ١٩٦.

(٢٣)هاشم یحیى الملاح واخرون: ه.س، ص١٩٦.

(٢٤) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٨

(٢٥) کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٩.

(٢٦)کەیوان ئازاد ئەنوەر:ڕێبازی لێکۆڵینەوەو ڕێبازی لێکۆڵینەوەی مێژوویی،چاپی یەکەم،چاپەمەنی وئۆفیسی (پەیڤ)،سلێمانی،٢٠٠٣،ل١٥–١٦

(٢٧) ئارشاك پۆلادیان:کورد لەسەدەی حەوتەمەوە تا سەدەی دەیەم،و:جەلیل کاکەوەیس،چاپی یەکەم،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە–هەولێر،٢٠٠٥ ز،ل٢٣.

(٢٨)ڕابیعە فەتاح شێخ محەمەد:کوردستان لەسەدەی پازدەی زاینییدا،چاپی یەکەم،چاپخانەی ڕۆشنبیری –هەولێر،٢٠٠٥،ل١٣.

[29] عبدالرحمن قاسملۆ:کوردستان وکورد(لێکۆڵینەوەیەکی سیاسی وئابوری)،و:عبدالله حسن زادە،چاپی دووەم،چاپخانەی منارە،هەولێر،٢٠٠٦،ل٤٠.

[30] عبدالرحمن قاسملۆ: هـ.س،ل٤٠.

[31] محەمەدئەمین زەکی بەگ: هـ.س،ل١٢٤.

[32] عبدالرحمن قاسملۆ: هـ.س،ل٤١.

[33] کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٠٤.

[34] علاءالدین سجادي: مێژوی ئەدەبی کوردی،چاپی دووەم،چاپخانەی معارف–بەغداد،١٩٧١،ل٢٢٢.

[35] کەمال مەزهەر ئەحمەد: هـ.س ،ل١٨.

[36] کریس کۆچێرا:کوردلەسەدەی نۆزدەوبیستەم دا،و:حەمەکەریم عارف،چاپی سێیەم،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە–هەولێر،٢٠٠٦ ،ل٢١.

[37] دیڤید مەکداول: مێژووی هاوچەرخی کورد،و:ئەبوبەکرخۆشناو،چاپی دووەم، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە–هەولێر،٢٠٠٥ ،ل٣٢٠.

[38] گوینتەر دێشنەر:کورد گەلی لەخشتەبراوی غەدرلێکراو،وەرگێڕانی بۆکوردی:حەمەکەریم عارف،چاپی دووەم،چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری–هەولێر،١٩٩٩،ل٦٨.

[39] گوینتەر دێشنەر: هـ.س،ل٧٣.

فەلسەفەی مێژوو لای تۆینبی

پ.ی.د. ئاکۆ بورهان
سەرۆکی بەشی مێژوو/ زانکۆی کۆیە

– کورتەیەك لە ژیاننامەی تۆینبی :

تۆینبی لە دیارترین و ناودارترین مێژوونووسەکانە، ناوی تەواوی (ئارنۆلد جوزێفی توێنبی) لە ساڵی ١٨٨٩ لە شاری لەندەن چاوی بە دونیا هەڵهێناوە، لە بنەماڵەیەکی رۆشنبیر و مەسیحی لەدایك بووە، هەر لە زووە چالاك و زیرەك دیارکەوتەوە، لەرووی پێگەیاندنی رۆشنبیریەوە کەوتبووە ژێر کاریگەری دایکی کە توێنبی بە نموونەی بالای خۆیی زانیوە، دایکی توێنبی لە بەشی مێژووی زانکۆی (کەمبریدج) تەواوی کردووە، رۆڵی هەبووە لە پێگەیاندنی کورەکەی کە ببێتە ئەم مێژوونووسە ناودارەی جیهان، توێنبی لە زانکۆی ئۆکسفۆرد لە بەشی مێژوو وەرگیراوە، بەسەرکەتووانە تەواوی کردووە، لەناو زانکۆدا کە قوتابی بوو زمانەکانی یۆنانی و لاتینی فێربوو، تا بە تەواوی زانییەتی، مەبەستەکەشی ئەوەبوو مێژووی کۆن بخوێنێت کە بەم زمانانە سەرچاوەی زۆری لەسەر بووە، جگە لە زمانە زیندووەکانی جیهان وەکو فەرەنسی ئیتالی و ئەڵمانی، لەژیانیدا زۆر پۆستی هەبوو (لەوانە توێژەر) لە زانکۆ و (مامۆستا) لە مێژووی یۆنان و بیزەنتییەکان لە زانکۆی لەندەن و (بەرێوەبەری فەرمانگەی توێژینەوە) لە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا.

جگە لە دایکی کە دانەری کتێبێکی مێژوویی مەنهەجی بوو بۆ قوتابخانەکانی بەریتانیا، توێنبی کەوتبووە ژێر کاریگەری نووسینەکان و بیروڕاکانی ئەفلاتوون و شکسپیر و شیلی و برگسۆن و گۆتە و ئەسخیلۆس، توێژینەوە و کتێبێکی زۆری لەسەر مێژوو فەلسەفەی مێژوو نووسیوە لە دیارترین کتێبەکانیشی (شۆڕشی پیشەسازی)، (مێژووی شارستانیەتی هیلینی)، (شارستانیەت لە تەرازوودا)، (چارەسەری مێژوونووس بۆ ئاین) ، (دادگایی شارستانیەت)، (جیهان و ڕۆژئاوا)، (ئەمەریکا و شۆڕشی جیهان)، (جەنگ و شارستانیەت)، (توێژینەوە لەسەر مێژوو)، بەلام لە ناودارترین کتێبەکنی ئەوەی دواییە کە بە زمانی عەرەبی کورتکراوەتەوە و بلاوکراوەتەوە لەژێر ناونیشانی (مختصر دراسه التأريخ)، کتێبە تەواوەکەی توێنبی پێکهاتووە لە دوازدە بەش و سی و یەك سالْ خەریکی بوو تا تەواوی کرد، بەلام بەشێوەی پچڕ پچڕ دەستی بە نووسینەکانی دەکردەوە، سێ بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە لە سالّی ١٩٣٤ بلاوکردەوە، سێ بەرگی تری لە سالّی ١٩٣٩ بلاوکردەوە، پاشان لە سالّی ١٩٥٤ چوار بەگی تری بلاوکردەوە پاشان بەرگێکی سالّی ١٩٥٩ و دوا بەرگیشی سالّێ ١٩٦١ بلاوکردەوە، توێنبی سالّێ ١٩٥٧ لە تەمەنی هەشتا و شەش سالّی کۆچی دوایی کرد.

– بیرۆکەی بەریەککەوتنی شارستانیەکان :

لە کتێبە ناودارەکەی توێنبی بەشێکی تایبەت هەیە لەژێر ناونیشانی ململانێی شارستانیەکان کە لە بەشێکی باسەکەیدا ئاوڕدانەوەیەکی قوڵی دایەوە بۆ دواوە لەسەر مێژووی یۆنان، کاتێك باسی لە ململانێی نێوان شارستانیەتی یۆنانی و ڕۆمانی کردووە، بەپلەی سەرەکی و شارستانیەکانی تری ئەو کات و دواتریش بەریەککەوتنی شارستانیەکان لەماوەی نێوان سەدەی چوارەمی پێش زایین و سەدەی سێزدەی زایینیدا، و لەسەدەی بیستدا پێکدادانی شارستانیەتی ڕۆژئاوا بە هاوچەرخەکانی لە دیارترین و بەرچاوترین ڕووداوەکانە، لەبەرئەوەی هەنگاوی یەکەم بووە بەرەو یەکیەتی

جیهـان لەیـەك كۆمەڵگـەدا، بـەو پێیـەی كـە ڕۆژئـاوا تـا ئێستەش لـە قۆنـاغی یەكـەمی ململانێیــە لەگــەڵ شارســتانیەكانی ڕۆژهــەڵاتی دوور و شارســتانیەتی ئیــسلام و شارسـتانیەتی هینـدۆس و مەكـسیك و بـیرۆ و یەكێـی سـۆڤییەت، تـوێنبی پێـی وایـە ڕوسەكان ماركسیەتیان وەكو فەلسەفەیەكی كۆمەڵایـەتی- دینـی ڕۆژئـاوایی بـردووە بـۆ خۆیان و پاشان بەكاریان هێناوە بۆ جەنگاندنی ڕۆژئاوا.

تــوێنبی پێــی وایــە كــە شــاڵاوی ڕوســەكان لەوێنــەی شــیوعییەتەوە كــارێكی سەركەوتووانە نابێت، لێرەدا ئەو ڕاستی گوتـووە و پێشهاتەكانی ڕاسـتی بـوون بـەهۆی كەوتنی كەمپی ئیشتیراكی و شكست و پاشەكشەی ترسی شـیوعیەت، بـەڵام هەڕەشـەی شارستانیەتی چینی بۆ ڕۆژئاوا، بەو ئاستە نیـە، تـاوەكو ئێسەشی لەگەڵدا بێـت وەكـو تـوێنبی پێـشبینی كـردووە، بەقـەد ئـەو تـرس و هەڕەشـەی كـە ئیـسلام بـە هـەموو شێوەكانیەوە دەیكاتە سەر ڕۆژئاوا، لەشـوێنی تـردا تـوێنی بۆمـان دەخاتـە ڕوو كـە لـە سەدەكانی ناوەڕاست ڕۆژئاوا ترسێكی زۆری لە ئیسلام نیشتبوو بەبێ ئەوەی گوێبیستی شـیوعیەت بـن، ئیـسلامیش لەوكاتـەدا بووبـووە بەشـێك لـە مـژوولبوونی ڕۆژئاواییـەكان هەروكو ئـەوەی شـیوعیەت كردوویـەتی لـە سـەدەی بیستدا. بەپێی تیۆریـای تـوێنبی ناوەڕۆك فاكتەرەكەش یەكە، كاتێك ئیـسلام وەكـو شـیوعیەت بزوتنەوەیـەكی دژەكـاری ڕۆژئاوایی بووە، وەكو شیوعیەتیش چەكی گیانیان بەكاردەهێنا، كە ناكرێت بـەرەنگاری بكرێتەوە بە چەكی مادی، بەو پێیەی كە بەلای توێنبی لایەنی ڕۆحی زیاتر كاریگـەرترە، لەچاو لایـەنی ئـابووری و سیاسـی و پێـی وایـە مێـژووی ئـاینی لەپلـەی یەكەمـە ئینجا مێژووی ئابووری و سیاسی، ئاماژە بە مێژوونووس (جەبەرتی) دەكات لـە ڕووداوەكـانی سـاڵی ١٧٩٨ ئەوكاتـەی نـاپلیۆن میـسری داگیركـرد بـەڵام ئـەم مێژوونووسـە لـەجیاتی ڕووداوی داگیركردنـی میـسر بـەگرنگ بزانێـت كەچـی ڕووداوی وەسـتانی جێبـەجێكردنی حەجكردنی لە میسرەوە بۆ شوێنە پیرۆزەكانی حیجاز بە گرنگتر زانیووە.

- شارستانیەتی ئیسلام لای توێنبی :

لە تیۆریای توینبی بۆ شارستانیەتی ئیسلام ئەو پێی وایە کە پێغەمبەر محەمەد (د.خ) هەوڵیداوە بۆ گەیشتن بە یەکیەتی عەرەب لەسەر ئاستی باوەڕی ئاینی و ئاستی سیستەمی سیاسیەوە لەڕێگەی پەیامی ئیسلام، ئەمەش بە دوو قۆناغ بۆی تەواو بوو، قۆناغی مەککی، کاتێک بە دانایی و ئامۆژگاری بانگهێشتی ئیسلام کرا و بەبێ بەکارهێنانی هێز، و قۆناغی مەدینەیی، کە تیایدا دەوڵەتی عەرەبی ئیسلام دروست بووە، و پێغەمبەر لەم قۆناغەدا هێزی بەکارهێنا بۆ بڵاوکردنەوەی ئاینی ئیسلام.

قۆناغی یەکەم کە مەککیە توێنبی پێی وایە قۆناغی داهێنان و وەڵامدانەوەی شارستانیەتێکی سەرکەوتووە بە تەنهایی، بەڵام قۆناغی دووەم کە مەدینەییە ئەو پێی وایە سەرەتای تێکچوونی ئیسلامە، چونکە پێغەمبەر (د.خ) دەسەڵاتی مادی نوێی بەکارهێناوە بۆ بانگهێشتی ئاینی ئیسلام، لە سەردەمەکانی ڕاشدی و ئومەوی دەوڵەتی ئیسلام سەرکەوتنی دیاری بەدەستهێناوە لەڕووی یەکێتی سیاسی هەرێمەکان، بەڵام لە سەردەمی عەباسیدا یەکێتی شارستانیەتی ئیسلام بە ئەنجام گەیشت بەهۆی بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام لەنێو خاوەن ئاینە پێشووەکانی مەسیحی و زەردەشتی، ئەم گەشەسەندنە بەهێزییەی دەوڵەتی عەباسی بەردەوام دەبێت تا ساڵی ٩٧٥ ز، کاتێک تووشی شاڵاوی گەلانی دیکە هات، وەکو تورک و مەغۆل و هێرشەکانی بەربەرەکانی باکوری ئەفەریقا و عەرەبە کۆچەرەکانی نەوەی هیلال لە نیمچە دوورگەی عەرەبیدا، ئەم ماوە تێکچوونەش نزیکەی سێ سەدەی خایاند تا کەوتنی دەوڵەتی عەباسی و پاشان سەرهەڵدانی چاخی هەڵوەشانەوەی کۆمەڵگەی ئیسلامی و بەردەوام دەبێت تا کاتی ئێستا.

توێنبی ئاماژە بەوە دەکات کە شارستانیەتی ئیسلام بەرەو دواوە هەنگاوی دەنا، کەچی لەهەمان کاتدا شارستانیەتی ڕۆژئاوایی بەرەو گەشەسەندن و پێگەیشتن هەنگاوی

دەنا و تەرازووی هێز. بەگرانی لای ئەو هات، بەتایبەتی لە شکستی خەلافەتی عوسمانی لە ئابلۆقەیان بۆ شاری ڤیەنا ساڵی ١٦٨٣، ڕۆژئاواییەکان هەوڵیان نەدا ئەم هەلە بقۆزنەوە، چونکە لایان وابوو تورک هێشتا زۆر بەهێزن، بەڵام لەئەنجامی گەشەسەندنی شارستانیەتی ڕۆژئاوایی، عوسمانیەکان ئامادە نەبوون ڕێچکەی گەشەسەندنی شارستانیەتی ڕۆژئاوایی بگرن، بەڵکو کەمترین دەرمانی ئەم شارستانیەتییەیان بەکارهێنا لەجێی جێبەجێکردنی مەشقی سوپاکەیان لەسەر سیستەمی مەشقی ڕۆژئاوایی، بەڵام ئەمە چارەسەرێکی شیاو نەبووە بەلای توێنبی، چونکە دوو دەرەنجامی هەبوو کە دەبوو یەکێکیان بێتە بوون، یان دەبێت پاداشتی هەڵەکەی وەرگرێتەوە کە کەمترین دەرمانی شارستانیەتی ڕۆژئاوایی بەکارهێناوە، یاخود ڕزگاربوونیان لە لاوازی و کەوتنیان بەوەی کە بەتەواوی ڕوویان وەرگێڕن بۆ سیستەمی ڕۆژئاوایی بەهەموو سۆز و بیرو گیان و هێزەوە، و لەبەرئەوەی تورکەکان خەریک بەتەواوی خۆیان بەرنە لێواری تێکچوون چونکە ڕێگا چارەی یەکەمیان هەڵبژارد، کەچی دوای ماوەیەک بیریان لە ڕزگارکردنی بوونیان کردەوە تا کات ماوە بە هەڵبژاردنی ڕێگەی دووەم، بە وەرگرتنی سیستەمی ڕۆژئاوایی بەبێ سنوور و لەژێر سەرکردایەتی کەمال ئەتاتورک، بەڵام ئەمەش، بەلای توێنبی، نەبووە هۆی دڵارامی مرۆڤی تورک لەلایەک هەموو ئەم گۆڕانە لەژیانیو لەلایەکی ترەوە بچڕانی پەیوندییەکانی بە ڕابردووی وڵاتەکەی و کەلتوورەکەی. جگە لەمەش بە ئەوندە کۆتا نەهات جگە لە گۆڕانی لایەنەکانی ئابووری و سیاسی، بەڵکو یاسایانیشی گرتەوە کاتێک یاسای سویسریان لەجێی یاسای ئیسلام دانا، هەروەها هەڵگرانی ئەم ڕێبازە نوێیە هەوڵیاندا نیشتمانەکەیان بکەنە کۆپیەک لە گەلی ڕۆژئاوایی و وڵاتی ڕۆژئاوایی. بەڵام مرۆڤی تورکی ئێستا نە ڕۆژهەڵاتییە و نە ڕۆژئاوایی، لەگەڵ ئەوەی تورکیا لەڕووی سیاسیەوە هاوپەیمانی وڵاتانی ڕۆژئاوایە تورکیا بەبەشێک لە شارستانیاندانانێت.

تـوێنبی پێـی وایـە شارسـتانیەتی ئیـسلام شارسـتانیەتێکی زینـدووە بـەڵام شارستانیەتی ڕۆژئاوایی نا هاوتایی تێدایە لەنێو هزر و کاردا، لەبەرزکردنەوەی دروشمی یەکسانی و برایـەتی و ئـازادی کـە لـە ئـەنجامی شۆڕشـی فەرەنـسی بەرزکردایـەوە، و لەنێوان هەڵسوکەوتی ڕەگەزپەرستی، بـەڵام لـە شارسـتانیەتی ئیـسلامدا هاوتـایی هەیـە لەنێوان هزر و کـاردا، بەنموونـەی گەیـشتنی کۆیلـە لـە سـەردەمە پرشـنگدارەکانی ئـەم شارستانیە بە دەسەڵات.

- بیرۆکەی کۆتایی مێژوو :

تـوێنبی بۆمـان دیاردەخـات کـە لـە کۆتـایی سـەدەی نـۆزدەدا بەشـێکی زۆر لـە ئینگلیزەکـان بڕوایـان وابـووە کـە مێـژوو گەیـشتۆتە قۆنـاغی کۆتـایی، بەهـەمان شـێوە بەشێك لە گەلانی تری ئەورووپی، و لەئەنجامی ئەو جەنگە ناوخۆییەی کە لـە ئەمـەریکادا سەریهەڵدا بوو چینی ناوەڕاست پێـی وابـووە کـە مێـژوو کۆتـایی هـاتووە، لـەو کاتـەی هەرێمـەکانی بـاکور توانیوویانـە هەرێمـەکانی باشـوور داگیر بکـەن، و لەگـەڵ زاڵبـوونی ئەڵمانیا بەسـەر فەرەنـسا و ڕاگەیانـدنی ڕایخـی دووەمـی ئـەڵمانی سـاڵی ١٨٧١ خـەڵکی چینی ناوەڕاسـت لـە ئـەڵمانیا پێیـان وابـووە مێـژوو کۆتـایی هـاتووە، هـەروەها لەگـەڵ کەوتنی بلۆکی ئیـشتیراکی سـەرکەوتنی سـەرمایەداری ئەمـەریکی خـەڵکێکی زۆر پێیـان وابووە مێژوو کۆتایی هاتووە.

لە ڕاستیدا بیرۆکەی کۆتایی مێژوو زۆر لە ڕۆشنفیکران و فەیلەسوفانی مـژوولکردووە و باسـیان لێـوە کـردووە، بۆنموونـە (هیگـڵ) پێـی وایـە مێـژوو لەوکاتـەوە دەگاتـە مەبەستەکەی کە (فەلسەفە) ببێتە سیستەمێکی سیاسی یاخود تیۆریای دەوڵەت، بەڵام (کـارل مـارکس) بـاوەڕی وایـە کـە مێـژوو دەگاتـە مەبەسـتەکەی لـە ئـەنجامی شۆڕشـی پرۆلیتاریاوە کە کۆمەڵگەیەکی بێ چینایەتی مەبەستیەتی، بەم جـۆرە بیرۆکـەی کۆتـایی مێژوو، باس کراوە بەڵام لەلایەن توێنبی ڕەت کراوەتەوە.

- چارەنووسی شارستانیەتی ڕۆژئاوایی :

گرنگیدانی توێنبی بە ڕاڤەکردنی شارستانی ڕۆژئاوایی هەروەکو خۆی دەیگێڕێتەوە کە تووشی دڵەڕاوکێ بووە دەگەڕێتەوە بۆ چارەنووسی ئەم شارستانیە بەتایبەتی ئەم ڕووداوانەی کە ئەم شارستانیە تووشی هاتووە، جگە لەمە توێنبی هاوچەرخی دوو جەنگی جیهانی بووە و باوەڕیشی وایە کە جەنگ ڕێگەیەکە بەرەو خۆ کوژی شارستانیەت، هەروەها توێنبی وای دەبینێت کە شارستانیەتی ڕۆژئاوا هێزێکی باڵەپەستۆی هەیە لەسەر سەرجەم شارستانیەکانی تری ئێستا و، و چارەنووسی مرۆڤایەتی هەمووی پەیوەستە بە ڕێڕەوی شارستانیەتی ڕۆژئاوا، ئەم شارستانیەتەش کەوتۆتە ژێر کاریگەری دوو لایەن، یەکێکیان لە مۆسکۆ و ئەوی تریشیان لە واشنتۆن، بەو پێیەی کامەیان پەنجە لەسەر دوگمەی شەڕ دابنێ ئەوا مانای فەنابوونی شارستانیەتی ڕۆژئاوایە.

تاوەکو ئێستا بۆشایی گیانی وەکو دەستداریەك وایە لە دەروونی شارستانیەتی ڕۆژئاوایی لەجیاتی پەرستنی خوای تاك پەرستنی دەوڵەت جێی دەگرێتەوە، لەجیاتی ئاینەکان ئایۆدیۆلۆجیای دروستکراوی کۆمەڵ جێی دەگرێتەوە، هەروەها توێنبی بەردەوام دەبێت و دەڵێت هەندێك لە فەیلەسوفەکان ویستوویانە گۆڕینەوەیەك لە ئاین بکەن وەك داهێنانی هزرێك یان تیۆرەیەکی فکری کە لەشێوەی ئاینی مرۆڤایەتی جێگەی ئاین بگرێتەوە، وەکو نموونەی فەیلەسوف (ئۆگەست کۆنت) بەڵام وادیارە تەنها وەکو باوەڕێکی بێ بەها مایەوە، لەبەرئەوەی پرسی کۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی لە ناوەڕۆکدا گیانییە نەك مادی.

بەڵام ئایا چارەنووسی شارستانیەتی ڕۆژئاوا چی یە؟ ئەگەر چارەنووسی هەموو شارستانیەتێك لەناوچوون بێت وەکو دارمانی بیست شارستانی پێشوو، مانای ئەوەیە شارستانیەتی ڕۆژئاواش هەر دەبێت لەناو بچێت، توێنبی دەڵێت چارەنووسی

شارستانیەتی ڕۆژئاوا شکست بێنێت لە پێشبینی یەکەمدا لە کۆکردنەوی جیهان لە چوارچێوەی یەك خێزاندا، لێرەشدا تەقینەوە ڕوودەدات لەڕێگەی ڕاپەڕینی نەوەکانی شارستانیەکانی تری ناڕۆژئاوایی لە دژی گەورە ڕۆژئاواییەکانیان، وە پێشبینی کردنی ئەوەی موسوڵمانەکان ڕۆڵی کاریگەریان ببێت لەم پرۆسەیەدا.

پێشبینی دووەمی توێنبی بریتی یە لە سەرکەوتنی شارستانی ڕۆژئاوایی لە یەکخستنی شارستانیە جۆربەجۆرەکان لە چوارچێوەیەکی ڕێکخستوو ئەمەش چەندین سەدە دەخایەنێت بەشێوەی ئاشتی و هەنگاو بە هەنگاو گۆڕانکاری خۆی دێنێتە پێشەوە، دیارە ئەمەش فاکتەرێکی گرنگی لەدوایە یارمەتی دەر دەبێت بۆئەمە کە بریتی یە لە گیانی مەسیحیەت کە دژی جەنگ و ڕکابەرییە و داواکارە بۆ خۆشەویستی.

- تیۆریای مەیدانخوازی و وەلامدانەوە :

لە دیارترین تیۆریەکانی فەلسەفەی مێژوو تیۆریای مەیدانخوازی و وەلامدانەوەی توێنبی یە، لە چوارچێوەی ئەم تیۆرەدا سەرهەڵدانی شارستانیەکان و داڕمانیان لێکدەداتەوە، ناونیشانی ئەم تیۆرەش توێنبی لە دەروونناس (کارل یۆنگ) ١٨٧٥-١٩٦١ی وەرگرتووە. لەبەشێکی ئەم تیۆرەدا توێنبی هەوڵیداوە گرنگی بداتە ژینگە و جوگرافیا بۆ دروستبوونی شارستانیەت و پەرەسەندنی کە ژینگەی جوگرافی سەخت شارستانیەت دروست دەکات، بە نموونەی جەختکردنەوە لەسەر ڕووباری نیل کە فاکتەری سەرەکی دروستبوونی شارستانیەتی میسرییە، بەلام لەهەمان کاتدا هاوشێوەی ڕووباری نیل هەبووە لە ولاتی دیکە بەلام شارستانیەتی دروست نەکردووە، وە ئەگەر لەنێوان هەردوو ڕووبار (دیجلە و فورات) شارستانیەت دروست بووە، کەچی لە ڕووباری ئەردەن دروست نەبووە، هەروەها زیاتر بۆمان دیاردەخات و دەڵێت ئەگەر شارستانیەتی چینی لە دەرەنجامی ڕوباری زەرد بێت کەچی هاوشێوەی ئەم ڕوبارە بریتی یە لە ڕوباری دانوب شکستی هێناوە لە دروستکردنی شارستانیەت، ئەو دەڵێت

کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی لەکاتی وەڵامدانەوەی مەیدانخوازییە سەختەکاندا شارستانیەت دروست دەکەن، لەبەرئەوەش شارستانیەتی میسری و سۆمەری زووتر دروست بوون.

وەکو نموونەیەك بۆ تیۆریەکەی توینبی ئاماژە بە شارستانیەتی گریکی دەکات کە سەریهەڵداوە و گەشەی کردووە لە هەرێمە سەرختەکانی (ئەتیکا) و (بۆئیا) کە دوو ناوچەی چڕی پڕ لە بەردە شاخی و ڕێڕەوی بەرتەسك و ناخۆش و ووشکن، وای لە دانیشتوانەکەی کرد کە وەڵامی مەیدانخوازی سەختی ئەم دوو هەرێمە بدەنەوە لە گواستنەوەیان لە قۆناغی دانەوێڵە چاندن و ژیانی شوانکارەیی بۆ گرنگیدانیان بە چاندنی دار زەیتوون لەبەر زەیتەکە و دەرهێنانی کانزا زۆرەکانی نێو, خاکە شاخاوییەکەی و گرنگیدانیان بە فراوانکردنی بازرگانیان بەتایبەتی لە هوردەکردنی پێداویستییان لە کەرەستە و بەرهەم بەتایبەتی ناوچەی (ئەسکۆدیا) ی باشووری ڕوسیا، کورتەی ڕاکەی کەمی دەرامەت و وشکە ساڵیٚ و زەوی شاخاوی سەخت دەبنە هۆکار بۆ سەرهەڵدانی شارستانیەت.

واتە زەوی سەخت و ژینگەی سروشتی نالەبار مرۆڤ دەوروژێنێت بۆ گۆڕینی ڕێڕەوی ژیانی یان دەستکاریکردن لە ژینگەکەی چونکە ئەمانە مەیدانخوزییە لە دژی مرۆڤ و پێویستە وەڵامدانەوە هەبێت لەلایەن مرۆڤەوە بەو پێیەی کە هێزی داهێنانی مرۆڤ دەوروژێنێت، ئەو کۆمەڵگەیەی وەڵامدانەوەی شیاو و پێویست و گونجاوی نەبو بۆ مەیدانخوازییەکە ئەوا چارەنووی لەناوچوون دەبێت، بە پێچەوانەشەوە ئەگەر وەڵامدانەوەکە لە ئاستی پێویست بوو بۆ مەیدانخوازییەکە ئەوا دەبنە خاوەن شارستانیەت و بوونیان دەسەلمێنن.

لەچوارچێوەی ئەم بیرۆکەیە توینبی بۆمان بەدیاردەخات لە پێدانی نموونەی چۆنیەتی سەر هەڵدانی شارستانیەتی میسری و نێوان هەردوو ڕووبار، دەڵێت ناوچەکانی نیمچە دوورگەی عەرەب و باکوری ئەفریقا لەدوای ئەوەی پڕبوو لە خێر و بێر و بەپیتی

داهاتی زەوی بۆ بژێوی ژیان لەسەر دەمی بەرەبەیانی شارستانیەتدا، کەچی دوای ماوەیەك تووشی وشکە ساڵی و بێ دەرامەتی هات کە سەدان ساڵی خایاند تا لە ئەنجامدا دانیشتوانی بیابانی گەورە لە ئەفریقیا و نیمچە دوورگەی عەرەب بڕیان لەوە کردەوە کە دەبێت وەڵامدانەوەیان هەبێ بۆ ئەم مەیدانخوازییە، کە سێ شێوەی لە خۆ گرت، یەکێکیان پابەندبوونی بەشێك لە دانیشتوان بۆ زەوییەکانیان و شوێنی نیشتەجێیان بە وەڵامدانەوەی مەیدانخوازییەکە بە دەستکاریکردنی عادات و کەلتوورە کۆنەکانیان و دۆزینەوەی ڕێگەچارەی تری ژیان، دووەمیان بەشێك لە دانیشتووان بەرەو باشوور کۆچیان کرد، سێ یەمیان کە زۆرینەی دانیشتوان بوون بەرەو ناوچە دوورەکان کۆچرەویان کرد، چ ناوچەکانی دەلتای میسر یاخود بۆ کەنارەکانی دیجلە و فورات کە لێرەشدا تووشی مەیدانخوازییەکی تر هاتن کە بریتی بوو لە شێواوی ئاودێری و لافاو، لە سەریان بوو دەست بکەن بە چاککردنی زەوی کشتوکاڵی و ئاودێری و پاشان سەرهەڵدانی شارستانیەت لە میسر و عێراق، بەم جۆرەش وەڵامدانەوەی سێیەم سەرکەوتوو بوو، لە دروستبوونی دوو شارستانیەتی جیهانی ناودار لەو کاتەدا.

ەڵام بەڕای توێنبی مەیدانخوازی هەر لە سروشت و ژینگەوە نایەت، بەڵکو مەیدانخوازی مرۆڤیش هیچی لە سروشت کەمتر نیە، وەکو هەڵمەت و شاڵاوی وڵاتێك بۆ وڵاتێکی دراوسێ یاخود کۆمەڵگەیەکی مرۆڤایەتی، دوژمن لەشێوەی هێرشێکی دەرەکی یاخود هەڕەشەیەکی بەردەوام لەسەر کۆمەڵگەیەکی تر دەبێت، یاخود مەیدانخوازی ناوخۆیی وڵاتێك لە چینێکی دەسەڵاتداری زۆردا یاخود کەمینەی زۆردار لەدژی چین و توێژەکانی تری وڵاتەکە، لێرەدا دەبێت وەڵامدانەوە چۆن بێت، ئایا دەبێت مەیدانخوازییەکە بەردەوام هەبێت تا وەڵامدانەوەکەش بە بەردەوامی هەبێ، یاخود بەوجۆرە کە هەرچەندە بەهێز بێت وەڵامدانەوەکەشی هەر بە هێز و لەسەر ئاستی پێویست دەبێت؟ و ئایا هەموو مەیدانخوزییەك وەڵامدانەوەیەکی سەرکەوتووی دەبێت؟

توێنبی بەردەوام دەبێت و دەڵێت، وەڵامدانەوە بۆ مەیدانخوازی یەکێك لەم سێ وێنەیەی خوارەوەی دەبێت:

یەکەم/ کەمتەرخەمی مەیدانخوازی کە نابێتە هۆی ورووژاندنی لایەنی وەڵامدانەوەیەکی سەرکەوتوو.

دووەم/ توندوتیژی مەیدانخوازییەکە کە لایەنی گیانی وەڵامدانەوەکە دەڕمێنێت.

سێیەم/ مەیدانخوازییەکە بگاتە پلەیەکی شیاو کە بتوانێت تواناکانی داهێنانی لایەنی وەڵامدەر بووروژێنێت، ئەمەش وەڵامدانەویەکی سەرکەوتوو دەبێت.

بەڵام مەیدانخوازییەکی شیاو بە تەنها یەك وەڵامدانەوەی سەرکەوتووی نابێت، چونکە ئەم وەڵامدانەو سەرکەوتووە لەلایەن خۆیەوە تووشی مەیدانخوازی دیکە دەبێتەوە بە بەردەوام لەنێو ململانێی نوێدا دەبن، تا وای لێدێ کە وەڵامە کردارییەکە دەچێتە نێو ئاوازێکی ڕێکخستوو، هەریەکە لە مەیدانخوازییەکە و وەڵامدنەوەکە بە بەردەوامی تای تەرازوو بۆلای خۆی کیش بکات، تا بکرێت لەبەرامبەر یەکتردا نەبەزن، بەڵام ئەگەر مێژووی مرۆڤایەتی بریتی بێت لەکۆمەڵێك مەیدانخوازی و وەڵامدانەوە، بۆچی شارستانیەکان تووشی داڕمان دەبن؟ بۆچی کۆمەڵگە هەیە توانای وەڵامدانەوی سەرکەوتوویان نیە، کە لەناوخۆدا ڕووخاوە پێش ئەوەی فاکتەری دەرەکی کاری خۆی بکات، هۆکاری سەرەکی کەوتنی شارستانیەت لە دەستدانی کەمینەی دەسەڵاتدارە بۆ توانا داهێنانەکەیان، ئەم توانا داهێنانیە کە ڕۆڵی سیحراوی هەبووە لە سەر (پرۆلیتاریا) واتا گەل، بەڵام زوڕناژەن چیبکات ئەگەر داهێنان و لێهاتوویی خۆی لەدەست بدات و چی دی نەتوانێت سەما بە ئامادەبووانی بکات، هەوڵدەدات لەشێوەی زەبر و تۆپزییەوە ئاوازەکەی خۆی بەسەر ئامادەبووانی بسەپێنێت، تا دەگاتە ئەو ڕادەیەی کە لەجیاتی زوڕناکەی قامچییەك بەکاردەهێنێت بۆئەوەی بە لێدان و هەڕەشە سەمای بۆ بکەن، کۆمەڵگەش لە باری داڕمانی شێوەیەك لەم شێوانە پێکدێنێت:

یەکەمیان/ کەمینەیەکی دەسەلاتدار توانای داهێنانی لە دەستداوە و بە توندوتیژی و زەبرەوە فەرمانڕەوایەتی دەکات.

دووەمیان/ پرۆلیتاریایەکی ناوخۆیی چەوساوە، نارازییە، لە هەلی شۆڕش دەگەڕێت.

سێیەمیان/ پرۆلیتاریای دەرەکی کە لە کۆمەڵگە خۆی دابڕاندووە و لەهەل دەگەڕێت بۆ پەلاماردان و هێرش کردن.

بەلام ئەگەر ئەوە پێکهاتەیی ناوخۆیی کۆمەڵگەی شێواو بێت، کە لەسەر لێواری کەوتنە، فاکتەرەکانی ئەم شێواویە بەم ڕووانە دەبێت،/

یەکەم: کورتهێنانی توانای داهێنان لە کەمینەی دەسەلاتدار.

دووەم: وازهێنانی زۆرینە لە ملکەچییان بۆ کەمینەی دەسەلاتدار، چونکە ئەم کەمینەیە هۆیەکانی ڕێزلێنان و ملکەچی زۆرینەیان لەدەست داوە.

سێیەم: لەدەستچوونی یەکدیگیری کۆمەلایەتی بەهۆی بێزاری و تووڕەیی گەل یاخود لێکترازانی پرۆلیتاریای دەرەکی.

بەم شێوەیە کۆمەڵگە خۆی فاکتەرەکانی دارمانی بۆخۆی دروست کردووە، پێش ئەوەی تووشی هێرشی دەرەکی بێت، تەواو وەکو دیاردەی خۆکوژی وایە، دوای ئەوەی کە خۆی کوشتووە ئینجا دوژمنەکەی یان کەسێکی تر پەلاماری دەدات، ئەوی داگیرکەر دەیکات زەبری کۆتاییە بۆ کۆمەڵگە و لە دواساتەکانی هەناسەدانیدا دوژمن پەلاماری دەدات. بەلام چۆن کەمینەی داهێنەر بنەماکانی داهێنانی لەدەست دەدات؟ هۆکار زۆرە داهێنەر بنەمای داهێنان لەدەست بدات، کەمینەی دەسەلاتدار بەزۆر و زەبرەوە فەرمانڕەوایەتی دەکات، جەماوەریش ڕێزی بۆ دەسەلاتدار کەم دەبێتەوە. لە فاکتەرەکانی کەمینەی داهێنەر بۆ داهێنان:

١- مەی (شەراب)ی نوێ لە کوپەی کۆن : کەمینە بەهرەدارەکان و داهێنەرەکان، وەکو پێغەمبەران و ڕۆشنبیران سیستەمی نوێ دادەهێنن، بەلام لەزۆر کاتدا ئەم

داهێنانە نوێیانە دەخرێتە کوپی کۆن یان قاڵبی کۆنەوە، سروشتیش وایە هەموو کۆنێک بەرەنگاری نوێ دەبێتەوە، و دواتریش لە دەستدانی داهێنانەکە و داهێنانەکەش وەکو کۆنەکەی لێدێت، نموونەی ئەمەش کرێکارانی سیستەمی سەرمایەداری وەکو کۆیلەی سیستەمی فیودالیزمی وابوون و مانای پێشکەوتنی پیشەسازی چ بەهایەکی ئەوتۆی نامێنێت، هەروەها شۆڕشی پیشەسازی کە خاڵێکی وەرچەرخانی ژیانی ئابووری مرۆڤایەتی بوو، بەڵام بەستراوەتەوە بە فراوانخوازی دەرەکی و کۆلۆنیالیزم.

٢- نەگبەتی داهێنان و وەستانی داهێنەر : ئەگەر لە سەرەتادا داهێنەر بەهۆی داهێنانیەوە توانیویەتی متمانەی خۆی ڕابگەیەنێت بەڵام لەدواتر کە لە داهێنان دەوەستێت وهیچی پێ نامێنێت و متمانەی لەدەست دەدات و ناتوانێت بەردەوم بێت لە داهێنان و ڕەزامەندی جەماوەر، ڕۆژگاری نوێ دێت و بارودۆخی نوێ دێت، بەڵام ئەو هیچی پێ نیە کە لەگەڵ بارودۆخی نوێ بگونجێت بیدات بە جەماوەر تەنها ئەوە نەبێت کە داهێنانە کۆنەکان و هەڵوێستە ڕابردووەکانی بیر جەماوەر دەهێنێتەوە، بەڵام پێداویستییەکان لە نوێبوونەدان و ئەویش توانای نیە داهێنانی نوێ پێشکەش بکات، بەوەش ناوەستێت بەڵکو دژایەتی دەرکەوتنی داهێنەری نوێ دەبێت، بەم جۆرەش داهێنەری قۆناغی یەکەم یاخود بەهرەمەند لە پێشەنگی بەرهەڵستکارانی دیارکەوتنی داهێنەر یاخود بەهرەمەندی قۆناغی دووەمە، وە هەرچەندە داهێنەری دووەم یاخود نوێ داهێنانی تیا هەبێت و لەئاستی جەماوەردا بێت، بەڵام داهێنەری یەکەم گوێی پێ نادات و دژایەتی دەکات لە دەرکەوتن وڕەزامەندی جەماوەر.

٣- جەنگ خواستێکی خۆکوژییە و فراونخوازی ڕواڵەتی دارمان و تێکچوونە : لەبەرئەوەی کەمینەی داهێنەر توانای داهێنانیان لە دەستداوە، و لەبەرئەوەی جەماوەر لێیان بێزارن و ئەوانیش بەزەبرەوە فەرمانڕەوایەتی دەکەن، لێرەدا بۆئەوەی ئەم جەماوەرە مژوول بکەن و بواریان نەبێت بیرکەنەوە، لەبەرئەوە کەمینەی دەسەڵاتدار

یـان داهێنـەری کـۆن دەسـتدەکەن بـە نانـەوەی جـەنگی دەرەکـی و جـاری واش هەیـە دەگاتە ڕادەی دروستکردنی دەوڵـەتی زاڵ یـان ئیمپراتۆریـەت، بـەم جـۆرە فراوانخـوازی دەرەکــی تــەنها دەربڕینــی دارمــانی ناوخۆییــە لــەناو کۆمەڵگــەدا و دروســتبوونی ئیمپراتۆرییەکان ڕووپۆشی نالەباری وڵات و بێزاری جەماوەر دەگەیەنێت.

٤- پێشکەوتنی مادی ئاراستەیەکی خەڵەتاندنـە: پێشـکەوتنی مـادی و گەشەسـەندنی تەکنۆلۆژیا بەڕای توینبی بەڵگە نیە لەسەر پەرەسەندن و سەرکەوتنی کۆمەڵگە، چـونکە لەوانەیە لە قۆناغی دارمانی کۆمەڵگەدا ڕووبـدات، ئـەم شـێوازە تەکنۆلۆژیانـە ئـامێرین و جێبەجێکارین و مەرج نیە داهێنانی گیانی و فیکری لەگەڵدا بێـت، چـونکە سـەرکەوتن و پەرەسەندنی ڕاستەقینەی شارستانیەت لە سەرکەوتن و پەرەسەندنی لایەنی گیانیدایە.

- ڕەخنە لە بیروڕاکانی توینبی :

١- تــوینبی دەڵێــت بنــەمای شارســتانیەکان و پەرەســەندنیان ئاینــە و نــاوەڕۆکی شارســتانی ئیــسلام ئــاینی ئیــسلامە و نــاوەڕۆکی شارســتانی ئــەورووپی ئــاینی مەسیحییە، بەڵام دەبێت چـۆن بـاس لـە نـاوەڕۆکی شارسـتانی نـوێ و هاوچـەرخی ڕۆژئاوا بکات چونکە لە سەردەمی ڕێنسانسەوە ڕێچکەی عەلمانی لـە ئـەورووپا هاتـە پێشەوە.

٢- جوگرافیاناسەکان ناکۆکن لەگەڵ بیرۆکەی توینبی لەسەر ڕۆڵـی ژینەگـەی جـوگرافی لەسەر ئاراستەی شارستانیەکان، بەتایبەتی لـەڕووی بابـەتی ڕۆڵـی سروشـتی شـیاو لەسەرهەڵدانی شارستانیە بنەڕەتیەکاندا نەك جوگرافیای سەخت بە تەنها.

٣- توینبی لەلایەك دەڵێت شارسـتانیەتی میـسری دەسـتپێکی سـەرجەم شارسـتانیەتە ناسـراوەکانی مێـژووبووە، کەچـی لەلایـەکی تـر دەڵێـت شارسـتانی میـسری لـە شارستانیەتە دابڕاوەکانە.

٤- تـوێنبی جـەخت لەسـەر کـەلتووری مرۆڤایـەتی و لایـەنی گیـانی دەکاتـەوە لـە سـەرهەڵدان و پێـشکەوتنی شارسـتانیەت، بـەڵام ئایـا بـەڕای تـوێنبی ڕۆڵـی پێشکەوتنی تەکنۆلۆژیا و پیشەسازی ئێستامان چۆن هەڵدەسەنگێنێت، بەتایبـەتی تـوێنبی دەڵێـت هـیچ پەیوەندییـەك نیـە لـەنێوان پێـشکەوتنی تـەکنۆلۆژی بـە پێشکەوتنی شارستانی، بەڵام ئەمەی توێنبی ناتوانرێ قبوڵ بکرێت.

٥- ڕەخنـە لـە تـوێنبی دەگیرێـت بـەوەی کـە شارسـتانی ئیـسلامی کردۆتـە نـەوەی شارستانیەتی سریانی.

٦- ئەو فەرمانەی کە تـوێنبی دەریکـردووە لەسـەر شارسـتانی ئیـسلام قورسـە چونکە دەڵێت بۆئەوەی گەلانی ئەم شارستانیە لەناو نەچن دەبێت پابەندی بیروبۆچـوون و ڕەوتی ژیانی گەلانی شارستانی ڕۆژئاوایی بـبن، چـونکە شارسـتانی ئیـسلام لەگـەڵ کـەوتنی دەوڵـەتی عەباسـی پێـی ناوەتـە قۆنـاغی تێکـچوون و هەرچـی بکرێـت بـۆ زیندووبوونەوە و نوێبوونەوەی بێ سوودە.

سەرچاوەکانی توێژینەوەکە :

د. أحمد محمود صبحي :

١- فلسفة التأريخ، مؤسسة الثقافة الجامعية، الاسكندرية، د.ت.

د. آكو برهان محمد :

٢- أثر العامل الجغرافي في نشوء الحضارات القديمة، مجلة جامعة كوية، أربيل، ١٩٧٤.

ألبان. ج. ويدجري :

٣- التأريخ و كيف يفسرونه من كونفوشيوس الى توينبي، ترجمة عبدالعزيز توفيق، الهيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، ١٩٧٢.

توينبي :

٤- الحضارة في الميزان، ترجمة: أمين محمود الشريف، دمشق، ٢٠٠٦.

٥- مختصر دراسة التأريخ، ترجمة: فؤاد محمد شبل، لجنة التأليف و الترجمة، القاهرة، ١٩٦٠.

صدقي عبدالله خطاب :

٦- آرنولد توينبي، مجلة عالم الفكر، الكويت، ١٩٧٤.

لمعي المصايعي :

٧- آرنولد توينبي .. عرض و دراسة، دار الكتاب العربي، القاهرة، ١٩٦٧.

محي الدين اسماعيل :

٨ توينبي منهج التأريخ و فلسفة التأريخ، ط٢، بغداد، ١٩٨٦.

د. هاشم يحيى الملاح وآخرون :

٩- دراسات في فلسفة التأريخ، دار الكتب للطباعة و النشر، الموصل، ١٩٨٨.

د. هاشم يحيى الملاح :

المفصل في فلسفة التأريخ، دار الكتب العلمية، بيروت، ٢٠٠٧.

وەرگێڕان

گەشەکردنی بزوتنەوەی نیشتمانی لە ئێران
بزوتنەوەی نەتەوایەتییە دیموکراتییەکان

و: د. محەمەد عەبدوڵا کاکە سوور

تێبینی ئەوەمان کرد کە ئەو ماوەیەی لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە تاکو ساڵی ۱۹۲۵ کە ڕەزا شا چووە سەرتەخت بە پەشێوەی لە ناوەوەی ئێران جیادەکرێتەوە، لەلایەکەوە شایەکان زۆربەی ڕۆژەکانی ساڵیان لە ئەورووپا بردە سەر کە خۆش ڕایان دەبوارد و بەبێ حیساب پارەیان خەرج دەکرد، لەلایەکی تریشەوە ئەرکەکان لەسەر گەلانی ئێران پتر دەبوون وەکو سەپاندنی باجە جۆربەجۆرەکان لەپاڵ تۆقاندن و ترساندن کە لەسەر دەستی دارو دەستەی شا ڕووبەڕوویان دەبووەوە، لەدوای ئەوەش ڕەزا شا هاتە سەر تەخت و بەتەواوی دەسەڵاتی گرتە دەست، دیکتاتۆریەتییەکی قێزەونی سەپاند کە لە ئەنجامەکانی لەناوبردنی هەموو دوژمنەکانی بوو بەتایبەتی سەرکردەکانی بزوتنەوەی نیشتمانی ئێرانی، بەر لە بەرچاوگرتنی پەیوەستبوونی ڕەزاشا یان ئەوانەی پێش ئەو بە دەوڵەتە ئیستیعمارییەکان لەڕێگای بەخشینی جیاوکەکان یان واژۆکردنی ڕێککەوتننامە بازرگانی و سیاسیە نا هاوتایە نا حەقەکان بەرامبەر بە مافی هاوڵاتیە ئێرانییەکان، و بەردەوامبوونی چەوساندنەوەی کەمە نەتەوایەتییەکان، هەموو ئەمانە بوونە هۆی پێکهێنانی بزوتنەوەی نەتەوایەتی دیموکراتی و پێکهێنانی کۆماری دیموکراتی سەربەخۆ یان بەهرەداربوون لە ئۆتۆنۆمی کەچی نەدەکرا کە پەیوەست بێ بەو حوکمە دیکتاتۆرییە ئێرانییەی کە لەو کاتەدا باو بوو.

شۆڕشی غیلان :

ئەم هەرێمە بچووکە بەهۆی بوونی زنجیرە چیای بورز کە بە بڕی ١١٠٠٠– ١٦٠٠٠ پێ لە ئاستی ڕووی دەریا بەرزە لە ڕووی جوگرافییەوە بە جیابووەوە دادەنرێ لە دەشتی ئێران و تاران. دەریای قەزوینیش دەکەوێتە باکورەوە، کە لە ڕێگایەوە بە ڕووسیا دەگات. غیلان سەربەخۆییەکی ئابووری ولەخۆ زیادبوونێکی کشتوکاڵێ هەیە. ئینجا شوێنی غیلان لەڕێگای بازرگانی نێوان تاران و باکۆ مانای ئەوەیە کە بەندەری ئەنزلی (پەهلەوی) و (ڕشت) پایتەختی هەرێمەکە لەنێوان گرنگترین سەنتەرە بازرگانییەکانە لە ئێراندا. بەم شێوەیەش دەتوانین بڵێین کە غیلان گۆشەگیری جوگرافی، خۆتێرکردنی ئابووری، جیاوازی زمان، چینێکی ناوەڕاستی گەورەی بە ڕادەیەك کە پشتگیری نەتەوایەتی خۆجێیەتی کرد، هەیە. کوچك خان، سەرکردەی بزوتنەوەی شۆڕشگێڕی غیلان موڵکدارێکی مامناوەندی خۆشگوزەرانی زەوی و زار و خاوەن عەقڵییەتێکی لیبراڵی بوو. کوچك خان نەتەوە پەروەر بوو گەرچی پابەندبوونی یەکەمی ئاراستەی میللەتی ئێرانی کرابوو نەك تەنها هەر غیلان بکرێ. ئەو پیاوە بچووکەی کە زۆرجار نوسەرە ڕۆژئاواییەکان بە شیوعی وەسفی دەکەن، ئایندار بوو، بنەما نیشتمانی و ئاینییەکانی تێکەڵ بە یەکتری دەکرد[١].

لە ساڵی ١٩١٥ کوچك خان لەگەڵ کۆمەڵە گەنجێکی نیشتمان پەروەر کۆبووەوە کە بە پەرۆشبوون بۆ چاکسازیکردن لە ئێراندا و ڕزگارکردنی لەو ئاژاوەیەی کە خنکاندبووی، لەسەر ئەوە ڕێکەوتن کە بەرنامەیەکی چاکسازی دابنێن داوای سەربەخۆیی تەواوی ئێران و ئەنجامدانی چکسازی کۆمەلایەتی و دابەشکردنی زەوی بەسەر جوتیارە چەوساوەکاندا بکات، کەچی ئەوانەی بەڕووی ئەم بەرنامەیە وەستانەوە ئەو بێگانانە بوون کە بەرژەوەندی گەورەیان لە ئێراندا هەبوو، لەگەڵ گەورە موڵکداری زەوی و زارەکان و سەرۆك هۆزەکان. حکومەتی ئێرانی ساڵی ١٩١٥ لە تێڕوانینی کوچك

خان و لایەنگرەکانی لە سەربەخۆیی دابڕدرا بوو، لەژێر ویستی سیاسی هەریەکە لە بەریتانیا و ڕوسیای تزاری دا بوو. کوچك خان لە غیلانەوە دەستی بە ڕێکخستنی جوتیاران کرد، هێشتا ساڵی ۱۹۱۷ نەهاتبوو کە ئەو و ئیسلاح ئەڵلا سەرکردەی دارستانەکانی (جەنگلی)، دژی حکومەتی مەرکەزی و قەڵەمڕەوی بەریتانی بوونەوە، لەو ساڵەشدا لیژنەیەکی شۆڕشگێڕیان پێکهێنا، کە بە (یەکێتی ئیس لامی ناونرا) و بەرنامەیەکی نیشتمانی خستە ڕوو. سوودیان لە ئەزموونی شارەزا سەربازییەکان لە تورکەکان و ئەڵمانەکان وەرگرت، فون باختی بووە ڕاوێژکاری ئەڵمانی کوچك خان. ئەو تورك و ئەڵمانانە پەیوەندییەکی پتەوییان بە بزوتنەوەی کرمەنشا هەبوو کە لەکاتی خۆیدا لەبار بردرابوو. پشت بەستنی کوچك خان بەمانە بووە هۆی ئیحسان ئەڵلا ئازەربیجانی ڕەسەن لەو دوور بکەوێتەوە، ئەوەبوو کە پێی باشتر بوو هاوکاری لەگەڵ شۆڕشگێڕانی بەلشەفیکی ڕوسدا بکات. شۆڕشگێڕان توانیان بە تەواوی دەست بەسەر هەرێمی غیلاندا بگرن، کاپتن نوئێل کە ئەفسەرێکی هەواڵگری بەریتانی بوو و ملارنی کونسوڵی بەریتانی و واو کوتی بەڕێوەبەری بانقێك لە ڕشت گیران. ئینجا هێزەکانی (دنستر) گەیشتە سنووری غیلان، لەدوای چەند بە یەکدادانیك لە ئابی ۱۹۱۸ سەرکردەی هێزەکان ڕێکەوتننامەیەکی لەگەڵ کوچك خان مۆرکرد، ئەوەبوو ڕێگای پێدان بەرەو سنووری قەزوین تێبپەڕن. ئینجا دەستپێشخەری دەرکردنی شارەزا ئەڵمان و تورکی کرد و کاپتن نوئێلی ئازاد کرد. کەچی کوچك خان ڕای کردە دارستانەکانی غیلان، ئەمەش دوای شکستی هێزەکانی بوو لەسەر دەستی تیپی قوزاقی ئێرانیەکان هەر دەشبووایە بەدوای هاوپەیمانی نوێدا بگەڕێن، تەنها شۆڕشگێڕە ڕوسەکانیش لەبەردەمی ئەو و ئیحسان ئەڵلا هەبوو، و کوچك خان توانی هێزێك پێکبهێنێت کە ژمارەی گەیشتە دەوروبەری شەش هەزار کەس[۲].

وادیارە کە ڕێکەوتننامەی نویٚ لەگەڵ شۆڕشگێڕانی بەلشەفیکی جیٚ پێی (یەکێتی ئیسلامی) لەقاند، بەتایبەتی لەدوای ئەوەی دوژمنانی بزوتنەوەکە هاوپەیمانیکردنیان لەگەڵ بەلشەفیکەکان ئیستیغلال کرد، و دەستیان بە بڵاوکردنەوەی قسە و قسەڵۆك و دەنگۆی ئاینی کرد. لەگەڵ ئەوەش بزوتنەوەی شۆڕشگێڕی لەسەر ڕەوتی خۆی بەردەوام بوو و زەوی بەسەر جوتیارەکاندا دابەش کرد، کەچی ڕووبەڕووی گیروگرفتی ئەو پەنا بەرانە بووەوە کە بەهۆی شەڕەوە ڕژانە سەر شارەکان. کوچك خان ناوی (کۆماری سۆڤیەتی سۆشیالیستی فارسی) لە حکومەتەکەی نا، کەچی پێنەگەیشتنی چینی کرێکاران و جوتیاران، و خەریکبوونی شۆڕشی ڕووسی بە شەڕکردن دژی دوژمنەکانی لە ناوەوە و دەرەوە بووە هۆی لەناوچوونی بزوتنەوەی شۆڕشگێڕی لە غیلان.

دوای لەناوبردنی بزوتنەوەی کوچك خان سەکردەکانی پارتی شیوعی ئێرانی چوونە باکۆ کە لەویٚ بە ووردی لەو هۆ و پاڵنەرانەیان کۆڵییەوە کە بوونە هۆی هەڵوەشانەوەی کۆماری غیلانی سەربەخۆ. لە ٢٢ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٢٠کۆبووەوەکان بەیانێکیان دەکرد کە ناوەڕۆکەکەی ئەمە بوو (ناکریٚ کە کودەتایەك لە ئێران بکرێت پێش ئەوەی کە سەرمایەدار و دەوڵەمەندەکان لەناو ببردرێن) کەچی کەتیبەیەکی ئیستیتلاعی لە ٦٠٠٠ کەس پێکهێنرا بۆئەوەی ببێتە پێشەکی هێزەکان، ئەم کەتیبەیەش بە (دواکارانی هەق) ناونرا. و تواتی فەرمانگای مەرکەزی پۆستە و گەیاندن بگرێت و موقەدەم شەهاب کە ئامیر بوو تیایدا بگریٚ و بەندی بکات. لە بیست و پێنجی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٢٢ بەشی گەورەتر لە شارۆچکەکە، بە بارەگای حکومەتیشەوە کەوتە دەستی شۆڕشگێڕانەوە، ڕەزاخان فەرمانی کرد بە هەموو هێزەکانی حکومی لەو ناوچەیەدا کە بچنە پاڵ حامییەی تەوریٚز، و شۆڕشگێڕان دڵنیابوون لە سەرکەوتن و ئاڵای شۆڕش لەسەر بینایەی بارەگای حکومەت بەرز کرایەوە. هەروەها لیژنەی شۆڕشگێڕیش پێکهینرا، و ئەو بەیانانەی شۆڕشیش دەرکرا کە لە سەری ڕێکەوتبوون.

لەدوای سێ ڕۆژ لە سەرکەوتن لە تەورێز واتە لە بیست و هەشتی کانوانی دووەمی ١٩٢٢ هێزە بەکرێگیراوەکانی حکومەت توانیان بچنە ناو شارەکەوە، و شۆڕشەکەش بە ئاگر و ئاسن دامرکێنرایەوە. هەرچی هۆیەکانی شکستە بۆ ئەمانە دەگەڕێتەوە:

١- کورت بوونەوەی بزوتنەوەکە لە تەنها تەورێزدا و نەگرتنەوەی هەموو ناوچەکە واتە ئازەربیجان.

٢- بەهێزی و چڕی هێزە حکومییە پاڵپشت کراوەکان بە سوپای سپی و هێزە ئیستیعمارییەکانی تر و گردبوونەوەی لە لایەنەکانی ئازەربیجاندا.

٣- حکومەتی شۆڕشگێڕی لە ڕووسیا نەیتوانی بە چالاکی پاڵپشتی بزوتنەوەکە بکات، ئەمەش لە ئەنجامی خەریکبوونی بەو شەڕە ناوخۆییەی کە لەو کاتەدا هەڵگیرسابوو، و گەلەکۆمەکردنی هێزەکانی هەڵگەڕانەوەی ڕەش و دەستەکانی ئیمپریالی دژی.

٤- لاوازی هێزەکانی شۆڕشگێڕی لە تەورێز بە بەراورد کردن لەگەڵ هێزەکانی دوژمن و دەست پێشخەری یەکەمیان بە دەرکردنی هێزە بەکرێ گیراوەکانی حکومەتەکاتی سەرکەوتنی لە تەورێز بەرەو ئەودیو سنووری ئازەربیجان بەڵکو ئەوەندە وەستان کە لە تەوریز وەدەریان نێن[٢].

لە ڕاستیدا شۆڕشی ئۆکتۆبەری سۆشیالیستی ڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لە ڕوودانی ڕاپەڕینە میللییەکان لە ئێراندا و بەتایبەتی لە ناوچەکانی باکوردا کە پەیوەندیکردن بە ڕووسیا ئاسانە. هەرچەندە فارس بە سەرکەوتوویی بەرەنگاری داواکارییە دیپلۆماسیەکانی حکومەتی بەریتانیا بووەوە، و سەرەڕای ئەوەی کە گەیشتە چارەسەرێکی مایەی ڕەزامەندی و ماقووڵ لەگەڵ حکومەتی بەلشەفی کەچی وڵاتەکە لە سەرەتای ساڵی ١٩٢١، لە ڕووی دارایی و ئیدارییەوە لە بارودۆخێکی بێ ئومێدی دابوو، و خەزێنەی وڵات تووشی ئیفلاس بوون بووبوو. کوچك خانی هەڵگەڕاوە بە یارمەتیدانی

لە لایەن بەلشەفیکەوە- کۆمارێکی لە غیلان دامەزراند، ئەوە و خۆراسان و کوردستانی فارسی لە بارودۆخی جۆش و خرۆشی و ڕاپەڕیندا بوو و سەرکردەی هۆزەکان لە باشوور دژایەتی حکومەتیان دەکرد"[٤].

هێزەکانی فارسی بەسەرکردایەتی ڕەزا خان خەریك بوون بە دانانی ئاستێ بۆ بڵاوبوونەوەی شۆڕشە چەکدارییەکان " لە ساڵی ١٩٢٢ ڕەزا شا کۆتایی بە هەڵگەڕاوەکان لە ئازەربیجان و کوردستان و خوراسان هێنا و حوکمی لە سێدارەدانی بەسەر سەرکردەکاندا جێبەجێکرد و ئەو هەرێمانەی بۆ دەسەڵاتی حکومەتی مەرکەزی گەڕاندەوە"[٥].

لە ساڵی ١٩٢٦ وەکو بەردەوامییەکی چالاکییەکانی شۆڕشگێڕی لە بەشەکانی تری ئێرانیش شۆڕش لە خوراسان هەڵگیرسا، ئەم شۆڕشەش بەسەرکردایەتی سالار جنك بوو لەگەڵ هاوڕێکانی کە نزیکەی حەوت سەد کەس بوون، بەڵام لەبەر ئەوەی لە ڕووی ڕێکخستنەوە بە سەنتەرەکانی شۆڕش لە لایەکانی تر و تەقینەوەی بە خێرایی و بەشێوەیەکی خودی، نەتوانینی شۆڕشگێڕان لە ئازەربیجان و ناوچەکانی کە لەکاتی گونجاودا زیارمەتی شۆڕشگێڕانی خوراسان بدەن، ئەوەبوو هێزە بەکرێگیراوەکانی حکومەت خۆیان بۆ یەکلا کردەوە و ئەنجامەکەیشی شکست بوو.

پیلان گێڕان دژی عەرەبستان :

هەرێمی عەرەبی -عەرەبستان- یان وەکو دانیشتوانە عەرەبەکانی بە ئەهواز ناوی دەنێن، و خوزستانی ئێران وەکو ئێرانی زەوتکەر ناوی دەنێن، دەکەوێتە باشووری ڕۆژئاوای تەپۆڵکەکانی ئێران، کە زنجیرەیەك چیا هەیە، کە لە پێکهاتنی لە مانگێکی کراوە بەسەر باشووری ڕۆژئاوای دەچێ، یەکێك لەسەرەکانی لەگەڵ کەناری کەنداوی عەرەبی بۆ باشووری شارۆچکەی بەندەربوشەهر نزیك دەبێتەوە. کەرچی سەری دووەمی ئەوا بە چیاکانی عێراقەوە نووساوە بۆ باکوری شاری کوت. و لەنێوان ئەم زنجیرە چیایە و لەنێوان کەنداوی عەرەبی، چەند دەشتێکی بە پیت و بەرەکەت لە زەوی عەرەب هەن، کە لە کۆندا بەناوی عەرەبستان ناسراوە وئەحواز پایتەختی بووە.

ڕووبەری ئەم ناوچە عەرەبییە دەگاتە (١٨٥) هەزر كیلۆمەتری چوارگۆشە، و سامانی بێشومار لە پەترۆڵ بەخۆوە دەگرێت. ئەم ناوچە عەرەبییە ئۆتۆنۆمی خۆجێییەتی هەبوو بەڵام سەر بە سەڵتەنەی عوسمانی بوو، لەبەرئەوەی توركەكانیش بەشداری شەڕیان دژ بە بەریتانیا كردبوو، ئەوە دەوڵەتی دوایی وابینی كە ئێران هانبدات بەوەی هەندێ دەستكەوتی پێبدات بۆ ئەوەی بیخاتە پاڵ خۆی. ئەمەش پاڵی بە ئەحمەد شای قاجاری ئیمپراتۆری ئێرانەوە نا كە عەرەبستان داگیر بكات، بۆ بێهێزكردنی قەڵەمڕەوی تورك و بۆ مسۆگەركردنی ئەوەی ئێران بچێتە پاڵ هاوپەیمانەكان، كە لە ساڵی ١٩١٦ جەنەڕاڵ ڕەزا خان جێگری وەزیری بەرگری ئێرانی سەركردایەتی سوپایەكی ئێرانی كرد و بەرەو عەرەبستان بە نیازی داگیركردنی بەڕێكەوت، بەڵام دانیشتوانی ناوچە عەرەبیەكە ڕاپەڕین بۆ پارێزگاریكردنی وڵاتیان لە هێرشی لە ناكاوی ئێران. چیاكانیان كرد بە بارەگایەك بۆ خەباتە خۆڕاگرەكەیان. لەدوای دوو مانگ و نیو لە بەرنگاری عەرەبی سوپای ئێرانی ناچاربوو كە بكشێتەوە[٦].

ڕەزا شا بە بەشداریكردن و یارمەتی بەریتانیا توانی عەرەبستان زەوت بكات و بیخاتە سەر ئێران. كەچی گەلەكەمان خەباتێكی دوورودرێژ و بەیەكتر بەستراوی دژی ئیمپراتۆرییەتی كۆنەپەرستی كۆلۆنی ئێرانی لە ساڵی ١٩٢٥ تاوەكو ئێستا كرد، ئەمە سەڕای ئەوەی كە تووشی ناشیرینترین شێوەكانی چەوساندنەوە و تۆقاندن و سەرپێ شۆڕكردنی نەتەوەیی هاتن. لەپاڵ چەوساندنەوەی ئیستیعماری ئەنگلۆ- ئەمەریكی و كۆمپانیا مۆنۆپۆلییەكانی كە خێر و خێراتی كانزایی و كشتوكاڵی گەلمان تالان دەكات. گرنگترین بزوتنەوە ڕزگاریخوازییەكان ئەمانەبوون:

- بزوتنەوەی كەعبی دبیس بەسەركردایەتی شێخ حەیدەر (لە ناوچەی میناطەسەر ڕوباری دبیس لە ساڵی ١٩٤٠).
- بزوتنەوەی شێخ عەبدوڵا خەزعەل، كە بە بزوتنەوەی هۆزەكان دەناسرێ ئەمەش لە ساڵی ١٩٤٢ بوو.

- بزوتنەوەی شێخ جاسمی خەزعەل و بزوتنەوەی قەمەرییە دەناسرێ ئەمەش لە ساڵی ١٩٤٣ بوو.
- بزوتنەوەی هۆزی نەسار بەسەرکردایەتی شێخ مەزخور نەساری لە ناوچەی قەسەبە لەسەر کەناری شەتی عەرەب لە باشوری ڕۆژئاوای وڵات لە ساڵی ١٩٤٦.

بەرهەمی ئەم بزوتنەوانەش بەرزکردنەوەی هۆشیاری سیاسی بوو لەلایەن هەندێ لە گەنجانی عەرەبی ئەحواز[٧].

بێگومان ئەو کردەوە سەرەکییەی کە حکومەتی ئێرانی دوای داگیرکردن ئەنجامیدا کۆچپێکردنی عەرەبەکان و نیشتەجێکردنی ئێرانییەکان لە جێگای ئەواندا بوو، ئەمەش لە هەوڵێکدا بۆ لێدانی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی ئەحواز کە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ لە سەرووتر بووندا بوو، لەگەڵ بزوتنەوە ڕزگاریخوازییە نیشتمانییەکانی تر لە ئێراندا دەست لە ملان دەبوو. لە سەرەتاکانی ساڵی ١٩٢٧ دکتۆر ئەفسەر ئەو مەترسییەی زانی کە دەکرێ توشی ئێران بێت ئەگەر نەتەوایەتی عەرەبی لە خوزستان لەڕێگای سنووری عێراقەوە پەرە بسێنێ. و چارەسەرکردنەکانیشی وەکو خوارەوە بوو:

"نەهێشتن یان کەمکردنەوەی زمانی عەرەبی وەکو زمانێکی قسەپێکراو لە ئێراندا، دووبارە ڕێکخستنەوەی هەرێمەکان بە جۆرێك بکرێت ناو و شوناسی خوزستان بناسرێتەوە، و هەندێ لە هۆزە عەرەبییەکان بۆ بەشەکانی تری ئێران بگوازرێنەوە"[٨].

بە دەراوتنی عەرەبستان ئەو هەرێمە عەرەبییەی ئێران زەوتی کرد ئەمەش لەبەر ئەو سامانە پەترۆڵی و کشتوکاڵییانەی بەخۆیانەوە دەگرێت، ئەوە بزوتنەوە نەتەوایەتییەکانی تر لە ئێران بەتایبەتی لە باکور کە لەماوەی ١٩٠٦– ١٩٤١ سەریانهەڵدا بەهۆی زۆرەوە شکستیان هێنا، لەوانە پێنەگەیشتنی هۆشیاری سیاسی لەلای ئەو جوتیارانەی بەشی هەرە زۆر لە دانیشتوانی ئێران پێکدەهێنن، و نەبوونی چینی کرێکاری سەرکردە، هەروەها بارودۆخی تریش وەکو خەریکبوونی شۆڕشی بەلشەفی بە لەناوبردنی دوژمنەکانی لە ناوخۆ و شەڕکردن دژی دوژمنان لە دەرەو ڕۆڵی خۆیان

هەبوو، ئینجا سەرکەوتنی خێرا و یەکلاییکەرەوەی شۆڕشی ئۆکتۆبەر پاڵی بە هەندێ شیوعی و دیموکراتی نا کە پەنا ببەنە بەر ڕێگای خەباتی چەکداری یان شۆڕشی چەکداری بەچاولێکەری شۆڕشی ئۆکتۆبەر لەو بۆچوونەیانەوە کە دەتوانن سەرکەوتنی تەواو بە دەست بهێنن. لە بەشی تردا تێبینی ئەوە دەکەین کە هەمان ئەو هەڵانەی لەو ماوەیەدا ئەنجامدران جارێکی تر لەکاتی پێکهێنانی هەردوو کۆماری ئازەربیجان و مەهاباد دووبارە کرانەوە. بەهەر حاڵ گەشەکردنی بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نیشتمانی ئێرانی لەو ماوەیەدا ئەو ئەزموونانەی کە پێیدا ڕۆیشتن گورپوتینێکی بەهێزی پێدا و پاڵنەرێکی خێرایش بوو، ئەمەش لە ترۆپکی سەرکەوتنی بەخۆماڵیکردنی پترۆڵی ئێرانی ڕەنگی دایەوە.

بەشی دووەم

١٩٤٢ — ١٩٥٣

پاری یەکەم

گەشەکردنی دۆزی پەترۆڵ

کۆتایی فەرمانڕەوایی دیکتاتۆری شا ڕەزا پەهلەوی بە دەستهەڵگرتنی بوو لە تەخت بۆ کوڕەکەی محەمەد ڕەزا پەهلەوی، و چوونە دەرەوەی لە وڵات و هەرەسهێنانی سوپای ئێرانی کە ڕەزا شا بە درێژایی بیست ساڵ بە بەردەوامی بەهێزی دەکرد، و ئێران چووە بارودۆخێکی نوێوە. ئەوەبوو هێزەکانی سۆڤییەتی و بەریتانی لەترسی ئەوەی ئێران بکەوێتە دەست نازییەکان وڵاتەکەیان داگیرکرد. ڕێکەوتننامەیەکی سێ لایەنی لەنێوان حکومەتی ئێرانی و هەردوو حکومەتی یەکێتی سۆڤییەت و بەریتانی لە بیست و نۆی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٤٢ واژۆ کرا. بوونی هێزەکانی ئەمریکیش لە وڵاتدا بە هەنجەتی ئەوەبوو لەژێر سەرکردایەتی گشتی بریتانیدا بوو[٩].

لە ماوەی ئەو بارودۆخە تایبەتییەدا، جۆرەها شەپۆل و پارتی سیاسی و هەروەها ڕۆژنامەی سیاسیش پەرەیان سەند. هەرچەندە کاتەکەش لواو نەبوو بۆ دیموکراتییەت ئەوەبوو ئەنجومەنی نوێنەرانی ئێرانی لەو ماوەیەدا وەکو هێزێکی ڕاستەقینە لە ژیانی سیاسی ئێرانیدا بەدیارکەوت، هەروەکو لە خۆماڵیکردندا گەواهیدەری ئەمە دەبێت. دیارترینی پارتە سیاسیەکانیش و بەهێزترینیان لە ڕووی ڕێکخستنەوە پارتی (تودە)ی خاوەن ئاراستەی شیوعی بوو، کە ڕۆڵێکی گەورەی لەو ڕووداوانەدا بینی کە لە دواییدا ڕوویاندا، بەتایبەتیش لەکاتی کردەوەی خۆماڵیکردنی پەترۆڵدا، پارتی دووەمی دیاریش پارتی ئێرانی بوو. نووسەرە بۆرژوازییە ڕۆژئاواییەکان بوونی پارتی خاوەن ڕێکخستن ڕەت دەکەنەوە بەڵکو ئەوانە بوونی خەباتی گەلانی ئێرانیش دژی هێزەکانی ئەنگلۆ-ئەمریکی ڕەت دەکەنەوە، ئەو هێزانەی کە وڵاتیان داگیرکرد. ئەوەتا جۆن مارلو دەڵێت: "ئەو شتەی کە ئێران جیادەکاتەوە ئەوەیە کە ئەو بزوتنەوە نیشتمانییە ئەنجامی بزوتنەوەیەکی ڕووبەڕووبوونەوە دژی هێزی داگیرکەرەکان و لە چوارچێوەی کاری پارتی سیاسی یەککگرتوو گەشەی نەسەند. زیاتر لە پێگەیشتنێکی بەدوای یەکتردا هاتووی تاکەکان دەچوو، کە پەرەسەندن لە نێوانیاندا بەشێوەیەکی نا هۆشیارانەیە، بەبێ ڕێکخستن بەبێ بەرنامەیەکی سیاسی و تەنانەت بەبێ ئەو زانینە گشتییە پێویستە بۆ ئەنجامدانی چاکسازی کۆمەڵایەتی کە هێز و یەکترگری بە چەندین بزوتنەوەی نیشتمانی دەورە دراوە"[101].

ئەوەی کە مارلو باسی لێوەکرد ئەوەندەی کە دەلالەتە لەسەر شێواندنێکی مەبەستدار بۆ مێژووی بزوتنەوەی نیشتمانی ئێرانی ئەوەندە دەلالەت نییە لەسەر نەزانی، هەروەها هەوڵێکی بێ ئومێدانەیە بۆ ڕەتکردنەوەی ڕێکخستن لە ناوەوەی ئێران لەو کاتەدا کە بزوتنەوەی نیشتمانی سەرەتایەکی نوێ بووەوەی بەخۆوە بینی بۆ خەباتی جەماوەری ئێرانی دژی مۆنۆپۆلییە بێگانەکان و دەرەبەگایەتی و خێزانی فەرمانڕ'وا پێش شەڕی دووەمی جیهانی.

لە ئەنجامی داگیرکردنیش ئێران دابەشکرایە سەر سێ ناوچە: ناوچەی بەریتانی لە باشوور، ناوچەی ڕوسی کە زۆربەی پێنج هەرێمەکەی باکوری ئازەربیجان و غیلان و مازندەران و ئاسترئاباد و خوراسان (بە دەرواوتنی شاری مەشهەد) پێکدێت، هەرچی ناوچەی سێیەمە ئەوە داگیرنەکراوە و لە زۆربەی ناوچەی ناوەڕاست پێکدێت لەوانەش شارەکانی تاران و ئەسفەهان و مەشهەد. شتێکی سروشتی بوو کە هێزەکانی سۆڤییەتی پارێزگاری لە هێزە نیشتمانی و دیموکراتییەکان بکات لەو ناوچانەدا کە هێزەکانیان پارێزگارییان دەکرد. بۆیە ڕێکخستنە شیوعی و دیموکراتییەکان بەشێوەیەکی خێرا پەرەیان سەند. هەرچی بەریتانیایە ئەوە هەوڵیدا کە دەسەلاتی خۆی بەسەر ئێراندا درێژ بکاتەوە، لە هەموو ئاوات و ویستەکانی جەماوەر بدات کە مەبەستییان بوو لە کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانی مۆنۆپۆلی ڕزگاریان ببێت. " سیاسەتی بەریتانی لە ناوچەی داگیرکراوی بەریتانی - لەگەڵ ئەوەی لەگەڵ سیاسەتی ڕوسیش جیاوازبوو- قەرزاری بوونی کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانی، و دووبارەکردنەوەی پەیوەندییە بەرتانییەتەوەکانی پێشووبوو لەگەڵ هۆزەکانی باشوور.."[11].

سیاسەتی بەریتانی لەسەر لێدانی هەموو بزوتنەوەکانی ڕزگاریخوازی نیشتمانی لە ناوچەکە ڕاهاتبوو، و ڕێگای خۆشکرد لەبەردەم هاتنە ناوەوەی ئیستیعماری ئەمەریکی. لەئابی ١٩٤٢ بڕیاردرا کە سوپای ئەمەریکی خۆی گواستنەوەی وشکانی و ئاسمانی و دەریایی لە ڕێگای ئێرانەوە بگرێتە دەست. لەمانگی تشرینی دووەمی هەمان ساڵیش سەرکردایەتی باڵای سوپای ئەمەریکی لە کەنداوی عەرەبی کە دەورووبەری سی هەزار پیاوی بەخۆوە دەگرت ڕێکخرا.."[12]. ئەوە و چەسپاندنی دەسەلاتی دەوڵەتە ئیستیعمارییەکانی وەکو بەریتانیا و ولاتە یەکگرتووەکان لە ئێران، و بەردەوامبوونی هاتنە ناوەوەیان بە هەموو ئامرازەکانەوە بە پاساوی دژایەتی کردنی قەڵەمڕەوی نازی. سەرەڕای هەموو ئەو کارانەی کە هاوپەیمانەکان دەسەلاتی خۆیان لە ئێران پێ چەسپاند

ئەوە سیخوڕیایەتی ئەڵمانی چەکی خۆی فڕێنەدا، بەڵکو توانی چەند کەسانێك لە گەورە کەسایەتییەکانی ئێران بۆلای خۆی کێش بکات. لەساڵی ١٩٤٢ سیخوڕێ مەترسیداری ئەڵمانی (مایر) توانی هێزەکانی باشووری ئێران دژی هاوپەیمانەکان هانبدات ئەمە لەکاتێکدا کە سوپایەکانی ڕایخ لەسەر ئەوەبوون کە بگەنە قەوقاز. لەوەدا سەرکەوتووبوو کە جەنەڕاڵ فەزوڵوڵا زاهیی بۆ لای خۆی کێش بکات ئەوەی کە لە دواتردا ڕۆڵێکی گەورەی دژی دکتۆر موسەدەق گێڕا بە هاوکاریکردنی لەگەڵ ئەمەریکییەکاندا. بەڵام ئارەزووی ئەڵمانیا لە داگیرکرنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەهاتەدی لەبەرئەوەی هاوپەیمانەکان توانیان چالاکی بەکرێگیراوانی نازی لە ئێران بە بەستەلەك بگەیەنن، سوپایەکانیان لە سوریا و میسر و لیبیا و تونس لە سەرکەوتنێکەوە بۆ سەرکەوتنێکی تر دەڕۆیشتن، ئەو کارەی کە پاڵی بە ئێرانییەکانی بانگەشەکەری میحوەری کرد کە بە قوڵی بیر لە خۆیان بکەنەوە"، ئەم کارەش لە کۆتاییدا بەوە تەواو بوو کە لە ئەیلولی ١٩٤٣ ئێران بەشێوەیەکی فەرمی شەڕێ دژی ئەڵمانیا ڕاگەیاند"[١٣١].

لە هەمان ئەو کاتەی کە ململانێ لەنێوان بریتانیا و وڵات یەکگرتووەکان بۆ دەست گرتن بەسەر ئێران و بازاڕەکانی لەوپەڕیدا بوو، لەسەر دژایەتیکردن و لەناوبردنی هێزە نیشتمانییەکان پێکهاتن ئەمەش بە پاساوی هاتنە ناوەوەی شیوعی، بەم شێوەیەش وڵاتە یەکگرتووەکان بوونی سەربازی خۆی پشت ئەستوورتر کرد. "لەساڵی ١٩٤٢ هێزەکانی ئەمەریکی بۆ یارمەتیدانی گواستنەوەی تەقەمەنی جەنگی ئەمریکی لە ڕێگای ئێرانەوە بۆ ڕوسیا هاتنە ئێران و لە ساڵی ١٩٤٤ .. ژمارەیەك ڕاوێژکاری ئەمریکی لەکاتی داگیرکردن هاتنە ئێران بۆ یارمەتیدان لە دووبرە ڕێکخستنەوەی کاروباری دارایی ئێرانی و هێزەکانی ئاسایش .. هتد. گرنگترین ئەو ڕاوێژکارانەش ئای. سی. ملزیف بوو ئەوەی کە پێش ئەوە بە بیست ساڵ ڕاوێژکاری دارایی بوو لە ئێران، و ئەوەی لە ساڵی ١٩٤٢ بەهەمان شایستەییەوە گەڕایەوە ئێران، و کە لەگەڵ نێردراوەکەی دەسەڵاتێکی

جێبەجێکردنی گەورەی بەسەر کاروباری دارایی ئێران پێدرا تاوەکو ساڵی ١٩٤٤یش کاتێک کە بەهۆی کێشەیەک لەگەڵ حکومەتی ئێرانی لەگەڵ نێردەکەی وڵاتی جێهێشت"[١٤١].

هۆشیاری جەماوەری پەرەیسەند و بزوتنەوەی نیشتمانی فراوانتر و گشتگیرتر بوو و چەند رەهەندێکی نوێی بەخۆوە گرت کە خۆی لە لێدانی هەموو شێوەکانی خۆ سەپاندنی مۆنۆپۆلییانەی ئیستیعماری بینیووە. لەپێشتردا وتمان کە هاتنە ناوەوەی هێزەکانی ئەنگلۆ- سۆڤییەت لە ئابی ١٩٤١ بۆ ئێران و وازهێنانی رەزا پەهلەوی لە تەخت بۆ کورەکەی کاریگەرییەکی زۆری لەسەر گەشەکردنی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە وڵاتدا هەبوو، و ساڵەکانی شەڕ و دوای شەڕ سەرەتای پێکهێنانی پارتە نوێیەکان بوو وەکو پارتی (تودە) و پارتی ئێران. لەگەڵ کۆتایی شەڕ و کشانەوەی هاوپەیمانەکان لە ئێران شەپۆلێکی وریابوونەوەی فیکری و هۆشیاری سیاسی وڵاتی گرتەوە، ئێران لە داگیرکردن و سەرپێ شۆڕکردن و هەستکردن بە تاڵییەکانی لەلای ئێرانییەکان دەرچوو بەبێ ئەوەی هیچ بەرهەمێکی سەرکەوتن بەدی بهێنن، هستکردنیان بە رق لێبوونەوە و کینە بەرامبەر بە وڵاتە یەکگرتووەکان و بریتانیا پتر بوو، ئەو دوو دەوڵەتەی قەڵەمرەوی مۆنۆپۆلی خۆیان چەقاند بەتایبەتی بەریتانیا کە پارێزەر و خاوەنی کۆمپانیای پەترۆڵی ئەنگلۆ- ئێرتنی مۆنۆپۆلی بوو. لەدوای شەڕ ئێران ڕووبەڕووی چەندین گێروگرفتی دارایی و سیاسی بووەوە، ئەوەبوو هەڵئاوسانی دارایی هەبوو کە وڵات لەکاتی شەڕدا بەخۆیەوە بینی و کاریگەرییەکانی لە ماوەی دواتردا تا کۆتیی بەردەوام بوو، هەروەها تەرازووی بازرگانی ئێران تووشی شکستێکی دیاربوو و بەشێوەیەکی پلەپلەیی لە پتر بووندا بوو، هیوای جەماوەری ئێرانی بەرەو ئەوە دەچوو کە فەرمانڕەواییەکی دیموکراتی دابمەزرێ کە پەیوەست نەبێ بە ئیستیعمار و کۆمپانیا مۆنۆپۆلییەکانی.

لە سەرەتای ١٩٤٦، و لە دوای ئەوەی كە قەوام ئەلسەڵتەنە بووە سەرۆك وزیرانی ئێرانی، ئەو كەسەی كە بەوە ناسرابوو كە سۆز و مەیلی بۆ ئەمریكییەكان هەبوو، ئەمە پالی بە ئینگلیز نا كە ڕۆڵی سەرەكییان لە ئێراندا دەبینی بچنە پلەی دووەم و ئەمەریكییەكانی لە خۆی نزیك كردەوە. لە كۆتاییەكانی ساڵی ١٩٤٧ قەوام ئەلسەڵتەنە بە سەفیری بەریتانی ڕایگەیاند كە دەبێ جیاوكی كۆمپانیای پەترۆڵی ئەنگلۆ- ئێرانی بگۆڕدرێ، سەفیری ئەمەریكیش لە تاران داوای دووبارە تەماشاكردنەوەی كرد لە جیاوكەكان لەسەر بنەمای پێكهێنانی كۆمپانیایەكی نوێی ئەنگلۆ- ئەمریكی – ئێرانی بۆ بەكارهێنانی پەترۆڵی ئێرانی[١٥]. لە ڕۆژەكانی یەكەمی شەڕێ یەكەمی جیهانییەوە ولاتە یەككگرتووەكانی ئەمەریكا كۆششی دەكرد بۆ دەست بەسەرداگرتنی ناوچەی ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست و ئیستیغلالكردنی سامانە پترۆلییەكانی ئەوە و لیژنەیەكی تایبەتی لە كۆنگریسی بەسەرۆكایەتی هاری ترومان ئەم پێشنیارانەی خوارەوەی چەسپاند:

- ڕێگا بە كۆمپانیا تایبەتییەكانی پترۆڵ بدرێ كە چالاكییەكانی خۆی لە دەرەوەی ولاتە یەككگرتووەكانی ئەمەریكا فراوان بكات.
- ولاتە یەككگرتووەكانی ئەمەریكا پشتگیرییەكی دیبلۆماسی تەواوی پێشكەش بكات، وەكو ئەو پشتگیرییەی كە حكومەتی ئینگلیزی پێشكەش بە كۆمپانیاكانی دەكات.
- حكومەتی ولاتە یەككگرتووەكانی ئەمریكا داهات پەترۆلی بەدەست بهێنێت بەوەی كە داوا لە هاوپەیمانەكانی بكات كە واز لە هەندێ داهاتی پەترۆلی بەنرخ بهێنن بۆ ولاتە یەككگرتووەكان لە ڕۆژانی شەڕی دووەمی جیهانی بەم هاوپەیمانانەی بەخشی.
- فراوانبوون لە بەشداریكردن لە كردەوەكان و بەڕێوەبردنی سەرچاو پترۆلییە بەكارهاتووەكان لەلایەن كۆمپانیا تایبەتە ئەمریكییەكان.

سەرۆكی ئەمریكیش لە نیسانی ساڵی ١٩٤٧ ئەوەی ڕاگەیاندبوو كە سیاسەتی ئەمریكا بۆ جلەوكردنی شیوعییەت، بەرگریكردن لە نەتەوە بچووكەكان دژی دوژمنكاری

و هاتنە ناوەوەی شیوعی بەخۆوە دەگرێت. پەیمانیشی بە یۆنان و تورکیادا کە یارمەتی ئابووری و سەربازییان پێبدا بۆ یارمەتیدانیان لە دژایەتیکردنی فشاری شیوعی ئەوەش روون بوو، کە ولاتە یەکگرتووەکان ئەوەی لە ئێران دەویست کە دژی ئەم فشارە بوەستێت، ئەمەش بەرامبەر بە پێشکەشکردنی یارمەتییەکی هاوشێوە[16].

بەم شێوەیەش لە شوباتی ساڵی ١٩٤٨ ڕێکەوتننامەیەك لەنێوان ئێران و ولایەتە یەکگرتووەکان مۆرکرا ئەوەی بەخۆوە گرت کە ئێران هەڵبستێ بە کڕینی چەك و تەقەمەنی سەربازی بەبەهای دە ملیۆن دۆلار لە ولایەتە یەکگرتووەکان، و ماوەی خزمەتکردنی نێردە سەربازی و پۆلیسییەکانی ئەمریکی لە ئێران تاکو ساڵی ١٩٤٩ درێژکردەوە، لە ئایاری ساڵی ١٩٤٨ وەزارەتی دەرەوەی ئەمریکی پێشنیارێکی خستە بەردەم کۆنگرێس کە بڕی (٦٠) ملیۆن دۆلار بۆ کڕینی چەك و پێشکەشکردنی بە ئێران تەرخان بکات..!! بەرامبەر بەو هێرشە ئیستیعمارییە توندەش گەلی ئێرانی ڕاپەڕی لە پێناو لەناوبردنی دەسەلاتی بێگانە بە هەموو شێوەکانیەوە، بزوتنەوەی دژایەتیکدنی ئیستیعماری ئەمریکیش گوڕوتینێکی جەماوەری فراوانی بەخۆوە گرت، وای لێهات کە خەباتکردن لەپێناو لەناوبردنی کۆمپانیای پترۆڵی ئەنگلۆ- ئێرانی لە ئەرکە بەپەلەکان بوو لەبەردەم گەلی ئێراندا. ئەم ماوەیە لەکاتی شەڕی دووەمی جیهانی و دواتریش سیمای پێگەیشتنێکی خێرای سیاسی و خۆپیشاندانی دژ بە ئیستیعمار و کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانی، و مانگرتنی کرێکاران کە لە عبادان و ئاغاجاری و کرمانشاه بڵاوبووەوەی هەبوو.

لە نیسانی ١٩٤٦ حکومەتی ئێرانی نێردەیەکی ناردە عەرەبستان بۆ وردبوونەوە لە چالاکی کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانی، لەدوای تەواوبوونی وردبوونەوەش حکومەت داوای لە کۆمپانیاکە کرد دووبارە سەیری حساباتی دارایی ئاڵوگۆڕکراو بکات، ئەو گفتوگۆیانەش دەستیان پێکرد کە بە هیچ ئەنجامێك نەگەیشت، لە تەموزی ساڵی ١٩٤٧

گفتوگۆیەکان نوێ بوونەوە ئەمەش کاتێک بوو کە حکومەتی ئێرانی ژمارەی بەکارهێنراوەکانی بێگانەی لە کۆمپانیاکە ووروژاند. لە ناوەڕاستی ساڵی ١٩٤٨ ئەو حکومەتە ئێرانییەی کە عەبدولحوسەین هاجەر سەرکردایەتی دەکرد بیرخەرەوەیەکی پێشکەش بە کۆمپانیاکە کرد، ئەو بیرخەرەوەیە لەدواییدا بە "لائحەی تاوانباران" ناونرا.

لە ٢٢ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٧ پەرلەمانی ئێرانی (ئەنجومەن) یاسایەکی پترۆڵی چەسپاند کە پەرەگرافی (د)ی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ دژی بەرژەوەندییەکانی کۆمپانیاکە ئاراستە کرابوو، ئەوەبوو تیایدا هاتبوو: "حکومەت لە هەموو ئەو بارودۆخانەدا کە مافەکانی گەلی ئێرانی لە سامانی وڵاتەکەی زیانمەند دەبێ (لە ژێر زەوی و لەسەرەوەی) بەتایبەتی مافەکانی لە ناوچەکانی باشووردا، ئەوە حکومەت لەسەریەتی کە بچێتە گفتوگۆکردن و ئەو ڕێوشوێنانەی گرتەبەر کە بۆ گەڕاندنەوەی مافە نیشتمانییەکان پێویستن، و ئەنجومەنیش بە کارەکانی ئاگادار بکات. وەزیری داراییش هاجەر کە بە پەیوەندییەکانی بە ئەمریکییەکان ناسراو بوو لە بیرخەرەوەکانی بۆ حکومەت ئاماژەی کرد بە دوو ڕێگا بۆ هەموارکردنی جیاوکەکە کە بریتی بوون لە: یاخود ڕێکەوتن لەگەڵ کۆمپانیایاکە بۆ پترکردنی ئەو داتهاتانەی دەیدات بە ئێران (وەکو ئەوەی کە لە فەنزوێلا ڕوویدا) یاخود خۆماڵیکردنی پیشەسازی پەترۆڵ (وەکو ئەوەی لە مەکسیك ڕوویدا).

لە ماوەی ساڵی ١٩٤٨ ڕێکخراوە سیاسیەکان و کەسایەتییە نیشتمانییەکان سەندیکا یەکگرتووەکان و ڕێکخراوە دیموکراتییەکانی تر خەباتێکی فراوانیان دژی کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانی بەرپا کرد، ئەوە و بزوتنەوەی نیشتمانی خەباتە خۆگرییەکەی سەروتر کردبوو لەو کاتەو کە لەساڵی ١٩٤١ ڕەزا شا دەستی لە تەخت هەڵگرتبوو، لەبەشی دووەم خۆمان لەو بابەتە دەدەین، بۆیەش و بەمەبەستی خنکاندنی

بزوتنـەوەی نیـشتمانی لـە ٤ی شـوباتی ١٩٤٩ هـەوڵێکی تورەکەرانـە بـۆ کوشـتنی شـا ڕێکخرا، ئەمەش لەلایەن حکومەتەوە ئیستیغلال کرا. ئەوەبوو بارودۆخی نـا ئاسـایی لـە تاران و شـارەکانی تـر ڕاگەیانـدرا، لەگـەڵ ڕێگـەگرتن لـە پـارتی تـودە، و ڕێگـەگرتن لـە دەرچوونی هەموو ڕۆژنامە و گۆڤارە دیموکراتییەکان[١٧].

بەم شێوەیەش بارودۆخەکە لوا بۆ حکومەتی ئێرانی و لـە حەڤـدەی تـەموزی سـاڵی ١٩٤٩ ئەو شتەی واژۆکرد کە بە (ڕێکەتننامەی تەواوکەری) ناونرا، لـە کۆتاییـەکانی ئـەو ساڵەشدا ڕای گشتی لە ئێران جێگیربووبوو کە ڕێککەوتننامـەی بـە پاشـکۆ کـراو بـەهیچ شێوەیەك بەس نیە بۆ ڕایزکردنی داواکارییە ئێرانییەکان، و دکتۆر عـاتف سلێمان دەڵـێ "لەکاتی هەڵبژاردنەکانی ١٩٤٩ پارتی دکتۆر موسەدەق (ئەو پارتە بە بەرەی نیـشتمانی ناونرا) هەشت کورسی لـە کۆی ١٩٣٦ کورسـی ئەنجومـەنی نوێنـەرانی ئێـران بەدەسـت هێنا. کەچی ڕێکخستنی ئەو پارتە و هەڵوێستی وەکو پارتێکی دژی دەسەڵاتی بێگانە چ دەسەڵاتی سیاسی یان ئـابووری وای لێکـرد کـە بـەرەوڕووی بەپیلـەوە هـاتنێکی میللـی گەورە ببێتەوە، کە وایلێکرد سیاسەتی پترۆڵـی وڵات ئاراستە بکـات، و ڕێگـا بگرێـت لـە هەر هەولێك بۆ واژۆکردنی ڕێکەوتننامە بە پاشکۆکراوەکە لە ماوەی هەردوو ساڵی ١٩٤٩ و ١٩٥٠"[١٨]، لەکاتێکـدا -لـە ڕاسـتی دا- هەڵبژاردنـەکان لـە سـاڵی ١٩٥٠ نـەك ١٩٤٩ ئەنجامـدرابوو، هـەروەها دکتـۆر عـاتف سـلێمان ووتـی "دانیـشتوانی تـاران لـە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٥٠ دەنگییـان بـۆ ئەنجومـەنی شـازادە دا ئەمـە سـەرەڕای ئـەو تۆقاندنە پۆلیسییە ناشیرینەی لە وڵاتدا باوبوو، بەشێوەیەکی جـەماوەری دەنگییـان بـۆ پـاڵێوراوانی (بـەرەی نیـشتمانی) دا ئـەوەی کـە لـە هەڵبژاردنـەکانی سـاڵی (١٩٤٢)ەوە بەسەرۆکایەتی دکتـۆر موسـەدەق و لەکەسـایەتی نیـشتمانی بـۆرژوازی دژی کۆمپانیـای پترۆڵـی ئـەنگلۆ- ئێرانـی، پێکهـاتبوو، و ئـەم هەڵوێـستەی (بـەرەی نیـشتمانی) پشتگیریکردنی گەلی مـسۆگەر کردبـوو"[١٩]، وەکـو ئـەوەی دامەزرانـدنی پـارتی تـودە لـە

ساڵی ١٩٤١ کە تاکە پارت بوو فراوانترین کەرتە جەماوەرییەکانی لە کرێکاران و جوتیاران و قوتابیان و ڕۆشنبیران بۆ خۆی ڕاکێشا. ئەمەش وایکرد کە هۆشیارییەکی سیاسی دژی بەرژەوەندییە بێگانەکان بەگشتی و دژی کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانی بەشێوەیەکی تایبەتی پەرەپێبدا. لەبەشێکی تایبەتی باس لە خەتی پارتی تودە پارتە سیاسیەکانی تر دەکەین. گەلانی ئێران بەسەرکردایەتی پارتی تودە و بەرەی نیشتمانی کە موەدەق سەرکردایەتی دەکات خەباتیان کرد دژی (ڕێککەتننامەی تەواوکەری) ئەوە و لە هەردوو ساڵی ١٩٥٠ و ١٩٥١ خەباتی جەماوەری گەلاڵە بوو نەك هەر تەنها دژی (ڕێکەوتننامەی تەواوکەری) بەڵکو لەپێناو خۆماڵیکردنی پیشەسازی پترۆڵ و ڕزگارکردنی وڵات لە کۆنترۆڵکردنی ناشیرینی بێگانە. لە ئەنجامی فشاری میللیش عەلی مەنسوری سەرۆك وەزیران لەوە سەرکەوتوو نەبوو کە ڕەزامەندی ئەنجومەن بەدەست بهێنێت بۆ وازۆکرن لەسەر ڕێکەوتننامە پاشکۆکراوەکە یان ناچارکردنی کۆمپانیاکە لەسەر گفتوگۆکردن لەسەر بنەمای نیوەکردنی قازانجەکان. جەنەڕاڵ عەلی ڕازماران لەدوای ئەوە بوو سەرۆکی حکومەت ئەوەی کە زانی ناتوانێ ئەنجومەنەکە والێبکات کە ڕێکەوتننامەکە واژۆ بکات ئەگەر کۆمپانیاکە بەکردنەوەی دەرگای گفتوگۆکردن ڕازینەکات، کەچی ڕەتکردنەوەی ئەم داوایە لەلایەن کۆمپانیاکە پاڵی بە جەنەڕاڵ ڕازمارا نا کە ڕێکەوتننامەکە پێشکەش بە ئەنجومەن بکات بۆ واژۆکردنی، و خرایە بەردەم لیژنەی کاروباری پترۆڵ لە ئەنجومەن بۆ لێکۆڵینەوەی، ئەوە و محەمەد موسەدەق سەرۆکی ئەم لیژنەیە بوو. لەکانونی ١٩٥٠ لیژنەکە ڕاپۆرتی خۆی دەرکرد تیایدا وەسیەتی کردبوو کە ڕێکەوتننامە پاشکۆکراوەکە ڕەت بکرێتەوە لەبەرئەوەی ماف و بەرژەوەندییە مەشروعەکانی گەلی ئێرانی بەدی ناهێنێت. لەژێر فشاری بزوتنەوە فراوانەکەی دژ بە ئیستیعمار، کە سەرجەم وڵاتی گرتەوە، لە یازدەی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥١ ئەنجومەنەکە فەرمانێکی یاسایی پەسەند کرد کە تیایدا هاتبوو "ئەنجومەن

جەخت دەکاتەوە لەسەر راپۆرتی لیژنەکە کە ئاماژەی بەوە کردبوو کە رێکەوتننامەی تەواوکەری مافەکانی ئێران بە گوێرەی پێویست و وەکو ئەوەی لە یاسای تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٧ چەسپا، بەخۆوە ناگرێت. و ئەنجومەنەکە ئەوەی بە لیژنەکە سپاردبوو کە لەماوەی دوومانگدا راپۆرتێك ئامادە بکات و پێشنیارەکانی تیایدا بخاتە روو سەبارەت بە رێوشوێن، و کارە پێویستەکان، بۆ چەسپاندنیشی بیخاتە بەردەم ئەنجومەن".

لەو کاتەشدا کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانی دژە هێرشێکی دارایی کرد و تەشقەرە پێکردنی سەربازی ئەنجامدا بە ناردنی کەشتی جەنگی بەریتانی بۆ کەنداوی عەرەبی، حکومەتی بەریتانیش لەلایەن خۆیەوە رایگەیاند کە ناتوانێ هەڵوێستێکی بێ خەمانە بەرامبەر بە بەرژەوەندییەکانی لە ئێران بنوێنێت و ئەوەی دواییان مافی نیە کە جیاووکی ساڵی ١٩٣٣ هەڵبوەشێنێتەوە، هەواڵ گەیشتە تاران سەبارەت بە واژۆکردنی رێکەوتننامەکە لەنێوان مەملەکەتی عەرەبی سعودی و کۆمپانیای ئارامکۆی ئەمریکی لە سی کانونی یەکەمی ١٩٥٠ کە تیایدا بنەمای نیوەکردنی قازانجەکان لەنێوان حکومەت و کۆمپانیاکە هاتبوو.

بەرامبەر بەو دەستدرێژییە ئیستیعمارییانەی دژی گەلانی ئێران و مافە شەرعییەکانی، تورەیی و بێزاری خەڵك پتر بوو کاتێك کە کۆمپانیاکەش زانی کە ئەنجومەنەکە بڕیارێك وەردەگرێ کە لە بەرژەوەندیدا نەبێ لە دەی شوباتی ساڵی ١٩٥١ شتێکی خستە بەردەم حکومەت بە کردنەوەی دەرگای گفتوگۆکردن لەسەر بنەمای نیوەکردنی قازانجەکان، بەڵام کاتەکە درەنگ بوو، لە نۆزدەی هەمان شوباتدا، موسەدەق پرۆژەی بڕیارێکی خۆماڵیکردنی پیشەسازی پترۆڵی ئێرانی پێشکەش بە لیژنەی پترۆڵ لە ئەنجومەن کرد، لە هەمان کاتیشدا پارتی بەرەی نیشتمانی کە موسەدەق و پارتی تودە و کەسایەتییە نیشتمانییەکان و تەنانەت ئاینییەکانیش

سەرکردیەتییان دەکرد بەکارێکی فراوان هەڵستان بۆ ڕوونکردنەوەی کردەوەی خۆماڵیکردن و کاریگەرییە باشەکانی "لەم ماوەیەدا بەدیارکەوت کە سەرکردە ئاینییەکان لە ئێران بەوپەڕی گەرمییەوە پشتگیری لە بیرۆکەی خۆماڵیکردن دەکەن.لە بیست و هەشتی کانونی دووەمی (١٩٥١)ەوە بەدیارکەوت کە حەوت لە گەورە سەرکردە ئاینییەکان پشتگیرییان لە ئایەتوڵلا کاشانیان کردبوو لە ڕاگەیاندنەکەی: "کە ئەرکی ئاینی هەموو موسوڵمانێکی ئێرانی لە پاڵپشت کردنی بزوتنەوەی خۆماڵیکردن و یارمەتیدانی بەدیهێنانی خەونی گەلە"[٢٠]. ئەوە و ئەم ڕاگەیاندنە بەشێوەیەکی تایبەتی کاریگەری بەسەر جەماوەری جوتیاران هەبوو، ئەمەش بە لەبەرچاوگرتنی ئەو دواکەوتوویە ڕۆشنبیرییەی لەناویاندا باوبوو.

لە پازدەی ئازاری ١٩٥١ ئەنجومەنەکە بڕیاری خۆماڵیکردنی پیشەسازی پەترۆڵیدا. ئەوە و جەنەراڵ ڕأزمارا لەبەر هەڵوێستی دوژمنکارانەی لە خۆماڵیکردن لەسەر دەستی یەکێك لە کۆمەڵەی برایان کوژرا، حوسەین عەللا لەجێگای ئەو بوو بە سەرۆك وەزیران، بەڵام نەیتوانی هاوکاریکردنی ئەنجومەنەکە بەدەست بهێنێت، و لە بیست و حەوتی نیسانی ساڵیّ ١٩٥١ دەست لەکارکێشانەوەی خۆی پێشکەش کرد، لە ٢٩ی هەمان مانگ و ساڵیش دکتۆر موسەدەق سەرکردەی (بەرەی نیشتمانی) بە سەرۆکی وەزیران دانرا.

خۆماڵیکردنی پیشەسازی پترۆڵی ئێرانی لەماوەی ١٥ی ئاداری ١٩٥١ تاکو نۆزدەی ئابی ساڵی ١٩٥٣ بەچەندین قۆناغ تێپەڕی:

یەکەم: لە بیست و هەشتی ئایاری ساڵی ١٩٥١ دکتۆر موسەدەق لە لێدوانێکی ڕۆژنامەنووسی بۆچوونی حکومەتی شرۆڤە کرد بە ڕەتکردنەوەی ئەوەی کە بابەتەکە بخرێتە بەردەم دادگاییکردن —بەپێی داواکردنی کۆمپانیاکە— و باسی ئەوەی کرد کە ئێران بەگوێرەی مافەکانی سەروەری میللەتی ئێرانی پیشەسازییە پترۆڵییەکانی خۆی خۆماڵیکرد، و هیچ ڕێکەوتننامەیەکیش ناتوانیّ ئەم مافانە لەگەل بسەنێتەوە؛

لێدوانەکەشی بەوە کۆتایی پێهێنا کە "بەکورتی ئەو حکومەت کاتێک بەگوێرەی مافەکانی لە سەروەری بەکارێك هەڵدەستێت و دەبێتە هۆی زیان بۆ کۆمپانیایەکی تایبەتی، ئەوا تاکە چارەسەر کە دەکرێت کۆمپانیاکە داوای بکات بریتی یە لە داواکردنی قەرەبووکردنەوە لە حکومەت. ئەم قەرەبوو کردنەوەیەش لە یاسای خۆماڵیکردندا هاتووە. هەرچی ڕێکەوتننامەی ١٩٣٣ ئەوا جێگای مشتومڕکردن نیە لەسەری و جێگای ئەوە نیە کە بە هیچ شێوەیەك ناوی بهێنرێت"[٢١]. لە بیست و شەشی ئایار حکومەتی بریتانی دۆزەکەی بردە بەردەم دادگای نێو دەوڵەتی لە لاهای، حکومەتی ئێرانیش بە دادگای نێو دەوڵەتی ڕاگەیاند کە داننانێت بە پسپۆرییەتی لە ڕوانینە کێشەیەك لەنێوان ئەو حکومەتە و کۆمپانیای ئەنگلۆ-ئێرانی، لەبەرئەوەی کاتێك کە دەوڵەت سەروەری خۆی پیادە دەکات ئەوە نابێتە سەرچاوەیەك بۆ شکاتکردن، و لەبەرئەوە گرفتەکەش لەنێوان دوو دەوڵەتدا نیە، بەڵکو گرفتێکی خۆجێیەتییە لەنێوان دەسەلاتێکی خاوەن سەروەری و کۆمپانیایەکی تایبەت کە دەکەوێتە ژێر باری دادگای خۆجێیەتی ئێرانی و دادگای نێو دەوڵەتی مافی سەیرکردنی نیە. بەم شێوەیەش هەوڵەکە سەرنەکەوت.

دووەم : دوای دەستهەڵگرتنی حکومەت بەریتانیا و بابەتی گفتوگۆکردنی خستە ڕوو، حکومەتی ئێرانی ئامادەیی خۆی بۆ ئەمە دەبڕی، و لە چواردەی حوزەیرانی ساڵی ١٩٥١ گفتوگۆکردنەکان دەستیان پێکرد، بە لەبەرچاوگرتنی هەوڵەکانی شاندی بریتانی کە هەوڵیدا دۆزی خۆماڵیکردنی نەوتی ئێرانی لەناو ببات، ئەوە دوای نیو کاتژمێر لەسەر ڕاگۆڕینەوە شاندی ئێرانی پێشنیارەکان بریتانی ڕەت کردەوە، دوای ئەوەش دکتۆر موسەدەق ئەم لێدوانەی بۆ ئەنجومەنی نوێنەراندا: "ئەو پێشنیارانەمان ڕەتکردەوە لەبەرئەوەی لەگەڵ یاساکانی خۆماڵیکردنی پترۆڵ دژ بەیەك بوون". لەبەر سووربوونی حکومەتی ئێرانیش لەسەر هەڵوێستی خۆی بارهەڵگرەکان لەوە وەستان کە لە عەبادانەوە پترۆڵ باربکەن.

سـێیەم: ڕاوەسـتانی بـارکردنی پترۆڵـی ئێرانـی فەرمانبـەرە بریتانییـەکان کـە لەکۆمپانیا کاریان دەکرد خوڕەم شەهریان جێهێشت. سەرۆکی ئەمریکی مسـتەر ترومـان هاتە ناو مەسـەلەکە و نێـردراوی خـۆی ئـەفریل هارمـانی نـاردە تـاران بـۆ گفتوگۆکردن لەسەر ئەو ئەو گێروگرفتە، ئـەوە ودکتـۆر موسـەدەق لەسـەر پێـشنیازکردنی ڕازی بـوو، کەچی جاماوەری ئێرانـی خۆپیـشاندانی بـە هـات و هـاواری نـاڕازیبوونی بەسـەرۆکایەتی پـارتی تـودەی دژ بـە ئیـستیعمارییەکانی ئـەنگلۆ- ئـەمریکی، ڕێکخـست. ئـەم خۆپیشاندانەش بووە مایەی پێکدادانی خوێناوی ئەویش مایەی کوشـتن و برینـدارکردنی هەندێك لەوان، هەر لەو کاتەدا حکومەتی ئێرانی فەرمانی دەرکرد بە گرتنی شیوعییەکان و ئەو ڕۆژنامانەی دەست بەسەردا گرت کە بە زمانی ئەوان دەردەچوون. ئەم هەنگاوەش ڕێگـای خۆشـکردبوو بـۆ هێـزە کۆنـە پارێزەکـان بۆئـەوەی هێـزە نیـشتمانی و پێشکەوتنخوازەکان پەرت و بلاو بکەنەوە. وتوێژ لـەنێوان هاریمـان و حکومـەتی ئێرانـی دەستی پێکرد. حکومەتی ئێرانی پێشنیارێکی بۆ گفتوگۆ لەسەر کردن پێشکەش کـرد و ئـەو بنەمایانەشـی دانـا، کـە حکومـەتی بریتـانی لەسـەری ڕازیبـوو، شـاندی بریتـانیش پێـشنیارە ئێرانییـەکانی ڕەت کـردەوە کـە تـەنها دووبارەکردنـەوەی پێـشنیارەکانی پێشووتر بوو. گفتوگۆکردنەکەش بە گەڕاندنەوەی شاندی بریتانی بـۆ وڵاتەکـەی کۆتـایی هات، و بریتانیاش دەستی کـرد بـە تەشـقەلە پێکردنـە سـەربازییەکانی، ئـەوەبوو چـەند یەکەیەکی لە سوپا و دەریاوانی و هێزی ئاسمانی بریتـانی لـە ڕۆژهـەڵاتی دەریـای سـپی ناوەڕاست و کەنداوی عەرەبی جوڵاندەوە بۆئەوەی ئەگەر فەرمانی بۆ دەرچوو ئامادەبێـ بۆ دەست تێوەردانی کاروباری ئێران. لەکاتی گوێبیستبوونی ئەم هەواڵانەش حکومـەتی ئێرانی فەرمانەکانیخۆی دەرکرد بە وێرانکردنی دام و دەزگا پترۆڵییەکانی لەکاتێکدا کـە هەر هێزێکی بێگانە هەوڵبدات لە خاکی نیشتمان دابەزێ.

چوارەم: لە بیست و هەشتی ئەیلولی ساڵی ١٩٥١ حکومەتی بریتانی داوای بەستنی ئەنجومەنی ئاسایشی کرد بۆ سەیرکردنە کێشەکەی لەگەڵ ئێران بە هەنجەتی ئەوەی کە ئەو کێشەیە ئاشتی و ئاسایشی نێو دەوڵەتی ئیستیعماری تووشی مەترسی دەکات، لەم ڕووەشەوە دەچێتە پسپۆڕییەتی ئەنجومەنەوە. لە یەکی تشرینی یەکەم تاوتوێکردنەکان لەبەردەم ئەنجومەنی ئاسایش دەستی پێکرد و دەرکەوت کە ناکۆکییەکی گەورە لەنێوان ئەندامەکان هەیە سەبارەت بەوەی کە ئایا ئەو کێشەیە لە بنەڕەتەوە لە چوارچێوەی پسپۆڕییەتی خۆجێیەتی ئێراندایە، و سەبارەت بەوەی کە ئەگەر ئەو کێشەیە بە هەڕەشەیەك دادەنرێ بۆ ئاشتی جیهانی. لەدواییشدا ئەنجومەن بە زۆرینەی دەنگەکان، بڕیاری دواخستنی ڕوانینی کێشەکەیدا تاکو دادگای دادی نێودەوڵەتی باس لە بابەتەکە دەکات.

پێنجەم: لە بیست و دووی تەموزی ساڵی ١٩٥٢ دادگای دادی نێو دەوڵەتی بڕیاری خۆی دەرکرد تیایدا داواکاری بریتانی ڕەت کردەوە و پشتگیری گازاندەکردنی ئێرانی کرد لەسەر ئەو بنەمایەی کە کێشەکە کێشەیەکی نێو دەوڵەتی نییە لەوەی کە بچێتە دادگای نێودەوڵەتی بەڵکو لە ڕاستیدا کێشەیەکە لە نێوان دەوڵەتێکی خاوەن سەروەری کە (ئێرانە) و کۆمپانیایەکی تایبەت کە (کۆمپانیای ئەنگلۆ- ئێرانییە)، بەمەش کێشەیەکی خۆجێیەتییە دەچێتە پسپۆڕییەتی خۆجێیەتی دەوڵەتی ئێرانی. ئەم بڕیارەش شکستێکی گەورەبوو بۆ بریتانیا، و سەرکەوتنێکی یاسایی گەورەش بوو بۆ بۆچوونی ئێرانی کە لە بەرزترین لایەنی قەزایی نێودەوڵەتی دەرچوو بوو. هەروەها لە تێڕوانینی یاسای گشتی نێودەوڵەتی ئەم یاسایە گرنگیەکی گەورەی هەبوو، ئەوەبوو جەختی لەسەر بنەمایەکی گرنگ کردەوە لە بنەماکانی ئەو یاسایە ئەویش ئەوەیە "کە هەڵسانی دەوڵەتێك بە خۆماڵیکردنی موڵکییەتە بێگانەکان لە دەوڵەتەکەدا مەسەلەیەکی ناوخۆییە، ئەمەش ئەوەی بەدوادا دێت بڕیاری مافی هەموو دەوڵەتێك بدرێ لەوەی کە

موڵکە بێگانەکان خۆماڵی بکات وئەم هەڵوێستەش بە سەرپێچیکردنی یاسای نێو دەوڵەتی داناندرێ".

هۆیەکانی سەرنەکەوتنی خۆماڵیکردنەکە :

سەرنەکەوتنی خۆماڵیکردنی پیشەسازی پترۆڵی ئێرانی بۆ هۆی سیاسی و ئابووری دەگەڕێتەوە، ئەوەبوو ئێران هەوڵیدا دووبارە پیشەسازی پترۆڵ لەسەر بنەمای پیشەسازی نیشتمانی ڕێکبخاتەوە، بەدیارکەوت کە ئەمە کارێکی قورس نیە، ئەوەبوو دەکرا بە هاوکاریکردن لەگەڵ هەندێ لە هونەرییەکانی بێگانە کردەوەکانی بەرهەمهێنان و پاڵاوتن بۆ سەردەمی پێشویان بگەڕێندرێتەوە، بەڵکو هەندێ شارەزای بێگانە وایان دانابوو کە کۆمپانیای پەترۆڵی نیشتمانی ئێرانی دەتونێ بە هاوکاریکردن لەلایەن هونەرییەکانی بێگانەوە، پاڵاوگەی عبادان لە چوارچێوەی شەش یەك بۆ سێ یەکی خۆی کارپێبکات.

دکتۆر موسەدەق سەرکردەی (بەرەی نیشتمانی) بوو کە کەسایەتی بۆرجوزی و نەتەوایەتی و نوێنەری ڕۆشنبیرانی بەخۆوە دەگرت کە وایان دەبینی لەناوبردنی کۆمپانیای پەترۆڵی ئەنگلۆ- ئێرانی ئەو ئامرازەیە کە وادەکات بەسەر ئەو تەنگژە ئابووری و داراییەدا زال ببن کە لە وڵاتدا باوبوو، بەڕووی "مەترسی شیوعی" بوەستنەوە، بۆیە ئامانجی سەرەکی لە بەرنامەی حکومەتی موسەدەق بەدیهێنانی یاسای خۆماڵیکردنی پترۆڵ بوو. هەمووش دەزانن کە لێدانی کۆمپانیا مۆنۆپۆلییەکانی نوێنەری ئیستیعمار دژەهێرشی لەلایەن ئیستیعمارەوە بە هەموو ئەو ئامرازانەی کە دەتوانێ بەکاریبهێنێت، بەدوادا دیت. پێویست بوو کە پارتی تودە و پارتی بەرەی نیشتمانی لەپاڵ یەکتریدا هاوکاری یەك بکەن نەك هەر دژی ئیستیعمار و کۆمپانیاکانی لەو ماوەیەدا، بەڵکو لەپێناو گۆڕینی ژێرخانی ئابووری کۆمەڵگا، و ئەنجامدانی گۆڕینی ئابووری بنەڕەتی.

پارتی تودە پێشنیاری ئەوەی کرد بۆ دکتۆر موسەدەق کە بەکاری هاوبەش هەڵبستن دژی ئیستیعمارییەکان، دکتۆر موسەدەق بەمە رازینەبوو، ئەمەش سروشتی بۆرژوازییەت بوو، کە لە پارتی (بەرەی نیشتمانی)دا خۆی بینییەوە، ئەوەبوو لەلایەك هەوڵی رزگارکردنی ئێرانی لە کۆنترۆلکردنی بێگانە و بەدیهێنانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابووری دەدا. و لەلایەکی تریش پارێزگاری کیانی ئابووری بۆرژوازی دەکرد. رووداوەکان جەختیان لەسەر ئەوە کردەوە کە بۆرژوازییەتی نیشتمانی لە ئێران بە توندی خەباتی کردووە دژی ئیستیعمار و لەو کاتەوەی کە بەرژەوەندییەکانیان رووبەرووی یەکتر بوونەتەوە، بەڵام کاتێك بەرژەوەندییەکانی دژ بە بەرژەوەندییەکانی جەماوەری بێ دژی دەوەستێتەوە. بزوتنەوەی نیشتمانی ئێرانی یارمەتی بۆرژوازییەتی نیشتمانیدا لەپێناو بەدیهێنانی سەرکەوتنی مەزن لە خەبات کردن دژی ئینگلیز، بەڵام ئەم بۆرژوازییەتە هەوڵیدەدا پەنا ببانتە بەر ئەمریکییەکان، کاتێك کە چوارچێوەی بزوتنەوەی میللی فراوان بوو، هەر بۆ نموونەش کاتێك هاریمان لە پازدەی تەموزی ۱۹۵۱ گەیشتە تاران رووبەرووی خۆپیشاندانی توندی دژ بە ئیستیعمارییە ئەنگلۆ-ئەمریکییەکان بووەوە، لە ئەنجامی ئەمەش حکومەت هەڵستا بە گرتنی شیوعییەکان و دەست بەسەرداگرتنی رۆژنامەکانیان کاتێك کە دکتۆر موسەدەق بە داوایەکی سەرۆکی ئەمریکی ترۆمان بۆ سەردانیکردنی واشنتۆن رازیبوو، وتوێژی هاوبەشی ئەنجامدا کە سێ هەفتە بەردەوام بوو، موسەدەق داوایەکی پێشکەشکرد بۆ وەرگرتنی قەرزێکی ئەمریکی، و بەرپرسە ئەمریکییەکانیش رایانگەیاند کە بەوپەری گرنگییەوە سەیری داوایەکە دەکەن، چەند هەزار گەنجێك خۆپیشاندانێکیان ئەنجامدا کە پارتی تودە سەرکردایەتی کرد لە شەشی کانونی هەمان ساڵ وەکو ناڕەزایی دەربرینێك بەرامبەر بە نزیکبوونەوە لەگەڵ ئەمریکادا لە شەقامەکنی تاراندا بەڕێوەچوو.

خۆپیشاندەران لەگەڵ پۆلیس و لایەنگرانی موسەدەق و ئەندمانی پارتەکەی (پارتی بەرەی نیشتمانی) بەیەکیاندادا و ئەم پەشێوییە پێنج ڕۆژی خایاند، بووە مایەی کوشتنی پێنج کەس و برینداربوونی زیاتر لە دوو کەس، دەشبوایە کە هێزە نیشتمانی و پێشکەوتنخوازییەکان لەبەرەیەکی فراوان دژی پیلانگێڕانی ئیستیعماری یەك بگرن - سەرەڕای چەندین هەوڵ لەلایەن ڕێکخراوە دیموکراتییەکان بۆ یەکخستنی هێزە پێشکەوتنخوازەکان لە وڵاتدا، ئەوە حکومەتی موسەدەق بە پیلییەوە نەهات لەترسی ئەوەی بە شیوعییەت تۆمەتبار بکرێت. بەم شێوەیەش بۆرژوازییەتی نیشتمانی هەلی ڕەخساند بۆ لەناوبردنی خۆی.

هەرچی هۆیەکانی ئابووری سەرنەکەوتنی خۆماڵیکردنی پترۆڵی ئێرانییە لەمانەدا کورت دەکرێنەوە:

- تاکو کۆتایی ساڵی ١٩٥١ بارودۆخی ئابووری و دارایی وڵات مایەی دڵەڕاوکێ نەبوو، بۆ مسۆگەرکردنی پارەی پێویستیش بۆ کاروبارە گشتییەکان و کردنەوەی بواری کار بۆ بێکاران دکتۆر موسەدەق ڕووی کردە گەل و داوای لێکرد کە بەبەهای دوو بلیۆن لەریالی ئێرانی کۆمپیالەی گشتی پڕبکەنەوە.
- لە بیست و یەکی کانونی دووەمی ساڵی ١٩٥٢ ڕاگەیەندرا کە وڵاتە یەکگرتووەکان ڕازیبووە لەسەر ئەوەی کە یارمەتییەك بەبەهای ٢٣,٤ ملیۆن دۆلار بۆ ساڵی ١٩٥٢ بە ئێران بدات. بەدەستهێنانی ئەم یارمەتییەش لەم جۆرە بارودۆخەدا وەکو سەرکەوتنێکی ڕاستەقینە وابوو بۆ موسەدەق، هەروەها بەخشینی ئەم یارمەتییە ئەوەی پیشاندا کە وڵاتە یەکگرتووەکان لەو کاتەدا بەتەواوی ڕێکنەبوو لەگەڵ بریتانیا لە سیاسەتەکەی کە ئامانجی هەبوو هەموو شتێك بکات کە دەتوانی لەپێناو گەیشتن بە ڕوخاندنی حکومەتی موسەدەق.

- بێ لایەنی ئەمریکی هەر زوو گۆڕا بۆ پشتگیری بریتانیا و فشار خستنە سەر حکومەتی ئێرانی لەپێناو چارەسەرکردنی کێشەکە بەچەند مەرجێك کە لەگەڵ کارتلی پترۆڵی جیهانی بگونجێ و ولایەتە یەکگرتووەکان بەشێوەیەکی کارا بەشداریکرد لەو ئابلۆقە ئابوورییەی کە ئیستیعمارییە ئینگلیزەکان سەپاندبوویان بەسەر ئێراندا. سەرەڕای ئەوەی کە (چالاکی خاڵی چوارەمی ترومان) لە ڕۆژانی موسەدەق پتر بوو، بەتایبەتی لەبواری هێزە چەکدارەکاندا –سوپا و پۆلیس– ولایەتە یەکگرتووەکان ڕازینەبوو یارمەتی دارایی پێشکەش بکات لەجیاتی ئەوە یارمەتی تەکنیکی پێشکەش کرد لەگەڵ هەموو ئەوەشدا دکتۆر موسەدەق وایلێهات کە لەلایەن هەموو ئیستیعمارییەکانەوە کەسێکی حەز لێنەکراو بێت.
- هیچ لێکۆڵینەوەیەك ئەنجام نەدرابوو بۆ چۆنیتی جێبەجێکردنی یاسای خۆماڵیکردن و بەتایبەتی کردەوەکانی گواستنەوە وسەرفکردن و دابینکردنی بارهەڵگرەکان کە ئەکەوتنە ژێر دەسەڵاتی مۆنۆپۆلییە پترۆلییەکان و ڕێککەوتنی پێشینە لەگەڵ دەوڵەتە بەکارهێنراوەکان بۆ مسۆگەرکردنی تێپەڕبوونی پترۆڵی ئێرانی.

لەکۆتاییدا دەگەینە ئەوەی کە کۆمەڵە هۆیەکی سیاسی و ئابووری هەبوون بوونە مایەی سەرنەکەوتنی پترۆڵی ئێرانی لەوانەیە لە دیارترینیان پەرتەوازەبوونی بەرەی سیاسی ناوخۆ، و ڕادەدانان بێ بۆ چالاکی بەکرێگیراوە ئینگلیز و ئەمریکییەکان دژی بزوتنەوەی نیشتمانی ئێرانی، بەم شێوەیەش ئەم یاسایە مەزنە بە کودەتایەکی کۆنەپەرستانە لەباربردرا کە جەنەراڵ فەزلوڵا زاهیدی لە نۆزدەی ئابی ١٩٥٣ پێی هەڵسا، بەم شێوەیەش سەردەمێکی نوێ لە کۆنترۆڵکردنی ئیستیعماری دەستی پێکرد، ئەویش بە واژۆکردنی ڕێکەوتننامەی کۆنسرسیومی پترۆڵی دەست پێدەکات.

پەراوێزەکان :

[١] Nationalism in Iran, by Richard W. Cottam, ١٩٦٤, Pp. ١٠٢&١٠٣.

[٢] Modern Iran, by Peter Avery, London ١٩٦٥, Pp. ٢١٤.

[٣] أذربيجان و الحركة الثورية في ايران، كيف بدأت و كيف انتهت؟ بقلم منا خذل ازربيجاني، جريدة بيروت، نيسان ١٩٧٢.

[٤] Iran, a short political guide, by John Marlowe, London ١٩٦٣, Pp.٤٥.

[٥] Ibid, Pp.٥٠.

٦ عربستان الاقليم العربي، ملحق العمل الشعبي العدد ١٣.

٧جبهة التحرير الأحوازية– الحركة الثورية النامية في الأحواز، مجلة الهدف بتأريخ ١٩٧١/٨/٢١.

[٨] Nationalism in Iran, by Richard W. Cottam, ١٩٦٤, Pp. ١١٤.

[٩] The history of Modern Iran, An Interpretation, by Joseph M. Upton, Pp. ٨٢.

[١٠] Iran, Short Political guide by John Marlowe, London, Pp.٦٩.

[١١] Ibid, Pp.٧١.

[١٢] الخليج العربي، بقلم جان جاك بيربي، ص٧٧ز

[١٣] المصدر السابق.

[١٤] Iran, Short Political guide by John Marlowe, London, Pp.٧٦.

[١٥] النفط يستعبد ايران، حميد صفدي، ص٧٩.

[١٦] Iran, by John Marlowe,Pp. ٨٣.

[١٧] النفط يستعبد ايران، حميد صفدي، ص٩٤ و ٩٥.

[١٨] تأميم البترول الايراني ١٩٥١ كيف ولماذا فشل مصدق؟ مجلة البترول و الغاز العربي، العدد التاسع ايار ١٩٦٦، بقلم الدكتور عاطف سليمان.

[١٩] النفط يستعبد الايران، ص٩٦.

[٢٠] تأميم البترول الايراني بقلم د. عاطف سليمان، مجلة البترول و الغاز العربي.

[٢١] المصدر السابق.

کورتە مێژووی فەلسەفە لە چاخی ناوەڕاست دا "فەلسەفە لە ئامێزی ئاین دا"

نەبیل عبدالحمید
و. لە عەرەبییەوە: هاوار محەمەد

مەبەست لە (چاخی ناوەڕاست)، ئەو ماوە زەمەنییەیە کە دەکەوێتە نێوان سەدەی یەکەمی دوای زایین و هەرەسهێنانی شاری (قوستەنتینیە) لەژێر دەسەڵات و کۆنترۆڵی عوسمانیەکاندا (ساڵی ١٤٥٣ ز)، و فەلسەفەش بەردەوامبوو، لەمیانەی ئەم ماوەیەدا، لە مومارەسەکردنی کاریگەرییەکەی لەسەر عەقڵی خەڵکی. بەڵام بە لەبەرچاوگرتنی بوونی هەردوو ئاینی (مەسیحی و ئیسلامی)، کە پلەی یەکەم داگیردەکەن لە ئاراستەکردنی خەڵکی و وێناکردنی شێوازی هەڵسوکەوت و ڕەفتاریان، ئەوا (فەلسەفە) هەروەك هەر شتێکی دیکە، ملکەچی (ئاین) بووبوو، و خۆی تەرخان کردبوو بۆ خزمەتکردنی ئامانجەکانی ئاین. ئەم ماوەیە دەرکەوتن و بڵاوبوونەوەی (دوو فەلسەفە)ی بەخۆیەوە بینی- ئەوانیش (بەپێی ڕیزکردنی مێژوویی):

١- فەلسەفەی مەسیحی.

٢- فەلسەفەی ئیسلامی.

دەربارەی هەر یەکێکیان و هەلومەرجی بڵاوبوونەوەیان، و ئەو قۆناغانەی کە پیایدا تێپەڕیوون، و ئەو خەسڵەتانەی کە هەر یەکێکیانی پێ جیادەکرێنەوە، بە کورتی دەدوێین.

أ- فەلسەفەی مەسیحی :

مەسیحیە بەراییەکان -بە دڵنیاییەوە مەبەستم فێرکاران و ڕۆشنبیرەکانیانە- دانویان لەگەڵ کەلەپووری فەلسەفی یۆنانی- ڕۆمانی نەدەکولا، کە لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی بانگەوازی مەسیحیەتەوە باو بوو، و ڕەنگە ئەوە بۆ ئەم دوو هۆی خوارەوە بگەڕێتەوە:

یەکەم: باوەڕییان بەوەی کە (ئەو حەقیقەتەی) خەڵکی بە شوێنیدا وێڵن، بە تێڕوانینیان لە سروشتێکی بە دوور لە هەڵەی ڕاگەیەنراو بە گەورەی مەسیح، دەستەبەری دەکات، دواتر ئیدی هیچ پێویست ناکات کە خەڵکی هەوڵبدەن، دوای ئەوە، بەدوای حەقیقەتدا بگەڕێن.

دووەم: هۆی دووەم پەیوەندی بە باوەڕی (ڕزگاری)یەوە هەیە، کە ئاینی مەسیحی لە سەریەوە دامەزراوە، مەسیحییە بەراییەکان وایان دەبینی کە گرنگترین شتێك مرۆڤەکان پێویستیان پێی بێت ، و بەردەوام بە شوێنیدا وێڵبن بریتی یە لە (ڕزگاری). خودا مەسیحی نەناردووە تەنیا بۆ ڕزگارکردنی ئەوانە نەبێت کە باوەڕیان پێیەتی. کاتێك (دانایی) یۆنان گەنارگیر بوو لە بەدەستهێنانی ئەو مەبەستە، کەواتە شوێن بۆ سروشێکی نوێ چۆڵ بوو، سروشی نوێش بەو (موژدە)ی ڕزگارکردنەی کە بۆ مرۆڤەکانی هەڵگرتبوو، (دانایی) یۆنانی لابرد و لە ڕێنماییکردنی مرۆڤەکاندا خۆی جێی گرتەوە.

بەڵام لەگەڵ سەرەتای سەدەی دووەمی زایین، بیرمەندە مەسیحییەکان بایەخدانێکی زیاتریان بە تێرکردنی باوەڕە ئاینییەکانیان بە پێدراوەکانی کەلەپووری فەلسەفی یۆنانی، دەرخست، بە خواستنی بنچینەیەکی عەقلی لە تیۆرەکانیەوە، کە لە سەریەوە ئەو بنەما و ڕێنماییانە بەند بکەن، کە مەسیح موژدەی پێدابوون، تا بۆیان ئاسان ببێت بەرپەرچی ئەو ڕەخنانە کە ڕووبەڕووی باوەڕەکەیان دەکرێتەوە، بدەنەوە. بە بەکارهێنانی هەمان (ئەو چەکەی) کە دوژمنەکانیان لە هێرشبردنە سەریاندا بەکاری

دێنن– واتە (فەلسەفە). ئەوان (واتە بیریارە مەسیحییە بەراییەکان) لەبری ئەوەی پشت بەستن بە دارشتنی فەلسەفەیەکی نوێی تایبەت بە خۆیان، بە یارمەتی ئەوەی لە (ئینجیل)دا هاتووە، بینیان بۆیان ئاسانترە کە لە کەلەپووری فەلسەفی یۆنانییەوە یارمەتی وەرگرن، و ئەو هزر و بۆچوون و تیۆرانە بژاردە بکەن کە لەخۆی دەگرێت، و ئیتر کاریان کرد بۆ (پۆلێنکردنیان)، بە داماڵینی خەسڵەتی بتپەرستی لێیان، لەوەشدا بە رێنمایی وەرگرتن بە پێوەرەکانی باوەڕی مەسیحی.

دەکرێت ئەو رێگایەی کە فەلسەفەی مەسیحی گرتیەبەر، لە سەرهەڵدانی و پەرەسەندنیدا، دابەشبکرێت بۆ دوو قۆناغی لێکجوودا، ئەوانیش:

١– قۆناغی باوکان : ئەم قۆناغە لە ناوەڕاستی سەدەی دووەمی (دوای زایین)ەوە، و بەدیاریکراوی لەسەر دەستی (کلیمانت ئەسکەندەری) –یەکەمی ئەوانەی کە بە زاراوەی (باوکان) ناوبران– دەستی پێکرد. لە واقیعدا، زۆرێك لە (باوکان)ی کەنیسە، بەر لەوەی ببنە پیاوانی ئاین فەیلەسووف و بیرمەند بوون، و ئەم قۆناغە بەکرداری بە باوکە ئۆگەستین (٣٥٤– ٤٣٠ ز) کۆتایی پێهات. بەڵام هەندێك نووسەران و دانەرانی کەنیسەیی –کە ئەوان لە پلەی دووەمدان دوای بەراییەکان– بەسەر ئەم میتۆدەدا باز دەدەن و دەیگەیەننە سەدەی نۆیەم.

٢– قۆناغی فەلسەفەی قوتابخانەیی (ئسکۆلائی) : ئەم قۆناغە لە سەدەی نۆوە بۆ سەدەی پانزە درێژ دەبێتەوە، و لەمیانەیەوە فەلسەفە بە (قوتابخانەیی)– یان (ئسکۆلائی) ناوزەند کراوە یان پەسن کراوە، چونکە فێرکردنی فەلسەفە رەهبانەکان و پیاوانی ئاینی لە قوتابخانە پاشکۆکانی کەنیسەدا، پێی هەڵدەستان. دامەزرێنەری ئەم فەلسەفەیە سکۆتس ئەریجینایە (لەماوەی سەدەی نۆیەمدا ژیاوە). پاشان زۆری نەبرد کە ڕواڵەت و ئاراستەکانی لە میانەی هەوڵەکانی هەر یەك لە سانت ئەنسلیم (١٠٣٣– ١١٠٩ ز) و ئەبیلارد (١٠٧٩– ١١٤٢ ز) و دینس سکۆت (دەورووبەری ١٢٦٥– ١٣٠٨ ز)ەوە، قووڵبوویەوە و ڕەنگ ڕێژبوو. بەڵام دیارترین نوێنەری و زۆر کاریگەرترینیان

تۆمـا ئـەکوینی (١٢٢٤– ١٢٧٤ ز) بـوو، کـە هەوڵـەکانی دەرکـەوتنی ئاراسـتەیەکی فەلسەفی، بە بەرهێنا، لەناو بازنەی قوتابخانەییدا بە (تۆماوی) ناوبرا.

لە ڕاستیدا، ئێمە دەتوانین لەناو فەلسەفەی قوتابخانەییـدا، لـەنێوان دوو ئاراسـتەی سەرەکیدا جیا کاری بکەین، کە هەریەکێکیان مۆرکی تایبـەت بـە خـۆی هەیـە، ئـەوەش ئەوەیـە لـە سـەرەتاوە (واتـە لـە سـەدەی نۆیەمـەوە) هـەتا سـەدەی سـیانزە خـاوەن مۆرکێکی ئەفلاتوونی بوو– واتە کاریگەر بوو بە فەلسەفەی ئەفلاتوون، بەڵام لە سەدەی سیانزەوە هەتا سەدەی پانزە کاریگەر بوو بە فەلسەفەی ئەرستۆ (و لەم ڕەوتەدا "تۆما ئەکوینی" کاریگەرییەکی گەورەی هەبوو لە دەرخستنی بایەخی فەلسەفەی ئەرستۆ، و ڕا و بۆچـوونەکانی بـردە نـاو ڕێنماییـەکانی فەلـسەفەی قوتابخانـەیی). بەگـشتی، فەلـسەفەی قوتابخانـەیی بـە هـەردوو ئاراسـتەکەیەوە بـە پێـداگری مایـەوە لەسـەر یەکخستنی نێوان ڕێنماییەکانی مەسیحییەت و عەقڵ.

ب– فەلسەفەی ئیسلامی :

مسوڵمانە بەراییـەکان هـیچ پێویستیەکیان بۆ ئاراسـتە وەرگـرتن بـەرەو فەلـسەفە نـەدەبینی، بـەو شـێوەیەی لەپێـشتر یۆنـان کـردی، چـونکە ئـەوان (واتـە موسـوڵمانە بەراییـەکان) لـە (قورئـان)دا هـەموو ئـەوەی کـە پێویـستیان بـوو دەربـارەی خـودا، و گەردوون، و مرۆڤ– ژیانی و چارەنووسی مرۆڤ بیزانن، بینییەوە. بۆیە دەکرێـت بـووترێ، کە (قورئان) بیروباوەڕێکی تەواوی لـەخۆ گرتـووە، موسـوڵمانەکان ئارەزووقـەی پێویـستی تیۆرییان تێیـدا بینییـەوە، و هەوڵیانـدا لـە پێنـاو زانینـی شـتەکانی تریـشدا، لەبەرئـەوە ڕۆژهەڵاتناسـی فەرەنـسی (کـارا دی فـو) لەسـەر هـەق بـووە کاتێـك لـە دەسـتپێکی کتێبەکەیدا لە بارەی (ئیبن سینا)وەیە، وتوویـەتی: "موحەمـەد ئەگەرچـی بـە واتایـەکی تەواو فەیلەسووف نەبوو، کەچـی ڕووبـەڕووی زۆرێـك لـە پرسـە فەلـسەفییەکان بـووەوە بەجۆرێك کە بیروبـاوەڕی ئیـسلامییان پێکهێنـا. کەواتـە حەقیقـەتی ڕەهـا ئـەو کێـشەیە

نەبووە کە عەرەب هەوڵیانداوە چارەی بکەن، چونکە ئەوان ئەم حەقیقەتەیان لەلایەنە جەوهەرییەکانیەوە، بەهۆی سروشتی خوداییەوە، زانیووە، بەڵکو مەبەستیان تاوتوێکردنی ئەم حەقیقەتە و سەرخستنی بووە".

خەریکە سەرچاوە کۆنەکان هەموویان کۆکبن لەسەر ئەوەی کە موسوڵمانەکان، لە سەردەمی پێغەمبەردا (د.خ)، خۆیان نەداوە لە قەرەی پرسەکانی بیروباوەڕ (عەقیدە)، و لە بوار و بابەتە هزرییە جەدەلییەکان، یان فەلسەفیەکاندا لێکۆڵینەوەیان نەکردووە، وەکو بوونی خودا، و بەڵگە لەسەر ئەوە، و سیفاتەکانی خودا، دەکرێت ئەوە بۆ چەند هۆکارێك بگەڕێنرێتەوە کە لەمانەی خوارەوەدا کۆیان دەکەینەوە:

١- خۆ لە قەرەدانی ئەم جۆرە پرسانە نەخوازراو بووە، بەڵکو نەهی لێکراو بووە، قورئان دەڵێت: "ولا تكونوا كالذين تفرقوا و اختلفوا من بعد ما جاءهم البينات و اولئك لهم عذاب عظيم"(آل عمران/ ١٠٥)[1] و هەروەها دەڵێت: "وأطيعوا الله ورسوله ولا تنازعوا فتفشلوا وتذهب ريحكم" (الانفال/ ٤٦)[2]. لێکۆڵینەوە لە پرسە باوەڕییەکان، و مشتومڕ لەو بوار و بابەتانەی کە لە کرۆکی ئاینن، کەواتە، ڕێپێدراو نەبووە تەنیا بۆ پێویستی نەبووبێت و قورئانیش هانی موسوڵمانان نادات بۆ چوونە ناویەوە، بەڵکو لێیان دوور دەخاتەوە لە ووتەکەیدا: "ومن الذين قالوا إنا نصارى اخذنا ميثاقهم فنسوا حظاً مما ذكروا به فأغرينا بينهم العداوة و البغضاء الى يوم القيامة وسوف ينبئهم الله بما كانوا يصنعون" (المائدة/ ١٤)[3].

٢- بوونی پێغەمبەر (د. خ) لە ناویاندا، خۆ ئەگەر ڕووبەڕووی پرسێ ببونایەتەوە کە وا بۆیان دەرکەوتایە تەمومژاوییە، یان تێنەگەیشتراوە، ئەوا ئەڕۆیشتن بۆلای و داوای ڕوونکردنەوە و ڕاڤەیان لێ دەکرد.

٣- ئاستی عەقڵی مسوڵمانەکان، ئەو کاتە، نەگەیشتبووە پلەیەك لە پێگەیشتنی هزری و فەلسەفی بەجۆرێك پاڵیان پێوە بنێت بۆ خستنەڕووی پرسیارە فەلسەفیەکان و

وروژاندنی کێشە هزرییەکان، چونکە (قورئان) و فەرموودەکانی پێغەمبەر (د.خ) فزولییە هزرییەکانیانی دادەپۆشی و تێر دەکرد.

٤- ئەو سروشتە داخراوییەی کۆمەڵگەی ئیسلامی، و سەرەتاکەیدا، لە ئارەزووی تاکەکانی کەم کردەوە لە زانینی ئەوەی چی هەیە لای میللەتانی خاوەن پەیام (ئەهلی کیتاب) و جگە لەوانیش لە کەلەپووری بیروباوەڕی و هزری، بەتایبەتی کە تازەیی ئیسلام و نوێیەتیەکەی وایان لە مسوڵمان کرد لەوە دڵنیابێت کە ئەو حەقیقەتی هەمەکی هەیە و لایە، و شتێکی تر نیە لای شوێنکەوتووانی ئاینەکانی تر تا فێری ببێت.

٥- سەرقاڵی مسوڵمانەکان بە (جیهاد)ەوە لەپێناو بڵاوکردنەوەی بانگەوازی ئیسلامی، و دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسلامی و جێگیرکردنی پایەکانی.

بەڵام دوای کۆچی دوایی پێغەمبەر (د.خ)، سەرەڕای ئەوەی کە خەلیفە ڕاشیدەکان توندبوون لە بەرامبەر هەموو ئەوەدا کە بە (بیدعە)ی نوێ ناو دەبرێ کە لەگەڵ ئەوەی لە قورئان و سونەتدا هاتووە، وێکنایەتەوە، بەڵام کۆمەڵێك بەرەنگاربوونەوەی نوێ لە ژیانی مسوڵماناندا دەرکەوت، و بینییان کە بۆ وەڵامدانەوەی و ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەو دژیەکبوونانە کە لەسەر ڕووی ژیانی سیاسی و کۆمەڵایەتی دەرکەوتن، چار نیە، کە هەر دەبێت لەمیانەی چالاکی هزرییەوە، تێك و پێکیان بدەن یان لایانبدەن، و ڕەنگە گرنگترین ئەو بەرەنگارییانە: کێشە سیاسیەکان، و کوشتنی خەلیفە (عوسمانی کوڕی عەفان)، و پاشان (فیتنەی گەورە) و (شەڕی جەمەل) و (شەڕی سەفەین) و کوژرانی خەلیفە (عەلی کوڕی ئەبی تالب) بن. ئەو کێشانە، ئەگەر چی لەبەر هۆکاری سیاسی ڕوویاندا، بەڵام کاریگەرییەکانیان لەسەر بیروباوەڕەکان ڕەنگیدایەوە، کە دەرچوونی (خەوارجەکان) و دەرکەوتنی (مورجیئە) و (شیعە)ی لێکەوتەوە، ئەوەش بەهۆی جیاوازی بۆچوونەکان و هەڵوێستەکان لە پرسە تازەکانی وەکو: پرسی تاوانکەری گەورە، ئایا ئەو ئیماندارە یان گومڕا؟ و پرسی ئەوەی کێ شیاوە ببێتە جێنشینی موسوڵمانان و ئەو مەرجانە چین کە پێویستە تێیدان هەبن؟ و پرسی قەزا و قەدەر، و

ئایا ئەو (فیتنە)یەی کۆمەڵگەی ئیسلامی بەخۆیەوە بینی بە قەزا و قەدەری خودا بوو؟ و پرسی زەبر (الجبر) و سەرپشکی (الإختیار)، ئایا مرۆڤ ناچارە لە کردارەکانیدا یان سەرپشکە؟ و دەرکەوتنی بیرۆکەی (غەیبەت) و (رەجعەت) کە (عەبدولای کوڕی سەبەء) برەوی پێدا، و پرسی سیفاتەکانی خودا، و جگە لەمانەیش.

بەپێی ئەوە دەکرێت بووترێت، لەگەڵ کۆتاییەکانی سەردەمی ڕاشیدی و سەرەتاکانی سەردەمی ئەمەوی، پرسە سەرەکییەکان کە گفتوگۆی عەقڵی و مشتومڕێ هزری لەنێوان موسوڵمانەکاندا لەسەری دامەزرا، ڕۆشن بوونەوە.

لەم ڕەوتەدا بیرمەندە موسوڵمانە بەراییەکان (وەکو: مەعبەد ئەلجەهەنی، و گەیلان دیمەشقی، و جەعدی کوڕی درهەم، جەهمی کوڕی سەفوان) لەبارەی پرسە بیروباوەڕییەکان و هزرییەکانەوە دەست دەکەن بە وتووێژ، لەپێشیانەوە: سیفاتەکانی خودا، و ئایا (ووتەی خودا- واتە قورئان) کۆنە هێندەی کۆنی خودا یان دروستکراوێکی نوێیە؟ و مشتومڕ دەکەن لەبارەی (قەدەر) و ناچارەکی (جەبر) و سەرپشکی (ئیختیار)یەوە، و لەمیانەی مشتومڕەکانیان و بۆچوونە هەمە جۆرەکانیانەوە، ڕێباز و ئاراستە و تەوژمە هزرییەکان سەریانهەڵدا، کە هەموویان (کەلامناسی)ی ئیسلامییان پێکهێنا.

لەسەردەمی عەباسیدا کۆمەڵگەی ئیسلامی کۆمەڵێك وەرچەرخان و گۆڕانکاری لە لایەنە جیاوازەکانی ژیانی- سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری بەخۆیەوە بینی هەروەك چۆن فراوانبوونی ناوچەی وڵاتی ئیسلام، و هاتنە ناوەوەی نەتەوە و میللەتانی تری وەکو فارس و هیندەکان و ڕۆم بۆ ئیسلام، دەرفەتی ڕەخساند بۆئەوەی عەرەبە مسوڵمانەکان خۆیان بدەن لە قەرەی ئەزموونی ژانی سکپڕبوونی شارستانی، لەمیانەی ئاشنابوونیان بەو ڕواڵەتە مەدەنی و دەستکەوتە شارستانیانەی کە لای ئەو میلەتانەی تر هەبوون، و بەتایبەت- زانستەکان و هونەرەکان و دانایی. سەدەمی دەسەڵاتدارێتی خەلیفە (ئەبو جەعفەری مەنسور) سەرەتای بایەخدانی وەرگێڕانی کتێبە زانستیەکانی لەزمانەکانی ترەوە -فارسی و سریانی و یۆنانی- بۆ زمانی عەرەبی، بەخۆیەوە بینی.

بەڵام لە سەردەمی خەلیفە (عەبدوڵای کوڕی مەئمون)دا بزووتنەوەی وەرگێڕان فراوانبوو و لق و پۆپە جیاوازەکانی زانین و دانایی گرتەوە، بەتایبەت دوای ئەوەی کە ئەم خەلیفەیە (خانەی حیکمەت)ی دامەزراند بەو پێیەی دامەزراوەیەکە ئەرکی کۆکردنەوەی ئەودانراو و پۆلێنکراو و کتێبانەی کە ئەکرێت دەستیان پێی بگات، و وەرگێڕانیان و لەبەرگرتنەوەیان و ئاسانکاری ئاڵوگۆڕ پێکردنی لەنێوان بەتەنگەوەهاتووانی زانست و دانایی، دەگرێتە ئەستۆ. سریانییەکان ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە ڕاپەڕاندنی ئەرکی وەرگێڕاندا، بەحوکمی ئەوەی زمانی یۆنانی و زمانی عەرەبیان دەزانی، بۆیە خۆیان تەرخانکرد بۆ وەرگێڕانی زانستەکانی یۆنان– لە پزیشکی و زمان و ژمێریاری و کیمیا و فەلسەفە –بە لق و پۆپە جیاوازەکانیانەوە، لە سروشتناسی و خوداناسی و لۆژیك و سیاسەت و ئاکار– بۆ زمانی عەرەبی.

لە هەڵمەتێکدا دانراوەکانی ئەفلاتوون ئەرستۆ و ئەفلۆتین وەرگێڕدران. ڕەوشی ژیانی باو ئەو کاتە توانایی بایەخدانی ژمارەیەکی زۆرتری موسوڵمانان بە فەلسەفە، بۆ هاتەپێشەوە، بەشێکی زۆر لە کاتی خۆیان تەرخانکرد بۆ توێژینەوە و تێگەیشتن. و لەپاشان جیهانی ئیسلامی دەرکەوتنی کۆمەڵێك لە موسوڵمانانی سەرقاڵ بە فەلسەفەوەی بەخۆیەوە بینی، ئەوانەی کە بە (فەیلەسووفانی ئیسلام) یان (فەلسەفێنەرانی ئیسلام) ناسران.

سەرەڕای ئەوەی ناکرێت نکوڵی لەو ڕۆڵە بایەخدارە بکرێت کە وەرگێڕەرانی سریان پێی هەستان، لە وەرگێڕانی کەلەپووری فەلسەفی یۆنانی بۆ زمانی عەرەبی، بەڵام، لە هەمان کاتدا، ناکرێت چاو بپۆشرێت لەو ڕۆڵە نەرێنی و هەڵانەی کە تێکەڵ بە هەوڵەکانیان بوون، کە لەدواییدا کاریگەرییەکانی ڕەنگیان دایەوە لەسەر تێگەیشتنی فەیلەسووفە موسوڵمانەکان لە کۆی فەلسەفەکانی ئەفلاتوون و ئەرستۆ و ئەفلۆتین، لەبەرئەوەی ئەم وەرگێڕەرانە دانراوەکانی خودی ئەفلاتوون و ئەرستۆیان وەرنەگێڕا، وەکو ئەوەی خاوەنەکانیان دایان نابوون، بەڵکو دانراوەکانی ئەفلاتوونیان وەرگێڕا،

وەکو ئەوەی لایەنگرانی (ڕێبازی ئەفلاتوونیەتی نوێ)، تاوتوێیان کردبوو، و دانراوەکانی ئەرستۆیان وەرگێڕا، وەکو ئەوەی قوتابیە دواییەنەکانی، کە بە ڕێبازی (ئەفلاتوونیەتی نوێ) کاریگەربوون، تاوتوێیان کردبوو.

بەرەنجامی ئەوە بە بۆچوون و هزرەکانی ئەفلاتوون و ئەرستۆ ئاشنابوون، نەك وەك ئەوەی کە هەیە، بەڵکو وەکو ئەوەی شوێنکەوتووانی (ڕێبازی ئەفلاتوونیەتی نوێ) تێیان گەیشتبوون و تاوتوێیان کردبوون و شیان کردبوونەوە. لە کاتێکدا ئەمانەی دوایی ڕێبازەکەیان لەسەر بنەمای کۆکردنەوە و یەکخستنی یان پێکهێنانی نێوان ئەفلاتوون ئەرستۆ، دامەزراند، ئەوا فەیلەسووفە مسوڵمانەکان –بەبێ مەبەست– لەسەر هەمان میتۆد ڕۆیشتن، بە باوەڕبوون بەوەی کە ئەفلاتوون و ئەرستۆ لە زۆرێك لە بیروبۆچوونە جەوهەریەکانیاندا، بەیەکدەگەن.

بەگوێرەی ئەمە ئەکرێت بووترێت، کە زۆربەی هەرە زۆری فەیلەسووفە مسوڵمانەکان (بە هەڵاواردنی ئیبن ڕوشد تا ڕادەیەك)، بە دەرەنجامەکانی ئەم هەڵەوە تلانەوە، و ڕەنگە دیارترینی ئەو بەرەنجامانە لە جیاوازبوونی شوێنگەی هەریەکە لە ئەفلاتوون و ئەرستۆدا، لای فەیلەسووفە مسوڵمانەکان، خۆی بنوێنێت. کاتێك تێبینی دەکرێت، کە فەیلەسووفە مسوڵمانەکان یەکەمجار فەلسەفەی ئەفلاتوون و دانراوەکانی ئەویان ناسی و سەروکاریان لەگەڵدا پەیداکرد، و ڕەنگە هۆی ئەوە بگەڕێتەوە بۆ باوەڕێ ئەفلاتوون – بەپێی تێگەیشتنی ئەوان لە فەلسەفەکەی– بە نوێیەتی جیهان، واتە جیهان دروستکراوی نوێیە، و باوەڕی بەوەی دەروون نەمرە، و ئەم بۆچوونانە لەگەڵ بیروباوەڕی ئیسلامیدا دژ یەك نیە، بەڵام ئەرستۆ باوەڕی بە کۆنی جیهان هەیە، و ڕێبازەکەی لە دەروون و ئاکاردا، کەمتر ڕۆحانی ترە لە ڕێبازی ئەفلاتوون. لەبەرئەوە فەیلەسووفە موسوڵمانەکان وایان بینییوە کە بۆچوونەکانی ئەرستۆ مەترسییەکە بەسەر بیروباوەڕی ئاینییانەوە.

بەڵام بارودۆخەکە زۆری نەخایاند کە ئاڵوگۆڕ بوو قڵپ بوویەوە، و فەیلەسووفە مسوڵمانەکان زیاتر ئارەزوویان بۆ فەلسەفەی ئەرستۆ کرد، بەتایبەت دوای ئەوەی ئەرستۆیان ناسی -بەتایبەت بۆچوونەکانی لە خوداناسیدا- لەمیانەی شیکردنەوەی بۆچوونەکانی لەلایەن شوێنکەوتووانی (ڕێبازی ئەفلاتوونیەتی نوێ)وە، و ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی کە پێیان وابێت لێك نزیکی و بەیەکگەیشتنێك هەیە لەنێوان هزرە سەرەکیەکانی هەردوو فەلسەفەی ئەفلاتوون و ئەرستۆدا، پاشان ئەوانە -بە هەڵە- پێیان وابوو ئەرستۆ نزیکترە لە باوەڕ (عەقیدە)ی ئیسلامی، بە بیناکردنی ئەم بیروباوەڕە لەسەر هەردوو کتێبی بە هەڵە دراوە پاڵ و گەڕێنراوە بۆ ئەرستۆ، ئەوانیش کتێبی (سێو)، و کتێبی (میسۆلۆجیا)- کە ئەوانە لە بنەڕەتدا بەشێکن لە کتێبی (نۆنۆیی- التاسوعات) کە (ئەفلۆتین) دایناوە.

بە گشتی، ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەوەیە کە زۆرینەی فەیلەسووفە مسوڵمانەکان لە فەلسەفەی خۆیاندا شوێنی فەلسەفەی ئەرستۆیی کەوتن، بە هەڵاواردنی (ئەبوبەکری کوڕی زەکەریا ڕازی) کە لە فەلسەفەکەیدا دەستی کرد بە نزیکبوونەوەی زیاتر لە ئەفلاتوون وەك لە ئەرستۆ.

خۆ ئەگەر یەکخستنی بۆچوونەکانی ئەفلاتوون و بۆچوونەکانی ئەرستۆ، یەکێك لە پرسە دیارەکان بێت کە فەلسەفەی ئیسلامی پێ دەناسرێتەوە، ئەوا پرسێکی تری دیار کە هزری ئیسلامی پێ جیادەکرێتەوە و وای لێ کردووە بە بۆیەیەکی تایبەت بینەخشێنێ بکات، بریتی یە لە پرسی پەیوەندی نێوان ئاین (شەریعەت) و فەلسەفە (حیکمەت). ئەوەشی کە تێبینی دەکرێت ئەوەیە کە زۆرینەی فەیلەسووفە موسوڵمانەکان (دیسان لەوانەیە بە هەڵاواردنی ڕازی) پێیان وابووە کە دژیەکبوون و ناکۆکی لەنێوان (شەریعەت) و (حیکمەت)دا نیە، چونکە هەردووکیان ڕێك هەوڵ بۆ یەك مەبەست دەدەن ئەویش حەقیقەتە، بەڵام هەریەکێکیان بەڕێگای جیاواز هەوڵ بۆ ئەم ئامانجە دەدات.

لە کاتێکدا کە (شەریعەت) یارمەتی خەڵکی دەدات بۆ گەیشتن بە (حەقیقەت) لە ڕێگەی سروشی خوداییەوە، یان نەقڵ (النقل)- واتە ئەو سروشە خوداییەی کە پێغەمبەر بۆ مرۆڤەکانی دەگوازێتەوە، ئەوا (حیکمەت) پشت دەبەستێ بە توانایی خەڵکی بۆ گەیشتنیان بە (حەقیقەت) لەڕێگەی (عەقڵ)ەوە. ناکۆکییەکیش لەنێوان شەریعەت و حیکمەتدا نییە تەنیا لە ڕێباز یان ئامرازەکەدا نەبێت، هەرچی مەبەستەکانیانە ئەوا هەر یەکێکە. ڕەنگە ئاشکراترین کەسێك کە گوزارشتی لەوە کردووە (ئیبن ڕوشد) بێت لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا "فصل المقال فیما بین الحکمة و الشریعة من الإتصال".

چالاکی فەلسەفیی ئیسلامی (لەڕووی کاتەوە) دەوری چوار سەدە درێژبووەوە، لە سەدەی دووەمی کۆچییەوە (هەشتی زایینی) -و بە دیاریکراوی لە ساڵی ١٨٥ کۆچی، کاتێك (کەندی) یەکەم فەیلەسووفی موسوڵمانان لە دایکبوو- بۆ سەدەی شەشەمی کۆچی (دوانزەی زایینی) -و بەدیاریکراوی بۆ ساڵی ٥٩٥ کۆچی، کاتێك (ئیبن ڕوشد) دوا فەیلەسووفی ئیسلامی کۆچی دوایی کرد-. بەڵام (لەڕووی شوێنەوە)، مێژوونووسانی فەلسەفەی ئیسلامی فەیلەسووفە موسوڵمانەکانیان پۆلێنکردووە بۆ:

١- فەلسەفەی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی، و دیارترینی ئەوانە: کەندی (دەوروبەری ٨٠٣ ز لەدایکبووە)، فارابی (٨٧٠- ٩٥٠ ز)، ڕازی (دەوروبەری ٨٧٠- ١٠٢٣ ز)، ئیبن سینا (٩٨٠- ١٠٣٧ ز)، و ئیخوان سەفا (کە لەمیانەی سەدەی دەیەمی زایین دەرکەوتن و لەڕووی هزرییەوە چالاکبوون).

٢- فەیلەسووفانی ڕۆژئاوای ئیسلامی، و دیارترینی ئەوانە: ئیبن باجە (دەوروبەری ١٠٨٨- ١٠٣٧ ز)، و ئیبن توفەیل (دەوروبەری ١١٠٠- ١١٨٥ ز)، و ئیبن ڕوشد (١١٢٦- ١١٩٨ ز).

لەواقیعدا چالاکی فەلسەفی ئیسلامی، زۆری نەبرد کە دەستیکرد بە کفتبوون، لە کۆتاییەکانی ژیانی (ئیبن ڕوشد)دا، بەهۆی ڕەوشی سیاسی و کۆمەڵایەتی دیاریکراو کە

وولاَتی ئەندەلوس- کە ئەو کاتە تێیدا دەژیا، بەخۆیەوە بینی. و لەگەڵ مردنی (ئیبن ڕوشد)دا ئەو چالاکییەش دامرکایەوە. بەڵام ئەوە نەبووە هۆی وەستانی کاریگەرییەکەی، کاتێك توانای هەبوو (واتە ئیبن ڕوشد) کە پشکۆی چالاکی هزری لەو ناوەندە (یەهودییانە)ی ئەندەلوس کە بەتەنگەوەهاتووی فەلسەفە بوون، گەش بکاتەوە، ئەوانەی کە -لە دواتر- ئەو ڕۆڵەیان گرتە ئەستۆ کە (سریان) لە عێراق گێڕایان، کاتێك بەشدارییان کرد لە وەرگێڕانی کەلەپووری فەلسەفی ئیسلامی و یۆنانی بە عەرەبیکراو (واتە وەرگێڕدراو بۆ عەرەبی)- و بەتایبەت (شیکردنەوەکان)ی ئیبن ڕوشد بۆ دانراوەکانی ئەرستۆ، و دانراوەکانی تری ئیبن ڕوشد، سەرەڕای کتێبەکانی فەیلەسووفە موسوڵمانەکانی تر، یەکەمجار بۆ زمانی عیبری، پاشان بۆ زمانی لاتینی بۆ بەیەکگەیشتنی فەلسەفەی ئیسلامی و فەلسەفەی یۆنانی -و بەتایبەت فەلسەفەی ئەرستۆ- لەمیانەی ئەوەوە کاریگەرییان لە فەیلەسووفە (قوتابخانەییەکان) لە ئەورووپا کرد -و بەتایبەت لە ئیتالیا، و فەرەنسا، و تارادەیەك لە ئینگلتەرا- بەدرێژایی سەدەکانی دواتر، تا کاتی دەستپێکردنی ئەوەی بە زاراوەی (قۆناغی ڕێنسانسی ئەورووپی) ناودەبرێت، کە لە سەدەی پازدەهەم لە ئیتالیاوە دەستی پێکرد.

پەراوێز :

---

(١) "وەکو ئەوانە مەبن کە ناکۆکی و دووبەرەکیان لەناودا بەرپا بوو لە یەکتر دابڕان دوای ئەوەی ئەو هەموو بەڵگە و نیشانە ڕوونەیان بۆ هاتبوو ئەوانە سزایەکی سەخت چاوەڕێیانە". و

(٢) "گوێڕایەڵی خودا و پێغەمبەرەکەی بکەن و ئاشوب و ئاژاوە مەگێڕن و بەگژیەکدا مەچن گەر وا بکەن ئەوا شکست دێنن و دەسەڵاتتان نامێنێت". و

(٣) "ئەوانە ی کە دەیانگوت ئێمە گاورین کەچی بەشێك لەو شتانەیان فەرامۆشکرد کە پێیان ڕاگەیەندرابوو ئێمەش هەتا ڕۆژی قیامەت دوژمنایەتی و ڕق و کینەمان پێوە لکاندن لە ئایندەشدا خودا هەموو ئەو کار و کردەوانەیان دەخاتەوە بەرچاو و پێیان ڕادەگەیەنێت". و

ڕۆڵی جوگرافیا وەك كەرستەیەكی جیۆپۆلۆتیك لە ئەفراندنی ڕووداو مێژوو شارستانیەت*

وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە
أومید ابراهیم محمد خوێندكاری ماستەر – زانكۆی كۆیە

دیارە لێرەدا مەبەستمان نیيە فەزل و گەورەیی زانستی جوگرافیا یاخود زانستی مێژوو بەسەر ئەوەی تر بدەین، هێندەی مەبەستمان ئەوەیە كە باسی پەیوەندی و هاوشانی و تەواوكەری ئەو دوو زانستە وەك دوو زانستی كۆمەلأیەتی بكەین.

جوگرافیا یەكێكە لەزانستە ئەساسی و بنەڕەتیەكانی یارمەتیدەر بۆ لێكۆڵینەوەی مێژوو، چونكە زانستی جوگرافیا زانستێكە لە مرۆڤ دەكۆڵێتەوە لەڕووی پەیوەندی مرۆڤ بە شوێنەكەیەوە واتە مرۆڤ و ژینگەكەی، ئەمەش لێرەدا مانای وایە كە لە بنەڕەتەوە وابەستەیە بە زانستی مێژووەوە كە زانستێكە لە مرۆڤ دەكۆڵێتەوە لە كۆشەنیگای پەیوەندی مرۆڤ بە كات و زەمانەوە، كەواتە لێكۆڵینەوە و توێژینەوەی هەردووكیان مرۆڤە، بەلأم لەدوو دیدگای جیاوازەوە، بۆیە لێرەدا دەبینین بابەتێك سەرهەڵدەدات ئەویش جوگرافیای مێژوویی یە، چونكە ئەو جۆرە لێكۆڵینەوە جوگرافیایانە سوودێكی زۆریان هەیە بۆ توێژینەوەی بابەتی مێژوویی و ڕاستی مێژوویی.

بەجۆرێك هەندێ لە توێژەران سەرهەڵدان و پەیدابوونی ئاینیەكان دەگێڕنەوە بۆ فاكتەر و هۆكاری جوگرافیایی، بەتایبەتی هۆكاری كەش و هەوا كە پێیانوایە

یەکتاپەرستی بەرهەم و دەرەنەنجامی ژیانی بیابانی ، جگە لەوەش زۆرجار پەیوەندی هەیە لەنێوان جوگرافیا و کەش و هەواو ژینگەی سروشتی ناوچەیەك و بیروباوەڕی دانیشتوانەکەی، بۆ نموونە دانیشتوانی ناوچە ساردەکان، بیروباوەڕیان وایە کە دۆزەخ "الجحیم" بریتیە لە جیهانێك کە پڕیەتی لەشەوە زەنگ و سەرما و سۆڵە و هەوایەکی ساردی گورچوبڕ، بەڵام لەبەرامبەردا دانیشتوانی ناوچە گەرمەکان وا سەیری دەکەن کە دۆزەخ دونیایەکە کە هەمیشە ئاگرێکی گڕگرتوو سووتاو باڵی بەسەردا کێشاوە.

لەلایەکی ترەوە هۆکاری جوگرافی و کاریگەریەکانی بە بنەما و کۆڵەکەی دووەم دادەنرێت لە دروست و بوون و سەرهەڵدانی شارستانیەت، چونکە مرۆڤ خۆی کۆڵەکەی یەکەمە. ژینگەی جوگرافی هەر لەجۆری پێکهاتەی زەوی و شێوە و بەرزی و نزمی و ڕاددەی بەپیتی و بێ پیتی زەویەکە و هەروەها زۆری هەبوونی سەرچاوەی ئاو و کەمی سەرچاوەی ئاو پاشان دەرامەتی کانزایی و ڕووەکی و بوونی دەریا و دەریاچە و ڕووبار و شاخ و دەشتو چیا و بەگشتی هەموو ڕواڵە تە جوگرافیایەکان هەموو ئەمانە کاریگەریەکی ئاشکرا لەسەر دیاردەی مێژوویی و ئاستی گرنگی ئەم ڕواڵەتە جوگرافیانە لە ڕەوتی گشتی مێژوویی مرۆڤایەتیدا بەجێ دەهێڵن.

هەر ئەم کاریگەرە جوگرافیایی و بارودۆخە ژینگەیی یە کە پێمان دەڵێ جۆر و "النمط الحضاري" و گەشەی شارستانیەتێك لە ژینگەیەکی سەر ڕووبار و بوونی دیاردەی بەردەوامی لافاوی وەك وڵاتی عێراق و میسر و چین جیاوازە لەو شارستانیەی کە لە ژینگەیەکی بیابانی و ووشك و شاخاویدا دروست دەبێت.

کاتێك مێژوونوسی کۆنی یۆنانی "ئیغریق" {هیرودوت Herodotus ٤٨٤ – ٤٢٥ پ.ز} کە باسی وڵاتی میسر دەکات سەیر دەکات سەرەتا بە وەسفکردنی بارودۆخی ژینگە و ئابووری و لایەنی مرۆیی و جوگرافیایی دەست پێدەکات وە کۆتایی قسەکانیشی بەوە دێنێ کە دەڵێ (أن مصر هبە النیل) واتا میسر بەخششی ڕووباری

نیلـە چـونکە ئـەو ڕووبـارە سەرچـاوەی ژیـانی میـسرە بەشـێوەیەك وای کـردووە کـە دەرامەتەکانی میسر لە بن نەیەن (صارت موارد مصر لاتنضب) چـونکە وای کردبـوو کـە دانیشتوانی میسر زیاتر لە دۆڵە تەسك و بە پیتەکانی دەوروبەری ئەو ڕووبارە کۆببنەوە، هەروەها لەلایەکی ترەوە لافاوی بەردەوامی ئەو ڕووبـارە میـسریەکانی فێـری ئەنـدازەی ئاودێری کردبـوو، جگـە لـەوەش وای لـە میـسریەکان کردبـوو کـە هەسـت بـە یـەکێتی و هاوکاری یەکتری بکەن لەپێناو بەدەست هێنانی بەرژەوەندی هاوبەش، دیـسان دەبیـنین کە ئەو بیابانەی کە دەوری ڕووبـاری نیلـی دابـوو، ئەمـە وای کردبـوو کـە میـسر لـەوێوە پەیوەندی بە جیهـانی دەرەوەی خـۆی بکـات، هـەروەها وای کردبـوو کـە سـنوورێك بێـت لەبەردەم کۆچی بەردەوامی کۆمەڵ و گەلانی تر بۆ ناو خاکی میسر.

ئەوەی کە دەربارەی جوگرافیای میسر و گرنگیەکەی گووترا هەمان شت سـەبارەت بە دۆڵی ڕافیدەین و عیراقیش هەر ڕاستە، چونکە ڕووباری دیجلە و فورات شوێن و پێگـە و کەستایەتیەکی دیـار و بەرچـاو و جیاوازیـان بـۆ وڵاتـی عێـراق دروسـت کردبـوو، بۆیـە دەبینین کە دۆڵی ڕافیدەین شوێنی سەرهەڵدانی کۆنترین شارسـتانیە، هـەر لەسـەردەمی سۆمەر و ئەکەد و بابل و دواتریش بۆماوەی چەندین سەدە.

لە مێژووی نوێ داو بگرە لە مێژووی چاخەکانی ناوەڕاستیشدا بەڕوونی کاریگەری و دەورو فاکتەری شوێن و پێگەی جوگرافیایی وڵاتان هەست پێ دەکـەین لەسـەر ڕەوتـی مێژوویی ئەو وڵاتانە واتا بەگشتی جیوپۆلیتیکی ئەو ناوچانە.

بـۆ نموونـە وڵاتێکـی وەکـو میـسر لـەماوەی سـەدەکانی ناوەڕاسـتداو بەتایبـەتی لەسەردەمی مەمالیکەکانی میسر، ئەو وڵاتە بوو بـووە خـاوەن سـامان و سـەرمایەیەکی زۆر و بێ شومار بەهۆی ئەو کاروانە بازرگانیانەی کە بە زەوی میسردا تێ پـەڕ دەبـوون، ئەم سەروەت و سامانە بوو کە مەمالیکەکان توانیان شارستانیەتێکی پێشکەوتوو بنیـات بنـێن و بتـوانن بـەڕووی شـالاو و داگیرکـاری هێزەکـانی ڕۆژئـاواوە بوەسـتن لـەکاتی

جەنگەکانی خاچ پەرستان و دواتریش، بەڵام کاتێك ڕێگەی بازرگانی سەری ئاواتی چاك "طريق رأس الرجاء الصالح" دۆزرایەوە و ڕێگەی بازرگانی جیهانی لە کۆتایی یەکانی سەدەی پانزەهەمەوە گۆڕا، سەیر دەکەین وولاتی میسر و چەند شارێکی تری ئەورووپی وەك شاری بندقیەی ئیتاڵی تووشی زەرەرێکی گەورە هاتن لایەنی دارابیان لاسەنگ بوو جگە لەوەش ڕژێمی ڕامیاری و سیاسیان بەو هۆیەوە تێك چوو، تاکو وای لێهات سوڵتانی مەمالیك "السطان الغوري" نەیتوانی بەرووی سوپای عوسمانیەکاندا بوەستێ و دواتر دەوڵەتی مەمالیك لە ساڵی ١٥١٧ ز لەناوچوو.

بەڵام لەلایەکی ترەوە میسر توانی بەهۆی هەڵکەندنی نۆکەندی سوێس "قناة السويس" ساڵی ١٨٦٩ جارێکی تر هێز و توانای ئابووری و سیاسی خۆی بگێڕێتەوە، پاشان میسریەکان هەمیشە خەباتیان دەکرد بۆ خۆماڵی کردنی ئەو نۆکەندە و دواجار لەسەردەمی کۆماری و لەسەر دەستی سەرۆکی ئەو کاتەی میسر "جمال عبدالناصر" ساڵی ١٩٥٦ خۆماڵی کرد.

هەر لەڕووی گرنگی جوگرافیا و شوێنی جوگرافی لەسەر ڕەوتی پێشکەوتنی مێژوویی شار و ناوچە و وڵاتان و لایەنی شارستانیان، دەبیبین دوورگەیەکی وەکو "صقليه" لە باشووری ئیتاڵیا و لە ناوەڕاستی دەریای سپی ناوەڕاست وای لەو شارەکردبوو هەمیشە ببێتە شوێنی چاوتێبڕینی داگیرکەران و بکەوێتە ژێر کاریگەری یۆنان و قەرتاجینەکان و ڕۆمەکان و عەرەبە مسوڵمانەکان و نورمانەکان و ئیسپانیەکان. کە لە ئەنجامی ئەو تێکەڵاویە وای لێهات کە ڕەگی شارستانیەتێکی نوێ و جیاواز لە شارەکانی تری ئیتاڵیا دروست ببێت لەڕووی بیرو فیکر و زانست و وێژە لەنیوەی یەکەمی سەدەی سیانزەمی زایینی هەر بەوهۆیەشەوە بوو کە یەکێك لە قۆناغەکانی سەرهەڵدانی سەردەمی ڕاپەڕین و ڕێنسانس "Renaissance"ی ئیتاڵیا و ئەورووپی لەو شارەدا دەردەکەوێت.

هەروەها تێبینی دەکرێت کە دابڕانی دوورگەکانی بەریتانیا واتا وولاّتی بەریتانیای گەورە بەگشتی لە کیشوەری ئەورووپا وای کردووە کە بەریتانیا لە ولاّتێکی دوورو نائیەوە لە کیشوەرێکی گەورەدا بکات بە ولاّتێکی سەربەخۆ و خاوەن ڕژێمێکی تایبەتی بەخۆی، چونکە ئەو شوێنە جوگرافیەی وولاّتانی تری ئەورووپی قەدەغەکردوە لەوەی دەست بخەنە ناو کاوربارەکانی هەر لەدێر زەمانەوە، وە پاشان کە بەهێز بوو هەمان شت پێگە جوگرافیەکەی وای لێکرد زاڵ بێت و دەسەلاّتی بشکێت بەسەر دەریادا و توانیوەتی بەپێی سەردەم و بارودۆخ دەست بخاتە ناو کاروباری ئەورووپیەوە، جگە لەوەش ئەو بارودۆخە جوگرافیەی کردوویەتی بە گەورەترین داگیرکەر و ئیستعماری مێژوو بەجۆرێك ئیمپراتۆریەتێکە کە ڕۆژ لێی ئاوا نابێت "امبراطورية لاتغيب عنها الشمس" لەبەر زۆری دەسەلاّت و زۆری داگیرکەر (مستعمرات)ی.

لەلایەکی ترەوە لایەنی تۆپۆگرافیش واتا بەرزی و نزمی زەوی کاریگەری و ڕۆڵی گەورەی لەسەر ڕەوت و ئاڕاستە و ئەنجامی جەنگ و شەڕەکانی مێژوو هەبووە، بۆ نموونە پێویستە لێکۆڵەری مێژوویی بزانێت لەکاتی جەنگدا شوێن و پێگەی جوگرافی کامیان باشتربووە لەوەی تر، یاخود ئایا لایەنێکیان توانیویەتی کۆنترۆڵی ڕێگەوبانە گرنگەکان بکات و نەهێڵێت یارمەتی پێداویستی جەنگی بگات بە دوژمنەکەی.

هەروەها لایەنی دەشت و شاخ و ئاووهەوای کاتی شەڕەکە ئایا هەور بووە یاخود ڕۆژەتاو هەساو یان بارانی یان قرچەی گەرما بووە، چونکە هەڵبژاردنی کات و شوێنی شەڕی گەورەی "حطين" لەلایەن "صلاح الدين الأيوبي"یەوە کە لە ڕۆژی (١٧)ی ڕەبیعی یەکەمی ساڵی ٥٨٣ك – ١١٨٧ز دوای نوێژی هەینی بەڵگەیە لەسەر زیرەکی و لێهاتوویی سەرکردە و شارەزا لە نەخشە و پلانی سەربازی و گرنگی لایەنی جوگرافی و کات و شوێن، چونکە وای لە خاچ پەرستەکان کرد کە لە ناوەڕاستی مانگی تەموزدا هێرش بکەن کە ئەمەش وای لێکردن دەستیان نەگات بە سەرچاوەی ئاو.

هەروەها لەسەر هۆكاری ئاووهەوا ووتەیەكی ناپلیۆن پۆناپەرتی فەرەنسی هەیە كە ووتویەتی ساردی ڕووسیا و گەرمی سوریا، دوو دوژمن بوون كە نەمتوانی تێكیان بشكێنم، وە ڕووس نەبوو كە ناپلیۆنی بەزاند، بەڵكو سەركردە ینایر تێكی شكاند كە مەبەستی ساردی مانگی كانوونی دووەم بوو "ان برد روسیا وحر سورية هما العدوان اللذان عجزت عن قهرهما و الروس لم يهزموا نابليون، ولكن هزمه القائد ينـاير – أي برد شهر كانون الثاني–" دیسان ئەدۆڵف هیتلەریش ساڵی ١٩٤١ لە ڕووسیا "یەكێتی سۆڤیەت" تووشی هەمان كارەسات و مێژوو بۆوە بەهۆی بارودۆخی ئاووهەوای جوگرافیاوە، وە لە كۆتایی سەدەی شانزەش هەڵكردنی گەردەلول لە شەڕی ئەرمادەی "الأرمادا"ی ساڵی ١٥٨٨ نێوان ئینگلیز و ئیسپانیا وای كرد كە ئیسپانیانیەكان تێك بشكێن و ئینگلیزیش باڵادەست تر بێت.

هەروەها كاتێك تەیمور لەنگ لەشەڕی ئەنقرە ساڵی ١٤٠٢ز كە سوڵتان بایەزیدی یەكەمی عوسمانی تێكشاند بەهۆی هەبوونی دەریا نەیتوانی بگاتە ئەورووپا بۆیە ناچار گەڕایەوە بۆ وولاتەكەی خۆی لەناوەڕاستی ئاسیا.

ئەمانەی كە باسكران هەموو ڕۆڵ و گرنگی جوگرافیا دەردەخەن لەسەر ڕووداو و ئاراستەی مێژوو كە هەر لەسەردەمی فەیلەسوف و نوسەرانی گەورەی ئیغریق و ڕۆمانەوە بایەخ بەو لایەنە دراوە، چونكە هەریەك لە فەیلەسوفانی یۆنانی كۆن "أبی قراط و أرسطوا" باسیان لەم لایەنەكردووە، هەروەها مێژوونوسی ڕۆمانی "سترابون strabon" لە كتێبی (الجغرافية) باسی ئەو كاریگەریەی كردووە.

---

* منهج البحث التأريخي : دكتور محسن محمد حسين و دكتور عبدالرحمن حسين العزاوي ، وزارة التعليم العالي و البحث العلمي ، جامعة البغداد ، كلية التربية الاولى (ابن رشد) ، بغداد ١٩٩٢ .

دەوڵەتی عوسمانی

و. لە عەرەبییەوە: د. محمد عبدالله کاکە سوور

دەوڵـەتی عوسمـانی (١٢٩٩-١٩٢٤) (نـاوی فـەرمی دەوڵـەتی عەلیـەی عوسمـانی) بەگوێرەی زاناکانی سونەش خیلافەتی ئیسلامییە، دەوڵەتێکی ئیسلامی بوو، عوسمـانی یەکەم دایمەزراند، فەرمانڕەوایی کردووە بەسەر چەند بەشێکی گەورەی ئاسیای بچووك و حیجاز و عێراق وشام و میسر و سودان و زۆربەی ڕۆژئاوای عارەبی و سۆماڵ و بەلقان و نەمسا و ئەلبانیا و ڕۆمانیا و بولغاریا و ئەرمینیا و جۆرجیا و یۆنان.

بارەگای : یانی شهر: ١٢٨٠- ١٣٦٦، ئەدەنە: ١٣٦٦- ١٤٥٣، ئەستەنبول: لە ١٤٥٣.

زمانی فەرمی : زمانی تورکی عوسمانی.

پایتەخت :

سوغوت (١٢٩٩- ١٣٢٦)

بورصە : (١٣٢٦- ١٣٦٥)

أدرنە (١٣٦٥- ١٤٥٣)

ئەستەمبوڵ (١٤٥٣- ١٩٢٢)

ئاین : ئیسلام

فەرمانڕەوایی : خیلافەت

تەمەنی خیلافەت : ٦٢٥ساڵ

نازناوی سەری دەوڵەت : سوڵتان

دامەزراندن : ساڵی ١٢٩٩

یەکەم سوڵتان موورادی کوڕی صدار : عوسمانی کوڕێ ئەرتوغرول (١٢٩٩– ١٣٢٦)
دوا سوڵتان : عبدالمجیدی دووەم (١٩٢٢– ١٩٢٤)
دەوڵەتی دواتر : تورکیا
ڕووبەر : لەساڵی ١٦٨٠ ز دا (٥,٥٠٠,٠٠٠ کم٢)
دانیشتوان : لەساڵی ١٨٥٦ز دا (٣٥,٣٥٠,٠٠٠) کەس
دراو : لیرەی عوسمانی

ڕەچەڵەکیان و دامەزراندنی دەوڵەت

عوسمانیەکان لە خێڵەکانی (ئۆغۆز)ی تورکمانی کەوتوونەتەوە، لەگەڵ شەپۆلی هێرشەکانی مەغۆلی لە ناوچەی خۆیان لە مەنغۆلیا بەرەو ڕۆژئاوا چوون، لەساڵی ١٢٣٧ ز میرنشینێکی جەنگیان لە بتبینیا (باکوری ئەنازۆل)، بەرامبەر دوورگەکان قرم) دامەزراند، دوای ئەوەتوانیان سەلجوقییەکان لە ناوچەی ئەنازۆل هەڵکەنن، لەسەردەمی سوڵتان عوسمانی یەکەم (عوسمانی کوری ئەرتۆغل) (١٢٨٠– ١٣٠٠ز) ئەوەی کە بنەماڵەکەیان ناوی هەڵگرت، ئینجا ئەوانەی لەدوای ئەو هاتن، میرنشینەکە لەسەر حسابی میرنشینی بێزنتە فراوان بوو (داگیرکردنی بورسە: ١٣٧٦ز، ئیدرین : ١٣٦١) لە ساڵی ١٣٥٤ عوسمانیەکان بۆ یەکەمجار پێیان لەسەرخاکی بەلقان دانا، شاری گالیبۆلی لە تورکیادا یەکەم بنکەیان بوو، عوسمانیەکان یەکەی تایبەتیان پێکهێنا بەناوی ئینکیشاری ناسرا. (زۆربەی ئەندامەکانی لەناوچەی بەلقان بوون)، بەهۆی ئەم هێزە نوێیانە توانیان بەخێرایی لە ئەنازۆل و بەلقان فراوانخوزی بکەن (شەڕی نیکبۆلیس ١٣٨٩ز) کەچی لە ساڵی ١٤٠٢ز بۆ یەکەمجار لە بەردەم هێزەکانی تەیمور لەنگ توشی شکست بوون، لەدوای ئەم شکستە ماوەیەك لە پەشێوی سیاسی هات، دەوڵەت هاوسەنگی خۆی بەدەستهێنایەوە و سیاسەتی فراوانخوازی لە سەردەمی موورادی دووەم

(١٤٢١- ١٤٥١ن) ئینجا (محەمەدی فاتح ١٤٥١- ١٤٨١ن) بەردەوام بوو، ئەوەی دووەمیان توانی لە ساڵی ١٤٥٣ بچێتە ناو ئەستەمبوڵ بەمەش کۆتایی بە چەند سەدەیەك لە بوونی بێزەنتی لە ناوچەکەدا هێنا.

سەرەتای سەرهەڵدانی عوسمانیەکان

لەدوای مردنی ئەرتۆغل، سولتان عەلادینی سەلجوقی هەڵستا بە دانانی میر عوسمان لە جێگای ئەودا، عوسمانی کوڕی ئەرتۆغل لە ساڵی ٦٥٦ك/ ١٢٥٨ز لە دایکبووە و لە ساڵی ٧٢٦ك/ ١٣٢٦ز مردووە. لە هۆزی قایی یە. لە خێڵی غوز (ئەغۆز)ی تورکییە. سلێمان شای باپیری، میری هۆزی قایی لەگەڵ هۆزەکەی لە ناوچەی ڕەسەنی خۆیانەوە لە ئاسیای ناوەڕاستەوە کۆچیان کرد بۆ ئەوەی لە ئەنازۆڵ بگیرسێنەوە، بە ئازایەتییەکی بێ وێنە فراوانخوازی ئەنجامدا، سولتان عەلادین پاداشتی کرد و ڕێزی لێنا، بەوەی نیشانەی سەلجوقییەکانی پێدا، کە بریتی یە لە ئاڵای سپی و جل و بەرگێك و دەهۆڵێ:، و سەربەخۆیی پێدا، نازناوی بەگی پێ بەخشی، ئەمەش لە سەرەتای ساڵی ٦٨٨ك/١٢٨٩ز، و ڕێگەی پێدرا کە دراو بەناوی خۆی دەربکات، واتە ناوی خۆی لەسەر بنوسێ. هەروەها لەسەر مینبەرەکانی مزگەوتەکانی سەلجوقی لەدوای سولتان ناوی دەهات، سولتانی سەلجوقی کەی قوبادی سێیەم ناوچەکانی ئاسکی شەهر وئینۆنۆی لە ساڵی ١٢٨٩ز پێدرا.. بڕیاریدا ئەو ناوچانەی بێزەنتی و ناوچانەی تری پێبدات کە خۆی دەیانگرێت. عوسمان ئابلۆقەی شاری بورسەی دا، بورسە شارێکی ناسراوە لە ڕۆژئاوای ئەنازۆل، ئەم ڕووداوە لە ساڵی ١٣١٤ز بوو، بەڵام نەیتوانی دەستی بەسەردا بگرێت، و ناوچەی قەڵەمڕەوی عوسمانی و میرنشینەکەی فراوانبوو؛ ناوچەکانی سوغود، و دومانیج، ئینەکول، و ینی شەهر و ئین حیسار، و قویون حیسار، و کوبری حیسار، و یونید حیساری دەگرتەوە، و لە ساڵێ ١٣٠٠ز یەنی شەهری کردە سەنتەری ئەو میرنشینە.

بەخیانەتکردنی سەرکردەیەکی بێزەنتی و کۆتایی دەوڵەتی سەلجوقییەکان هاوڕێیەتی لەنێوان عوسمانی یەکەم و سەرکردەی بێزەنتی کوسە میخائیل فەرمانڕەوای قەڵای (خزمن قایا) کە موسوڵمان بوو دروست بوو، و عوسمانی لە پیلانێکی بێزەنتی ڕزگار کرد کە لە داوەتکردنێکی بووک گواستنەوەی بێزەنتی بۆی دانرابوو. لەو کاتانەدا قازانی مەغۆلی هێرشی کردە سەر شارە سورییەکان و لە ساڵی ٦٩٩ک/١٢٩٩ز داگیریکردن، و کۆتایی بە دەوڵەتی سەلجوقییەکانی ئەنازۆڵ هێنا، زۆر لە زاناکانی دەوڵەتی سەلجوقی لە کاتی هەڵاتن لە مەغۆل ڕوویان کردە لای عوسمانی کوڕی ئەرتۆغل، و هەروەها میر و پیاوماقوڵ و دەوڵەمەندەکانی سەلجوقی ڕوویان کردە عوسمان، بەمەش میرنشینەکەیان دەوڵەمەند کرد و وایلێهات لە تەنیا خێڵێك و میرنشینێك بگۆڕێ بۆ کیانێك کە بنەماکانی دەوڵەتی هەبێت، بەمەش دەتوانین بڵێین کە سەڵتەنەتی عوسمانییەکان بەو هەڵاتووانە لە ڕووی مەغۆل لە ساڵی (٧٠٨ک/١٣٠٨ز) دە ستی پێکرد، واتە کاتێك دوا سوڵتانی سەلجوقییە ڕۆمەکان سوڵتان غیاسەدین مەسعودی سێیەم مرد، ئەوەبوو پێشتر میرنشینی عوسمانی سەربە دەوڵەتی سەلجوقی بوو.

دەستگرتن بەسەر بۆرسەدا

ئەو ئامانجە گرنگەی میر عوسمان هەوڵی بۆدەدا، داگیرکردنی شاری بۆرسە بوو، بۆئەوەی بیکاتە پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی، ئەمەش ئامانجێ بوو میر عوسمان تاکو دوا ژیانی هەوڵی بۆ دەدا، کاتێك لەسەر مردن بوو فەرمانی بە کوڕەکەی ئۆرخان کرد کە ئابلۆقە بخاتە سەر بۆرسە، بەوپەڕی توانای هێرشبکاتە سەری و دەستی بەسەردا بگرێت، ئۆرخان لەمەدا سەرکەوتوو بوو، لە سەرەمەرگدا هەوڵێ گرتنی بورسە بە میر عوسمان گەیشت، و تەرمەکەی گواسترایەوە شاری بورسە و لەوێ نێژرا، ئەمەش لە ساڵی ٧٢٦ک/١٣٢٤ز، لەدوای ئەوەی حەفتا ساڵ ژیا، ٢٧ ساڵی لەسەر تەختی

سەڵتەنەت بردە سەر، و عوسمانی یەکەم حەوت منداڵی هەبوو کە ئەوانە بوون: ئۆرخان بەگ، عەلادین بەگ، جوبان بەگ، و حامید بەگ، و فاتیمە خاتوون، و بانارلی بەگ و مەلەك بەگ.

سەرەتای سەڵتەنەتی عوسمانی

سوڵتانی عوسمانی یەکەم لە شارۆچکەی سنغوتی سەر بە شاری (ینی شەهر) ساڵی ٦٥٦ك/١٢٥٨ز لەدایك بوو، و کاتێك سوڵتان عەلادینی سەلجوقی مرد، سەڵتەنەتی ڕاگەیاند و میرەکانی سەلجوقی هاتنە لای و چوونە چوارچێوەی پارێزگاریکردنی، و کردیان بە سوڵتان لەسەر ئەنازۆل، و شاری ینی شەهری کردە پایتەخت، و ماوەی حەوت ساڵ لە شەڕکردن بەردەوام بوو، و هێرشی کردە سەر زۆر لە قەڵاکانی ڕۆمە بێزەنتییەکان و هێرشی کردە سەر شاری کبری حیسار و قەڵای ئەزتیقی ناودار و سوپایەکانی بێزەنتی هێرشیان کردە سەر ینی شەهری پایتەختی عوسمانییەکان بەسەرکردایەتی سو پایەکەی لە تەنیشت قەڵای قیون حیسار ڕووبەڕوویان بووەوە و شکستی پێهێنان و تاوەکو دیمبوز ڕاوی نان. و میری شاری کستلی بێزەنتی کوشت، و پاشماوەی میرە بێزەنتییەکان بەرەو بورسە و قوستەنتینیە ڕایان کرد، و لەساڵی ٧١٧ك/١٣١٧ز سوڵتان دوو قەڵای لە نزیك شاری بورسە دامەزراند، کوڕ برای ئاق تەیموری لە یەکێکیان کرد بە سەرکردە و لەوەکەی تردا بلبانجقی یەکێك لە مەملوکەکانی کرد بە سەرکردە، و ئابلۆقەی بۆرسەی دا، و سوڵتان ئورخانی کوڕی وکوسە میخال و صالتق ئالبی بەجێهێشت بۆ پارێزگاریکردن لە وڵاتەکە و ئابلۆقەی قەڵای قرەی دا، ئینجا سوڵتان عوسمان هێرشیکردە سەر قەڵای لبلبنجی، و قەڵای جادر لق و یکنجە حصار و ئاق حصار و تکفور، ئینجا غازی ئورخان و غازی عبدالرحمن و هی تری نارد بۆ قەڵای قەرەجیش، و دەستیان بەسەرداگرت و سوڵتان لە هێرشەکانی بەردەوام بوو بەرەو شاری ئەزمید، (قوجە ئیلی

لەو کاتەدا غازی عبدالرحمن هێرشیکردە سەر ئەزنیق (نیقیا)، لە ساڵی ٧٢٦ک/١٣٢٦ز سوڵتان عوسمان غازی نیازی بوو هێرش بکاتە سەر بورسە، ئۆرخان بەگی کوڕی بەسەرکردەی هێزەکانی هێرشبەر دانا، و دەستی گرت بەسەر چیای أولیمە (اولوداغ) نزیك بورسە (بروسە) ئینجا هێرشی کردە سەر بورسە، و سوڵتان عوسمان نەخۆش کەوت، کوڕەکەی غازی ئورخان سەردانی کرد، سوڵتان عوسمان لە تەمەنی حەفتا ساڵیدا مرد، لە ١٧ یان ٢٠ی ڕەمەزانی ساڵێ ٧٢٦ک/١٣٢٦ز مرد، ئەوە و عوسمان هێرشیکردە سەر خاکی بێزەنتییەکان و خستییە سەر موڵکەکانی تاکو گەیشتە شازدە هەزار کیلۆمەتر لەکاتی مردنی لە ساڵی ٧٢٦ک/١٣٢٦ز، و ماوەی سەڵتەنەتەکەی ٢٧ ساڵ بوو، و لە گۆڕستانی تایبەتی خۆی لە بۆرسە نێژرا، لەدوای ئەو کوڕەکەی ئورخان غازی بوو بە سوڵتان و کاروباری ئیدارەی دایە دەست عەلادینی برای، لەو ساڵەدا یوو مورادی یەکەمی کوڕی لەدایك بوو.

سەرچاوەکان باس لەو دەکەن کە توغرول یارمەتی میر عەلادینی سەلجوقی دا لە یەکێك لە شەڕەکانی و ئەویش بە ئازایەتی سەرسام بوو و زەوییەکی سەر بە دەوڵەتی سەلجوقی پێدا، و میرنشینەکەی خۆی تێدا دامەزراند و ناوچەکە چەند میرنشینێکی تورکەکانی تری تێدا بوو، لەهێرشی مەغۆل هەلاتبوون بۆ ناوچەی ڕۆژهەلاتی ئەنازۆل.

فراوانبوونی دەوڵەت

فراوانخوازی عوسمانییەکان لە ئاسیای بچووك دا

عوسمان سنووری دەسەلاتی فراوان کرد تا گەیشتە دەریای ڕەش، لە ساڵی ١٣٢٦ ئورخانی کوڕی دەسەلاتی گرتە دەست، ئەوەی کە بنەمای سوپای ئینکیشاری دامەزراند.

فراوانخوازی عوسمانییەکان لە ئەورووپا دا

لەساڵی ١٣٥٩ز مرد و کوڕەکەی مورادی یەکەم بەدوایدا هات، ئەوەی کە هێرشی کردە سەر نیوە دوورگەی بەلقان و دەستی بەسەر ئەدرنەدا گرت. و لە شەڕی قوصوە (شەڕی کۆسۆڤۆ) لە ساڵی ١٣٨٩ز دوای سەرکەوتنی بەسەر سیرب و بولغار کوژرا. بایەزیدی یەکەم لە شەڕی نیقوبولس بەسەر هاوپەیمانییەتی ئەورووپی خاچپەیدا بەسەرکەوت و ڕۆژهەڵاتی سۆفیا پایتەختی بولغاریای خستە سەر دەوڵەتەکەی.

فراوانخوزی لە جیهانی ئیسلامی دا

عوسمانییەکان بوون بە هێزی پێشڕەو لە جیهانی ئیسلامی، و سوڵتان سەلیمی یەکەم (١٥١٢– ١٥٢٠ز) لە شەڕی چاڵدێران بەسەر سەفەوییەکاندا سەرکەوت، ئەوەی وایلێکرد بتوانێ لە ساڵی ١٥١٤ز دەست بەسەر عێراق و ئازربیجاندا بگرێت، ئینجا لە ساڵی ١٥١٦ لە شەڕی مەرج دابق دەستی گرت بەسەر وڵاتی شام و فەلەستین، و لەساڵی ١٥١٧ز دوای شەڕی ڕیدانیە دەستی بەسەر میسردا گرت، و لەسەردەمی سلێمان قانونی کوڕی (١٥٢٠–١٥٦٦ز) دەوڵەتی عوسمانی گەیشتە ترۆپکی خۆی، کە بەردەوام بوو لەسەر هێرشکردنە سەر بەلقان (مەجەر ساڵی ١٥١٩ز، ئینجا ئابلۆقەی ڤیەننا)، و لە ساڵی ١٥٣٢ز دەستی گرت بەسەر کەناری سۆماڵی لە دەریای سوور و توانی گەشتیگەلێك دروست بکات بۆئەوەی بە یارمەتی خێرالدین بربروس دەست بەسەر دەریای ناوەڕاستدا بگرێت کە لایەنگیری خۆی بۆ سوڵتان بەدەرخست، لەدوای ١٥٥٢ چوونە پاڵی هەر سێ دەوڵەتەکە جەزائیر و تونس و تەرابلس بۆ دەوڵەتی عوسمانی ڕاگەیەنرا: ئەمەش لەسەر داواکاری جەزائیر کە ئۆتۆنۆمی هەبوو، کاتێك لە ساڵی ١٥١٨ خێرالدین بربروس داوای یارمەتی لە ئەستەمبوڵ کرد لەدوای کوشتنی بابا عروجی برای لەلایەن ئیسپانییەکانەوە، ئەوانەی کە شاری وەهرانیان داگیر کرد. دواتریش ئەم

ناوچانەیان گرت: کەنارەکانی تلمسان و مستغانم و تنس و دلس و بجایە، ئەوەبوو تەرابلوس لە دەوروبەری ساڵی ١٥٥١ز هاتە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی. بەم شێوەیە دەوڵەت لەسەر زۆربەی ئەوەی بە نیشتمانی عەرەبی دەناسرێ درێژبووەوە، بە دەراوتنی ناوەڕاستی جەزیرە و مەراکیش و عومان و سەرەڕای درێژبوونەوەی لە ناوەڕاستی ئاسیا و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا.

پاشەکشەکردن

لەدوای ساڵی ١٥٦٦فەرمانڕەوایی کەوتە دەست سوڵتانە بێ دەسەڵاتەکان یان ئەوانەی شایستەی فەرمانڕەوایی کردن نەبوون، ئینجا ساڵی ١٦٥٦ بەدواوە دەسەڵات کەوتە دەست گەورەی وەزیران (صەدری ئەعزەم) یان گەورە سەرکردەکانی ئینکیشاری. لەگەڵ ئەم سەردەمە ماوەی داتەپینی سیاسی و ڕۆشنبیری دەست پێدەکات. عوسمانییەکان لە ململانێیەکی بەردەوامدابوون لەگەڵ بنەماڵەی هاپسبۆرگ. شایەکانی نەمسا (ئابلۆقەی ڤیەننا ١٦٨٣ن)، کەچی دوای شەڕی ڤیەننا سەنتەری هێزەکان گۆڕان، لە ساڵی ١٧٠٠ بەدواوە بارودۆخی عوسمانییەکان لە هێرشکردنەوە گۆڕا بۆ بەرگریکردن.

لەسەردەمی هەردوو سوڵتان سەلیمی سێیەم (١٧٨٩-١٨٠٧ن) ئینجا مەحمودی دووەم (١٨٠٨-١٨٣٩ن) لەدوای ئەو دووبارە هەیکەلی دەوڵەت دامەزرێنرایەوە، سەرەڕای ئەوەش بارودۆخی دەوڵەت لە داتەپیندا بوو، لە ساڵی ١٨٣٩ چاکسازییەکان ڕاگەیەنران لەسەر شێوازی ئەورووپی. سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦-١٩٠٩ن) بەشێوەیەکی ستەمکارانە ئەم چاکسازییانەی کۆتایی پێهێنا، لەئەنجامی ئەمەش هەموو هێزە نیشتمانییەکان لە تورکیادا دوژمنایەتی سوڵتانیان دەکرد. لە ساڵی ١٩٢٢ز دوا سوڵتانی عوسمانی محەمەدی شەشەم (١٩١٨-١٩٢٢ن) لەسەر کار لابردرا، لە کۆتاییدا و لە ساڵی ١٩٢٤ کەمال ئەتاتورک بەتەواوی خیلافەتی هەڵوەشاندەوە.

هۆکارەکانی لاوازیی دەوڵەتی عوسمانی

هۆکارە ناوخۆییەکان

١- لاوازی سوڵتانەکانی دوایی ئەمەش بەدیاردەکەوێ لە:

سەرکردایەتی نەکرنیان بۆ سوپا.

سەرکردایەتی نەکردنیان بۆ دانیشتنەکانی نێو دیوان.

لاوازیی تواناییان لەڕووی ئیدارییەوە.

خەریکبوونیان بە کاروبارە تایبەتییەکانیان.

٢- ڕۆچوونەخوارەوەی ئینکیشاری.

مەشقەکانیان پشتگوێ خست.

پەیوندییان بە سەربازگەکانیان کەم بووەوە، ئەوەی کە بووە هۆی کەمبوونەوەی توانا جەنگییەکان.

٣- خراپی سیستەمی باج کۆکردنەوە.

کۆکردنەوەی باج لە ویلایەتەکان بەشێوەی ئیلتیزام دەبوو.

هۆکارە دەرەکییەکان

١- جیاوکە بێگانەییەکانی هەندێ دەوڵەتی ئەورووپی بووە هۆی دەستێوەردانیان لە کاروباری دەوڵەتدا.

٢- چاوتێبڕینە ئیستیعمارییە ئەورووپییەکان لە موڵکەکانی دەوڵەتی عوسمانی.

٣- دەرکەوتنی ڕوسیای تزاری وەکو هێزێك لەسەر حیسابی دەوڵەتی عوسمانی، و هاندانی گەلانی بەلقان و کە شۆڕش بکەن دژی دەوڵەتی عوسمانی.

٤- ئەو شکستانەی کە سوپا ئەورووپییەکان تووشی سوپای عوسمانییان کرد بەهۆی:

- داهێنانی چەکی نوێ لەلایەن ئەورووپییەکان و زۆر تێکەڵ بوونیان لەگەڵ شۆڕشی پیشەسازییدا.
- سەرکەوتووتر بوونی شێوازە جەنگییەکان و لاوازی ئینکیشاری.

سیستەمی فەرمانڕەوایی و ئیدارە لە دەوڵەتی عوسمانی

١- لە ئەرکەکانی سوڵتان:

- جێ بەجێ کردنی شەریعەتی ئیسلام.
- سەرکردایەتی کردنی سوپاکان.
- دامەزراندن و لابردنی وەزیرەکان.

٢- صدری ئەعزەم

- لەسەرەتای سەردەمی عوسمانیدا ڕاوێژکاری سوڵتان بوو.
- لەماوەی لاوازی سوڵتانەکاندا بوو بە نوێنەری سوڵتان و کاروباری دامەزراندن و وەزیفەکان و کاروباری پەیوەست بە سوپا و ئیدارەی بە دەستەوە بوو.

سوپا

سوپای عوسمانی ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە دامەزراندنی دەوڵەت و چەسپاندنی پێگەکانی، و سوپای عوسمانی دابەش دەبوو بەسەر سێ بەش بریتی بوون لە:

هێزەکانی وشکانی: لە سوارە و تۆپخانە و ئینکیشاری پێکدەهات و بەناوبانگترین تیپەکانی سوپایان پێکدەهێنا.

هێزەکانی ویلایەتەکان: ئەم هێزانە لە سوارەکان و هێزەکانی قەڵاکان پێکدەهات، هەندێکجار والییەکان هێزی تایبەت بە خۆیان پێکدەهێنا کە بە هێزی لۆکاڵێ دەناسران، ئەوە و والییەکان سودییان لەم هێزانە بینی لە چەسپاندنی دەسەڵاتیان و یەکخستنی ویلایەتەکانیان.

هێزەکانی دەریایی: عوسمانییەکان ئەوپەڕی گرنگییان بە هێزەکانی دەریاوانی دا، بەتایبەتی دوای گرتنی قوستەنتینیە، ئەوە و لە سەردەمی سوڵتان بایەزیدی دووەم چەندین بنکەی دەریای دامەزرا، ئەم گرنگی پێدانە لە سەردەمی سوڵتان سلێمانی قانونی گەیشتە ترۆپکی خۆی، بە دامەزراندنی خیرالدین بربروس وەکو سەرکردەی باڵای هێزە دەریاییەکان. ئەوەبوو کەشتیگەلی عوسمانی لە سەردەمی ئەودا بوو بە بەهێزترین کەشتیگەل لە دەریای سپی ناوەڕاست دا.

ئەمە سەرەڕای هێزی ئاسمانی کە لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانی بەدیارکەوت.

ڕژێمی فەرمانڕەوایی و ئیداری لە ویلایەتە عەرەبییەکان

کاتێك دەوڵەتی عوسمانی فراوانبوو عوسمانییەکان پەنایان بردە بەر دابەشکردنی بۆ چەند ویلایەتێك. ویلایەتەکان دابەشکرانە سەر یەکەی ئیداری بچووك بە سەنجەق ناسرا، ئەمانەش دابەشکرانە سەر یەکی ئیداری بچووکتر بە ناحیە ناونران.

جیهازی ئیداری ویلایەتە عوسمانییەکان لە ژمارەیەك فەرمانبەری گەورە بەم شێوەیەی خوارەوە پێکدەهات:

١- والی: ئەرکی والی ئەوەبوو کە لە کاروباری ئیداری و سەربازی جێگای سوڵتانی بگرتایەتەوە، هەروەها لە پاراستنی ئاسایش و کۆکردنەوەی باجەکان و ناردنی پارەی سەپێنراو بەسەر ویلایەتەوە بۆ خەزێنەی دەوڵەت. والی شام لە والییەکانی تر بەوە جیادەکرایەوە کە پایەی میری حەجیشی هەبوو. ئەرکی میری حەج بریتی یە لە سەرپەرشتیکردنی قافلەی حەجی شامی کە حاجی لە ناوچەکانی وڵاتی شام وئەنازۆل و بەلقانی بەخۆوە دەگرت، و قافلەکە لە دیمەشق دەردەچوو، بە ڕۆژهەڵاتی ئوردوندا تێدەپەڕی بەرەو حیجاز.

٢- سنجەق و ناحیە: فەرمانڕەوایانی سنجەق و ناحیەکان کاریان بریتی بوو لە جێبەجێکردنی فەرمانەکانی والی و ئیدارەی مەرکەزی و ڕاپەڕاندنی کاروباری ناوخۆ و پاراستنی ئاسایش و سەقامگیری لە ناوچەکانیان دا.

٣- دەفتەردار: ڕاستەوخۆ لەلایەن سوڵتانەوە دادەمەزرێندرا، ڕۆڵی بریتی بوو لە کاروباری دارایی لە ویلایەتەکە و وەکو خەزنەدار وابوو.

سەرچاوە: ئینتەرنێت

القسم العربي

الفصل الخامس
واجبات الشرطة في العصر الأموي

د.أرسن موسى رشيد

كان للشرطة في الدولة الأموية مكانة مميزة بسبب الواجبات المهمة التي كانت تقوم بها هذه المؤسسة تجاه السلطة و المجتمع. فالخلفاء و الولاة إستخدموا الشرطة لحماية أنفسهم من مؤامرات مناوئيهم السياسيين. الى جانب الحفاظ على الأمن و النظام داخل المجتمع. فالمهام التي كانت الشرطة تقوم بها متعددة و متنوعة. منها معاقبة المجرمين و الخارجين على القانون داخل المدن، وتوفير الحراسة للطرقات و حماية المدنيين من اللصوص، مع التشدد في ذلك حين تحدث الإنتفاضات و الإضطرابات من حين الى آخر. ومن المهام التي يقوم بها الشرطة أيضاً تطبيق الحدود التي حددتها الشريعة الإسلامية ضد كل من تسول له نفسه ارتكاب الجرائم التي أوجبت لها الحدود كالسرقة و الزنى و غيرها[١]. كل هذا يفسر القوة السلطوية التي كانت الشرطة تتمتع بها في ظل الخلافة الأموية.

يرى عدد من الباحثين المعاصرين أن مصطلح الشرطة يماثل مصطلح البوليس. وأن مهام الشرطة هي المهام نفسها التي تقوم بها قوة البوليس. فالمستشرق ليفي مثلاً يرى أنّ "الأصل في الشرطة إنها جاءت في البداية كقوة بوليسية"[٢]. ويماثله في الرأي كولسون حيث يُعرّف الشرطة كقوة بوليسية[٣]، ويذهب دينيت أيضاً الى الرأي نفسه[٤]. وقد تمند العالم أمير علي هذه النظرية في كتابه "مختصر تأريخ المسلمين" الذي وضعه بالإنجليزية[٥].

على ما يبدو أن هؤلاء قد فهموا طبيعة عمل الشرطة بصورة أحادية الجانب، وخصوصاً أنه يصعب التمييز بين واجبات الشرطة و واجبات البوليس داخل المجتمعات المدنية. ولكن هذا لا يغطي سوى جانب واحد من القضية. فالمصادر التأريخية قد تبيّن وبشكل واضح، أن المهام التي كانت تقوم الشرطة بها في العهد الأموي، أوسع بكثير من المهام التي تناطُ برجال البوليس. وعلى الأخص صاحب الشرطة التي كان يتمتع بسلطات شبه مطلقة فيما يتصل بالأمن و النظام، وذلك ما لايتوافر لرئيس البوليس عادة. فواجبات الشرطة في ذلك العهد كان يسود الطابع العسكري، وبذلك تكون الشرطة أقرب للجيش منها لمجرد القوة البوليسية. ولعل الإشتباه و الخلط لدى الكثير من الباحثين يعود الى أن مصطلح الشرطة يكتسب معنى قريباً من قوة البوليس في العصر الراهن.

تنقسم المسؤليات الملقاة على عاتق الشرطة الى خمسة أقسام رئيسية الى الوجه التالي:

١- توفير الحماية للخلفاء و الولاة ضد أعدائهم في اداخل، و حماية المدن من ثورات المتمردين.

٢- معاقبة المذنبين و الخارجين على القانون.

٣- تطبيق حدود الشريعة و غيرها من العقوبات التي تقتضيها المصلحة العامة.

٤- مساعدة الجيش و مساندته ضد أعداء الدولة خارج الأمصار.

٥- تنفيذ عقوبة الإعدام و تعذيب السجناء السياسيين وتقديم كل ما يحتاجه صاحب السجن في تعامله مع السجناء.

وسوف نناقش هذه المسؤليات بشكل واف على النحو التالي :

أولاً : حماية الخلافة و ولاة الأمصار ضد مناوئيهم في الداخل

أول من استخدم الشرطة لحمايته الشخصية من الاغتيال، الخليفة معاوية مؤسس الدولة الأموية، الذي خاض صراعاً سياسياً- عسكرياً عنيفاً مع معارضيه

من الخوارج و غيرهم. وكان الشرطة يحرسون معاوية بشكل دائم في حله و ترحاله[٦]، بل حتى في وقت الصلاة كان هناك حارس يقف عند رأسه وهو يصلي في المحراب[٧]، وعلى ما يبدو أن الخليفة ماكان يسير أبداً، بدون الحراسة، بل كان صاحب الشرطة يسير بين يديه متقلداً كامل سلاحه. تبعاً لما يرويه أبو الفرج، من أن الخليفة هشاماً ما كان يخرج بدون حراسة الشرطة[٨]، وبذلك يأمن الخلفاء جانب أعدائهم من الخوارج و غيرهم فيما لو أراد بالخليفة شراً.

تقوم الشرطة كذلك برئاسة صاحب الشرطة بتوفير الحماية للولاة في الأمصار المختلفة بالطريقة السابقة نفسها، و كما ذُكر سابقاً، أن زياد بن أبيه كان أول والٍ يستخدم الشرطة لأمنه الشخصي. وكان صاحب الشرطة هو المسؤل الأول عن سلامة الوالي[٩]. إن ظهور صاحب الشرطة في مقدمة موكب الخليفة أو الوالي في الأماكن العامة ليس دليلاً فقط على الحماية، بل لإشعار العامة أيضاً بالهيمنة و السلطة.

الى جانب ذلك كانت الشرطة أداة بيد الخلفاء و الولاة لفرض سلطة الدولة على الذين يحاولون التمرد عليها أو معارضتها، فالشرطة كانت دائمة الإستعداد لإلقاء القبض على كل من يبدي المعارضة حتى ولو لم يكن قد حدث منه ما يوجب العقاب، كالقسام بحمل السلاح مثلاً أو تحريض العامة. فالخليفة الوليد الأول مثلاً، أرسل الشرطة لإلقاء القبض على أحد الخوارج لمجرد أنه كان مختبئاً في أحد المنازل بدمشق[١٠].

و بالمثل نجد والي البصرة عبيد الله بن زياد –في عهد معاوية– يغضب على أحد الشعراء، وهو ابن المفرق، مما يضطره الى الإحتماء بأحد الأشراف، وحين علم الوالي بذلك يرسل شرطته في إثره لإلقاء القبض عليه[١١].وفي حادثة أخرى نجد والي خراسان قتيبة بن مسلم– في خلافة سليمان– يرسل صاحب شرطته ليلقى القبض على أحد خصومه وهو يدعى وكيعاً[١٢]، و بالرغم من أن الوالي طلب الرفق في الأمر، إلاّ أنه أعطي أوامره بالقتل فيما لو قاوم وكيع الشرطة عند تنفيذ مهمتهم! !.

فالمهام التي قام بها الشرطة تجاه الخليفة و الولاة توفير الأمن لهم داخل قصورهم . فالولاة المشهورون مثل زياد و ابنه عبيدالله، و الحجاج لم يترددوا في اتحدى الشرطة داخل أماكن إقامتهم[١٣].حدث في إحدى المناسبات أن والي العراق عبيدالله بن زياد كان يستوجب أحد المسجونين، وفي أثناء أستجواب استولى الغضب على السجين و حاول أن يستولي على سيف أحد أفراد الشرطة المحيطين به، ولكنه لم ينجح في محاولته[١٤]، هذه الحادثة تدل على مدى حرص الولاة على إبقاء الشرطة معهم دائماً، حتى في مجالسهم الخاصة[١٥].

كما هو معروف تأريخياً إن العصر الأموي كان عصر الثورات المتلاحقة و الاضطرابات المتعاقبة التي كان يقوم بها الخوارج و الشيعة على وجه الخصوص، وبالذات في البصرة و الكوفة. لقد كان الشرطة على استعداد دائماً لمواجهة هذه الثورات و السعي الى وئدها في المهد، ومحاولة القضاء عليها قضاء تاماً، ولم يترك الشرطة سبيلاً أو وسيلة إلاّ أتبعوها لتحقيق مهامهم.

يشير كثير من المصادر التأريخية الى العديد من الروايات التي تفيد استخدام الشرطة وصاحب الشرطة للتجسس أو الاتصال بالأشخاص الذين يستطيعون أن يمدوهم بشتى المعلومات حول المتمردين. من ذلك أن صاحب الشرطة الكوفة المغيرة بن شعبة (٤١- ٦٦١/٢٠/٦٧٠)، كثيراً ما كان يطلب من الوالي أن يعطيه الإذن بالمداهمة للمنازل التي يسمع أنها للثوار[١٦].

من الحوادث التي وقعت في الكوفة خلال ولاية عبدالله بن مطيع عام ٦٨٥/٦٦ أن صاحب الشرطة أخبر الوالي تجمع الشيعة بقيادة المختار بهدف الاستيلاء على المدينة، وعلى مايبدو أن المعلومات قد وصلت الى صاحب الشرطة عن طريق أحد الجواسيس الذين خصصهم لغرض المراقبة[١٧]. وهذا يدل على شدة حذر صاحب الشرطة تجاه الفرق المعارضة للسلطة، وتوقيه للأمور قبل حدوثها. وللأسف فإن

المؤرخين لم يوردوا أسماء من يقومون بالتجسس لحساب صاحب الشرطة أو كيفية استخدامهم. ولا يُستبعد أن كون هؤلاء الجواسيس من الشرطة أنفسهم، يقومون بدور المباحث كما هي الحال في المجتمعات المعاصرة.

إذا ما حدث أن اكتشف صاحب الشرطة مؤمراة ما تُحاك ضد الدولة، فإنه يحثّ الوالي على اتخاذ إجراءات صارمة ضد المتآمرين، و حينئذٍ يُمنح صاحب الشرطة سلطات واسعة لإقرار الأمن، حيث تزداد درجة التيقظ عند أفراد الشرطة، و تُكثف الحراسة، و يحق لصاحب الشرطة، مساءلة أي شخص يشك في ان له ضلعاً في المؤامرة و إلقاء القبض على أي شخصٍ كان وفي أي مكان، فضلاً عن حق صاحب الشرطة في قتله إذا ما تبين له أن هذا الشخص من المتمردين أو من المؤيدين لهم أو يُقدم لهم المساعدات[١٨]. ومن الإجراءات التي يقوم بها الشرطة عادة في مثل هذه المناسبات، إغلاق الطرقات التي يمكن أن يستخدمها المتمردون للوصول الى القصر أو المسجد مثلاً، وذلك حتى يتمكن الشرطة من محاصرتهم. هذه الإجراءات تستلزم تواجد جميع أفراد الشرطة عند قصر الوالي حالما يتم استدعائهم أو عندما تصل اليهم أخبار الاضطرابات. و السبب الرئيسي وراء تجمع أفراد الشرطة عند القصر، يعود الى أنه مركز السلطة الذي يسعى المتمردون دائماً الى محاولة السيطرة عليه، لأنه يُمثل السلطة، ومن يستولي عليه، يكون هو المسيطر على الوضع في المدينة. ومما يروي في هذا الصدد أنه حين قام مسلم بن عقيل بمحاصرة قصر الوالي، أمر الأخير أن يكون مع جميع أفراد الشرطة حول القصر، وحيث إن عدد الشرطة، لم يزد على ثلاثين نفراً فإنهم لم يستطيعوا صد المتمردين[١٩]. من ذلك يتبين أنه ليس بالضرورة تواجد جميع أفراد الشرطة في العمل، بدليل أن الوالي اضطر الى الإعلان العام حتى يخرج الشرطة من منازلهم و التواجّه نحو القصر[٢٠].

من الأمور الجديرة بالملاحظة أن الوالي أو صاحب شرطته حين يجابهون تمرداً عاماً، فإنهم يأمرون الشرطة بتجميع العامة عند المسجد أو القصر[٢١]. هذا التجمّع

البشتري يعطي الوالي وصاحب شرطته مجالاً واسعاً لتحديد توجّه الى الرأي العام – إن جاز التعبير– فضلاً عن القدرة على فرز المؤيدين من المعارضين للسلطة. فإن سعي الناس للإجتماع في المسجد، دل ذلك على أن أكثرهم الى جاننب السلطة، و إن حدث العكس، أمكن القول إنهم يؤيدون –ولو ضمناً– المتمردين، وحق لصاحب الشرطة أن يضع في الإعتبار عند تقييمه الموقف حين تقرر مواجهة المتمردين، فضلاً عن قدرته في هذه الحالة، على تمييز المذنب من البريء.

في مثل هذه المواقف يكون من واجب الشرطة تفتيش أي منزل يعتقدون أن صاحبه يأوي الثوار، أو يمدهم بالمال و السلاح[٢٢]، وللشرطة أيضاً سلطة معاقبة أي متمرد يلقون القبض عليه، حيث لهم –بتفويض من الوالي حق القيام هدم منزله مثلاً. وهناك العديد من الروايات التأريخية الداّالة على ذلك. يروي البلاذري أن صاحب شرطة المختار قام عام ٦٨٥/٦٦، بهدم منزل عبيدالله بن الحرّ بسبب معارضته للمختار[٢٣]. وكذلك ما حدث في المدينة في عهد زيد بن معاوية، حين أمر واليها عمرو بن سعيد صاحب شرطته بهدم منازل بني هاشم، و بني سعيد، وذلك لرفضهم إعلان البيعة ليزيد[٢٤].

كما يروي البلاذري أن والي المدينة أمر صاحب شرطته بإستخدام الشدة و العنف ضد كل من يؤيد عبدالله بن الزبير. فما كان من صاحب الشرطة إلاّ أن نفّذ عقوبة الجلد في بعض الأشراف المؤيدين لابن الزبير، حيث جلد كل واحد منهم مائة سوط، ونتفَ لحاهم[٢٥].

من هذه الحوادث التي تزخر بها المصادر التأريخية، يُستدل على احتكار الشرطة لمسئولية الحفاظ على الأمن و النظام في المدن الإسلامية. لقد بذلت الشرطة جهدها لتحقيق هذا الأمر، ونجحوا الى حد كبير في حفظ السلطة الأموية من السقوط تحت ضربات المعارضين. وعلى مايبدو أن طبيعة الظروف الاجتماعية و الأخلاقية

التي تميزّت بشيء من الفوضى في بعض المدن المركزية، قد دفعت الولاة الى تبنّي العنف، الى درجة الوحشية أحياناً ضد الخارجين على السلطة أو المنتهكين لحرمة القانون الذي وضعته السلطة.

ثانياً : معاقبة المذنبين و الخارجين على القانون

الشرطة بحكم كونها القوة الرئيسة المسئولة عن حفظ الأمن و النظام داخل المدن، إضافة الى واجبها في فرض القانون. ولكن الأحوال الإجتماعية في الأمصار كانت تدفع الشرطة الى اتخاذ إجراءات مشددة تجاه العامة. وخير مثال يُستشهد به في هذا المجال، ما حدث عام ٤٥/ ٦٦٥ حين قرر زياد بن أبيه زيادة عدد العاملين في الشرطة للسيطرة على الفوضى الإجتماعية و التحلل الأخلاقي في البصرة. وفقاً لرواية البلاذري أن زياداً افتتح ولايته بخطبة وجهها الى العامة حذرهم فيها من التمادي مما كانوا عليه، وكان مما قاله:

"... من بُيّت منكم فأنا ضامن لما ذهب له، إياي ودلج الليل، فأني لا أوتي بمدلج إلاّ سفكت دمه، ... وقد أحدثتم أحداثاً لم تكن، وقد أحدثنا لكل ذنب عقوبة، فمن غرق قوماً غرّقناه، ومن حرّق على قوم حرقناه، ومن نقب بيتاً نقبت عن قلبه، ومن نبش قبراً دفنته فيه، حياً ..."[٢٦].

من هذه الخطبة يتبين مدى التدهور الحاصل في البصرة من خلال طبيعة الجرائم التي كان يرتكبها أهلها قبل قدوم زياد. وحين انتهى زياد من خطبته أمر صاحب الشرطة بحراسة الطرقات و قتل كل من يوجد خارج منزله ليلاً[٢٧]. ويروي البلاذري أن زياداً لم يتردد في تنفيذ ما توعّد به حرفياً، فكان صاحب الشرطة يلقى القبض على كل من يجده قي الطرقات بعد صلاة العشاء. وحدث أن أُلقي القبض على بعض من ينبشون القبور، فأمر زياد بدفنهم أحياء[٢٨]. و كذلك حين أُحضر اليه شخص قام بإغراق أرض زراعية، أمر زياد بإغراقه بالماء. كما أمر بحرق رجل حياً، لأنه أحرق أحد المنازل[٢٩].

وضل زياد بن أبيه ماضياً في تطبيق هذه العقوبات مع تشديد العقوبة على نابشي القبور لما لها من حرمة، وأمر بوضع مراقبين للمقابر، مهمتهم القبض على من يرتكبون مثل هذه الجرائم[٣٠]. ولا يورد البلاذري أية معلومات تتصل بأولئك الذين أنيطت بهم مهمة حراسة المقابر. وعلى ما يبدو أنهم من الشرطة، استناداً الى ما أورده البلاذري نفسه حول قضايا مشابهة[٣١]. و للأسف ان المصادر التأريخية لا تمدنا بمعلومات وافية حول الدوافع التي تدفع تلك الفئة من الناس الى نبش القبور و سرقة الأكفان. و التبرير المطروح أن الهدف من وراء تلك الجريمة سرقة الكفن و بيعه ! !. واستقرت الأوضاع بعد تطبيق هذه العقوبات، ولم يعد أهلها يخشون سطوة اللصوص و المجرمين[٣٢].

شهدت ولاية الحجاج بن يوسف الثقفي السياسة نفسها ضد المجرمين و اللصوص. يروي ابن قتيبة أن صاحب شرطة الحجاج لم يكن أقل بطشاً ولا شدة من الحجاج نفسه، ويُدلل ابن قتيبة على ذلك بأن صاحب الشرطة[٣٣] لم يضع في السجن سوى من كان عليه دين. فإذا أحضر اليه أحد اللصوص، فإنه يطعنه في الحال برمح خاص يُطلق عليه (المنقبة). أما نابش القبور، فانه يحفر له قبراً يدفنه فيه حياً. كما أنه يقوم بقطع يد كل من يهدد آخر بسلاح قاتل. وإذا كان المذنب قد أحرق بيتاً، فإن صاحب الشرطة يحرقه حياً، كما يجلد كل من يُتهم بارتكابه جريمة السرقة ثلاثمائة سوط. حتى إن لم يكن هناك دليل على الإتهام! ! وساعدت هذه السياسة على استقرار الأمن، واطمأن الناس على بيوتهم و أهلهم و أموالهم، حتى انه كانت تمر أسابيع على الشرطة لا يلقون فيها القبض على أحد. وقد سُرّ الحجاج بصاحب شرطته فضم اليه الكوفة الى جانب مسئوليته عن البصرة[٣٤].

ويظهر أن بعض المستشرقين قد أساء فهم ما أورده ابن قتيبة فيما يتصل بهذه العقوبات، حيث نجد أحدهم يورد التالي:

"... يُحضّر نقيب [وهو رئيس طائفة في المجتمع (كذا)]، الى صاحب الشرطة فان الأخير يقوم بطعنه بحربة خاصة ..."[35].

من الواضح أن جهل ليڤي باللغة العربيةقد أدى الى ذلك، اذ لم يستطيع التفرقة بين (نقب) و (نقيب). فالفعل (نقب) تعني حَفَرَ وعمل في جدار أو شيءما. أما (نقيب) فاسم يعني رئيس أو زعيم طائفة ما في المجتمع. وما ذهب اليه ابن قتيبة هو إيراد الفعل لا الاسم[36]. أما النص الحرفي الذي أورده ابن قتيبة فهو كالتالي:

"وكان اذا أُتي برجل قد نقب على قوم، وضع منقبته في بطنه حتى تخرج من ظهره، وإذا أُتي له بنباش حفر له قبراً فدفنه فيه ...".

من الأمور التي لم يستطيع ليڤي فهمها أيضاً، التي أورده ابن قتيبة بهذا الشأن، القضية التالية: حيث يقول ابن قتيبة ما نصه:

"اذ أُتي برجل مهنته الحفر (حفّار)، الى صاحب الشرطة، فإن الأخير يحفر له قبراً و يدفنه فيه..."[37].

ومن الواضح أن ليڤي لم يستوعب المقصود من كلمة (نبّاش)، التي تعني من يحفر أو ينبش القبر بهدف سرقته، وليس كما يعتقد ليڤي حين اعتبر الأمر من باب مهنة الحفر للقبور لقاء أجر معيّن. ومن يراجع ابن قتيبة لن يصعب عليه فهم ذلك اذا كان فاهماً لمفردات اللغة العربية، فعملية النبش جريمة و الثانية مهنة كغيرها من المهن. وعليه فإنّ صاحب الشرطة يوقع عقوبة الدفن فيمن ينبش القبور بقصد سرقتها، وليس من يقوم بحفرها لقاء أجر معلوم يتعيش منه.

لقد اتسعت سلطات الشرطة الى درجة خارج النطاق المعهود لمثل هذه المؤسسة في المجتمعات المدنية. اذ تعدت سلطاتها المسائل المتصلة بالجرائم، فمثلاً يستطيع صاحب الشرطة أن يقتل أي مجرم فوراً دون الرجوع الى الوالي أو حتى النظر في أمره. ولا يحدّ من هذه السلطات إلاّ الخليفة أو الوالي. يذكرأبو الفرج أن صاحب

شرطة الكوفة في عهد عبدالله بن معاوية عام ١٢٧هـ، كان يقوم بحراسة الطرقات[٣٨]، ولم يكن يتردد اطلاقاً في قتل كل من يجد خارج منزله ليلاً[٣٩]، وعلى ما يظهر أن صاحب الشرطة كان مضطراً الى اتباع مثل هذه السياسة نظراً لطبيعة الظروف التي صاحبت تلك المرحلة، حيث خرج عبدالله بن معاوية على السلطة و استولى على الكوفة بالقوة. ومن المحتمل أن صاحب الشرطة قد اعتقد أنّ الأبرياء من العوام لم يجرؤوا على مخالفة الأوامر، وبالتالي فانه لم يقابل سوى المجرمين و اللصوص و الجواسيس و أمثالهم ممن يستحق القتل.

لإن الظروف الحرجة التي رافقت الدولة الأموية قد فرضت على الولاة اتباع سياسة البطش خصوصاً حين تقوم الثورات أو تزداد نسبة الجرائم. وكانوا يفرضون ما يُعرف بالأحكام العرفية. فلا يسمحون بالتجوال ليلاً، ويشدّدون في التنكيل بالمجرمين و اللصوص و قطاع الطرق. ولا يستطيع الولاة تحقيق ذلك إلاّ إذا توفر صاحب شرطة شديد الهيبة، سريع البطش بالمجرمين، والاّ فإن البديل ضياع الأمن و تعريض العامة لخطر المجرمين و اللصوص. ومما يلاحظ بهذا الصدد أن والي المدينة في عهد معاوية وهو مروان بن الحكم، كان قد فقد السيطرة على الأمور، مما ترتب عليه شيوع الجريمة في المدينة. ولم يستطيع مروان إقرار الأمن الاّ بعد أن عينّ مصعب بن عبدالرحمن صاحب شرطة، الذي لم يدخر وسعاً في اتباع كل الأساليب التي من شأنها القضاء على الجريمة بشتى أنواعها. فكان مصعب يحبس كل من يجده خارج منزله ليلاً، ومنع الناس من اعتداء، بعضهم على بعض، وكان يجلد المجرمين أحياناً، ويهدم منازلهم أحياناً أخرى، وبذلك خشي العامة و المجرمين بطش الدولة. فاستقرت الأمور و انخفض معدل الجريمة[٤٠].

ومن الملاحظ ان صاحب الشرطة و شرطته لايهتمون كثيراً بالتناسب بين العقوبات التي كان يوقعونها بالمجرمين و الحدود التي أقرها الشرع الحنيف، بل

كانوا يضعون مبدأً المصلحة العامة محل الاعتبار الأول. ودون أن تكون هناك حدود لماهية هذه المصلحة. فالسلطات الواسعة الممنوحة لصاحب الشرطة كانت تتيح له مجالاً واسعاً لاختيار ما يراه مناسباً لردع الجريمة محل البحث، وعليه فانه لا يتردد بوضع عقوبة من عنده لجعل المجرم عبرة لمن يعتبر. ولهذا نجد بعض الولاة مثل زياد بن أبيه، وكذلك صاحب شرطة الحجاج، يخترعون عقوبات غير موجودة أصلاً في الشريعة الإسلامية. فمثلاً ليس هناك عقوبات شرعية محددة لمن نبش القبور، أو لمن يحرق المنازل، وعلى ما يبدو انه اصبح من المألوف انه كلما أوجد المجرمون جريمة خارجة عن نطاق الجرائم المألوفة، قام الولاة و أصحاب الشرطة بالمقابل، بوضع العقوبة المناسبة لهذه الجريمة انطلاقاً من قناعاتهم الخاصة أن مصلحة المجتمع تتطلب مثل هذه الشدّة[٤١].

إن قيام الشرطة بتطبيق العقوبات المختلفة بحق المجرمين ترتب عليه قيام علاقة وثيقة بين الشرطة و القضاء نظراً لاشتراك الطرفين في تطبيق العقوبة و حفظ الأمن و النظام و إن كانت الأولى تنظيمية بحتة[٤٢]. وفي العهد الأموي كان الولاة وليس الخلفاء هم الذين يقومون بتعيين القضاة في الولايات التابعة لهم.

ومن المعروف أن الواجب الرئيسي للقاضي يتمثل بالنظر في المنازعات التي تحدث بين المسلمين بصورة عامة، من طلاق و زواج و إرث، وغيرها من المعاملات المالية على إختلاف أنواعها. كذلك كان كثير من القضاة يقومون بإدارة أموال اليتامى و المطلقات، وغير المؤهلين عقلياً لتحمل المسائل المالية[٤٣].

من مراجعة المصادر التأريخية و الفقيهيه يتبين أن الواجبات التي كان يقوم بها القضاة في العصر الأموي، كانت محل نقاش. ينقل ابن قتيبة، أن شُريحا القاضي ظل على قضاء الكوفة مدة سبعين عاماً تقريباً يقضي فيها بين الناس في منازعاتهم على إختلاف أنواعها[٤٤].

وفي كتاب وكيع المسمى (أخبار القضاة) يورد خبراً مفاده أن قاضياً رفض عقد زواج شخص تعرض له (للقاضي) بما يكره[٤٥]. ويذكر في موضع آخر عن قاضٍ كان ينظر في قضايا الطلاق[٤٦]. كما يتعرض ابن أبي حديد لقاضي الكوفة ابن شبرمة حيث كان يقضي بين مجموعة من الناس في نزاع حول نخلة في زرع[٤٧].

ومن الجدير بالذكر أن بعض القضاة كان يقوم بمهام عملية خارجة عما هو مألوف في أعمالهم. يروي الكندي أن الخليفة معاوية أمر قاضي مصر أن يُعاين جراح المتخاصمين قبل صدو حكمه في القضية. وعلى مايبدو أن هذه المرة الأولى التي قوم فيها القاض بمثل هذا العمل غير المألوف. وما كان القاضي ليقوم بذلك لو لم يأمره الخليفة القيام به. كما يمكن استنتاج ان القاضي ليست لديه السلطة اللازمة للحكم في مثل هذه القضايا دون أوامر محددة من الخليفة[٤٨].

وكان القضاة ينظرون في القضايا وهم في المسجد[٤٩]، وأحياناً يذهب الخصوم اليهم في منازلهم[٥٠]. ففي المسجد كان القضاة يعرفون ما يُعرف بـ "مجلس القضاة"، حيث كان يتّم البتّ في القضايا فيه[٥١]. وكما هو معروف أن القاضي ينظر أولاً في القرآن م في السنّة النبوية، فإن لم يجد ما يريد، اجتهد رأيه متحرياً الانصاف و العدل قدر الإمكان[٥٢].

يتضح في المناقشة السابقة أن القضاة في تلك الفترة المبكرة من التأريخ الإسلامي كانوا يتمتعون بسلطات محددة. ويُستدل على ذلك من حاجتهم الدائمة الى معاضدة من هم أعلى منهم في السلطة كالولاة وصاحب الشرطة حتى يتمكنوا من وضع أحكامهم موضع التنفيذ.

من ذلك لابدّ أن تكون العلاقة بين القاضي و صاحب الشرطة، علاقة وطيدة. تبعاً لرواية ابن وكيع أن القاضي كان يحتاج عند النظر في القضايا الى شخصين يحمل كل منها سوطاً كي يدافع عن القاضي فيما لو تعرض له الناس بالأذى.

ويطلق ابن وكيع عليهما حراس القاضي[٥٣]. وفي موضع آخر، ذكر ابن وكيع أن القاضي كان يستخدم الجلاوزة[٥٤]، لصدّ أذى الناس عنه، ولتنفيذ العقوبة التي ينطق بها من تدينهم التهمة[٥٥]. كذلك يروي ابن وكيع أن اياس بن معاوية، قاضي البصرة في عهد عمر بن عبدالعزيز، ما كان يغادر قصر الخلافة الى المسجد للقضاء، إلاّ بمرافقة بعض أفراد الشرطة[٥٦]. ولا يكاد يختلف المبرّد عن هذا التصوير بين صاحب الشرطة و القاضي، وذلك حين يورد ما جاء على لسان الفقيه حسن البصري: لِمَ إحتاج هؤلاء الولاة للشرطة؟ ولكن حين أصبح قاضياً وشهد ازدحام الناس عليه طلبا للفصل في خصوماتهم، عرف حاجة الولاة للشرطة، فقال ما معناه إن السلطة بحاجة الى شيء من القوة و الهيبة للسيطرة على العامة[٥٧].

ومن القضايا التي تستحق الملاحظة أن العصر الأموي شهد –أحياناً– إندماج وظيفتي القضاء و صاحب الشرطة في الشخص نفسه. وعلى مايظهر أن أول صاحب شرطة مارس القضاء هو مصعب بن عبدالرحمن بن عوف، وذلك في خلافة معاوية بن أبي سفيان، إبان ولاية مروان بن الحكم المدينة[٥٨]. ويرى الكندي أن أول من تسنّم منصبي صاحب الشرطة والقضاء كان عباس بن سعيد المرادي وذلك عام ٦٠/٦٧٩[٥٩]. وعلى مايبدو أن منصب صاحب الشرطة كان أكثر أهمية من ناحية السلطوية من القضاء، وذلك بدليل أن القضاء كان يُسند الى صاحب الشرطة و ليس العكس. وهذا ما يدفعنا الى الاستنتاج بأن واجبات صاحب الشرطة كانت أكثر من الواجبات المناطة بالقاضي.

المؤرخ المعاصر جورجي زيدان، يرى أنّ منصب صاحب الشرطة قد عُرف بعد منصب القضاء، وبالتالي فإن الشرطة إنما كانت خادمة للأول[٦٠]. ونظراً لأن زيدان لايحدد نقطة البداية في مقولته، فأنها لا تصح إذا كان المعنى يعود الى العصر الأموي، ذلك أن الشرطة كمؤسسة كانت أهم من القضاء في ذلك الوقت. وحيث أن

المصادر التأريخية تثبت أنّ منصب قد أُسند الى صاحب الشرطة، فإن ذلك دليل كاف على أهمية الشرطة من ناحية ممارسة السلطة. وكان من المألوف أن يمارس صاحب الشرطة دور القاضي في تلك المرحلة من التأريخ الإسلامي[٦١]. ومن الأمثلة التي توردها المصادر التأريخية أن عبدالرحمن بن معاوية صاحب شرطة والي مصر عبدالعزيز بن مروان، قد أُسند اليه منصب القضاء، وذلك عام ٧٠٥/٨٦. كما حدث أيضاً في مصر أن أحد ولاتها ويُدعى عبدالله بن عبدالملك عينّ صاحب الشرطة في منصب القضاء. وفي العراق حدث أيضاً أن أسند واليها خالد القسري (١٠٥-٧٢٣/٢٠-٧٣٧) منصب القضاء الى صاحب شرطته[٦٢].

كل الشواهد التي سبقَ ذكره تشير بصورة لا لبس فيها، الى أن منصب القضاء يأتي -من حيث الأهمية- بعد منصب صاحب الشرطة. ولا خلاف في أم ما ذكره جرجي زيدان حول مساعدة الشرطة للقضاة، صحيح من الوجهة التأريخية. إذ أنّ القاضي يحتاج الى الساعدة وضع أحكامه موع التنفيذ، ولايستطيع ذلك وى الشرطة، وليس صاحب الشرطة الذي تركزت مهمته على توفير الحماية الدائمة للولاة، والقيام بما يحتاجونه في إدارة أعمالهم، وعلى ذلك فهم أعلى مرتبة من القاضي.

ومن المستشرقين من يرى أن المهام الموكولة الى صاحب الشرطة تفسح له المجال لممارسة سلطات أشمل من سلطات القاضي، إذ يقول المستشرق ليفي ما معناه:

"لصاحب الشرطة سلطات أوسع من سلطات القاضي وغيرهم من القضاة الذين يتعاملون مع القضايا الشرعية. فالقاضي ليس له سلطة خارج نطاق مجلس القضاء، حتى فيما تصل بالتحقيق في الجرائم التي يتم التبليغ عنها أو التي يحتمل حدوثها؛ كما أنه ليس من حق القاضي استحصال الأعتراف من المتهم عن طريق العنف"[٦٣].

وعلى مايظهر أن القاضي في ذلك الوقت كانت لديه السلطة لإيقاع العقوبة على المجرمين وعلى الأفراد الذين يرتكبون ما يُعرف بالجنح مثل الحلف الكاذب و الخداع، وهي عقوبات ليست قاسية. ويختلف الأمر مع صاحب الشرطة حين يقوم بمعاقبة المجرمين الذين يقعون تحت رحمته. ومن الأمثلة الدّالة على ذلك ما حدث عام ٧٢١/١٠٣، حين قام قاضي البصرة بمعاقبة مجموعة من الشهود بسبب تقديمهم شهادات باطلة، إذ أمر القاضي بضربهم، وحلق نصف شعر رؤوسهم، وتسويد وجوههم، دلالة على العار الذي لحق بهم نتيجة شهادة الزور[٦٤]. كذلك نجد قاضي البصرة عام ٦٨٣/٦٤، يعاقب بعض أصحاب الحوانيت بسبب خلطهم الشعير بدقيق الحنطة. فكان أن أمرهم بأكل نصف كمية الأرغفة التي تمّت مصادرتها و حلق شعر رأسهم[٦٥]. هذه الأمثلة التي تمّ إرادها على سبيل المثال لا الحصر، لاثبات أن العقوبات التي يوقعها القاضي على المذنبين كانت أقل قسوة من تلك التي يقوم بها عادة صاحب الشرطة، ولعل ذلك يعود الى طبيعة وحدود السلطة الواسعة التي كان يتمتع بها صاحب الشرطة.

ومما جدير بالملاحظة أن صاحب الشرطة كان يتمتع بمميزات خاصة تقارب ما كان يتمتع به الوالي نفسه. حيث يسير بين يدي صاحب الشرطة موكب خاص يتكون من الشرطة. ويروي الماوردي لا يقدم المصدر الذي استقى منه تلك المعلومات[٦٦] وتروي المصادر التأريخية أن ابن شبرمة كان يحتقر تكبّر صاحب الشرطة وكان يقول: يارب لي ديني ولهم دينهم. ولكن ابن شبرمة نسى ورعهُ و تقواه حين أصبح قاضياً، فذكّره ابنه يوماً بما كان عليه من التقوى وبما قاله حين رأى موكب صاحب الشرطة، فقال الأب أنه أكل من الصحن نفسه الذي يأكلون منه، وبذلك أصبح مثلهم[٦٧] وفي ومقابل ذلك كان القاضي يذهب الى مجلس القضاء في المسجد، دون موكب أو دون أي نوع من أنواع المباهاة[٦٨].

ثالثاً : تطبيق الشريعة وغيرها من العقوبات لمبدأ مصلحة الأمة

من الواجبات التي كانت الشرطة تقوم بها، تنفيذ الحدود الشرعية ضد كل من يظهر منه فساد في المجتمع الإسلامي. و الحدود الشرعية كما هو معروف، مذكورة في القرآن الكريم. والمحرّمات في القرآن كثيرة منها شرب الخمر التي أوجبت الشريعة معاقبة المجاهرين بشربها، وقد عاقب رسول الله (ص) المجاهرين بالجلد أربعين سوطا، وزيد العدد الى ثمانين في عهد عمر عمر بن الخطاب.

يروي أبو الفرج أن أحد الشعراء في عهد بني أمية، عاقر الخمر مع رفقه له، وحين علم الشرطة بأمر إجتماعهم، هجموا عليهم على حين غرة، وقُبض على الشاعر وهو في حالة سُكر وكذلك أحد رفقائه، وأخذهم الشرطة الى الوالي، وأُقيم عليهم الحد، ثمانون جلدة، كما طيف بهم في الطرقات للتشهير[٦٩].

تبين من هذه الحادثة، أم مراقبة الطرقات لحفظ النظام و الأمن، تُعطي الشرطة الحق في القبض على كل من يمارس عملاً تحرّمه الشريعة أو يحرمه القانون. ويظهر أن سلطاتهم لا تقف عند حد، اذ إنهم يستطيعون مداهمة المنازل بدون أصحابها. ومن الروايات بهذا الصدد ماحدث في المدينة في أثناء خلافة معاوية، حين ألقى القبض على الشاعر ابن سيهان وهو في حالة سكر في طريق عودته الى منزله ليلا. وحين أُتي به الى صاحب الشرطة، أمر بإقامة الحد عليه، ثمانين جلدة[٧٠].

وعلى ما يظهر ان صاحب الشرطة لايعاقب السكران بمجرد الشواهد الظاهرية. بل يقوم بفحص السكران، والتأكد من أنه سكران فعلاً ولا يعي ما يدور حوله، على غرار ما يحدث في الوقت المعاصر عند فحص السائقين إذا تبيَن أنهم في حالة سكر والوسيلة المتبعة في ذلك الحين، أن صاحب الشرطة يطلب من المذنب أن يتلو بعض آيات القرآن الكريم، فإن لم يستطيع قام بجلده وفقاً للشرع[٧١]. رواية اخرى يرويه أبو الفرج أيضا مفادها أن الشاعر الأقيشر مر بجانب صاحب شرطة الكوفة عمرو بن

خُريث، وكان الأقيشر سكران الى درجة أن صاحب الشرطة شم رائحة الخمر منه، فناداه وسأله: هل أنت سكران؟ فأجاب الأقيشر بالنفي، فسأله صاحب الشرطة عن الرائحة التي تنبعث منه، فقال الأقيشر إنه قد أكل سفرجلا، وقد كانت أجابته شعراً. فأخلى صاحب الشرطة سبيله[٧٢]. من الواضح أن صاحب الشرطة لم يكن متشدداً في مسألة الشاعر، فكان بإمكانه مثلاً أن يطلب منه قراءة بعض الآيات القرآن. ولكن عدم استطاعه صاحب الشرطة إقامه البينة، قد حالت دون معاقبة الشاعر بالرغم من سكره، مما اضطره الى إخلاء سبيله.

ومما يرويه الأصفهاني أيضاً حول الأقيشر ما حدث حين حاول الشرطة إلقاء القبض عليه في أثناء مداهمة المكان الذي يعاقر فيه الخمر. واستطاع الأقيشر الهرب و اللجوء الى بيته، وتبعه الشرطة الى منزله، فأخبرهم من وراء الباب– أنه لم يشرب الخمر، وأنهم لم يستطيعوا القبض عليه. فأخبره الشرطة أنهم رأوا آنية الخمر في يديه، فقال إنه كان يشرب الحليب[٧٣].

ويضيف أبو الفرج، أنّ الشرطة لم يتركوا الأقيشر حتى نقدهم أو رشاهم بدرهمين. واذا صدق الأصفهاني فيما يرويه، فإن ذلك يدل على عدم الأمانة عند بعض أفراد الشرطة، حيث يفترض عدم حدوث مثل هذا الأمر.

ومما يرويه ابن قتيبة حادثة مماثلة مفادها أن صاحب شرطة العراق عريان بن هيثم في ولاية خالد القسري، أحضر اليه شاب مخمور. فسأله صاحب الشرطة عن نسبه فرد عليه ببيت من الشعر، فهم منه صاحب الشرطة أنه ينتسب الى أحد أشراف الكوفة، كف عنه ولم يعاقبه. وبعد إطلاق سراحه، سأل صاحب الشرطة، الأفراد الذين ألقوا القبض عليه، عن أصل ذلك الشاب، فأجابه انه ابن أحد باعة الحبوب[٧٤].

ومن الواضح أن صاحب الشرطة لم يكن يجرؤ على معاقبة أبناء الأشراف خشية من قدرتهم على التدخل لصالح أبنائهم. ولعل هذا ما دفع بعض الولاة –مثل الحجاج– الى إختيار لمنصب صاحب الشرطة، الأفراد الذين لا يأبهون ولا يخشون مثل هذه الإعتبارات الإجتماعية.

يروي البلاذري، أن مصعب بن عبدالرحمن، صاحب شرطة المدينة في عهد عمرو بن سعيد، في اثناء خلافة يزيد، قام بمعاقبة عبدالعزيز بن مروان، الذي أصبح والياً على مصر فيما بعد، بسبب شربه الخمر[٧٥]. ومكانة عبدالعزيز بن مروان بن الحكم، جدّ عالية في الدولة الأموية. فهو الرجل الثاني بعد معاوية بن أبي سفيان. وعلى أية حال، يظهر أن شخصية صاحب الشرطة تلعب دوراً كبيراً في تلك المسائل.

من الجرائم التي تدخل تحت نطاق العقوبات التي يقوم بها صاحب الشرطة، جريمة الزنى. ففي ولاية الحجاج، حدث أن ارتكبت امرأة متزوجة تدعى حميدة، تلك الجريمة وهربت و أخذت عائلتها تبحث عنها طيلة عام حتى وجدوها في معسكر مع عشيقها. فأخذوها الى صاحب الشرطة عبدالرحمن بن عبيد[٧٦] –وكانت حاملا– فأمر برجمها حت الموت[٧٧]. وليس هناك خلاف على ما أمر به صاحب الشرطة لم يخرج عن نطاق الحدود الشرعية القاضية برجم الزاني المحصن. وقد قضى صاحب الشرطة بذلك ببينة الأمر. ولكن ليس معلوماً ما اذا كان الرجم قد تم تنفيذه خلال فترة الحمل أم بعد الوضع. ذلك ان الريعة الإسلامية توجب الإنتظار حتى ولادة الطفل وضمان رضاعته. وعلة على ذلك أن الطفل لا إثم عليه وخارج نطاق العقوبة[٧٨].

من الجرائم التي عالجها الشرطة كذلك و وضعوا لها عقوبة معينة غير منصوص عليها في الشرع الحنيف، جريمة التخنث. يذكر أبو الفرج أن نائب صاحب الشرطة كان يخصي المخنثين تنفيذ لأوامر سليمان. وكا أشدّ ما يكون على المغنين[٧٩]. كما حدث أن قام الشرطة بإخصاء أحد الشعراء المخنثين في ذلك العهد[٨٠]. وما يرويه أبو

الفرج أن مخنثاً دخل المسجد وحاول إغراء أحد المصلين. ولسوء حظه كان ذلك الشخص صاحب الشرطة نفسه!! وعلة ذلك أن المخنث لم يكن من أهل المصر، ولذلك لم يكن يعرف شخصية صاحب الشرطة. وعلى إثر ذلك أمر صاحب الشرطة بجلده مائة سوط و حبسه[٨١]. والعقوبة بالنسبة للمخنثين كانت تأتي على أكثر من وجه. فهناك ضرب بسياط وثم السجن، ويطاف بهم في الشوارع للتشهير بهم حتى يكوانوا عبرة لغيرهم، ودافعاً للآخرين للتمسك بالأخلاق.

يروي أبو الفرج أيضاً، أن الشاعر المعروف الأحوص كان من المخنثين. وقد أمرَ والي المدينة بجلده مائة سوط، ثم سُكب على رأسه زيتاً، ووضع في كيس مُلأ تبناً ووضع في الطريق كي يراه المارة[٨٢].

وقد كان للشرطة الحق في إلقاء القبض على كل من يقوم بالغناء في المسجد أو الأماكن الدينية، ويروي المبرّد أن شخصاً كان يغني في مسجد النبي (ص) فألقى الشرطة القبض عليه[٨٣]. وقد كان والي العراق خالد القسري، كثير اللوم لصاحب شرطته لعدم شدته على المغنين حتى شاع الغناء في المدينة، وأخبره أنه سيقوم بعزله إذا لم يستطيع السيطرة على الأمر وخصوصاً النساء. وعلى أثر ذلك أخذ صاحب الشرطة في تشديد المراقبة و العقوبة[٨٤]. وعلى ما يظهر أن منع الغناء بالبلد يعود الى شيوع الغناء الفاحش وليس في الغناء بحد ذاته.

امتدت سلطات صاحب الشرطة لتشمل معاقبة كل من يقوم بإغواء النساء عن طريق التزين و تصفيف الشعر بطريقة معينة تجذب النساء. يروي أبو تمام بهذا الصدد، أن صاحب شرطة العراق فيما بين (١٢٠- ١٢٦/ ٧٤٧-٧٤٣)، قام بحلاقة رأس أبي طمحان الأسدي، لأنه كان يلف شعره بطريقة خاصة لإغواء النساء[٨٥]. كذلك يروي أن والي اليمامة أمر بحلق رأس رجل، لأنه حاول إغواء إمرأة بالأسلوب نفسه[٨٦]. أما ابن عبد ربه فيروي أن والي واسط في عهد الحجاج كان يقبض على القوادين[٨٧].

ومما هو جدير بالملاحظة في العصر الأموي أن بعض الخلفاء قد منعوا اللعب بالشطرنج، ويذكر عبدالحميد الكاتب[٨٨] في رسائله، رسالة صدرت من الخليفة مروان بن محمد الى أحد الولاة يأمره بمنع العامة من لعب الشطرنج. وعلى صاحب الشرطة معاقبة كل من يلعب به، وحبس كل من يمارس ذلك جهراً، و الشدّة في المعاقبة، و إسقاط اسمه من ديوان الخليفة كما لايحق لصاحب الشرطة أن يعفوا عن هؤلاء الأفراد، لأنها لعبة آثمة، ذلك أن اللعب بالشطرنج يصد عن ذكر الله سبحانه و عن الصلاة، فضلاً عن إضاعة الوقت فيما لا طائل من ورائه، و الإلتهاء عن الأعمال التي يجب عليهم القيام بواجباتها[٨٩]. وعلى ما يظهر أن اللعب بالشطرنج في تك الفترة لم يكن مقبول اجتماعياً. ويروي الراغب الأصفهاني، أن أهل المدينة ما كانوا يزوجون بناتهم من يُعرف عنه اللعب بالشطرنج[٩٠]. ويظهر أن سبب عدم تقبل اللعب بالشطرنج يعود الى اعتباره نوعاً من أنواع القمار. ولذلك تعمل السلطة و العامة أيضاً على معاقبة اللاعبين به. ويري البيهقي وهو من الفقهاء، أن اللعب بالشطرنج مكروه عند العلماء فالشافعي يكره ذلك، ولكنه كان يقبل شهادة اللاعبين في القضايا التي تتطلب وجود أمثالهم، كما يروي البيهقي حادثة ينسبها الى علي بن أبي طالب مفادها أنه شاهد بعضهم يلعب الشطرنج فقال لهم، إنكم تلعبون مع الشياطين، وأن من يلعب الشطرنج ليس كفوءاً وكاذب أيضاً[٩١].

أما الفقيه ابن حزم و المالكية و الأحناف فيرون أن لعب الشطرنج ينقض الوضوء، وعليه فإنّ من يلعب به عليه إعادة الوضوء قبل الصلاة، ويضيف ابن حزم أن رسول الله (ص) لعن الذي يلعب كالشطرنج[٩٢].

رابعاً : مساعدة الجيش ضد أعداء الدولة

كما ذكرنا سابقاً أن مهام الشرطة توفير الحماية الداخلية للمدن ضد الخارجين على السلطة سواء كانوا ثواراً أم من المجرمين. ويظهر أن الشرطة كانت لديها بعض

السلطات خارج حدود المدينة. فالشرطة تقدم المساعدة للجيش إذا أحتاجها في قتاله مع البغاة الذين يحملون السلاح على السلطة. يروي الطبري، أن الشرطة ومعهم رئيسهم قد قدموا مع الجيش قبل المعركة، وأنهم كانوا يرتدون (المجففة) وهو نوع من الدروع[٩٣]. ويضيف الطبري، أن والي العراق، عبيدالله بن زياد، أرسل صاحب شرطته مع رجاله ليشكل حاجزاً مسلحاً بين القطقطانة والخفّان ليقطع طريق العودة على الحسين لو أراد الانسحاب مع أتباعه[٩٤].

من الحوادث التي يذكرها الطبري أيضاً المساعدات التي قدمها الشرطة للجيش الأموي في قتاله مع الخوارج. ففي عام ٧٣٧/١١٩ مثلاً، قام الخوارج بالثورة في العراق في اثناء ولاية خالد القسري عليها، الذي أمر القوات الشامية و مائتين من شرطة الكوفة بمواجهة الثورة خارج المدينة. وبالفعل قامت المعركة في منطقة الفرات[٩٥]. وحدثت أيضاً مواجهة أخرى بين الجيش الشامي و الشرطة من جهة والخوارج من جهة أخرى، حين قام الخوارج بمهاجمة القرى خرج الكوفة. واستطاعت القوات الشامية بمساعدة الشرطة من إلحاق الهزيمة بالخوارج بعد معركة قصيرة[٩٦]. ويتضح من ذلك أن صاحب الشرطة غالباً ما يضل ملازماً للوالي عند لحوق الشرطة بالجيش لتقديم المساعدة في اثناء الأزمات العسكرية. كما انه لايقوم عادة بقيادة المعارك إلاّ إذا كان الوضع يتطلب مثل ذلك كما في حالة تعرض البلد مثلاً لهجوم كبير من المعارضة. ومما يرويه الجاحظ في هذا الصدد أن بعض الزنج قاموا بالخروج بقيادة رباح الزنجي، وكان ذلك في زمن الحجاج، واستطاعوا السيطرة على منطقة الفرات، ولمواجهة الوضع، أرسل الحجاج ابن صاحب شرطته ليحل محل أبيه في القيادة لمحاربة الزنج[٩٧].

وصاحب الشرطة على مايظهر، له كامل السيطرة و المسئولية حول كل ما يتصل بمكان الشرطة أو حيث يقيمون عسكرياً. وهذا ما يذهب اليه الطبري حين

يذكر حوادث عام ٩٨/٧١٦، من أن صاحب شرطة والي خراسان، يزيد بن المهلب كان مسئولاً عن المخيم العسكري للشرطة[٩٨]. ويظهر وصف جيد لمركز صاحب الشرطة وواجبه داخل المخيم العسكري، في الرسالة التي أرسلها الخليفة مروان بن الحكم الى ابنه و ولي عهده في الوقت نفسه، حين عيّنه قائداً عاماً للجيش الأموي لمحاربة أكثر ثورات الخوارج عنفاً في ذلك العهد. وهي الثورة التي قادها الضحّاك بن قيس الشيباني عام ١٢٧/ ٧٤٤. في تلك الرسالة التي وضعها عبدالحميد الكاتب يقول الخليفة لابنه ما نصه:

"... وأوعز الى القوّاد أن لا يُقدم أحد منهم على عقوبة من أصحابه، إلاّ عقوبة تأديب في تقويم ميل، وتثقيف أود، فأما العقوبة تَلَف المهجة، وإقامة حدٍّ في قطع، أو إفراط في ضرب أو أخذ مال أو عقوبة في شعر، فلا يلّين من جندك أحد غيرك أو صاحب شرطتك بأمرك وعن رأيك و إذنك"[٩٩].

هذه الرسالة تظهر بوضوح أهمية منصب صاحب الشرطة في المخيم العسكري من جهة اعتباره الرجل الثاني بعد القائد العام أو الأعلى. وهو يحل محله عند إنزال العقوبات بالجند فيما لو حدث منهم ما يستوجب ذلك. إضافة الى هذه الوصية في معاملة الجند، تتضمن الرسالة توصيات عديدة منها أن يكون شديد الحذر تجاه العدو، وأن يعاين موقعه، وأن يضع الشرطة في الموقع المناسب لمواجهة العدو[١٠٠]. كذلك يوص الخليفة ابنه بأن يختار لمنصب صاحب الشرطة من هو أهل الثقة و جدير بها، ومن يكون له ناصحاً ومشيراً، فضلاً عن الإخلاص و الحرص على تنفيذ الأوامر بدون تردد. ويضيف الخليفة الى وصاياه فيما يتصل بصاحب الشرطة، أن عليه تفقد أماكن الجند وتنظيمهم ومتابعة أحوالهم، ومراقبة الأوضاع على جميع المستويات فيما يتصل بأمور الحرب وطرق القتال و وضع الخطط العسكرية. وأخيراً يرى الخليفة أن صاحب الشرطة يجب أن يكون من نسب صالح وسليل عائلة معروفة[١٠١].

ولصاحب الشرطة سلطات واسعة في القبض على من يتهرب من خدمة الجيش وذلك بعد أخذ موافقة الوالي. يروي ابن الأعثم، أن الحجاج حين وجد ان أغلب الناس منصرفين عن تلبية دعوته للانضمام الى الجيش لمحاربة الخوارج، أمر صاحب شرطته أن يعمل على تجنيد الرجال الصالحين للقتال، وأن يقوم بقتل كل من يرفض تلبية الأوامر الخاصة بذلك[١٠٢].

ويبدو أن المكانة العسكرية المهمة التي يحتلها صاحب الشرطة في الجيش ترتب عليها أن يكون احب الشرطة على مقدمة الجند، ويقع عليه عبء المواجهة الأولى مع العدو. تروي المصادر التأريخية أن خلافاً وقع بين صاحب الشرطة وأخر خلفاء بني أمية مروان بن محمد، وذلك حين أمره الخليفة بالهجوم، ولكن صاحب الشرطة رفض القيام بذلك برغم تهديد الخليفة له بالقتل[١٠٣].

حدث ذلك في موقعة الزاب عام ٧٤٩/١٢٣ بين الأمويين وخصومهم العباسيين[١٠٤]. ومن المحتمل أن رفض صاحب الشرطة يعود –ربما الى عمله أو قناعته بأنه ليس هناك أمل بأن ينتصر الأمويون في هذه الموقعة، حيث إن الظواهر كانت تشير الى اقتراب نهايتهم. وهذا يفسر عدم اهتمامه بتهديد الخليفة له بالقتل. ولو أعدنا النظر الى الدولة الأموية حين كانت في قوتها لوجدنا أن صاحب الشرطة كان على استعداد للتضحية بنفسه في سبيل طاعة الخليفة.

كل هذه الحوادث تشير الى الدور المهم الذي لعبه الشرطة وخصوصاً رئيسهم في المعارك التي خاضها الخلفاء أو الولاة ضد خصومهم. وتميز صاحب الشرطة بدوره في المخطط العسكري ومعاقبة الجند عند ارتكابهم أي خطأ.. و المبادرة في قيادة القتال مما يدل على أهمية صاحب الشرطة في المعارك، الأمر الذي يدفع الى الاستنتاج بأنه الرجل الثاني في الجيش.

لقد كان الشرطة يشتركون في جميع المعارك التي يخوضها الجيش سواء كانت ضد البغاة من المسلمين داخل دار الإسلام أو أعداء الدولة الداخلية ضمن دار الحرب حسب تصنيف الفقهاء. من الأمثلة الدالة على ذلك ما يرويه الطبري، أن والي خراسان أسد بن عبدالله القسري، أمر الشرطة بأن تحارب الى جانب جنده ضد الترك و ذلك عام ٧٣٧/١١٩[١٠٥]. وعلى مايظهر أن الشرطة كانوا يتمركزون الى جانب الوالي عند احتدام القتال مما يدفعهم الى المشاركة الفعّالة في قتال العدو.

يروي الطبري في تأريخه أن قائد الجيش العباسي قحطبة بن شبيب في إحدى المعارك ضد الجيش الأموي عام ٧٤٩/١٣٢، أمر حملة الرايات و صاحب الشرطة أن يبدأوا بالهجوم ثم تبعهم بقية الجند. وحدث في تلك المعركة أن الجيش العباسي عَبَر نهر الفرات، وحاولت بعض وحدات من الجيش الأموي الانسحاب، ولكن صاحب شرطة قحطبة قطع عليهم طريق الرجعة، مما أضطرهم مرة أخرى الى العودة الى مواقعهم[١٠٦]. ظهر أن صاحب الشرطة وشرطته يحتلون مركزاً مهمًاً في الجيش نظر لدورهم المؤثر في القتال. وظهر ذلك أيضاً في القتال الذي دار بين أبي مسلم الخراساني و الجيش الأموي عام ٧٤٧/١٣٠، حيث هاجم أبو مسلم المخيم الأموي على حين غرة. وكان أول شيء فعله، إلقاء القبض على صاحب الشرطة الأموي الذي استطاع الفرار قبل الهجوم[١٠٧].

إضافة الى كل ما سبق كان من واجبات الشرطة مواجهة قّطاع الطرق خارج المدن حيث امتدت مكافحة الجريمة خارج نطاق المدينة. ومن الأمثلة الدّالة على ذلك ما حدث في خلافة معاوية بن أبي سفيان، ففي اثناء ولاية عبيدالله بن زياد على العراق. إذ حدث أن رجلاً يُدعى القعقاع بن عوف قام بقتل رجل من بني يعد وفر الى الواحات وعلى إثر ذلك ذهب أهل القتيل الى الوالي يطلبون القصاص. فما كان من الوالي إلاّ أن أمر صاحب الشرطة بالرمح وقتله على الفور[١٠٨].

يتضح من هذه الحادثة وجود بعض القبائل العربية التي لا تلجأ الى الثأر لقتلاها، كما هو معروف عند العرب، وتفضّل اللجوء الى الوالي للقصاص من القاتل. وهناك حادثة مماثلة حدثت في خلافة مروان بن الحكم، حين قامت فئة من قبيلة الأزد بتشكيل عصابة من اللصوص و القتلة لقطع الطريق على الآمنين ومهاجمة المسافرين و نهبهم. إزاء هذا الوضع قام الوالي بوضع زعماء الأزد في السجن كوسيلة ضغط لكي يستسلم المجرمون. ولكن نصحه البعض بعدم جدوى هذه الوسيلة، فأطلق سراحهم وأرسل معهم الشرطة لالقاء القبض على العصابة، واستطاعت الشرطة تحقيق ذلك، و وضع المجرمون في الحبس مع زعيمهم يعلي بن مسلم الأزدي[١٠٩].

من ذلك يتبين فعالية الدور الذي يقوم به الشرطة لمكافحة الجريمة. وللوالي طريقة خاصة لمعالجة هذه الأمور، حيث تكون أول خطوة تحدد القبيلة التي ينتمي اليها المجرمون، حتى يضغط على زعمائها، لكي يغطوا بدورهم على عائلات قطاع الطريق حتى يسلموا أنفسهم. فإذا وجد الوالي عدم الجدوى هذه الوسيلة، فإنه حينئذ يرسل الشرطة للبحث عن المجرمين. ومن الحوادث التي تروي في هذا الصدد أن رجلاً يدعى هدبة قام بقتل أحد الأشخاص. وذهب أهل القتيل الى الوالي. فما كان منه الاّ أن قام بحبس عم القاتل وبعض أقربائه و أخبرهم أنه لن يطلق سراحهم حتى يقوم القاتل بتسليم نفسه. وبالفعل اضطر القاتل الى تسليم نفسه حين وجد أن الوالي مصرّ على حبس أقربائه. و من العجيب أن القاتل ظل في السجن حتى وصل ابن القتيل سن البلوغ، وسأله الوالي ما إذا كان يريد الدية أم القصاص بالمثل. وطلب ابن القتيل القصاص، فأمر الوالي بإحضار القاتل –بعد هذه المدة– وتنفيذ القصاص أمام العامة[١١٠].

من الأمور المألوفة في ذلك الوقت أن زعماء القبائل كانوا مسئولين خصوصياً عن أمن وسلامة الأفراد القبيلة، وكذلك أمن وسلامة الأرض التي تسكنها القبيلة. فإذا ما حدثت جريمة داخل رقعة الأرض التي تدخل تحت نطاق مسئوليتهم فإن عليهم متابعة الأمر و القبض على الجناة أو تبليغ الوالي عن أماكن تواجدهم حتى يقوم بواجبه كما يتطلب الأمر. أما إذا حدث و تبنّت القبيلة كلها طريق الجريمة، واستعملت موقعها لنهب المسافرين و المارة، فإن الوالي يتخذ ضدهم الإجراءات اللازمة لردعهم و إعادة الأمن و الاستقرار وضمان سلامة المسافرين. ومن الحوادث التي تبيّن ذلك أن عشيرة بني عمرو بن حنظل قامت باستلاب العابرين أراضيها، مما دفع الحجاج الى تهديدهم، فقال لهم في رسالة نجتزيء منها التالي :

"... واني أقسم بالله لئن عاودتهم الظلم وسعيتم في الأثم لأبعثن إليكم خيلا تدع نساءكم أيامي وأولادكم يتامى، فأيما رفقه وردت ماء قوم لكم، فأهل الماء ضامنون لها إن تجاوزتهم الى ماء غيرهم. فالانتقام يعقب العفو و الإنذار لا بقية معه، و السلام"[١١١].

ويظهر أن مقصود الحجاج من قوله بإرسال الخيل متصل بإرسال الشرطة.

من استعراض شعر تلك المرحلة، يظهر أن صاحب الشرطة لم يقصّر في القيام بواجبه ضد قطاع الطريق، حيث أمن المسافرون في أسفارهم. والشاعر ذو الرّمة يمتدح صاحب شرطة العراق في عصر خالد القسري، حيث استتب النظام بفضله حين قضي على اللصوص والمجرمين و الخارجين على القانون[١١٢]. وهناك أيضاً صاحب شرطة آخر يشيد ذو الرمة بدوره في القضاء على قطاع الطريق[١١٣]. ومن الملاحظ أن أصحاب الشرطة غالباً ما يقومون بإعدام قاطع الطريق شنقاً أمام العامة، وهو الحدّ الذي تقرّه الشريعة الإسلامية وفق ما يذهب اليه ابن حزم من قوله إنّ ما يمارس قطع الطريق على المسلمين ويروّع الآمنين ويسلبهم أن يُصلب[١١٤].

ومن المهام الأمنية التي كان يقوم بها الشرطة أيضاً، حراسة الأموال من خراج و جزية وعشور وغيرها من الموارد المالية التي يبعثها الولاة الى الخليفة كل عام. فالبلاذري يروي أن خراج البصرة كان يُبعث في عربة في خلافة عبدالله بن الزبير، وكان يحرس العربة ثلاثون شرطياً. وقد حدث أن قام ستون خارجياً بمهاجمة بيت المال فقتلوا الشرطة و استولوا على الأموال[١١٥].

سادساً : تنفيذ أحكام الإعدام و التعذيب للمناوئين السياسيين و كل ما يتصل بالسجناء عند صاحب السجن :

من الشواهد البارزة في العصر الأموي ازدياد حدة الصراع بين الدولة و مناوئيها السياسيين و بالأخص الشيعة و الخوارج. وكان من مسئولية الشرطة مواجهة هولاء و القضاء عليهم أينما وجدوا سواء في المعارك أو التمردات التي تحدث بين حين وآخر. وكانت الأوامر واضحة لا لبس فيها. وتقضي بقتل كل م يخرج على السلطة المركزية. فالهدف النهائي كان تحقيق الأمن و الإستقرار وتمهيد الأمور للدولة. ويشير كثير من المصادر التأريخية الى أن الشرطة و رئيسهم كانوا يقومون بإعدام المعارضيين السياسيين. و يورد الطبري في حودث عام ١٠٢/٧٢٠[١١٦]، أن جند الشام المؤيدين للأمويين أسروا مالا يقل عن ثلاثمائة نفر من قوات خصومهم، فأمر والي العراق آنذاك، صاحب الشرطة بقتلهم جميعاً[١١٧].

كان صاحب الشرطة و شرطته يتمتعون بإعدام أي شخص تحوم حوله الشكوك بأنه من الخوارج أو الشيعة أو غيرهم من أعداء الدولة. ويذكر ابن أبي حديد أن صاحب الشرطة في عهد ولاية يزيد على البصرة، أعدام شخصاً لمجرد اعتقاده الخاص بأن ذلك الشخص من الخوارج[١١٨]. وتبعاً لما يرويه المبرّد أن والي البصرة عبيدالله بن زياد، أمر صاحب شرطته بإعدام أحد زعماء الخوارج[١١٩]. وقد قام أحد أفراد الشرطة بعملية الإعدام، مما يدل على أنه لم يكن هناك شخص معين للقيام

بمثل هذه المهام. وتدل المصادر التأريخية على تكرار مثل هذه المواقف، حيث يأمر الوالي أحد أفراد الشرطة المتواجدين في مجلسه بإعدام أحد المتهمين في الحال، ويقوم الشرطي بتنفيذ ذلك على الفور. وحدث أن والي العراق مصعب بن الزبير أمر أحد أفراد الشرطة بقتل زوجة المختار[١٢٠]. ويروي ابن عبد ربه، أن زياد بن أبيه والي العراق أمر بقتل رجل انتقده شخصياً[١٢١]. ويذكر الطبري ان صاحب شرطة الخليفة مروان بن محمد أمر شرطته بإعدام جميع من في الأسر عدا العبيد، وذلك إثر المعركة التي دارت بين جيش مروان و جيش سليمان بن هشام عام ٧٤٤/١٢٧. ولقد قُتل في ذلك الحين أكثر من ثلاثة آلاف أسير[١٢٢]. ويتضح من تلك الحادثة أن أفراد الشرطة قاموا بمهمة الجلادين، ويحدث أحياناً ان يرفض بعض أفراد الشرطة القيام بهذه المهمة حتى لو أصدرت إليهم الأوامر من الوالي نفسه. ويورد البلاذري الحادثة التالية التي حدثت بين والي العراق عبيداللة بن زياد وأحد أفراد شرطته، حيث أصدر أمره بتنفيذ القتل في أحد الأشخاص. ولكن الشرطي المعني بالأمر رفض ذلك، فأمر الوالي بإقافه[١٢٣]، ولايجب أن يُفهم من ذلك أن مثل هذا حالة عامة، ولكنها استثنائية، حيث ندر أن يجرؤ أحد أفراد الشرطة على عصيان أوامر الوالي بغض النظر عن طبيعة هذه الأوامر. ولعل رفض الشرطي في تلك الحادثة التي رواها البلاذري يعدو الى قناعة الشرطي بأن ذلك الشخص لا يستحق مثل هذه العقوبة، وفضل تعريض نفسه لغضب الوالي متجاهلاً النتائج المرتبة على مثل هذا التصرف.

من الأمور التي كان يقوم بها الشرطة في العصر الأموي ما يتصل بتعذيب السجناء السياسيين المعارضين لنظام الحكم. يشير كثير من المصادر التأريخية الى أن الشرطة كانوا يقومون بتعذيب الخارجين على سلطة الدولة الأموية. يروي البلاذري أن والي المدينة أمر صاحب شرطته تعذيب كل من يرفض إعطاء البيعة للخليفة يزيد بن معاوية[١٢٤]، وتبعاً لرواية أبي نعيم الأصفهاني، لأن سعيد بن المسيّب

رفض إعطاء البيعة لأبناء عبدالملك الوليد و سليمان، ولذلك أمر الوالي شرطته بتعذيب سعيد بن المسيّب. وعلى مايظهر أن هناك طرقاً خاصة كثيرة يتم استخدمها في التعذيب. فحين أُلقي القبض على سعيد بن المسيّب أجبره الشرطة على ارتداء التّبان[١٢٥]، ثم ضربه ثلاثين سوطاً. وبعد ذلك أوقفوه في الشمس الحارقة أمام العامة ليشهدوا تعذيبه. وأرسل اليه الوالي يطلب منه البيعة ولكن ابن المسيّب رفض مرة أخرى، فأعيد الى التعذيب[١٢٦].

وفي ولاية خالد القسري على العراق، حدث أن غضب خالد على أحد زعماء القبائل، فأمر صاحب شرطته بتعذيبه، وقد قام الشرطة بجلده حتى الموت[١٢٧]. ومن الملاحظ أن الخلفاء و الولاة لا يترددون في تعذيب مؤيديهم اذا ثبت لديهم أو داخلهم الشك في ولائهم. ومن الأمثلة الدالة على ذلك ماحدث الخالد القسري إبان خلافة الوليد بن يزيد (١٢٠-١٢٦/٧٤٢-٧٤٣) حيث أمر الخليفة بتعذيبه بشتى الوسائل[١٢٨].

ومن الملاحظ أن قيام الشرطة بتعذيب خصومهم لم يكن مقتصراً على خلفاء بني أمية، بل حدث -كما تشير المصادر التأريخية- أن صاحب شرطة المختار الثقفي في الكوفة قام بتعذيب شخص اتهم بأنه مسئول عن مقتل حسين بن على وأهله. وكان عقاب الرجل أن تّم رجمه حتى أغمى عليه، ثم أحرق[١٢٩] كذلك فإن مصعب بن الزبير والي العراق في خلافة أخيه عبدالله أمر شرطته بتعذيب زوجة المختار. وقد قام الشرطة بضربها بالسيف حتى الموت[١٣٠].

ويلاحظ أيضاً أن بعض الشعراء قد نالهم نصيب من التعذيب بأمر من الوالي وذلك حين يتعرض هؤلاء الشعراء الى الولاة بالهجاء. يروي أبو الفرج أن شاعر ابن المفرّغ هجا والي البصرة عبيدالله بن زياد، فأمر الوالي بالقبض عليه و تعذيبه. وقد قام الشرطة بذلك بطريقة سخيفة حيث أسقوا الشاعر شراباً مسهلاً ثم تركوه في الطريق العام ليضحك عليه المارة[١٣١].

ثم قامو بعد ذلك بربط الشاعر بخنزير و جعلوا الأطفال يتبعونه و هم يضحكون، ثم وضعوه في السجن[١٣٢] وجلدوه.

يتضح من المصادر التأريخية أن الولاة و الخلفاء استخدموا الشرطة وبشكل فاضح، لضرب كل ما يعارضهم أو ينتقدهم أو يهجوهم. وكان الشرطة يسارعون في ايجاد الوسائل الكفيلة التي تحقق الهدف المطلوب إرضاء لمن في السلطة.

وفيما يتصل بالسجن، فقد عرف المجتمع الإسلامي ما يُعرف بالحبس من عهد الرسول (ص)[١٣٣]. ولكن يمكن القول إنّ وضع الفكرة موضع التنفيذ إنما تمّ في عهد الخليفة عمر بن الخطاب، وذلك حين اشترى بيتاً في مكة و استعمله كسجن[١٣٤]. وفي العهد الأموي أصبح السجن كعقوبة أمراً مألوفاً يضع فيه الولاة المعارضين السياسيين و الخارجين على القانون من المجرمين و اللصوص و أشباههم. وكان للسجن فرد موكل من قبل السلطة يُطلق عليه (صاحب السجن). ومن الذين ضمهم سجن العراق في ولاية خالد القسري الشاعر المشهور الفرزدق[١٣٥]. وتشير المصادر التأريخية الى قيام صاحب الشرطة ورئيسهم بتسليم المجرمين الذين يلقون القبض عليهم الى السجان ان أو صاحب السجن.

ويذكر أن صاحب شرطة المختار الثقفي قام بسجن زوجة أحد أعداء المختار[١٣٦]. وعلى ما يظهر أن بعض السجّانين كانوا يسمحون لمسجونيهم بالذهاب الى منازلهم على مسئوليتهم الخاصة. مما يدل على اتساع السلطة التي كان يتمع بها السجّانون. ومن الأمثلة الدالة على ذلك، ان صاحب السجن في ولاية عبيدالله بن زياد، كان يسمح لأحد المسجونين من الخوارج معاودة أهله من حين لآخر[١٣٧]. ولاشك ان مثل هذا الوضع خارج عن المألوف، اذ أن السجّان ليس إلاّ عامل عند الوالي عيّنه لتتفقد أحوال السجن، وعليه لايُعقل أن خرج السجّان عن الأوامر التي يتلقاها من الوالي. فضلاً عن تعريض نفسه للخطر فيما لو اكتشف الوالي أن السجين غير موجود في السجن، خصوصاً إذا كان السجين من الخوارج، ألدّ أعداء الدولة الأموية.

وكان صاحب الشرطة و شرطته يلقون بالسجن كل من تسول له نفسه الخروج على السلطة، هذا إذا لم يُقدم الشرطة على قتله قبل إداعه الى السجن. لذلك امتلأت السجون بالمعارضين السياسيين الى جانب اللصوص و القتلة وقطاع الطريق و غيرهم. ويذكر ابن وكيع أن والي البصرة بلال بن أبي بردة بن موسى الأشعري الذي كان صاحب الشرطة في الوقت نفسه، كان يضع القتلة في السجن، وذلك في عهد الخليفة هشام (١٠٥-١٢٥/٧٣٢-٧٤٢)[١٣٨]. وكان صاحب شرطة الحجاج يضع في السجن كل من يعجز عن سداد ديونه[١٣٩]. ووصل الأمر الى سجن كل من يلعب بالشطرنج في ذلك العهد[١٤٠].

ومن الأمور التي تستحق الإهتمام، أن السجون في العهد الأموي كانت تحمل أسماء مختلفة مميزة. يروي أبو الفرج أن عبدالله بن الزبير سجن محمد (الخنيفة) بن علي بن أبي طالب في مكة في مكان و يُطلق عليه السجن العمري[١٤١]. وكان سجن الحجاج في مدينة واسط، وكان يُسمى الديماس[١٤٢]. ويتضح من المصادر التأريخية أن أحوال تلك السجون كانت سيئة، فابن سعيد يصف سجن الديماس في طبقاته، أنه بلا سقف يحمي المسجونين من شمس الصيف أو أمطار الشتاء، وقد كان ذلك الإهمال سبباً في موت الكثيرين[١٤٣].

ويلاحظ أيضاً أن بعض السجون كانت هشة الجدران وغير منيعة بحيث لا تحول دون هرب المسجونين، فمثلاً استطاع أحد المناوئين للمختار الثقفي أن يهّرب زوجته من السجن، ولم تفلح محاولات الشرطة لمنعهم من تحقيق هدفهم[١٤٤]. كذلك نجد أن يزيد بن المهلب استطاع الهرب من سجن الحجاج وذلك عام ٧٠٨/٣٠[١٤٥]. ولعل ذلك يعود الى ضعف المواد البنائية التي تتخذ كجدران للسجون، بحيث يستطيع السجين أن يثقب الجدار و يهرب. ويروي الدينوري أن زعيم القبائل اليمنية استطاع الهرب من سجن والي خراسان نصر بن سيّار، وكان ذلك عام ٧٤٤/١٢٧ عن طريق حفر ثقب في

حائط السجن. وحين عَلِم الوالي بهربه أمر بقتل صاحب السجن، ظناً منه بأنه ساعد المسجون على الهرب[146]. ويبرر المستشرق روزنتال هذا الوضع بقوله:

"... إن طول البقاء في السجن يخلق دافعاً للتحرر منه. ولتحقيق ذلك يسعى المسجونون الى اللجوء لجميع الوسائل المتاحة التي تساعد على تحقيق هذه الرغبة. ولذلك كانت عملية كسر السجن تبدو كأنها ظاهرة عامة وأحياناً تحدث بصورة درامية .."[147].

وبالنسبة لمسألة التعذيب التي كانت الشرطة يقومون بها تجاه المسجونين، فإنه يظهر أنها كانت تتمّ قبل الوضع في السجن. والمثال الخاص بتعذيب سعيد بن السيّب حين رفض إعطاء البيعة إنما حدث قبل إيداعه السجن.وكذلك الأمر مع الشاعر ابن المفرّغ حيث وضع في السجن بعد التعذيب.

وفيما يتصل بالمسجونين فقد كان من حقهم الصلاة جماعة بإمامة أحدهم[148]، وكان بإستطاعتهم الخروج الى مكان الوضوء تحت مراقبة صاحب السجن، حيث لا يتوفر الماء داخل السجن[149].

ومما يلاحظ في هذا المجال أن المسجونين المحكوم عليهم بالقتل كانوا يودعون السجن أولاً. فحين هُزِم يزيد بن المهلب على يد الأمويين، وُضع مؤيده في السجن ثم أمر الوالي صاحب الشرطة بإعدامهم جميعاً[150].

وكما ذكر سابقاً، أن الشرطة، وعلى الأخص رئيسهم،كانت لديهم سلطة كاملة على المسجونين وصاحب السجن معاً. وإن كان صاحب الشرطة بعيد كل البعد عما يحدث في السجن من أخطاء. إذ إنّ المسئول الأول هو صاحب السجن الذي عليه واجب تفقّد أحوال السجن و المسجونين. ولعل السبب الرئيسي وراء الإكثار من استخدام السجن كعقوبة في العصر الأموي، يعود الى كثرة المعارضين انظام الحكم من جهة، وازدياد المجرمين و الخارجين على القانون بشكل عام من جهة أخرى. وكما ذكر المستشرق ليڤي:

"إن عقوبة السجن كان تُستخدم من قِبل كل من يحوز السلطة. وكان على السلطان إيداع المجرمين الذين يتكرر منهم الإجرام و لامجال لإصلاح حالهم، السجن مدى الحياة، وكان عليهم إطعامهم وكسوتهم من بيت المال إذا لم يكن لديهم ما يسدّ ذلك"[151].

---

1 إن الحدود التي كان الشرطة يقوم بتطبيقها على المجرمين، إنما كانت تتم من خلال مبدأ الصالح العام، مع ملاحظة أن دور الشرطة لايتصل بإصدار الأحكام، بل بتنفيذ ما يصدره القضاء تجاه المجرمين.

2 Levy, op., cit., p.369.

3 N.J. Coulson. A history of Islamic Law (Edin. 1964), p.121.

4 J.R. Dennett, Marwan Ibn Muhammad, The Passing of Umayyed Caliphate (London, 1978), p.128.

5 Amir Ali, op., cit., p.188.

6 الحصري، زهر الآداب وثمرة الألباب (القاهرة، ١٩٥٣)، ٩٣٢/٢" الدميري، المرجع السابق، ٧/١.

7 الطبري، ١٤٩/٥.

8 الأغاني، ٧/٧.

9 الطبري، ٢٢٣/٥.

10 الأغاني، ١٦٢/١٣- ١٦٣.

11 الطبري، ٣١٨/٥- ٣١٩.

12 الكامل، ١٠/٥.

13 سوف يناقش هذا الموضوع لاحقاً.

14 الطبري، ٣٤٩/٥.

15 المرجع السابق.

16 الطبري، ١٨١/٥-١٨٢.

17 المرجع السابق، ١١/٦.

[18] الطبري، ١٩/٦" أنساب، ٢٢٤/٥- ٢٢٥" مقات ل، ص١٦٢.

[19] الطبري، ٣٩٦/٥.

[20] لقد نوقش هذا الموضوع في الفصول السابقة.

[21] مقاتل، ص١٣٦.

[22] الطبري، ٣٧٣/٥.

[23] أنساب، ٢٩٣/٥.

[24] مصعب بن عبدالله الزبيري، كتاب نسب قريش (القاهرة ، ١٩٥٣)، ص٣٦٨.

[25] أنساب، ٤ب/٢٨.

[26] أنساب، ٤أ/١٨٠.

[27] أنساب، ٤أ/١٨٢. حين أنهى زياد خطبته، أخذ أهل البصرة يسخرون منه، ظناً منهم أنه غير جاد في قوله، ولم يأخذوه على محمل الجد. ولكن حين علموا أن صاحب الشرطة وشرطته قد قتوا خمس مائة مجرم ومذنب في ليلة واحدة، تيقن لديهم أن زياداً جاد كل الجد في تهديداته التي أعلن ها في خطبته. قارن المرجع نفسه، ص١٣٢، ١٧١.

[28] أنساب، ٤أ/١٧٢. يرى الفقهاء أن العقوبة نابش القبور تتمثل بقطع اليدين معاً. فابن الفرّاء وهو من الحنابلة يرى هذا الرأي. أنظر: الأحكام السلطانية (القاهرة، ١٩٦٦)، ص٢٨٧. والفقيه الشافعي البيهقي يذهب المذهب نفسه. أنظر: السنن الكبرى (حي
ر آباد، ١٣٥٤هـ)، ٢٦٩/٨. وهذا ما يراه أيضاً ان حزن الظاهري، وإن كان يورد رأي بعض العلماء بضرورة القتل. أنظر المحلى (بيروت، د.ت)، ٣٢٩/١١- ٣٣٠. أما أبو حنيفة، فلا يرى قطع يد سارق، ذلك أن الكفن لس مُلكاً لشخص حي. انظر: ابن الفرّاء، المرجع اليابق، ص٢٦٧.

[29] أنساب، ٤أ/١٧٢.

[30] المرجع السابق، دات صفحة.

[31] المرجع السابق، دات صفحة.

[32] المرجع السابق، دات صفحة.

[33] وكان يُدعى عبدالرحمن بن عُبيد السعدي، وقد أورده كذلك ابن الأعثم في تأريخه.

[34] عيون الأخبار، ١٦/١" ابن الأعثم، ١١٠/٧-١١١.

[35] Levy, op., cit., p.366.

[36] عيون، ٦/١.

Levy, op., cit., pp.366-367. [37]

[38] وذلك بسبب منع التجول ليلاً في تلك الفترة.

[39] الأغاني، ٢٣١/١٢.

[40] زبير بن بكّار، جمرة نسب قريش و أخبارها (بيروت، ١٩٦٦)، ص٥١٧-٥١٨.

[41] من استقراء المصادر التأريخية يمكن القول أن مبدأ المصلحة العامة كان مألوفاً قبل الخلافة الأموية. ومن الأمثلة المألوفة ما عمله النبي (ص) في تحديد عقوبة شارب الخمر بين ثلاثين وأربعين جلدة. في حين حددها الخليفة الراشد الأول بأربعين، وفي عهد عمر بن الخطاب أشتكى اليه و الى سورية أبو عبيدة بن الجراح من انتشار شرب الخمر بين العامة، وأنه لم تعد تنفع معهم العقوبة سالفة الذكر وطلب من الخليفة النصح و الإرشاد. عندئذ تشاور عمر مع الصحابة واتفقوا على رفع العقوبة الى ثمانين سوطاً، على الأساس أن أربعين سوطاً الأولى لشرب الخمر و الأربعين الثانية للقذف، وأمر أبي عبيدة بتنفيذ هذه العقوبة فيمن يشرب الخمر من أهل دمشق. أنظر الرفيق ند يم، قطب السرور في أوصاف الخمور، (دمشق، ١٩٦٩)، ص ص٥٠٠-٥٠١.

[42] أصبح من المألوف لدى علماء المسلمين اعتبار النبي (ص)، أول قاض في الدولة الإسلامية. انظر ابن أبي الدم الحموي، كتاب أدب القاضي (دمشق، ١٩٧٥)، ص٥" ومحمد المرُير، كتاب الأبحاث السامية في المحاكم الإسلامية (تطوان، ١٩٥١)، ٩٦/١. ومحمد أرسلان، القضاء و القضاة (بيروت، ١٩٦٩)، ص٥٥. وعندما ازداد عدد المسلمين قام النبي (ص) بتعيين بعض الصحابة كقضاة، مثل معذ بن جبل على قضاء اليمن. أنظر ابن أبي الدم الحموي، المرجع السابق، ص٦-٧. ابن الفرّاء، الأحكام السلطانية، ص٦٢-٦٣. وسار الخلفاء الراشدون على هذا النهج. فقاموا بتعيين القضاء على الأمصار الإسلامية. فالخليفة الأول عيّن عمر بن الخطاب على قضاء المدينة. البيهقي، المرجع السابق، ٨٧/١٠. كما قام عمر بتعيين القضاة في الكوفة و البصرة. فعيّن شُريح قاضياً على الأولى و ابن سوّار على الثانية. انظر البيهقي.

[43] قضاة، ص١٧. ابن خلدون، المقدمة (بيروت، د.ت)، ص١٧٥" عبدالقادر المعاضدي، واسط في العصر الأموي (بغداد، ١٩٧٩)، ص٢٧٧" صالح أحمد العلي، التنظيمات الإجتماعية و الإقتصادية في البصرة في القرن الأول الهجري (بيروت، ١٤٩٦٩)، ص١٠٨-١٠٩.

[44] عيون، ٦٦/١.

[45] ١٧٢/١-١٧٣.

[46] زكيع، ٢/٢٥٥-٢٧٣.

[47] كان ابن شبرمة يسأل الشهود حتى توثق من صحة علمهم. وحدث أن سأل أحد الشهود، عن عدد النخل في الزرع، فلم يستطيع الشاهد الإجابة، فرفض القاضي شهادته. فما كان من الشاهد أن سأل القاضي عن عدد الأسطوانات في المسجد؟ فلم يستطيع القاضي الإجابة، وعندها اضطر لقبول شهادته. انظر نهج، ١٧/٦٢.

[48] قضاة، ص٩.

[49] زكيع، ١/١٤٥.

[50] المرجع السابق، ص٢٣٣.

[51] المرجع السابق، ٢/١٨.

[52] حين أرسل النبي (ص) معاذ بن جبل الى اليمن، سأله كيف يقضي بين الناس، وأجاب معاذ أنه سيحكم بما ورد في كتاب الله و ماعُمل به في سنة رسوله. عندها سأله رسول (ص): فإن لم تجد؟ أجاب معاذ: حينئذ أجتهد رأي. انظر ابن الفرّاء، المرجع السابق، ص ص٦١-٦٢.

[53] وكيع، ١/١٤٥.

[54] زمفردها (جَلَون) وهو اسم من الأسماء التي تُطق على الشرطة.

[55] وكيع، ١/ ١٨٨.

[56] المرجع السابق، ١/٣١٧-٣١٨.

[57] المبرّد، ١/٢٧٠.

[58] طبقات، ٥/١٨٥.

[59] قضاة، ص١١.

[60] تأريخ التمدن الإسلامي، (بيروت، د.ت)، ١/٢٣٤.

[61] قضاة، ص٢٢، ولاة، ص٧٩.

[62] ابن خياط، ٢/٣٦٦.

[63] Levy, op., cit., V.II, p.19.

[64] وكيع/ ٢/١٩.

[65] المرجع السابق، ١/٣٠٠.

[66] سوف تناقش هذه القضية لاحقاً.

[67] الماوردي، أدب الدنيا و الدين، (بيروت، ١٩٧٨)، ص٤٠.

[68] وكيع، ١٨/٢.

[69] الأغاني، ٢/ ٢٤٧-٢٤٩.

[70] المرجع السابق، ٢٤٨.

[71] المرجع السابق.

[72] المرجع السابق، ٢٦٧/١١-٢٦٨.

[73] الأغاني، ٢٥٧/٢. وفي ذلك قال الأقيشر للشرطة: انما نشرب من أموالنا .. فسلو الشرطي ما هذا الغضب.

[74] عيون، ٢٠١/٢.

[75] أنساب، ٤ب، ١٤٤.

[76] وهو خص مفسه التي ذكره ابن قتيبة.

[77] أبو عبيدة، نقائض جرير و الفرزدق، (ليدن، ١٩٠٥)، ٨٣١/٢.

[78] البيهقي، المرجع السابق، ٢٢٩/٨.

[79] الأغاني، ٢٧٣/٤-٢٧٦.

[80] المرجع السابق، ٢٧٦.

[81] المرجع السابق، ٢٨٠- ٢٨١.

[82] المرجع السابق، ٢٣٦.

[83] المبرّد، ٢٦٤/٢.

[84] الأغاني، ٦٣/١٩.

[85] أبو تمام، المرجع السابق، ص١١.

[86] الأغاني، ١٢١/٧.

[87] ابن عبد ربه، المرجع السابق، ١٧٧/٧.

[88] قُتل عبدالحميد الكاتب على أيدي العباسيين عام ٦٤٩/١٣٢.

[89] محمد كرد علي، رسائل البلغاء، (القاهرة، ١٩١٣)، ص١٦٥- ١٦٦. بطرس البستاني، أدباء العرب، (بيروت، ١٩٧٩)، ص٤١٢.

[90] راغب الأصفهاني، محاضرات الأدباء، (بيروت، ١٩٦١)، ٧٢٦/٢

[91] البيهقي، المرجع السابق، ٢١٢/١٠.

[92] ابن حزم المرجع السابق، ٦١/٩.

[93] الطبري، ٣٤٣/٥-٣٤٥.

[94] المرجع السابق، ص٤٠١.

[95] المرجع السابق، ١٣٠/٧-١٣١.

[96] المرجع السابق، قسم٢-٣، ص١٦٢٨.

[97] الجاحظ، ثلاث، ص٦٥.

[98] الطبري، قسم ٢-٣، ص١٣٣١.

[99] القلقشندي، المرجع السابق، ٢٢٢/١٠" كرد علي، المرجع السابق، ١٣٩- ١٦١.

[100] كرد علي، ص١٦١" القلقشندي، ٢٢٨/١٠.

[101] القلقشندي، ٢١٥/١٠-٢١٦" كرد علي، ص١٥٣.

[102] ابن الأعثم، ١٥/٧.

[103] اليعقوبي، ٨٧/٣" ابن الطقطقي، الفخري في الآاب الس لطانية و الدول الإسلامية، (باريس، ١٨٩٨)، ص١٩٨.

[104] المرجع السابق.

[105] الطبري، قسم ١١- ١٢، ص١٦٠٩.

[106] المرجع السابق، قسم١١١-١، ص١٥-١٧.

[107] المرجع السابق، قسم، ٣٨٤/٧.

[108] محمد بن حبيب، ديوان الفرزدق، (باريس، ١٨٧٠)، ص٢٥.

[109] الأغاني، ١١/١٩.

[110] أبو تمام، المرجع السابق، ص٢٣٥- ٢٣٦.

[111] راغب الأصفهاني، المرجع السابق، ١٥١/٣.

[112] يوسف خليفة، ذو الرّمة: شاعر الحب و الصحراء، (القاهرة، ١٩٧٠)، ص٢٠٣-٢٠٤. ويورد المؤلف قول ذي الرّمة:

وآمن ليل المسلمين فنوّموا   دما كان أمسي آمنا قبل ذام

تركت لصوص المصرِ من بين بائس   صليب و مكبوع و الكرابيع بارك

[113] المرجع السابق، ص٢٠٢.

[114] ابن حزم، المرجع الشابق، ١١/٣١٤-٣١٥.

[115] أنساب، ١١/١٢٧.

[116] في ذلك العام قامت المعارك بين الخليفة الأموي يزيد الثاني و معارضه بقيادة يزيد بن المهلب. وقد انتصر الأمويين في تلك الحرب.

[117] الطبري، قسم ١١-١٣، ص١٠٤٧.

[118] نهج، ٤/٧٧.

[119] المبرّد، ٣/٢٧٣-٢٧٤.

[120] الطبري، ٦/١١٢.

[121] ابن عبد ربه، المرجع السابق، ١/٤٤.

[122] الطبري، ٧/٣٢٥.

[123] أنساب، ٤ب/٨٩.

[124] المرجع السابق، ص٢٤.

[125] وهو ضرب من الألبسة خاص بالسجناء الذين يُنتظر التنفيذ الإعدام فيهم، كما يلبسه البحارة. وتبعاً لمحمد الرازي، أنه عند القتل تتم تغطية العضو التناسلي للمحكوم عليه.

[126] أبو نعيم الأصفهاني، حلية الأولياء و طبقات الأصفياء، (القاهرة، ١٩٣٣)، ٢/١٧٠-١٧١.

[127] الطبري، قسم، ١١-٣، ص١٤٩٥-١٤٩٦.

[128] الدينوري، المرجع السابق، ٣٤٦-٣٤٧.

[129] أنساب، ٥/٢٣٨-٢٣٩.

[130] المرجع السابق، ص٢٦٤.

[131] الأغاني، ١٧/٥٦-٥٧. وديوان ابن المفرّغ الحميري، (بيروت، ١٩٧٥)، ص٥٦، ١٤٩.

[132] وقد وصف الشاعر حالته فقال:

وقد تعديت في القصاص و أدركت ذهولا لمعشر أقتال

وقرنتم مع الخنازير هراً ويميني مغلولة وشمالي

وكلاباً ينهشنني من ورائي عجب الناس مالهن ومالي

وأطلتم مع العقوبة السجني فكم السجن أو متى إرسالي

أنظر الأغاني، ١٧،٥٨ وديوان ابن المفرغ، ١٨٧–١٨٨.

[133] F. Rosenthal, The Muslim Concept of Freedom, (Leiden, 1960), p.36.

[134] F. Rosenthal. op. cit., p.37.

[135] الأغاني، ٤٢/١٩.

[136] أنساب، ٢٩٣/٥.

[137] االمبرّد، ٢٤٨/٣.

[138] زكيع، ٤٠/٢.

[139] عيون، ١٦/١.

[140] كرد علي، المرجع السابق، ص١٦٦.

[141] الأغاني، ١٥/٩.

[142] طبقات، ٢٨٥/٦.

[143] المرجع السابق.

[144] أنساب، ٢٩٤/٥.

[145] الطبري، ٤٤٨/٦–٤٤٩.

[146] الدينوري، ص٣٥١–٣٥٢.

[147] F. Rosenthal, op. cit., p.64.

[148] الأغاني، ٨٦/١٧.

[149] المرجع السابق، ١٦٢/٢٠.

[150] الطبري، قسم ٢–٣، ص١٤٠٧.

[151] Levy, op. cit., Vol. I, p.397.

الدولة الأيوبية الكردية في اليمن
(٥٦٩ - ٦٢٨هـ / ١١٧٣ - ١٢٣٠م)

د. فرست مرعي

في سنة ٥٥٤هـ / ١١٥٩م تمكن أبو الحسن علي مهدي من القضاء على الدولة النجاحية وتأسيس دولة جديدة على انقاضها ، أطلق عليها المؤرخون (دولة بني مهدي). وكان علي أبن مهدي في بداية حركته أظهر النسك والزهد والتمسك بالعبادة ، كما أنه واصل الحج بلا انقطاع في السنوات من ٥٣١ إلى ٥٣٦هـ [١].

وكان يلقى في رحلاته حجاج العراق ووعاظهم ويستفيد من معارفهم ، وقد أهلته هذه المدارسة والمخالطة للسير على خطى علي بن محمد الصليحي ، حيث تحول من مجرد ناسك وزاهد الى داعية سياسية على أساس أن أغلب الفرق الإسلامية إن لم نقل كلها ، كان منشأها العراق [٢].

وتذكر الروايات أن علي بن مهدي كان على جانب كبير من العلم والتقوى ويجيد الخطابة والمناظرة ، وكان يحذر الناس من الاقتراب من الحكام على أساس أنهم ظلمة فلذا كان لا يقبل الصدقة والهدية منهم [٣].

ويظهر أن علي بن مهدي قد استخدم نفس أسلوب الدعاة الإسماعيليين في تكوين دولتهم مثل(علي بن الفضل) و (عبدالله الشيعي)، وهي البدء بالتعبد والزهد والانعزال والحج بقصد جذب الأنصار والإطلاع على مجريات الأمور ، ومن ثم دعوة الناس إلى مذهب أهل السنة والجماعة باعتباره مذهب الأكثرية والسائد في المناطق موضوعة البحث ، حتى إذا ما أنظم أليه كثيرون ، قام بتكوين مجموعة مختارة من هؤلاء تقع على عاتقهم التبشير

بالمبادئ المطلوبة الترويج لها ، أي بعبارة أخرى التحول من الدعوة الدينية الخالصة إلى الدخول في العملية السياسية التي من أولى مهامها إسقاط الدول أو الكيانات التي تعد في مفهومهم خارجة أو مارقة من الدين. مع ملاحظة أن علي بن مهدي لم يستخدم الأسلوب الشائع آنذاك وهو الانتساب أو التشيع لآل البيت ، وإنما بني أصول حركته على مذهب ((التكفير بالمعاصي والقتل بها وقتل من خالف اعتقاده من أهل القبلة ، واستباحة الوطء لسباياهم واسترقاق ذراريهم وجعل دارهم دار حرب يحكم فيه حكمه في أهل دارالحرب...)) [٤] ، أي مذهب الخوارج الغلاة مثل الأزارقة وفي الفروع على مذهب الإمام أبي حنيفة.

وأستغل علي بن مهدي سيطرة الأحباش على مقاليد الأمور في الدولة النجاحية واستبدادهم بالأمر في سهل تهامة (الواقع على ساحل البحر الاحمر) والمناطق المجاورة لها ، بأن حاول إثارة النزعة العنصرية بذكاء عن طريق إثارة حماسة أنصاره ضد هؤلاء الأحباش المحتلين وتخليص اليمن منهم [٥] بقوله: (والله ما جعل الله فناء الحبشة إلا بي وبكم ، وعما قليل سوف تعلمون... أني أحدثكم فلا أكذبكم وأعدكم فلا أخلفكم وإن كنتم قليلاً لتكثرن أو ضعافاً لتقوون ولتشرفون ، واذلاء لتعزن حتى تصيروا مثلاً في العرب والعجم ، ليجزي الذين أساؤوا بما عملوا ويجزي الذين أحسنوا بالحسنى
فالأناة الاناة فوحق الله العظيم على كل مؤمن موحد لأخدمنكم بنات الحبشة وأخواتهم ولأخولنكم أموالهم وأولادهم ثم قرأ ((وعد الله الذين آمنوا منكم وعملوا الصالحات ليستخلفنهم في الأرض كما استخلفن الذين من قبلهم...)).

لقد أتخذ بنو مهدي موقفاً عدائياً من أهل السنة ، فاضطهدوهم واستحلوا قتل علمائهم وفقهائهم وتدمير مساجدهم ، حتى اضطروهم إلى الفرار خوفاً من القتل ، كما أنهم عاثوا في الأرض فساداً فأهلكوا الحرث والنسل [٦]. ، حتى عدهم المؤرخون أسوأ من حكم اليمن في القرون الهجرية الأولى ، ولم يكن يعنيهم من حكم البلاد إلا السلب والنهب ، لذا تطلع أبناء اليمن إلى الخلاص من ظلمهم وجورهم ، فأرسلوا الرسل إلى الخليفة العباسي وإلى الناصر صلاح الدين الأيوبي يستنجدونهم لتخليصهم من هؤلاء الجبابرة العتاه [٧].

أما بخصوص جنسية الأيوبيين فإنهم يرجعون في أصولهم إلى الأكراد الروادية ، وهم إحدى فروع القبيلة الهذبانية التي كانت قد استقرت في بلدة دوين [٨] الواقعة في إقليم الران نهاية إقليم أذربيجان. زعم بعض المؤرخين أن أصول الأيوبيين ترجع الى أرومة عربية وبالذات إلى سلالة الأمويين اعتماداً على إدعاء الملك الأيوب (المعز إسماعيل بن طغتكين) القائل : أن بني أيوب أمويون [٩]. في الوقت الذي أنكر عمه (العادل أبو بكر) هذا الإدعاء وأثبت أنهم من أصل كردي [١٠].

وبخصوص الدوافع التي حدت بالناصر صلاح الدين الأيوبي إلى إرسال حملة عسكرية لفتح بلاد اليمن فقد اختلف المؤرخون القدامى حولها ، واستنبط منها المحدثون أسباباً أخرى يمكن تلخيصها كالآتي :

١- استياء أهل تهامة من أميرهم عبد النبي بن علي بن مهدي الذي تمادى في سفك الدماء ونهب الأموال وتخريب العمران ، لذا طلبوا من صلاح الدين إنقاذهم من نير عبد النبي بن مهدي الذي زعم أن دولته تطبق الأرض وأن ملكه يسير مسير الشمس [١١].

٢- طلب الشريف قاسم بن غانم صاحب المخلاف السليماني النجدة من الخليفة العباسي المستضيء بالله لإنقاذ أهل اليمن من بطش وظلم ابن مهدي ، فأمر الخليفة العباسي صلاح الدين يوسف بن أيوب بتخليص بلاد اليمن من ابن مهدي ، وسبق لأبن مهدي أن قتل(وهاس بن غانم) اخو(الشريف قاسم بن غانم) وعدداً من أهل حرض سنة ٥٥١هـ [١٢].

٣- استغل الشاعر اليمني عمارة صلة الصداقة التي تربطه بتورانشاه بن أيوب ، لإقناعه بالاستيلاء على بلاد اليمن لنفسه ، لكثرة خيراتها وكثرة أموالها مع ضعف حكامها ، ولما كان تورانشاه كثير النفقات ، ولم يكن أقطاعه بمصر كافياً للوفاء باحتياجاته ، فقد لقي الطلب استجابته ، فأستأذن أخاه صلاح الدين لكي يسمح له بالقيام بحملة للاستيلاء على اليمن فأذن له [١٣].

٤- تحريض عمارة اليمني فخر الدولة تورانشاه للذهاب إلى اليمن ، لصرف أنظار الأيوبيين عن مصر ، لتشتيت قواهم العسكرية في أكثر من جهة ، حتى تتاح الفرصة لأعوان العبيديين (الفاطميين) لجمع شملهم وإحياء خلافتهم في القاهرة من جديد بمساعدة الصليبيين [١٤].

٥- خوف صلاح الدين من أن يعزله مولاه نور الدين محمود زنكي عن ولاية مصر بسبب تباطوء صلاح الدين لتنفيذ أوامر نور الدين بالذهاب إلى حصن الكرك لمحاربة الصليبيين ، لذا حاول صلاح الدينإيجاد موطئ قدم له يلجأ إليها إذا طرده نور الدين من مصر [١٥].

٦- قوة جيش صلاح الدين وكثرة أخوته وشدة بأسهم ، وما بلغه من أمر أبن مهدي وتغلبه على مناطق كثير من بلاد اليمن ، وحرقه الحرث وإهلاك النسل ، وإقامته الخطبة لنفسه دون الخلافة العباسية [١٦].

٧- أراد صلاح الدين من إرسال أخيه تورانشاه على رأس حملة عسكرية لفتح بلاد اليمن تأمين طرق القوافل التجارية القادمة من الصين والهند إلى مصر عبر اليمن ، لأن حركة التجارة كانت قد انتعشت في العهد العبيدي (الفاطمي) وبدأ نشاطها يقل بمجيء العهد الأيوبي ، وهذا مما أثر على العوائد المالية التي كانت مصر تجنيها من هذه التجارة [١٧].

ومهما يكن من أمر فإن هذه الأسباب هي اجتهادات من المؤرخين الذين حاولوا كشف دوافع الفتح الأيوبي لليمن ، ولكن يبدو أن صلاح الدين أراد قبل محاربة الصليبيين تامين الجبهة الداخلية من خلال توحيدها والقضاء على كل ما من شأنه أن يعكر صفوها ، ومن ثم التفرغ للصليبيين ، وهذا يثبت بجلاء في الرسالة التي وجهها إلى الخليفة العباسي مبيناً فيها جهوده في فتح مصر واليمن وصموده أمام التحديات الخارجية ، وطلبه من الخليفة تقليداً بتوليته البلاد التي فتحها وما يفتحه بعد ذلك [١٨] ، كما تطرق في رسالته إلى أسباب فتحه لليمن بقوله ((وكان باليمن ما علم من أمر ابن مهدي الضال الملحد ، المبتدع المتمرد ، وله آثار في الإسلام دثار ، طالبه النبي (صلى الله عليه وسلم) لأنه سبى الشرائف الصالحات وباعهن بالثمن البخس ، واستباح منهن كل ما لا يقر لمسلم عليه نفس

، ودان ببدعة ودعا إلى قبر أبيه وسماه كعبة... فأنهضنا عليه أخانا بعسكرنا – بعد أن تكلفنا له نفقات وأسلحة رائعة – وسار ، فاخذناه ولله الحمد ، وأنجز الله فيه القصد)) [١٩] ، وبعد أن أستعرض صلاح الدين في رسالته للخليفة العباسي فتوحاته و حروبه قال : ((والمراد الآن هو كل ما يقوي الدولة ، ويؤكد الدعوة ويجمع الأمة... ويفتح بقية البلاد ، وأن يطبق بالاسم العباسي كل ما تطبقه العهاد)) [٢٠].

وهكذا نجد أن صلاح الدين كان يحاول جاهداً القضاء على كل المذاهب المخالفة لمذهب أهل السنة والجماعة (مذهب الخلافة العباسية) من شيعة وخوارج حتى يتحقق توحيد الجبهة الإسلامية ضمن منظومة فكرية واحدة ، حتى تستطيع بعد ذلك التصدي للصليبيين وإخراجهم من بلاد الشام.

تورانشاه وفتح بلاد اليمن :

في سنة ٥٦٩هـ استأذن صلاح الدين مولاه نور الدين محمود زنكي في محمود زنكي في إرسال حملة عسكرية لفتح اليمن ، وبعد أن تمت الاستعدادات تحرك شمس الدولة تورانشاه الملقب بفخر الدين الأخ الأكبر لصلاح الدين على رأس جيش يتكون من ثلاثة آلاف مقاتل خرجت حملة من مصر نحو اليمن في رجب سنة ٥٦٩هـ وكان خط سيرها من القاهرة عبر نهر النيل إلى مدينة قوص ، ومنها بطريق البر إلى ميناء عيذاب على ساحل البحر الأحمر ، ثم عبرت الحملة البحر الأحمر حتى وصلت ميناء قباء جده ، ومنها سارت بطريق البر إلى مكة لأداء مناسك العمرة ، ثم أخذت الحملة طريقها جنوباً نحو بلاد اليمن عن طريق البر [٢١].

وبعد أن وصلت الحملة بقيادة تورانشاه إلى مدينة (حرض) من أرض اليمن حتى خرج لاستقبالها حاكم المخلاف السليماني الأمير قاسم بن غانم بن يحيى السليماني مرحباً به ومعلناً فروض الطاعة والولاء له ، ومبدياً استعداده لمناصرته ضد عدوهما المشترك ابن مهدي.

غادر تورانشاه مدينة حرض في بداية شهر رمضان ٥٦٩هـ بصحبة الشريف قاسم بن غانم إلى زبيد ، فلما علم عبدالنبي بن مهدي بوصول الجيش الأيوبي وتعاون الشريف قاسم بن غانم معها انتقاماً وهاس ، سارع بالخروج من مدينة زبيد على رأس جيشه لمباغتة الجيش الأيوبي وحاول ابن مهدي إثارة حماسة جنده بقوله : ((كأنكم بهؤلاء وقد حمي عليهم الحر فهلكوا وما هم إلا أكلة رأس)) ولكن قوات ابن مهدي لم تستطع الوقوف أمام الجيش الأيوبي ، حيث ألحق بها الأيوبيون هزيمة نكراء ، وانهزمت قوات ابن مهدي وحاولت الدخول إلى مدينة زبيد لاحتماء سورها ، ولكن الأيوبيين استطاعوا تعقب فلول جيش ابن مهدي المهزوم ، وحاصرته في زبيد ، ثم نصبوا السلالم وتسلقوا السور ونزلوا إلى المدينة حيث استولوا عليها عنوةً [٢٢]. في التاسع من شوال ، أي في اليوم الثالث من محاصرة الجيش الأيوبي لها ، تم أسر عبد النبي بن عبي بن مهدي وجميع أفراد أسرته ، حيث تمت تصفيته فيما بعد ، واستولى تورانشاه على جميع أموال وكنوز وخيول أسرة بني مهدي ، ثم غادر الشريف قاسم بن غانم وبصحبته أتباعه عائدين إلى المخلاف السليماني [٢٣]. بعد أن ساندوا تورانشاه.

وبعد أن أعاد تورانشاه الأوضاع إلى طبيعتها في مدينة زبيد وأصلح أمورها ، دان أهلها بالطاعة والولاء له ، وأعاد الخطبة للخليفة العباسي [٢٤] ، وخطب له بعد الخليفة في جميع ما فتحه بعد ذلك من البلاد. ثم غادر تورانشاه زبيد في أوائل شهر ذي العقدة سنة ٥٦٩هـ بغية فتح جميع الحصون والقلاع التابعة لبني مهدي ، فسار إلى مدينة الجند واستولى عليها ، ومنها توجه إلى مدينة تعز فدخلها ولم ينازعه احد ، ثم سار إلى حصن صبر وذخر بالقرب من تعز ولكنه لم يستطع السيطرة عليهما بسبب مناعة حصونهما واستبسال أهلها وصمودهم ، وعدم توفر الوقت الكافي له ولجيشه لاستمرار فرض الحصار [٢٥] ،ففضل تركهما لمناسبة قادمة.

سقوط دولة بني زريع الإسماعيلية :

بعد أن أسقط تورانشاه عاصمة بني مهدي وقضى عليهما ، أرجا فتح بقية حصونهم إلى ما بعد الاستيلاء على عدن والقضاء على الدولة الزريعية الإسماعيلية ، وما

أن اقترب الجيش الأيوبي من عدن ، حتى خرج لمحاربتهم جيش بني زريع بقيادة وزيرهم ونائبهم على عدن ياسر بن بلال المحمدي ، فدارت معركة كبيرة بين الطرفين أسفرت عن هزيمة جيش بني زريع ، وحاولوا الانسحاب إلى قاعدتهم في عدن ، ولكن تورانشاه فوت عليهم الفرصة ، فأثناء ما كان القتال محتدماً أرسل تورانشاه فرقة من جيشه تمكنت من الاستيلاء على عدن في العشرين من ذي العقدة سنة ٥٦٩هـ ، وهكذا وقع غالبية جيش بني زريع بين أسير وهارب [٢٦] ، وخلال عملية دخول الجيش الأيوبي إلى عدن تعرضت المدينة لحالات من النهب كما تؤكده المصادر اليمنية ، بينما يذكر ابن أثير أن الجند الأيوبي حاولوا نهب المدينة ولكن تورانشاه منعهم من ذلك وقال لهم : ((ما جئنا لنخرب البلاد ، وإنما جئنا لنملكها ونعمرها ، وننتفع بدخلها ، فلم ينهب أحد منها شيئاً)) [٢٧].

وبدخول تورانشاه إلى عدن انتهت الدولة الزريعية ، وبعد أن أقام فيها تورانشاه لبعض الوقت لتنظيم امورها غادرها في منتصف شهر ذي الحجة باتجاه مخلاف جعفر (اب) إلى الشمال من عدن حيث استولى على حصن التعكر في الثالث والعشرين من ذي الحجة سنة ٥٦٩هـ.

فتح صنعاء ومحاولة إسقاط دولة بني حاتم :

بعد أن سيطر تورانشاه على عدن تحرك نحو الشمال حيث استولى على حصن التعكر ثم تقدم باتجاه صنعاء ، وقد اعترضت في طريقه قبيلة جنب بني ذمار ، حيث تمكن في المحرم ٥٧٠هـ من السيطرة على حصن دروان شرق ذمار التابعة للشيخ عبدالله بن يحيى الجنبي الذي لم يستطع مجابهته ،حيث صالحه ومنحه الطاعة والولاء بعد ذلك توجه الأيوبيون نحو حصن المصنعة قرب ذمار التابع للشيخ محمد بن زيد اليعبري الجنبي فسيطروا عليه دون قتال ، ثم استمر الأيوبيون في تحركهم صوب ذمار ، فلما اقتربوا منها اعترضتهم قبيلة جنب في موضع يسمى (الرخمة) شرق ذمار ، فدارت معركة شديدة بين الجانبين كان النصر فيها حليف الأيوبيين حيث دخلوا ذمار رغم خسارتهم لخمسة وستين من مقاتليهم.

وبعد مضي عدة أيام وأثناء تحرك الأيوبيين قاصدين صنعاء تصدت لهم مرة أخرى قبيلة جنب ، وجرت معركة عنيفة كان من شدتها أن حرض شمس الدولة تورانشاه جنوده على القتال قائلاً لهم : ((أين أنتم من ديار مصر ، قاتلوا عن أنفسكم وإلا أكلتكم العرب)) ، فقاتلوا قتال من يريد الموت حتى ألحقوا الهزيمة بقبيلة جنب وقتلوا منها سبعمائة رجل ، ولم يكتف تورانشاه بذلك بل طاردهم حتى الجأهم إلى حصن هران واستولى على عدد كبير من خيلهم وفي ذلك يقول الشاعر :

وقال لجنده موتوا كراماً فأين ديار مصر من ذمار [٢٨]

بعد ذلك واصل تورانشاه تقدمه نحو صنعاء ، فوصل إلى منطقة الجبوب إحدى ضواحي صنعاء الواقعة في جنوبها الشرقي. أما بخصوص السلطان علي بن حاتم اليامي ، فإنه لما علم بقدوم الأيوبيين وأيقن بأنه لن يستطيع الصمود أمامهم ، نقل خزائنه وسلاحه وكل ما يهمه من صنعاء إلى حصن براس الواقع في سفح جبل نقم شرق صنعاء وتحصن فيه مع أخيه ومن معهما ، وأمر تخريب سور صنعاء حتى لا يفكر الأيوبيون بالاستقرار فيه ، لأن إعادة بناء السور يكلفهم وقتاً وجهداً ومالاً هم في غنى عنه [٢٩].

ورغم خوف أهل صنعاء من تورانشاه فإن جماعة من وجهائهم خرجوا إلى شمس الدولة لطلب الأمان منه فاستحضر جماعة من رؤسائهم لمناقشتهم في أمور الدين ، ثم دخل بعد ذلك صنعاء دخولاً معظماً ، فأقام بها عدة أيام ثم غادرها بسبب عدم توفر الميرة [٣٠].

ثم عزم شمس الدولة تورانشاه على مغادرة صنعاء باتجاه زبيد ، حيث أتخذ طريق نقيل السود – في بلاد بني شهاب وسنحان إلى الجنوب من صنعاء – عائداً إلى تهامة ، فتعرضت مؤخرة جيشه لمهاجمة قبائل برع عند عبوره تلك المنطقة واستولوا على قدر كبير من خزائن وأثقال الجيش ، وكانت أموالاً جزيلة من الذهب والفضة والآلات النفسية التي سبق وأن استولى عليها أثناء سيطرته على زبيد وعدن [٣١].

ومع ذلك فلم يحاول تورانشاه مقاتلتهم ولم يعر الأمر التفاتاً بل أستمر في سيره إلى زبيد [٣٢].

لم يبق تورانشاه في زبيد كثيراً بعد عودته من صنعاء ، بل غادرها في جمادي الأولى سنة ٥٧٠هـ قاصداً مدينة الجند ، فلما وصلها أسرع إليه والي حصن صبر – وكان تابعاً لعبد النبي بن علي بن مهدي – وسلمة مفاتيح حصنه معلناً ولاءه وطاعته له ، ثم توجه تورانشاه إلى فتح حصون مخلاف المعافر الواقع غرب تعز ، فاستولى على حصني بادية وشرياق التابعين لبني مهدي ، ثم توجه إلى حصن غزان ذخر (جبل حبشي) وحاصره ، ولكن الحصار لم يستمر طويلاً ، لقيام صاحبه علي بن الحجاج صهر عبد النبي بن مهدي بتسليمه مع ما كان من ذمته من أموال خاصة بعبد النبي بن مهدي والتي تقدر بعشرة آلاف دينار ذهب ، على أن يخلي سبيله ومن معه ، فقبل شمس الدولة منه ذلك وتسلم الحصن [٣٣].

ولاستكمال فتح بقية حصون مخلاف المعافر فقد استولى تورانشاه على حصن يمين بالقوة وكان متوليه الأمير منصور بن محمد بن سبأ الزريعي والذي أنهزم بسبب هروب القوة المتمركزة فيه ، كما فتح حصني منيف والسمدان [٣٤].

ثم سار شمس الدولة إلى حصن الدملوة وفيها أولاد الداعي عمران بن محمد بن سبأ الزريعي تحت وصاية جوهر المعظمي ، فحاصره لفترة قصيرة ، ثم رفع عنه الحصار وتركه لقوة تحصيناته وارتفاعه ، لأن المجانيق التي نصبها لم تصل إليه ويحتاج إلى وقت طويل لمحاصرته وإسقاطه فتركه تورانشاه وسار إلى جبله [٣٥].

وأثناء إقامته بجبلة ترامت إليه الأنباء بحدوث اضطرابات في مدينة زبيد اثارها بعض المناصرين لأبن مهدي ، فما كان منه إلا أن أمر بقتل أخوي عبدالنبي بن علي بن مهدي وهما : أحمد ويحيى ، فقتلا في رجب سنة ٥٧٠هـ [٣٦]. وبعد إقامة قصيرة في مدينة جبلة غادرها باتجاه زبيد فوصل إليها في الثالث عشر من شعبان سنة ٥٧٠هـ.

وهكذا تمكن تورانشاه من فتح غالبية حصون وقلاع بلاد اليمن ، حيث يذكر الحنبلي أنه فتح وحده ثمانين حصناً ومدينة ، وأن نواب القلاع أرسلوا مفاتيحها إليه طوعاً وبدون قتال (٣٧) ، وفي رواية أنه فتح بلاد حضرموت وأناب عنه رجلاً كردياً يدعى هارون (٣٨). ويبدو أن عدة عوامل ساعدت في انتصار شمس الدولة تورانشاه منها : حالة الانقسام والتدهور الداخلي التي كانت تعصف بالبلدان اليمنية ، حيث كانت بلاد اليمن منقسمة بين عدة دويلات مذهبية ، فبنو مهدي خوارج كانوا يحكمون تهامة والأجزاء المجاورة لها ، وبنو حاتم وبنو زريع إسماعيلية يحكمون صنعاء وعدن ، وأصحاب المخلاف السليماني سنة ، بجانب وجود الزيدية في منطقة صعده ، يضاف إلى ذلك المقدرة القتالية والتنظيمية العالية للجيش الأيوبي رغم قلة عدده لو قورن بجيوش الدويلات اليمنية وأصحاب القلاع والحصون ، كما لا يمكن تجاهل شجاعة وحزم تورانشاه.

وبعد ان استتب لتورانشاه الأمر حاول إيجاد عاصمة له من بين المدن والقلاع اليمنية التي فتحها فوقع اختياره على (تعز) فعمل على اختطاطها ، وأتجه للإقامة فيها سنة ٥٧٠هـ حتى شهر رجب سنة ٥٧١هـ (٣٩) ، ويظهر أن اختياره لهذه المدينة جاء لقناعته بأن أهلها ميالين إلى المسالمة والموادعة ، بجانب كونهم ينتمون إلى أهل السنة والجماعة الذي يعتنقوه الأيوبيون ، إضافة إلى أنه كلف الأطباء أن يختاروا له مكاناً صحياً لهؤلاء ليتخذ فيه سكناً ، فوقع اختيارهم على مكان تعز ، فاختط به المدينة ونزل فيها (٤٠).

بعد ذلك فكر شمس الدولة في ترك اليمن والذهاب إلى الشام ، وبعد عدة مراسلات بينه وبين أخيه صلاح الدين سمح له الأخير بترك اليمن بعد أن أقام فيها سنتين ، وقد ذكر المؤرخون عدة أسباب حدى به إلى مغادرة اليمن منها : أنه كره المقام باليمن ، ولم تعجبه تلك البلاد لجدبها ، وأنه اشتاق إلى الشام لكثرة خيراتها ، فكتب إلى صلاح الدين يبدي تضجره من المقام في اليمن ، ويستأذنه في العودة إلى الشام ، ولكن صلاح الدين رفض طلبه ، وطلب منه البقاء موضحاً له أن اليمن بلد مبارك وديار واسعة كثيرة الخيرات

والأموال ، ولكن صلاح الدين وافق في الأخير تحت ضغط أخيه على السماح له بترك اليمن [٤١].

وحالما استقر رأي تورانشاه على مغادرة اليمن ، فأنه استخلف على المناطق التي سيطر عليها الأيوبيون أربعة نواب له : فاستخلف أبا الميمون المبارك بن منقذ على زبيد وما يليها من التهائم جنوب المخلاف السليماني ، وجعل عثمان بن علي الزنجيلي على عدن وأعمالها جنوبي اليمن ، أما مملوكه ياقوت التعزي فقد أنابه على تعز وأعمالها في الجزء الجنوبي من اليمن الأسفل ، كما جعل مظفر الدين قايماز على حصن التعكر وذي جبلة والجند ومخلاف جعفر ونواحيها في الجزء الشمالي من اليمن الأسفل ، وجعل في كل قلعة نائباً من أتباعه [٤٢].

ومهما يكنْ من أمر فإن شمس الدولة تورانشاه قد أنجز المهمة التي جاء من أجلها ، لذا سمي بالملك المعظم ، إذ تم له السيطرة على المدخل الجنوبي لبحر القلزم (الأحمر) ، وتم تأمين الحدود الجنوبية للدولة الأيوبية القاضية بعدم فسح المجال للتعاون بين الكيانات الصليبية في بلاد الشام والحبشة النصرانية ، كما تم القضاء على بقايا النفوذ الشيعي العبيدي (الفاطمي) في بلاد اليمن المتمثلة في السلطتين الحاتمية في صنعاء والزريعية في عدن ، وهذا ما جعل اليمن يصبح من جديد تابعاً للخلافة العباسية، كان من أبرز مظاهره إعادة الخطبة للخليفة العباسي المستضيء بالله.

لقد ترك تورانشاه اليمن بعد أن جعلها تابعة له ، وظل نوابه يرسلون إليه ما يجبونه من أموال ، فلما توفي تورانشاه في الإسكندرية سنة ٥٧٦هـ أختلف نوابه على اليمن فيما بينهم وسادت الفوضى بينهم وتغلب كل منهم على ما تحت يده وامتنعوا عن مواصلة إرسال الأموال التي كانوا يبعثونها إلى تورانشاه ، واستقلوا بمواضعه وأدعى كل منهم الملك لنفسه ، وضرب كل منهم سكة خاصة به وحرم على أهل ولايته التعامل بغيرها ، وخطب لكل منهم على المنابر [٤٣]. وكان عثمان الزنجيلي أقوى هؤلاء الأمراء شأناً

فهاجم ما تحت يد نائب حصن التعكر وذي جبلة والجند مظفر الدين قايماز وانتزعها من يده نظراً لضعفه ، ولم يكتف بذلك ، بل زحف بجيشه المتكون من الأيوبيين واليمنيين المناصرين له إلى حضرموت التي كانت قد نشأت فيها عدة أسر حاكمة هم آل راشد في منطقة تريم ، وبنو الدغار في شبام ، وآل إقبال وآل فارس في الشحر وكانوا على مذهب الإمام الشافعي ، وقد التقى الزنجيلي بجيش هؤلاء الأمراء الحضارمة وانتصر عليهم في المعركة التي جرت بينهما في الرابع من ذي الحجة سنة ٥٧٥هـ ودخل عاصمتهم تريم وقبض على جماعة من أمرائهم وأعتقلهم في عدن (٤٤).

أما سيف الدولة مبارك بن منقذ – نائب تورانشاه على زبيد – فإنه كان يحكم في الأموال والبلاد ، بعد أن فارقها شمس الدولة وضبط حكم المناطق التي بحوزته ، وفي أيامه ظهر أحد الصوفية ويدعى مبارك بن حلف وأخذ يعض الناس فمال إليه كثر من الناس والتقوا حوله ، فخشي ابن منقذ أن يفعل هذا الصوفي نفس مسلك آل مهدي في تكوين دولته (٤٥) فقتله.

القضاء على نفوذ نواب تورانشاه :

لما رأى صلاح الدين الأيوبي استقلال نواب أخيه تورانشاه كل ما تحت يديه من مناطق ، أدرك بثاقب نظره أن عليه توحيد بلاد اليمن في ظل قيادة واحدة قبل أن تفلت الأمور إلى غير رجعة وأن تخرج اليمن من السيطرة الأيوبية ، حيث كان الصراع قد احتدم إلى حد كبير بين نواب أخيه ، لهذا جهز حملة تأديبية بزعامة صارم الدين خلطبا والي القاهرة للقضاء على الفتن الناشبة هناك (٤٦) وفي جمادي الأخرة ٥٧٧هـ تحرك خلطبا ومع قوة كبيرة قاصداً اليمن ومعه كتاب من صلاح الدين إلى نواب تورانشاه باليمن يخبرهم أن يسيروا معه لحرب خطاب بن منقذ والي زبيد الذي خرج عن طاعة الأيوبيين وسار خلطبا بجملته عن طريق البحر إلى أن وصل إلى عدن ، فاستقبله واليهما عثمان الزنجيلي ، وسار معه إلى زبيد ، ولما وصلوا إلى الجند أنضم إليهما ياقوت التعزي من تعز ومظفر الدين قايجاز من ذي جبلة ، وسار الجميع قاصدين زبيد ولما علم حطان بن منقذ بقدوم هذا التجمع الكبير ، وعرف بأنه غير قادر على التصدي لهم ومقاومتهم ، ترك زبيد والتحق

بأحد الحصون القريبة منها وهو حصن (قوارير) ، وهذا ما سنح الفرصة لخلطبا وجيشه لدخول زبيد دون قتال ، وبعد ذلك عاد كل وال إلى مكان عمله بعد أن أدوا مهمتهم ، وتولى خلطبا ولاية زبيد [٤٧].

أما حطان بن منقذ فقد ظل يتحين الفرص للانتقاض على زبيد واستعادتها ، حيث كان يغير على أطراف المدينة بين الحين والآخر ، ثم فجأة غير أسلوبه وبدأ يتودد إلى خلطبا وأخذ يراسله ويرسل إليه الهدايا أملا في كسب وده ، وقد تحقق له ما أراد حيث توطدت العلاقة بينهما. إذ لم يمض وقت طويل حتى مرض خلطبا مرضاً شديداً ، فلما أحس بدنو اجله أرسل في استدعاء حطان بن منقذ سراً من حصن قوارير ، فدخل الأخير مدينة زبيد سراً واجتمع مع خلطبا حيث سلمه المدينة وقال له ((تسلم البلاد فأنت أولى بها)) [٤٨] من عثمان الزنجيلي ، ومات خلطبا في ليلته وتسلم المدينة حطان ، واستعاد نفوذه ، وأطاعه الناس لجوده وشجاعته [٤٩]. ولما علم عثمان الزنجيلي بما حدث في زبيد ، جمع جيشه وتوجه من عدن قاصداً تهامة ولما وصل إلى الجند أتفق مع ياقوت التعزي على حرب حطان فسارا بجيشهما نحو زبيد ، وحاصرها لعدة أيام ، وفي تلك الأثناء قام حطان بشن هجوم اعتراضي على جيش الزنجيلي وحلفائه مما أدى إلى تكبيدهم خسائر ليست بالقليلة ، وهزيمتهم باتجاه تعز ، واستمر حطان في مطاردتهم إلى أن أوصلهم إلى الجند حيث جرت معركة كبيرة بين الجانبين في منطقة مصلبيح أسفرت عن عقد صلح ، بمقتضاها يتخلى الزنجيلي عن منطقة الجند وحصون ذخر (جبل حبش) وإعادتهما إلى واليها السابق ياقوت التعزي ، بهدف الحد من سلطته وتقليص نفوذه ، فيما رجع حطان إلى زبيد ودخلها في شعبان سنة ٥٧٩هـ [٥٠].

ويظهر مما تقدم أن مجيء خلطبا إلى اليمن ساعد إلى حد كبير في توطيد النفوذ الأيوبي والقضاء على الصراعات والفتن التي نشبت بين نواب تورانشاه بعد وفاته ، غير أن وفاة خلطبا ولما يمضي على بقائه غير سنة واحدة في اليمن ، أعاد الأمور على ما كانت عليه ، حيث تجددت الصراعات بين نواب تورانشاه واضطربت أحوال البلاد ، وقد

صادفت تلك الأوضاع السائدة في اليمن آنذاك ، تعرض الأماكن المقدسة في الحجاز لمؤامرة قادها البرنس أرناط أمير حصن الكرك الصليبي تجلت في قيامه بقيادة حملة بحرية في بحر القلزم (الأحمر) بغية السيطرة عليه ومن ثم السير نحو المدينة المنورة بهدف الاعتداء على المسجد النبوي الشريف وإخراج قبر الرسول صلى الله عليه وسلم من صريحه الطاهر ، والعمل على قيام اتحاد نصراني بين دولة الحبشة النصرانية والقوى الصليبية في بلاد الشام [٥١].

وهكذا توجه أرناط بحملته البحرية سنة ٥٧٨ نحو البحر الأحمر قاصداً سواحل الحجاز واليمن بقصد قطع طريق الحج ، وقد تمكن من إحراق ستة عشر مركباً للمسلمين ، ثم توجه ارناط مع حملته البحرية إلى ميناء عيذاب على ساحل البحر الأحمر حيث نهب منها قافلة تجارية كبيرة كانت قادمة من مدينة قوص المصرية إلى ميناء عيذاب ، وقتل جميع أفرادها ، كما نهب مركبين تجاريين قادمين من اليمن ، إضافة إلى إحراقه كميات كبيرة من الأطعمة كانت معدة لإطعام مكة والمدينة [٥٢].

وقد أشار ابن شامة في كتابه (الروضتين في أخبار الدولتين) إلى الرسالة التي بعثها صلاح الدين الأيوبي إلى الخليفة العباسي المستضيء بالله حول اعتداءات أرناط على قوافل الحجاج ومما جاء فيها : ((وأما الطريق القاصد إلى سواحل الحجاز واليمن (أرناط) أن يمنع الحاج عن حجه ، ويحول بينه وبين فجه ، وأخذ تجار اليمن و أكارم عدن ، ويلم بسواحل الحجاز فيستبيح المحارم ويهيج جزيرة العرب بعظيمة دونها العظائم)) [٥٣].

وأمام هذا الخطر المحدق بالحرمين الشريفين أرسل الناصر صلاح الدين من دمشق إلى أخيه الملك العادل في مصر يأمره بالقضاء على حملة أرناط البحرية ، فجهز العادل حملة بحرية بقيادة حسام الدين لؤلؤ أسرعت في تعقب أرناط في بحر القلزم (الأحمر) وتتبع حركة سيره ، حتى استطاعت اللحاق بهم في شوال ٥٧٨هـ وهزيمتهم وأسر الكثير من أتباعهم ونقل بعضهم إلى مكة والمدينة لكي يضحي بهم جزاء لما اقترفوه بحق الحجاج المسالمين [٥٤] .

وكان بإمكان القوى الأيوبية المتواجدة في ربوع اليمن القيام بمهمة حماية المدن المقدسة في الحجاز باعتبارها حماية الحدود الجنوبية للدولة الأيوبية والأقرب جغرافياً إلى بلاد الحجاز ، ولكن الخلافات التي كانت سائدة بين النواب الأيوبيين في اليمن ، حالت دون القيام بهذه المهمة. مما حدا بصلاح الدين إلى إرسال أخيه طغتكين إلى اليمن ليتولى المسؤولية فيها ويتخلص من سلطة النواب فيها ، ويعمل على استقرار الأوضاع والقضاء على الفتن الناشبة هناك [٥٥].

سيف الإسلام طغتكين وحملة اليمن :

جهز صلاح الدين الأيوبي حملة بقيادة أخيه سيف الإسلام طغتكين مكونة من ألف فارس وخمسمائة راجل ، فخرجت الحملة من مصر سنة ٥٧٩هـ متوجهة إلى اليمن ، حيث اتخذت الطريق المعتاد وهو السير في النيل إلى مدينة قبرص ، ومنها سارت براً إلى عيذاب المصرية وعبرت البحر الأحمر إلى ميناء جدة. ثم دخلت الحملة إلى مكة حيث أعتمر طغتكين في الثالث من رمضان سنة ٥٧٩هـ واستقبله أمير مكة مكثر بن فلتيه فخلع عليه طغتكين خلعة حسنة لم ير مثلها. وبعد أن مكث طغتكين أسبوعاً في مكة سار بجيشه قاصداً اليمن في العاشر من رمضان سنة ٥٧٩هـ فوصل إلى زبيد في الثالث عشر من شوال سنة ٥٧٩ هـ [٥٦].

ولما علم حطان بن منقذ بقدوم طغتكين إلى اليمن ، حتى هرع إلى مدينة الكدراء لاستقباله ، فلما وصلها ترجل له طغتكين وخلع عليه وعلى عسكره وقال له : ((أنت أخي بعد أخي)) ، ثم ساروا جميعاً إلى مدينة زبيد فدخلوها في الثالث عشر من شهر شوال سنة ٥٧٩هـ ، بعد أن ولى حطان على حصن قوارير [٥٧].

وقد أثار مجيء طغتكين إلى اليمن حفيظة بعض النواب ، فإن حطان غلم بأنه لن تستقيم له قناة مع طغتكين ، لذا طلب منه السماح له بالعودة إلى الشام ، فلما وافق طغتكين ، تجهز حطان وأخرج أهله وأثقاله وما كان بحوزته من الأموال التي جمعها

باليمن إلى الجنايز – خارج مدينة زبيد – فلما عزم على مغادرة اليمن ذهب ليودع السلطان طغتكين ، فأمر الأخير بإلقاء القبض عليه وصادر أمواله ثم أمر بقتله فيما بعد ، وقد علق أحد الباحثين على هذه الحادثة بقوله : ((وكان الأجدى بطغتكين أن يأخذ منه الأموال ويتركه يسير بدونها ، كما فعل أخوه صلاح الدين بمبارك بن منقذ ، إلا أن طغتكين أصر على قتل حطان بسبب خروجه عن طاعة الأيوبيين ، وليست بسبب أخذ الأموال)) (٥٨)

أما ياقوت التعزي فقد جاء الى طغتكين في زبيد وسلمه مفاتيح حصن ، فأعجب به طغتكين واكرمه وأعاد الى ولايته وبعث معه حطان ليسجنه فيها ، وهذا دليل على أن ياقوت التعزي لم يخرج عن طاعة الايوبيين ، لذا أبقاه طغتكين على ولايته.(٥٩)

ولما عرف عثمان الزنجيلي أمير ولاية عدن بما جرى لحطان بين منقذ في زبيد ، فانه توجس وخاف على نفسه. فخرج في عدن هاربا من سيف الاسلام طغتكين وشحن جميع ما يملكه في سفن كبيرة متوجها نحو بلاد الشام عن طريق بحر القلزم (الاحمر) فلما علم طغتكين بهروب الزنجيلي مع أمواله أمر بنصب كمائن بحرية له عن طريق اعداد سفن تلقاه قبالة ساحل زبيد ، وتمكنت هذه السفن المعترضة من القبض على بعض السفن الزنجيلي ، فيما نجا الزنجيلي بنفسه وتمكن من الوصول الى مكة سالما في ذي الحجة ٥٧٩ هـ ثم غادرها الى بلاد الشام حيث أقام بدمشق الى أن مات سنة ٥٨٣ هـ (٦٠).

طغتكين واستعادة النفوذ الايوبي في اليمن :

بعد أن تمكن طغتكين من الاستلاء على المدن والحصون التي كانت تحت سيطرة نواب أخيه تورانشاه ، توجه سنة ٥٨٠ هـ لاستكمال فتح بقية أنحاء بلاد اليمن لم يمكن تم فتحها فاستولى على حصن السوا في مخلاف المعافر بدون قتال ، وواصل فتوحاته فتحرك نحو مخلاف جعفر ، فاستولى سنة ٥٨٠ هـ على حصن وصاب وأعمالها ، كما استولى على حصون أولاد أبي النور بن أبي الفتح وهما حصنا بيت عز ونعم في الشعر دون

حرب ، كما سيطر على حصن شواحط من أهله دون قتال لأن شيخهم بايع سيف الاسلام بمكة عند قدومه من مصر.[٦١]

وفي شوال سنة٥٨١ هـ استولى طغتكين على حصن عنه في العدين وخدد ((جبل حبشي)) وريمة الحدبا ، وحصون بحرانه وقزعه وعتمه.[٦٢]

وبعد أن انتهى طغتكين من أمر الحصون المطلة على سهل تهامة ، توجه على رأس جيشه لفتح حصن حب وفيه السلطان زياد بن حاتم بن علي بن سبأ بن أبي السعود الزريعي فصرته ولما طال الحصر واقترب موعد الحج ، ترك طغتكين مولاه الهمام أبا ريا محاصرا للحصن ومعه شمس الخواص ، وسار نحو مكة لاداء فريضة الحج ، وأثناء الحصار حاول السلطان زياد بن حاتم الزريعي طلب النجدة من السلطان علي بن حاتم حاكم صنعاء ، كما طلب النجدة من الشيخ عبد لله بن يحيى الجنبي والشيخ عمران بن زيد بن عمر الجنبي رئيسا لقبيلتي جنب ومذحج ، فاستجاب السلطان علي بن حاتم وارسل ولديه عمران الفضل وأخاه بشر بن حاتم على رأس قوة كبية من قبيلة همدان.[٦٣]

ولما وصلت تلك الجموع الى مدينة ذمار في طريقها الى حصن حب، انظم اليها رئيسا قبيلتي جنب ومذحج ، كما التحق بهم السلطان أسعد بن علي بن عبد الله الصليحي – صاحب حصن قيضان – في بلدة الضمية في بلاد الحقل. وفي تلك الاثناء جرت اجتماع بين قادة هذا التجمع الكبير حول أفضل السبل لمحاربة الايوبيين فكان رأي بشر بن حاتم أن يسير الجيش كله وجهة واحدة نحو هدفه ، بينما أشار أسعد بن علي أن ينقسم الجيش الى فرقتين : الفرقة الاولى تضم همدان بقيادة بشر بن حاتم تتجه نحو حصن نعم في الشعر وكان الايوبيون قد سيطروا عليه بينما تتجه الفرقة الاخرى وهم مذحج وجنب نحو السحول.[٦٤]

وعندما وصلت قبيلة جنب الى مقربة من حصن السحول أحبط عزيمتها نحو التقدم للحصن الشيخ علي بن محمد بن ابراهيم فانسحبوا ، وكان سبب هذا الانسحاب يعود الى الخلافات القبلية القديمة بين الشيخ عبد الله بن يحيى الجنبي والشيخ عمران بن

زيد الجنبي.(٦٥) ولما ترامت الانباء الى بشر بن حاتم باسحاب قبائل جنب أمر هو الاخر قبائل همدان بالانسحاب عن حصن نعم فارتحلوا عنه ، وعندما وصلوا الى حق قتاب ((كتاب)) حاول الشيخ عمران أن يشرح لبشر دواعي انسحاب قبيلة جنب ، وذلك بهدف اعادة التحالف بين همدان وجنب من جديد ، الا أنهم لم يصلوا الى حل ، فعادت قبائل همدان وجنب الى مواضعها السابقة.(٦٦) ويذكر أحد الباحثين بأن سبب عودة تلك القبائل ربما يعود الى أن طغتكين تمكن من تفريق تلك الجموع القبلية ، بالتهديد والوعيد وانفاق الاموال. ولكن ظهر أن الرواية الاول أقرب الى الحقيقة بسبب أن طغتكين كان أثناء تحرك جموع همدان وجنب في مكة لاداء فريضة الحج. فضلا أن هذه القبائل لم تكن على وفاق سياسي ومذهبي.(٦٧)

الملك طغتكين وتصفية بقايا الصليحيين:

كان السلطان أسعد بنم علي الصليحي صاحب حصن قيظان احد بقايا الصليحيين ومن الموالين لبني زريع قد ساورته الشكوك من نية الأيوبيين، خاصة بعد اقتحامهم لحصن حب وقتل جميع من فيه، لذلك أرسل ولده منصور إلى الملك العزيز طغتكين محرضاً عليه الخضوع والدول في الطاعة، إلا ان هذه الطاعة لم تكن موضع ثقة بسبب الخلاف المذهبي بين الأيوبيين السنة والصليحيين الباطنيين من جانب، ومحاولة اسعد الصليحي دعم أصحاب حصن حب من جهة أخرى، فضلاً عن بقائه مسيطراً على حصن قيظان. لذا وكان أحد دوافع مجي الأيوبيين إلى اليمن للقضاء على بقاء الصليحيين والزريعيين أتباع الدولة العبيدية ومن حملة الفكر الشيعي الباطني أتجه طغتكين لماضي حصن قيظان، وظل الحصار مستمراً لمدة تسعة أشهر، فلما طال الحصار أمر طغتكين باستعمال المنجنيق لتدمير الحصن، فأضطر أصحاب الحصن من الصليحيين إلى تسليم الحصن مقابل إعطائهم الأمان واشتراط الخروج إلى السلطان علي بن حاتم في صنعاء، وكضمان لتنفيذ ذلك سلم الطرفان رهائن إلى بشر بن حاتم لحين وصولهم سالمين. وبعد خروجهم من الحصن ووصولهم صنعاء تسلم الملك العزيز طغتكين الحصن، وبذلك انتهت

بقايا الصليحيين من حصن قيظان وأصبحت جميع مناطق اليمن الأسفل تحت سيطرة الأيوبيين عدا حصن الدملوه بالصلو حيث سبق تورانشاه أن حاصره سنة ٥٧٠ هـ ولمهن لمناعته لم يستطيع الاستيلاء عليه(٦٨).

وفي سنة ٥٨٤هـ تحرك طغتكين نحو هذا الحصن وبه جوهر الموظحي مولى بني زريع الوصي على أولاد الداعي عمران بن محمد بن سبأ الزريعي، فحاصره حصاراً شديداً، وظل الحصار أربعة أشهر،حتى ضاق جوهر المعظمي ذرعاً ولم يعد في استطاعته الصمود، لذا أرسل إلى طغتكين يعرض عليه تسليم الحصن مقابل عشرة آلاف دينار، غير أنه خدع طغتكين وخرج من الحصن إلى المخا ومنها إلى الحبشة، ولكن نائبه اشترط على طغتكين تسليم الحصن مقابل عشرة آلاف دينار أخرى، وكما كان طغتكين قد سبق وأعطى هذا المبلغ على جوهر المعظمي فقد تردد في تسليم هذا المبلغ مرة أخرى، خشية أن يتكرر هذا العمل ولا يتم تسليم الحصن، ولكنه عاد فوافق بشرط أن يتم تسليم المبلغ إلى بشر بن حاتم، حيث تم تسليم الحصن إليه بعد حصار استمر أربعة عشر شهراً(٦٩).

طغتكين وبنو حاتم:

على الرغم من أن الصلح بين السلطان علي بن حاتم وطغتكين يتجدد سنوياً، إلا أن السلطان ابن حاتم كان يتطلع إلى الاستقلال عن النفوذ والهيمنة الأيوبية، ففي سنة ٥٨٤هـ عمر الحصون التابعة له في نواحي صنعاء وهي: ذمرمر، وكوكبان، والظفر، والعروس، وبراشن وفده، والقص(٧٠)، بجانب حصن أشيح في آنس. فلما شعر طغتكين بنزعة سلطان صنعاء إلى الاستقلال، إضافة إلى نقضهم الاتفاق المعقود بين الجانبين وعدمن وفاتهم بما تعهدوا به من أموال وخيل. زحف طغتكين نحو صنعاء، فلما وصل إلى ذمار وتعداها شمالا إلى جهران، أحس بنو حاتم بخطورة الموقف، فأسرع علي بن حاتم بإرسال ابن عمه حاتم بن أسعد بالتوقف عن مواصلة التقدم نحو صنعاء بشرط وفاء علي بن حاتم بما تعهد به من تقدم ثلاثين ألف دينار وثلاثين حصاناً، وكضمان لذلك ترك حاتم بن أسعد رهائن عند طغتكين حتى يأتيه بالمبلغ وأشترط عليه أنه إذا عاد بغير ما تعهد

به سوف يشنق الرهائن. فلما ابلغ علي بن حاتم بتفاصيل الاتفاق المبرم مع الملك العزيز طغتكين، رفض الالتزام به، فأضطر القاضي حاتم بن أسعد إلى العودة إلى طغتكين، رفض الالتزام بهن فأضطر القاضي حاتم بن أسعد إلى العودة إلى طغتكين خوفاً من إعدام الرهائن، ولمه طيب خاطره وأبدى استعداده للإفراج عن الرهائن بعد ان أصبح القاضي حاتم بن اسعد من أتباعه وأنضم إليه وأقسم على الإخلاص له، وقام طغتكين بالإفراج عن رهائنه وأحسن إليهم(٧١).

بعد ذلك تعاون القاضي حاتم بن اسعد مع طغتكين وأشار إليه بان يتجه أولاً على فتح حصن أشيح وذلك يؤمن ظهره عند زحفه إلى صنعاء. وتنفيذاً لمشورته توجه طغتكين إلى حصن أشيح ولكن حامية الحصن قاومت في اليوم الأول فلجأ طغتكتين إلى الاستيلاء على موضع بالقرب من الحصن يسمى ظفار الواديين وقتل صاحبه من بني الصليحي ويدعي يحيى بن سليمان بن المظفر وبعض أنصاره، وهذا ما دعا أهل حصن أشيح إلى تسليم حصنهم إلى طغتكين ليتخلصوا من انتقامه إذا ما قاوموه(٧٢).

فتح طغتكين صنعاء وأطرافها:

عندما انتهى طغتكين من أمر حصن أشيح تابع فتوحاته فاستولى على بلاد آنس – جنوبي صنعاء – وقتل كثيراً ممن تصدوا لهن ثم استولى على جبل الشرق الواقع في شمال غرب ذمار، ثم عاد على ذمار(٧٣).

لم يمكث طغتكين طويلاً في جهران، حتى أسرع بالتقدم شمالاً صوب صنعاء بعد ان أمن ظهر جيشه بالاستيلاء على المناطق الواقعة جنوبها، وفي العشرين من شوال سنة ٥٨٥هـ دخل صنعاء واستولى عليها(٧٤) بدون قتال بعد ان هرب منها بني حاتم إلى الجبال للتحصن فيها, وماكانت تمضي فترة قصيرة على استيلاء الملك العزيز طغتكين على صنعاء، حتى شرع ببناء دار له سميت بالدار السلطانية(٧٥) في المنطقة المشهور الآن ببستان السلطان.

وبعد إقامة قصيرة في صنعاء قام طغتكين بزيارة استطلاعية للطواف حول حصون: ذمرمر وفدة والقص، ثم زحف إلى حصن عزان قرب ثلا واستولى عليه بالقوة وقتل نحو أربعين رجلاً ممن كانوا بالحصن، وأسر أصحابه وعلى رأسهم عامر وعبد الله ابن أبي مفرج الشهابي وعمهما حاتم بن سعيد الشهابي وأمر بقتل حاتم بن سعيد وأفرج عن الآخرين مقابل فدية قدرها ثلاثين ألف دينار(٧٦).

ثم توجع طغتكين لمحاصرة حصن العروس قرب كوكبان وضيق الحصار عليه، ولكنه لم يلبث أن ترك حصاره عندما جاءته إحدى سيدات الحصن تحمل وليدها متوسلة إليه بأن يترك الحصن من أجل ولدها الذي أطلقت عليه اسمه فاستجاب لها طغتكين إكراماً لها(٧٧)، ثم توجه نحو حسن الظفر الذي كان فيه سالم بن علي بن حاتم واستولى عليه بالقوة(٧٨)، ثم سار نحو حسن كوكبان شبام وبه السلطان عمرو بن علي بن حاتم مع ألف وخمسمائه رجل ومائة فارس فحاصره حصاراً شديداً ونصب عليه أربعة مجانيق وظل بضربه ليلاً ونهاراً عدا أن دك حصونه المبنية من التراب وقتل من حراسه عدد كبيراً تجاوز الألف رجل وهذا ما أدى إلى انتشار التضجر والسأم بين صفوف المدافعين عن الحصن، لذا طلب السلطان عمرو بن علي بن حاتم من الملك العزيز طغتكين تسليم الحصن مقابل إبقاء حسن العروس له، فوافق الملك على ذلك واستلم الحصن في ذي الحجة سنة ٥٨٥هـ(٧٩) ثم تقدم طغتكين نحو حصن فده المشرف على وادي ظهر وحاصره ونصب عليه المنجنيق لم يستطيع اهل الحصن المقاومة لذلك سلموه الحصن(٨٠).

وهكذا سقطت حصون بني حاتم الواحدة تلو الأخرى أمام ضربات الملك العزيز طغتكين ولم يبق إلا حصن ذمرمر وهو من أحسن معاقل اليمن وامنعها وكان به علي بن حاتم وأخوه بشر، قال إدريس عيماد الدن: ((يزعم الذين يدورون في البلاد أنهم لم يرو في أقطار الأرض مثله حصانة وامتناعاً)) (٨١).

لذا تفرغ طغتكين لحصار ذلك الحصن ووضع لحصاره قوة كبيرة تقدر بعشرة آلاف رجل وخمسمائة فارس بقيادة أي ريا الذي جعله والياً على صنعاء، وتم توزيع هذه القوة الكبيرة على خمسة عشر محطة كالآتي:

محطة في الظلمة، ومحطة في الحصنين، ومحطة في أكمة بن سنية، ومحطة في أكمة الهامة، ومحطة في أكمة ابن الداية، ومحطة في قهال، ومحطة في الحصن الأبيض، ومحطة في الحصن الأحمر في زجان، وثلاث محطات في قاع القاصي[٨٢].

وعلى الرغم من هذا الحصار القوي فإن مناعة حصن ذمرمر ووفرة المؤن فيه ساعدت الموجودين داخله على المقاومة لمدة أربع سنوات، فلما أنهك الحصار الجانبين وقلت المؤن في الحصن، وزادت التكاليف على طغتكين، سعى الجانبين إلى الصلح، وتم التوصل إلى اتفاق يقضي بالا تكون تحت سيطرة بني حاتم أية بلاد أو حصون[٨٣]، مقابل أن يتكفل طغتكين لهم ((بخمسمائة دينار وخمسمائة كليجة طعام)) [٨٤]، وهكذا زالت دولة بني حاتم وتمكن الأيوبيون من فرض نفوذهم على معاقلها وحصونها الواحدة تلو الأخرى.

العلاقات بين الملك العزيز طغتكين والزيدية:

لقد عاصرت الزيدية فترة دخول الأيوبية إلىاليمن وما قبلها بقليل لعدم وجود إمام الذي شغر بعد وفاة الإمام أحمد بن سلمان سنة ٥٦٦ هـ، فلما كانت سنة ٥٨٣هـ أقامت الزيدية عبد الله بن حمزة بأمر الاحتساب[٨٥] وهو رتبة تلي الإمام في النظام لزيدي في منطقتي صعدة والجوف، حيث يقدمن معاقل المذهب الزيدي فلما توجه الملك العزيز طغتكين لفتح مدن وحصون بني خاتم سنة ٥٨٥هـ أرسل مجموعة من قواته إلى منطقتي متيك وبني ساور – شمال (صنعاء) فاستولت على حصونها[٨٦]، مما أدى إلى حدوث اضطراب في صفوف الزيدية، وخاصة بعد أن أحاط جيش أيوبي بلغ أربعة آلاف رجل بجموع قبيلة موالية للمحتسب عبد الله بن حمزة وأنزل بها هزيمة كبيرة حيث كبدها خسائر فادحة عند قرية شوحطين وقتل في تلك الموقعة محمد بن حمزة، فيما فر أخوه المحتسب عبد الله بن حمزة إلى بلاد الجوف[٨٧].

أما طغتكين فقد توجه على رأس جيشه في ذي القعدة سنة ٥٨٦هـ إلى شهارة حيث استولى على بلاد الأهنوم وبلاد لشرق المعقلان التقليديان للزيدية، كما سار إلى

شوابة في البون ثم أتجه على الجوف، ثم سعدة فسيطر عليها[٨٨]، وعاد إلى صنعاء في المحرم سنة ٥٨٧هـ وهكذا تمكن طغتكين من إخضاع جميع المناطق الزيدية، ولم يقف التوسع الأيوبي عند هذا الحد، بل شمل مناطق أخرى فقد توجه سيف الإسلام إلى حضرموت فاستولى على شبام وتريم[٨٩]، ثم عاد على مقر عمله في تعز بعد أن أصبح سيد البلاد بلا منازع.

وهكذا تمكن طغتكين من توحيد جميع اليمن تحت النفوذ الأيوبي حيث ساد الأمن والاستقرار ربوع البلاد وظل الحال كما هو إلى أن توفي طغتكين بمدينة المنصورة باليمن، السادس والعشرين من شوال سنة ٥٩٣هـ بعد حكم دام أربعة عشر عاماً وأربعة عشر يوماً، وقيل أنه مات مسموماً.

أعمال الملك العزيز طغتكين:

رغم انشغال طغتكين بفتح المدن والحصون والقلاع اليمنية ومحاولة القضاء على بقايا الباطنيين من صليحيين وزريعيين وحاتميين والتصدي للفتن والاضطرابات التي تحدث في ربوعها بين الفينة والأخرى، إلا أنه مع هذا لم ينسى النواحي الإدارية والعمرانية، فقد عهد إلى ولاة من قبله بحكم اليمن، فاستناب الهمام على صنعاء، كذلك عهد إلى ولاة بحكم عنس ورداع وجهران وألهام وزودهم بالجند والسلاح. كما وجه جهوده إلى تشييد مدينة تعز بعد أن أعجبه هواؤها وموقعها وشيد فيها القصور والدور وأمر بحفر الآبار ومد قنوات المياه، وشيد بها الحدائق الغناء مزينة بأنواع الأشجار وجلب أشجاراً من مصر لغرسها في تعز، كما اختط مدينة المنصورة الواقعة شمالي الجند وبنى بها قصراً وحماماً، وأمر معظم جنوده بالإقامة فيها.

كما عمر عدداً من الحصون منها: حصن تعز، وحصن التعكر، وحصن حب، وحصن خدد، كما جدد أسوار زبيد وصنعاء الذي هدمه على بن حاتم[٩٠] وزاد فيه من الجانب الغربي من مجرى السيل إلى باب السبحة، وشيد في صنعاء بستان السلطان نسبه إليه، وبنى فيه الدور، وشيد قصر السلطان وأنفق في بنائه أموالاً طائلة، وزخرف أبوابه

بالذهب وألوان الصناعات، ويسر وصول الماء إليه، وأقام حول الحدائق الغناء والبساتين الفيحاء، التي اشتملت على صنوف الأشجار وأنواع الأزهار والرياحين(٩١).

الملك المعز إسماعيل بن طغتكين:

تولى المعز إسماعيل الحكم في اليمن بعد وفاة والده طغتكين سنة ٥٩٣هـ وقد سبق له وإن تولى حكم صنعاء، منطقة كوكبان وبلاد الظاهر نيابة عن أبيه، وكان أهل هذه المنطقة بحكم انتمائهم الزيدي يوالون الإمام، ومما جعل أنصار المعز يعاملونهم معاملة قاسية بموافقة المعز، لذا طلب أهل تلك المنطقة المساعدة من القبائل المجاور للتصدي للأيوبيين، وهذا ما حدث فعلاً حيث تمكنوا حسب الروايات من قتل حوالي ٧٠٠ رجل من الأيوبيين إضافة إلى نهب أموالهم وعقر خيولهم، فأثر ذلك غضب الملك العزيز طغتكين حيث أرسل لهم حملة عسكرية أثخنت فيهم وقتلت منهم نحو مائتي رجل(٩٢).

ثم عزل طغتكين ابنه المعز عن الولاية، ورفض توليته مرة أخرى لعدم رضاه عن سلوكه السياسي، وهذا مما أدى إلى حدوث قطيعة بينهما أدت إلى طرد طغتكين لأبنه من اليمن سنة ٥٨٩هـ، فسار إلى الخلفية العباسي فأقره وأعاده إلى اليمن ومعه رسالة منه إلى أبيه طغتكين يطلب العفو منه(٩٣).

ورغم قبول طغتكين العفو عن أبنهن إلا أن الخلاف بينهما سرعان ما ظهر إلى السطح مرة أخرى بسبب ما قيل عن خروجه على المذهب السني، وهذا ما دعا إلى خروج المعز من اليمن مرة أخرى سنة ٥٩٣هـ مغاضباً لأبيه في طريقه نحو الشام، غير أنه عندما وصل الحرض من المخلاف السليماني أرسل إليه كبار أعيان الدولة يعلمونه بوفاة أبيه ويطلبون رجوعه(٩٤).

وعلى أية حال فلما علم بوفاة أبيه حزن ولبس السواد وجز شعره، ورجع إلى زبيد فدخلها في التاسع عشر من شهر ذي القعدة سنة ٥٩٣ هـ بعد ان سيطر في طريقه على منطقة التهائم الواقعة بين حرض شمالا وزبيد جنوباً، ثم غادر زبيد في اليوم التالي متوجه إلى تعز حيث أعلنت القوة الأيوبية المتمركزة فيها إعلان الطاعة له. وبعد ان مكث شهر

لترتيب أمورها غادرها إلى ذي جبلة واستلم حصن التعكر، ثم غادرها إلى صنعاء فتسلمها من واليها في المحرم سنة ٥٩٤ه، أما بخصوص عدن فقد أرسل عليها والياً من عنده هو مهكار بن محمود، وهكذا خضعت جميع أقاليم اليمن لسلطته دون معارضة من أحد[٩٥].

سياسة المعز تجاه الأيوبيين:

كان المعز كوالده متصفاً بالشجاعة، غير ان أدائه السياسي لم يكن بالمستوى المطلوب فقد كانت تنقصه في التعامل مع الناس، لذا كانت قراراته طائشة ولا تمت للحكمة بصلة، حيث بدا سلطته بقتل عامل أبيه على حرض القاضي الأسعد واستصفى أمواله واستولى على خدمه وجواريه دون ذنب أرتكبه، ولكن بحجة تقصيره في القيام بخدمته واستقباله عند وصوله إلى حرض في طريقه إلى الشام قبل أن يتولى السلطنة[٩٦].

ومن جانب آخر فقد جاءه الهمام ابو ريا نائب أبيه على صنعاء وأظهر له الولاء كما أنه سار معه من زبيد إلى صنعاء، غير أن المعز أضمر له الشر، فلما بلغ صنعاء قتله في المحرم سنة ٥٩٤هـ. وجعل مكانه نائباً آخر هو الشهاب الجزري، كما انه قتل عدداً كبيراً من غلمان أبيه[٩٧]، وأخاف جمعاً آخر فهربوا منه[٩٨].

المعز وعلاقته مع أئمة الزيدية:

لقد سبق لعبد الله بن حمزة أن دعا لنفسه بالاحتساب سنة ٥٨٣هـ، ولكن طغتكين استطاع هزيمته وتشتيت شمله، لذا ظل ساكناً طوال الفترة الباقية من حكم طغتكين، فملا تولى المعز السلطنة، استغل عبد الله بن حمزة عدم المقدر السياسية للمعز في حكم اليمن إضافة إلى الانقسام الذي حصل في صفوف مقدمي الأيوبية الناتجة عن اضطهاد المعز لهم فبادر في ذي القعدة سنة ٥٩٣هـ بإعلام الدعوة لنفسه بالإمامة الزيدية بأدئاً بذلك من منطقة الجوف، ثم تقدم منها إلى هجرة معين بصعدة داعياً غلى بيعته.

ثم انتقل إلى صعدة حيث بايعه الناس وعلماء الهادوية في مسجدها الجامع يوم الجمعة الثالث عشر من ربيع الأول سنة ٥٩٤هـ[٩٩].

ومما تجدر الإشارة إليه انه كان للأيوبيين عداوات كثيرة في المجتمع اليمني من قوى قبلية تقليدية وقوى مذهبية من الزيديين المتمركزين في شمال صنعاء ومن بقايا الدويلات الباطنية أمثال بنو حاتم، لذا سرعان ما استغلوا دعوة الإمامة الزيدية وتكتلوا وراء الإمام عبد الله بن حمزة عسى أن يحقق لهم القضاء على الوجود الأيوبي في اليمن ليستعيدوا فيها سلطانهم، وكانت أكثر القوى المضادة حركة بنو حاتم الذين كانوا يحكمون ومن أكثر الناس دفعاً لعبد الله بن حمزة لإعلان إمامته، خاصة مع قطع المعز للجامكية الشهرية (الراتب الشهري) الذي كان يدفعه لهم طغتكين، وقد بلغ بهم الأمر إلى حد السماح للإمام عبد الله بن حمزة باستخدام حصونهم: كوكبان وبكر وظفر الواقعة في مغارب صنعاء وقد سبق لعلي بن حاتم أن اشترى هذه الحصون من نواب الأيوبيين. وعلى ما يظهر فإن موافقة بنو حاتم للإمام باستخدام حصونهم وإرسال ممثلهم بشر بن حاتم إلى الإمام في صعدة[١٠٠] لمبايعته، بمثابة إعلان الحرب على الأيوبيين.

وهذا مما ساعد الإمام على التحرك مسرعاً نحو مغراب صنعاء، فسار حتى وصل إلى ثلا غرب كوكبان، فلما وصلها توافدت إليه الكثير من أهل تلك المنطقة مبايعة وباذلة الطاعة له، وهذا ما شكل خطورة على القوى الأيوبية المتواجدة في صنعاء، لذا سرعان ما لمت هذه القوى شملها وتحركت نحو ثلا على عجل للتصدي للإمام قبل أن يستفحل خطره، وتم محاصرة القوة الإمامية ودار قتال شديد بين الجانبين أسفر عن مقتل أحد أنصار الإمام وهو الأمير محمد بن علي[١٠١]، ورجع الأيوبيين إلى قواعدهم في صنعاء دون تحقيق نتيجة تذكر، فيما ظل الإمام مرابطاً في ثلا.

وقد أدرك المعز مدى خطورة الإمام لاسيما تواجده في مغارب صنعاء، لذا فبمجرد عودته إلى صنعاء قادماً منتعز بداية سنة ٥٩٤هـ، حاول استمالة علي بن حاتم إلى جانبه وقطع علاقته مع الإمام عن طريق استعمال أساليب الترغيب مثل مراسلته وهو في معقله في حصن ذمرمر بأن سيعطيه صنعاء وهذا ما دعا على بن حاتم إلى إرسال أخيه بشر وولده عمر بن علي إلى صنعاء للقاء المعز، فلما وصلا إلى صنعاء أخذهما منه إلى حقل كتاب[١٠٢] ويظهر أن المعز باتخاذه بشر وعمر رهينتين عنده كان بمثابة ورقة ضغط على علي بن

حاتم لكي يجبره على طاعة الإمام، لاسيما وأن علي بن حاتم أصبح وصولياً (انتهازياً) في علاقاته سواء بالأيوبيين أو الأئمة الزيدية.

وفي سنة ٥٩٤هـ وأثناء تواجد المعز في صنعاء خرج على رأس جيشه وبرفقته الأمير سيف الدين حكو محمد الكردي لمقاتلة جند الإمام في منطقة غرب صنعاء وانتصرا عليه وشتتا شمله، ثم رجعا إلى صنعاء، ومنها سار المعزل إلى ذي جبلة وعمل على تهديم دار العز الذي بناه المكرم الصليحي[١٠٣]، ويظهر أن هذا الإجراء جاء لأسباب مذهبية لأن الزيديين والإسماعيليين يجمعهم إلى حد ما رابطة التشييع رغم الخلافات العقائدية الكثيرة بينهما.

ومهما يكن من أمر فإن الضغط الأيوبي المستمر على الإمام دعاه إلى اتخاذ وسائل أخرى للخروج من هذا المأزق. فهو كان على دراية بما يعانيه قادة مقدمي الأيوبيين من خوف وبطش على يد المعز، لذا أخذ يعمل على استمالة هؤلاء القادة وجندهم ويمنح الأمان للفارين منهم لكي يستعين بهم ضد القوى الأيوبية، وقد واتت الفرصة الإمام حينما علم بوجود حالة عدم ثقة بين الأمير حكو الكردي والشهاب الجزري أمير صنعاء، مما أدى إلى استفحال الخلاف بينهما، فخشى حكو أن يكيد له الشهاب الجزري عند المعز فيكون مصيره القتل، لذا عمل على مراسلة الإمام عبد الله بن حمزة سراً على أمل الانضمام غليه في[١٠٤]، انتهت إلى مبايعة الأمير حكو الكردي للإمام سراً في ٦ رمضان سنة ٥٩٤هـ، وبذلك يعد الأمير حكو أول أيوبي ينضم إلى الإمام الزيدي عبد الله حمزة رغم الاختلاف المذهبي والعنصري للأثنين، وهو بعمله هذا فتح الباب واسعاً أمام بقية القادة الأيوبيين لكي يحذوا حذوه فيما بعد.

فلما علم المعز باتفاق حكو مع الإمام، حتى أرسل له قوة عسكرية لكي تلقي القبض عليه، فلما التقوا به في ذمار، تظاهر لهم الأمير حكو وأحسن استقبالهم وأظهر لهم أنه لم ينتمي إلى الإمام وأنه في طريقه إلى المعز، فصدقوه، ورافقوه في رحلته وأوهموه بأنهم جاءوا لنصرته، وعند وصولهم على حقل كتاب وأثناء مبيتهم أنسل الأمير حكو مع

بعض أنصاره في الليل من بينهم خفيه، وساروا مسرعين حتى بلغوا جبل كنن في منطقة سنحان في ١٧ رمضان سنة ٥٩٤ هـ[١٠٥]، فلما لحق به أتباعه الأخرين هاجم حصن لاحج وبه حامية أيوبية، فقاتلهم وانتصر عليهم وقتل منهم جماعة وخرب الحصن ثم تحرك إلى معقل آخر تابع للمعز ويسمى تريان في بلاد نهد، فنهبه وقتل عدد ممن كانوا به من الأيوبيين، ولم يقف الأمر عند هذا الحد بل توجه إلى اعتراض الخزانة التي قد بعثها المعز إلى الشهاب الجزري والي صنعاء، فقاتل الحراس المكلفين بحمايتها وهزمهم وأسر آخرين واستولى عليها منهم[١٠٦]، ويبدو ان حكو بحكم قربه من المعز كان يعمل بموعد وصوله الخزانة وعدد الحراس المكلفين بحمايتها. لذلك هاجمها بقوة أكبر منها واستولى عليها[١٠٧].

وهكذا أثبت الأمير حكو الكردي بهذا الإجراءات التي اتخذها ضد الحاميات الأيوبية خروجه وقطع علاقته مع الأيوبيين، وأصبح الإمام علي يقين حازم بموالاته له، فأرسل في طلبه، فلما جاء إلى شبام في ذي العقدة سنة ٥٩٤ هـ استقبله أفضل استقبال وأكرمه وجدد الأمير حكو مبايعته للإمام بعد أن كانت سرية، وهذا ما دعا الإمام إلى تقريبه ورفع منزلته وأكرم جنده بطاعته ولبه بالسلطان[١٠٨].

وكان الإمام باتخاذه هذه المراسيم قد قطع الطريق على الأمير حكو للعودة إلى المعز إذا ما فكر ذلك مستقبلاً.

وكان لانضمام الأمير حكو إلى رد فعل سيء عند المعز، لذا لم يجد مفراً من محاربة الإمام، فخرج على رأس جيش كبير قاصداً شبام، ولما وصل صنعاء، خاف من بطش أحد المقدمين وهو هشام الكردي فخرج عليه وأتجه صوب الإمام حيث استقبله وضمه إلى أنصاره، إلا أن هشاماً لم يحارب الأيوبيين أثناء ما كان في صفوف الإمام، فقد عاد إلى صفوف الأيوبيين في عهد الاتابك سقر[١٠٩].

وأثناء خروج المعز من صنعاء لمقاتلة الإمام في شبام حدث انشقاق آخر في صفوف الأيوبيين أسفر عن خرود مقدم آخر يدعى شمس الخواص عن طاعة المعز، وكان هذا الرجل قد علم بأن المعز يريد التخلص منه بسمه، فلما تأكد له صدق هذا الخبر، خرج منشقاً بمن كان معه من الجنود وكانوا ستمائة فارس وراجل وهم غالبية القوة التي كانت في طريقها إلى شبام لمحاربة الإمام، وأرسل شمس الخواص إلى الإمام يطلب الانضمام

إليه، وهذا ما آثار بهجة الإمام حيث تم اللقاء بينهما في منطقة نقيل عصر – غرب صنعاء – واتفقا على التوجه إلى صنعاء للسيطرة عليها فلما أحسن المعز بذلك وأن جيشه قد تفرق ترك صنعاء عائداً إلى تعز بعد أن ترك بها حامية.

وبانضمام شمس الخواص وهشام الكردي إلى صفوف الإمام، مال ميزان القوة لصالح الأخير، لذا دخل الإمام صنعاء وتسلمها من شمس الخواص بعد انسحاب المعز والشهاب الجزري منها عائدين إلى اليمن الأسفل، حيث بلغ أهل صنعاء الإمام ومنحوه ولاءهم(١١٠).

أما الامير الكردي حكو بني محمد الكردي فقد راودته فكرة الاستيلاء على اليمن الأسفل وانتزاعها من يد المعز، فقد خرج من صنعاء في ١٢ ربيع الأول سنة ٥٩٥ هـ وبرفقته مائة وعشرين فارساً لمقاتلة المعز، وفي تلك الأثناء كان المعز هو الآخر قد أعد جيشاً لاستعادة صنعاء مكوناً من ٦٠٠ فارس بقيادة الشهاب الجزري، وبرفقته بعض المقدمين مثل محمد بن المعلم وجمال الدين البقش وياقوت البنجي، فسار هذا الجيش حتى وصل ذمار فعسكر فيها(١١١).

ولما علم الأمير حكو بوصول جيش المعز على ذمار قدم على خروجه من صنعاء، وأدرك انه غير قادر على مقاومتهم، لذا آثر الانتظار حتى تصله الإمدادات بقيادة الإمام ثم لم يلبث أن لحق به الإمام، وأنضم إليه الكثير من قبائل مذحج وعنس وزبيد, ولما علم الأيوبيين بخروج الإمام من صنعاء، أسرع الشهاب الجزري، في التحرك على رأس مائتين فارس نحو صنعاء، فلما وصلها فرض عليها الحصار(١١٢).

ورغم خوف الإمام من احتمال سقوط صنعاء بيد شهاب الجزري، إلا أنه فضل أن يقاتل الجيش الأيوبي المتبقي في ذمار فإذا ما تم القضاء عليه، تحول إلى شهاب الجزري في صنعاء للقضاء عليه هو الأخر، وهكذا شن جيش الإمام بالتعاون مع أنصار الأمير الكردي حكو هجوماً على الجيش الأيوبي في ذمار، ورغم المقاومة العنيفة التي أبداها الجيش الأيوبي إلا أنه أرغم على الانسحاب نحو مدينة ذمار للاحتماء بداخلها، ولكن جيش الإمام وحكو لم يتركوا لهم فرصة للاحتماء والمقاومة، فحدثت معركة

عنيفة داخل الياقوت كانت نتيجتها هزيمة الأيوبيين وأسر بعض مقدميهم وعلى رأسهم أبن المعلم، فيما هرب الياقوت باتجاه اليمن الأسفل، واستولى الإمام ومعه الأمير حكو على ذمار[١١٣]. وقدر عدد القتلى من الطرفين بنحو سبعين رجلاً[١١٤].

وفي العشرين من ربيع الأول سنة ٥٩٥هـ تحرك الإمام من ذمار قاصداً صنعاء وكان القائد الأيوبي شهاد الجزري لازال محاصراً لها، فتمكن من الاستيلاء عليها عن طريق دخوله أحد الأبواب التي يتواجد بها أنصاره، وبذلك قوت الفرصة على الشهاب الجزري لدخولها واضطره للذهاب إلى حصن برأس القريب والتحصن فيه، ثم لم يلبث أن أنضم الأمير سيف الدين حكو إلى الإمام وتوجها معاً إلىحصن براس، وفرضا الحصار عليه من جميع الجهات فاشتد الأمر على الشهاب وأتباعه، فطلب من الإمام اللأأمان، فوافق الإمام بشرك أن يتوجه رأساً إلى تعز، فلما خرج من الحصن دبر له الإمام مكيدة بأن أرسل غليه من يلقي القبض عليه وهو في طريقه إلى تعز، ولا صحة لما قيل بأنه مع أهل سنحان على مساعدة المعز عند قدومه من تعز لمقاتلة الإمام[١١٥].

مقتل الأمير سيف الدين حكو:

عندما وصلت الأخبار إلى لمعز بهزيمة جيشه في ذمار وإلقاء القبض على قائدهم الشهاب الجزري حتى جهز جيشاً جراراً جمعة من كل مناطق اليمن الأسفل وسار على رأسه حتى بلغ عقيل صدر (سارة) فعسكر به في دار السلطان في الوقت الذي لم يدور بخلد الإمام وحكو بان العز قادر على تجهيز مثل هذا الجيش الكبير وبهذه السرعة. ولما كانت فكرة السيطرة على اليمن الأسفل تراود فكر الأمير حكو، لذلك صمم حكو على النزول إلى اليمن الأسفل لاسيما وأن أبن المعلم أحد مقدمي المعز والذي كان قد اسر في معركة ذمار قد شجعه وزين له الأمر حتى يجعله فريسة سهلة أمام سيده المعز لمي يقتنصه ويتخلص منه جزاء لخيانته وانضمامه إلى الإمام وكان أبن المعلم على اتصال سري مستمر مع سيده المعز[١١٦].

وعلى أية حال فقد تحرك حكو على رأس جيشه صوب تعز، فسار حتى بلغ حقل كتاب فعسكر فيه، ولم علم بوصول المعز إلى نقيل صيد، حاول أن يسبقه للسيطرة على

رأس النقيل للتحصن فيه، ولكن أبن المعلم نصحه بعدم ترك المكان فسمع كلامه، وذلك من أجل انتظار وصول المدد من الإمام وجيشه، وكان من عادة الإمام متى خرج مدداً للأمير حكو إلى مكان ((وقف بعد يومين أو ثلاثة وما فوق ذلك يسير)) (١١٧) ويبدو أن الإمام باتخاذه مثل هذه العادة هو أن ينتظر نتيجة المعركة التي سيخوضها الأمير حكو ضد المعز، فإذا ما حالفه النجاح فإن الإمام سينظم إليه وسيكون شريكه الأكبر في النصر، أما إذا كان العكس فإنه سينسحب ويترك حكو لمصيره – وهذا ما حدث فعلاً.

أما المعز فإنه أسرع بالتحرك حول نقيل صيد حالماً وصلته رسالة مقدمة الأسير ابن المعلم، وعندما سيطر المعز على رأس نقيل صيد نظم قواته واسرع في شن هجوم على قوات حكو في ١٦ ربيع الأول سنة ٥٩٥٩ هـ، حين التحم الجيشان في معركة مريرة، أسفرت عن انتصار المعز ومقتل الأمير سيف الدين حكو ومقتل عدد كبير من أتباعه وهزيمة الآخرين، وغنم المعز كل ما كان في معسكرهم من الأموال والمؤن، وبعدها تحرك المعز مسرعاً نحو ذمار لتعقب الغازين من جيش حكو الذين احتموا بها، فلم يترك لهم فرصة لتنظيم صفوفهم واستولى على المدينة بالقوة(١١٨).

أما بخصوص الإمام فأنه تحرك لنجدة الأمير حكو في ١٧ ربيع الأول أي بعد يوم من مقتله وهرب جنده، ولما وصل قاع جهران وصلته أخبار قتل حكو وتتابع عليه المهزومون من جيش حكو لا يلوون على شيء ما أدى إلى حدوث اضطراب في صفوف جنده الذي ساروا على وجه لا يلوي أحد منهم على أحد ولم يبق إلا الإمام وجماعة يسيرة ثبتوا معه تعصباً وتحبباً وأنفة عليه من الانفراد(١١٩) فأضطر الإمام إلى الانسحاب والتوجه نحو شبام، ولم يلبث أن تركه خوفاً وانتقل إلى حصن ثلا الأكثر متانة فوصل في الحادي والعشرين من جمادي الأولى سنة ٥٩٥ هـ للاحتماء به في الوقت الذي طلب من واليه على صنعاء صفي الدين محمد بن إبراهيم بتسليم حصن فدة إلى بني حاتم والتفرغ للمحافظة على صنعاء خوفاً من استيلاء المعز عليها، وهذا ما حدث فعلاً، حيث تابع المعز سيره إليها ودخلها دون مقاومة ولحق به الشهاب الجزري بعد أن تمكن من تخليص نفسه من الأسر، وبعد أن مكث المعز عدة أيام في صنعاء غادرها متوجهاً إلى منطقة شواية لمتابعة

أنصار الغمام والقضاء عليهم، فلم وصل إلى ريدة استقبله علي بن ذعفان صاحب شواية مانحاً له الولاء والطاعة وطالباً مصالحته، فصالحه وعاد المعز إلى صنعاء، ثم ترك الشهاب الجزري نائباً عنه في صنعاء وعاد إلى تعز[١٢٠].

مقتل المعز:

كان من نتائج سياسة المعز السيئة، وبطشه بأتباعه أن أنشق عليه الكثيرون من بار قادته، بمن كان تحت أمرتهم من الجند، وشكلوا جبهة معادية لها خطرها. وتمكن الإمام من استمالتهم إليه مما أدى إلى تقوية مركزه وتدعيمه واستطاع أن يحرز بواسطتهم انتصارات متكررة على المعز. ولقد اتخذت حركات تمرد كبار رجال الأجناد شكل الموجات، ومن اليسير ان نتعرف على موجتين خطيرتين منهما، تتمثل أولاهما في خروج كل من سيف الدين حكو أبن محمد وشهام الكردي وشمس الخواص، ولقد تمكن المعز من التخلص من هذه الموجة التي انتهت بموقعة نقيل صيد واستعادة ذمار وصنعاء وغيرها، وما تبع ذلك من ضعف موقف الإمام. أما الموجة الثانية، فتتمثل في خروج كل من هلدري وورد وسنقر على طاعة المعز، والتجاء هلدري وورد سار إلى الإمام، وما كان من الحرب التي دارت رحاها بين المعز وسنقر. كما كان لعدم احترام المعز لعهوده مع بني حاتم، أن تألبوا ضده وانضموا إلى الإمام وساندوه وحاربوا معه ضد الأيوبيين.

ومهما يكن من شيء، فقد تفاقم أمر المعز بدعواه الخلاقة، والانتساب بني أمية، وتدهورت الأمور في اليمن حتى ((لم يكن بين عسكر المعز إلا منهو مريض القلب عليه لسوء سيرته فيهم، وتضييقه عليهم، وعدم النظر في أحوالهم وركونه إلى من لا نفع فيه ولا صلاح. وجعل أكثر بطانه وأصحاب مشورته الخدام والحريم)) فأتفق جنده على التخلص منه، وتربصوا به، فواتتهم الفرصة بخروجه من زبيد دون حراسة إلا من مملوك له، وكان ((راكباً على بغله، وعليه حلة طويلة الأكمام، فوثبت عليه الأكراد عند مسجد شاشة.. فقاتلهم بالمقرعة، ودعا بحصانه، فحال الأكراد بينه وبين جواده واستل سيف فحالت أكمامه الطويلة بينه وبين الضرب بالسيف، فقتل وقتل معه مملوكه، ومثلوا به))، وكان مقتله في الثامن عشر من رجب سنة ٥٩٨هـ أبريل ١٢٩٢م[١٢١].

قتل المعز وأخوه أيوب بن طغتكين دون البلوغ، وكان مربيه سيف الدين سنقر هارباً منذ خروجه على المعز،ولما علم بمقتل المعز بادر إلى حصن تعز حيث يقيم الأمير أيوب وأخذ البيعة له من كبار رجال الجيش واعيان الدولة، ولقب أيوب بالناصر، وقام سيف الدين بإدارة شئون الدولة عنه، وأول ما فعله مصالحة الأكراد الذين قتلوا المعز في زبيد وأخذ منهم البيعة لأيوب.

ثم أقطع الأمير وردسان صنعاء وملحقاتها، وكان نائب صنعاء في عهد المعز الشهاب الجزري قد والى الإمام عبد الله بن حمزة بعد مقتل المعز. كما والاه كثير من رجال الدولة الأيوبية بعد مقتل المعز وقبله.

ولما ولي وردسان صنعاء رجع إلى حظيرة الدولة الأيوبية في اليمن كثير ممن كان قد خرج عنها، وكان السلطان علي بن حاتم قد توفي في عام ٥٩٧ هـ فصالح الأمير وردسان أخوته وأولاده من آل حاتم.

الدولة الأيوبية وأكراد زبيد:

ولما أعلن أكراد زبيد نقضهم للصلح الذي عقده معهم الأمير سيف الدين سنقر في عام ٥٩٩هـ، قام الأمير سيف الدين بمصالحة الإمام عبد الله بن حمزة وأمر نائب صنعاء وردسان بالتقدم على رأس قواته إلى زبيد وتقدم هو إلى سيف الدين بقواته من تعز إلى زبيد أيضاً، وأوقع بأكراد زبيد وقعة منكرة، ثم عاد وردسان إلى صنعاء في حين أقام سيف الدين في زبيد أياماً قضى فيها على كل اثر فيها للأكراد، ثم تجول في تهامة وشتت بقايا الأكراد فيها وقضى على كل وجود فعال لهم في تهامة كلها(١٢٢).

الدولة الأيوبية والإمام عبد الله بن حمزة:

كما قامت بين الأمير سيف الدين سنقر القائم في شئون الدولة الأيوبية في اليمن وبين الإمام عبد الله بن حمزة عدة وقعات ومنها وقعة نصف بين بلاد نهم وبلاد سفيان ووقعة عفان بالبون الأعلى من بلاد حاشد ووقعة ردمان في بلاد أرحب وغيرها ومازالت

الحرب بين الفريقين مستمرة حتى عقد صلح آخر بينهما وذلك في عام ٦٠١ هـ ويقضي بقيام هدنة مدتها عامان وبان يسلم الإمام للدولة الأيوبية حصن كوكبان، وقد وضع الصلح المذكور نهاية للحرب فترة من الزمن إلا أن ثمنه كان مدفوعاً من جانب واحد وهو جانب الإمام وذلك يدل على أن جانب الأيوبيين كان أقوى، وذلك هو المقبول نظراً لاتساع الرقعة التي تمتد فيها نفوذ الدولة الأيوبية في اليمن وما يساندها من قوة خارجية مصدرها الدولة الأيوبية في مصر والتي مازالت تمد الأيوبيين في اليمن بالمال والعتاد والرجال إلى جانب مساندة اليمنيين الذين يحاربون معهم وبين صفوف قواتهم.

ولما انقضت مدة الصلح استأنف الأمير سيف الدين الحرب مع الإمام عبد الله بن حمزة وقامت معارك عديدة في بني دماج من بلاد الظاهر في بلاد حاشد وغيرها وكان على رأس جيش الإمام أخوه الحسن بن حمزة وعلى رأس جيش الأيوبيين أمير صنعاء وردسان ووصل هذا إلى حوث وهدم دار الإمام فيها، واستمرت الحرب بينهما حتى انعقد صلح آخر بينهما عام ٦٠٥هـ ويقضي الصلح بان يكون للدولة الأيوبية مما كان تحت نفوذ الإمام البونان الأعلى والأسفل في بلاد حاشد وأن يكون للإمام الظاهران والجوفان وصعدة مقابل حملة للدلة الأيوبية مائة جمل موقرة بالحديد من سعدة إلى صنعاء وعشرة أفراس في كل عام.

هذا، وقد غزا الملك الناصر الايوبي بنفسه بلاد حجة يرافقه الأمير وردستان الذي كان الناصر قد أسند الوزارة اليه عقب وفاة سيف الدين سينقر الاتابك في عام ٦٠٨ هـ وكان عزو الناصر لحجة في عام ٦٠٩ هـ ثم عاد إلى زبيد بينما عاد وزيره وردسان إلى مقره حسن السمدان في بلاد الحجرية وفيه وافاه اجله في عام ٦١٠هـ وأسند الناصر الوزارة إلى الأمير بدر الدين غازي بن جبري الذي كان يشغل ولاية الحج منذ بداية عهد الملك الناصر(١٢٣).

وفاة الملك الناصر أيوب بن الطغتكين :

ذكر المؤرخون أن الملك الناصر أبو بن الطغتكين بن أيوب توفي في صنعاء مسموماً من قبل وزيره غازي بن جبريل المذكور وذلك في عام ٦١١هـ وأنه استأثر بالملك لنفسه ولقب نفسه بالظاهر وحلف له الجند بالولاء وضرب السكة باسمه وخطب له في صنعاء، ولكنه لم يلبث أن غادر صنعاء قاصداً تعز للإقامة فيها، ولما كان في السحول من بلاد أحاط به اليمنيون وانهبوا أحماله وتفرق عنه عساكره ولكنه استطاع أن ينجو بنفسه مع عدد قليل من الجنود.

ولما صار في مدينة اب بعث والدة الناصر مماليكها الذين كانوا في حصن حب ليقتلوه، فهجموا عليه احتزوا رأسه وأوصلوه عليها وكان ذلك بعد فترة من مقتل ولدها.

ثم اتفق كبار رجال الدولة ورؤساء الجيش على إسناد الملك إلى أخوات الملك الناصر ونصبوا عنهم رجلاً منهم يعرف بالمجاهد، فقام بإدارة شئون الدولة حتى قدم إلى اليمن الأمير سليمان بن تقي الدين الأيوبي في نفس العام(١٢٤).

السلطان سليمان بن تقي الدين الأيوبي:

لما فر سليمان بن تقي الدين الأيوبي إلى مكة لأداء مناسك الحج في نفس العام وفاة السلطان الناصر بعد مقتل الوزير غازي بن جبريل وتنصيب الأمير المجاهد استدعته والدة الناصر ووصل إليها في شهر ربيع الأول من العام المذكور، وطلبت منه أن يقوم بالأمر وقالت له ((أنا نخشى العرب أن تطمع فينا ونحن نساء لا حيلة لنا وقد ساقك الله إلينا)) قبل طلبها وحلف رؤساء الجند ورجال الدولة على الولاء له في الشهر المذكور في حين ابتعد المجاهد عنه إلى حصن السلطان (أحد الحصون المنيعة في بلاد الحجرية) ولكن السلطان سليمان تمكن من القبض عليه واعتقاله.

وقد اسند السلطان سليمان ولاية صنعاء إلى الأمير بدر الدين حسن بن علي رسول وكان الإمام عبد الله بن حمزة قد استولى عليها فاستعادها الأمير بدر الدين، ولكنه سرعان ما فسد الحال بين السلطان سليمان والأمير بدر الدين فأعلن هذا خروجه على السلطان وغادر صنعاء إلى تهامة وعاد الإمام إلى صنعاء(١٢٥).

أما السلطان سليمان فإنه جهز إلى تهامة لإخضاع الأمير بدر الدين حسن بن علي ورسول ثم آل الأمر إلى التصالح بينهما.

السلطان المسعود بن الكامل الأيوبي:

ولكنه لم يطل عهد السلطان سليمان بن تقي الدين حيث أنقذ سلطان مصر العادل أبو بكر بن أيوب إلى اليمن ابن أبنه المسعود يوسف بن الكامل محمد بن العادل أبو بكر بن أيوب في جموع كثيرة وتلقب بالمسعود، وكان دون البلوغ ونائبه وقد أسند السلطان العادل أمر النيابة عنه إلى مربيه جمال الدين فليت ووصل المسعود ونائبه إلى زبيد في عام ٦١٢هـ ومنها راسل السلطان سليمان على تعز يدعوه إلى الإذعان لأمر السلطان العادل ويعرض عليه قسمة البلاد نصفين بينهما حقنا للدماء فتكون الجبال السليمانية وتهامة لمسعود، وقبل أن يتوصل الجانبيان إلى اتفاق في ذلك قدم إلى السلطان المسعود الأمير بدر الدين حسن بن علي رسول وحثه على المغادر إلى تعز والقبض على سليمان بن تقي الدين وما قاله له (أنهض إلى الجبال فما تجد بها من يردك) فنهض المسعود نحو تعز، ولما صار قريباً منها قال الأمير بدر الدين للسلطان المسعود (اكتب لخدم حصن تعز وللرتبة بأن يقبضوا على سليمان وأقسم لهم أنهم لم يفعلوا ذلك حل بهم النكال) ففعل المسعود ذلك، وقبض من في الحصن علي سليمان وحفظوه حتى جاء المسعود إلى تعز، ومنها أرسله المسعود إلى مصر محفوظاً وتسلم المسعود حصن تعز وأقام فيها أياماً ثم نزل منه إلى مدينة تعز واستقر فيها.

السلطان المسعود الأيوبي والإمام عبد الله بن حمزة:

جهز السلطان المسعود من تعز اتابكه (مربية) فليت إلى صنعاء على رأس جيش كبير لخوض حرب مع الإمام عبد الله بن حمزة الذي كان قد استولى على صنعاء وتمكن فليت من استعادتها بعد ان غادرها الإمام على كوكبان كما استعاد فليت كثيراً من الحصون وأخضع كثيراً من القبائل التي كانت قد خرجت على الدولة الأيوبية كما حارب الإمام في كوكبان، وقد انتهت الحرب بانعقاد صلح بينهما كان الوسيط فيه بين الجانبين السلطان عز الدين بن حاتم، ومن بنود الصلح قيام هدنة مدتها ستة أشهر، وأن

يطلق الأمير فليت الرهائن التي كان قد قبضها من حامية حصن بيت نعم عند استيلائه عليه، وإن يكون للدولة الأيوبية ما قد استولت عليه مما كان خاضعاً للإمام، وأن يحمل الإمام للدولة الأيوبية عشرين فرساً وعشرين رجلاً.

ولما توفي الأمير فليت وانتهت مدة الصلح المنعقد مع الإمام عبد الله بن حمزة نازل السلطان المسعود الأيوبي الإمام المذكور بنفسه وتقدم على رأس قواته إلى صنعاء ومنها عزا مدينة حوث وبلاد الظاهر والجوف ووصل إلى غيل مراد بالجوف الأسفل ثم عاد إلى صنعاء، ثم غادرها لمحاصرة كنن الواقع بين خولات وسنحان وضرب عليه حصاراً وبنى مع ذلك عليه سوراً من أسفله مبالغة في حصار من فيه حتى اضطر حاميته إلى تسليمه غيه ثم غزا المسعود بلاد كوكبان وأخضعها ثم عاد إلى صنعاء ومنها إلى تعز وكانت هذه الأحداث في عام ٦١٨هـ.

استيلاء السلطان المسعود على مكة:

كما غزا المسعود مكة في العام المذكور واستولى عليها بالسيف وكان الحاكم فيها الشريف حسن بن علي بن قتادة ثم عاد إلى زبيد ومنها وصل إلى صنعاء.

زيارة المسعود لمصر ثم عودته إلى اليمن:

وفي عام ٦٢٠هـ قام المسعود الأيوبي بزيارة والده السلطان الكامل الأيوبي إلى مصر وأناب عنه في اليمن الأمير نور الدين عمر بن علي رسول وأقام في مصر حوالي أربع سنوات ثم عاد إلى اليمن يحثه على العودة عليه خوفاً من استيلاء بني رسول على اليمن لأنفسهم حيث نمى إليه أن شأنهم أخذ يعظم بسبب ظهورهم وانتصارهم على منافسي الدولة الأيوبية في المعارك التي قامت بين الجانبين خلال تغيب المسعود، ومنها وقعة حقل صنعاء التي حدثت بين الأمير نور الدين عمر بن علي رسول وبين مرغم الصوفي الذي ثار في عام ٦٢٣ هـ وقتل فيها الصوفي المذكور.

ومنها وقعة عصر التي انتصر فيها الأميران حسن وعمر أبناء علي رسول على الأمير عز الدين بن الإمام عبد الله بن حمزة، وذلك في عام ٦٢٣ هـ أيضاً.

هذا ولما وصل المسعود الأيوبي إلى اليمن عائداً من مصر قبض على الأمراء بدر الدين حسن وفخر الدين أبي بكر وشرف الدين موسى أبناء علي رسول وأودعهم معتقل دار الأدب في حصن تعز ثم أرسلهم منه إلى مصر حيث اعتقلوا فيها.

أما أخوهم نور الدين عمر بن علي رسول فأن السلطان المسعود كان يأنس به ويميل إليه وصادف مع ذلك أنه كان عند القبض على أخوته غائباً في عدن، ولما قدم المسعود طمأنه ووعد بإطلاق أخوته بعد وصولهم إلى مصر.

وقد ذكر الدكتور حسين الهمداني في تاريخه أن من أسباب قبض المسعود الأيوبي على الأمراء الرسوليين المذكوريين أنه لما انتصر الأمير بدر الدين على الأمير عز الدين في وقعة عصر طلب الأمير بدر الدين من السلطان مدرك بن بشر بن حاتم أن يقول لسانه شعراً في الواقعة ليرسله إلى السلطان المسعود فقال السلطان مدرك قصيدة منها:

سلا ذات سمط الدر والمارن الاقنى ومن لدى عصر من أصدق الضرب والطعنا

شهدت صنعاء لوال بلاؤه لما فارقت رعباً ولا رافقت أمناً

إلى قوله:

فقلا زالت الأخبار عنكم تسرنا منا سركم في مصر مخبركم عنا

وأنه لما أطلع السلطان الكامل عليها قال لوالده المسعود ((يا يوسف من هذا الذي يخاطبك بنون العظمة)) فقال ((هذا أمير لي في اليمن)) فقال أبوه ((ما هو بأمير بل هو نظير إن لم نثبت عليه وثبت عليك)) فأسرها يوسف في نفسه حتى عاد إلى اليمن في عام ٦٤٢ هـ.

نهاية الدولة الأيوبية في اليمن:

وفي ٦٢٦ هـ/ ١٢٢٨م غادر السلطان المسعود الأيوبي اليمن إلى مصر للمرة الثانية والأخيرة حيث استدعاه السلطان الكامل ملك مصر ليخلف ابن عمه المتوفى عيسى بن الملك العادل في ولاية الشام، ولفرحه بذلك أنشأ سفره من اليمن وقد بدأ به المرض الذي أقعده في مكة وكان سبب وفاته فيها.

وكان المسعود قد أناب عنه في اليمن نور الدين عمر بن علي رسول وقال له ((إنـي قد عزمت على السفر وقد جعلتك نائبي، فإن مت فأنت أولى بالملك حتى من أخوتي، لأنـك خدمتني وعرفت منك النصيحة والاجتهاد، وإن عـشت فأنـت علـى حالـك، وإيـاك أن تـترك أحداً يدخل اليمن من أهلي ولو جاء الملك والدي مطوياً في كتاب)).

وبالسلطان المسعود انتهى ملك الأيوبيين في اليمن وقـد دام زهـاء سـبع وخمـسين سنة، وبالأمير نور الدين عمر بن علي رسول بدأ الملك بني رسول[١٢٦].

---

[١]- الشيباني : قرة العيون ، ٢٥٥.

-[٢] محمد الحداد : تاريخ اليمن السياسي ، ٧٨، محمد السروري : الحياة السياسية ، ٢٨١.

[٣]- الشيباني : قرة العيون ، ٢٥٥ ، عمارة : تاريخ اليمن ، ٢٢٩.

[٤]- عمارة : تاريخ اليمن ، ٢٣٦.

[٥]- الشيباني : قرة العيون ، ٢٥٦.

[٦]- أمين سمرة : صفات فقهاء اليمن ، ١٨٧- ١٩٤.

-[٧] عصام الفقي : اليمن في ظل الإسلام ومدينة دوين تقع إلى الشرق من مدينة تفليس (تبليسي) عاصمة جمهورية جورجيا ، ٢٠٤.

[٨]- الحنبلي ، أحمد بن إبراهيم : شفاء القلوب في مناقب بني أيوب ، ٢٣.

[٩]- الحنبلي : شفاء القلوب ، ٢٧٢.

[10]- المصدر نفسه : ٢٢.

[11]- ابن عبد المجيد : بهجة الزمن ، ٧٥.

[12]- أبو شامة : الروضتين ، ١/ ٥٥٤. الشيباني : قرة العيون ، ٢٦٧.

[13]- أبو شامة : الروضتين ، ١/ ٥٥٢.

[14]- ابن واصل : مفرج الكروب ، ٢٢٨.

[15]- الجندي : السلوك ، ٢ / ٥٢٦ ، عبدالعال : الأيوبيون ، ٧٠.

[16]- ابن خلكان : وفيات الأعيان ، ١/ ٢٧٣. أبو شامة : الروضتين ، ١/ ٢١٦.

[17]- أمين صالح : دولة الخوارج في اليمن ، ١٤١- ١٤٢ ،

[18]- عبد العال : الأيوبيون ، ٧٨.

[19]- ابن واصل : مفرج الكروب ، ٢/ ٤٨٦- ٤٩٣. أبو شامة : الروضتين ، ١/ ٢٤١- ٢٤٣.

[20]- المصدران نفسيهما.

[21]- أبو شامة : الروضتين ١/ ٥٥٤.

-[22] ابن واصل : مفرج الكروب ١/ ٢٤١.

[23]- عبد العال : الأيوبيون ، ٨٦.

[24]- ابن واصل : مفرج الكروب ، ١/ ٢٤٢ ، ابن الأثير : الكامل : ١١/ ١٧٨.

[25]- السروري : الحياة السياسية ، ٣١٢.

[26]- الشيباني : قرة العيون ، ٢٦٧.

[27]- الكامل في التاريخ ، ١١ / ١٧٨.

[28]- الشيباني : قرة العيون ، ٢٦٩.

[29]- السروري : الحياة السياسية ، ٣١٦.

[30]- أبو شامة : الروضتين ، ١/ ٥٥٤.

[31]- الشيباني : قرة العيون ، ٢٦٩.

[32]- الخزرجي : العسجد ، ١٥١.

[33]- المصدر نفسه ، ١٥٢- ١٥٣.

[34]- الشيباني : قرة العيون ، ٢٦٩.

[35]- الخزري : العسجد " ١٥٢.

[36]- الخزرجي : العسجد ، ١٥٢.

(٣٧)- شفاء القلوب ، ٥٢.

(٣٨)- أبو شامة : الروضتين ، ١/ ٢٦.

(٣٩)- السروري : الحياة السياسية ، ٣١٩.

(٤٠)- ابن خلدون : تاريخ ابن خلدون ، ٥/ ٦٤٧.

(٤١)- الشيباني : قرة العيون ، ٢٧١.

(٤٢)- ابن عبد المجيد : بهجة الزمن ، ١٣١ ، عبد العال : الأيوبيون ، ١٠٣.

(٤٣)- عبد العال : الأيوبيون ، ١٠٧.

(٤٤)- يحيى بن الحسين : غاية الأماني ، ٣٢٦- ٣٢٧ ، با مخرمة : قلادة الفجر ، ٢/ ٧٦٠.

(٤٥)- الخزرجي : العسجد ، ١٧٥ ، محمد عبد العال : الأيوبيون ، ١٠٨.

(٤٦)- عبد الكريم غرايبه : العرب والأتراك ، ٢٤٧.

(٤٧)- الخزرجي : العسجد ، ١٥٨ ، محمد عبد العال : الأيوبيون ، ١١٢ – ١١٤ ، السروري : الحياة السياسية ، ٢٣٦- ٢٣٧.

(٤٨)- السروري : الحياة السياسية ، ٢٣٨ نقلاً عن السمط لابن حاتم.

(٤٩)- ابن الأثير : الكامل ، ١١/ ٢١٣.

(٥٠)- الجندي : السلوك ، ٢/ ٥٢٦.

(٥١)- نظير سعداوي : التاريخ الحربي المصري ، ١٤٤.

(٥٢)- ابن جبير : رحلة ابن جبير ، ٣٤.

(٥٣)- ٢ / ٣٧.

(٥٤)- ابن جبير : رحلة ابن جبير ، ٢٥.

(٥٥)- نظير سعداوي : التاريخ الحربي المصري ، ٤٤.

(٥٦)- الخزرجي : العسجد ، ١٥٩ ، الجند : السلوك ، ٢/ ٥٢٧.

(٥٧)- عبد العال : الأيوبيون ، ١٢١ نقلاً عن السمط لابن حاتم

(٥٨)- السروري : الحياة السياسية ، ٥٣٥.

(٥٩)- ابن عبد المجيد : بهجة الزمن ، ٧٨.

(٦٠) – عبد العال : الايوبيون ، ١٢٣.

(٦١) – السروري : الحياة السياسية ، ١٣٧.

(٦٢) – عبد العال : الايوبيون ، ١٢٤ ، السروري : الحياة السياسية ٢٣٧.

(٦٣) – الخزرجي : العسجد ، ١٦٠.

(٦٤)– السروري : الحياة السياسية ، ٢٣٨ نقلا عن أست لابن حاتم.

(٦٥) – الخزرجي : العسجد ، ١٩٠.

(٦٦) – المصدر نفسه. ١٦٠ – ١٦١.

(٦٧) – السرري : الحياة السياسية ، ٢٣٨ ، وقد علل الباحث سبب عدم مناصرة التجمع بعدم وجود وفاق ديني بينهم والصحيح مذهبي لان الجميع اليمنيين هم مسلمين ولكنهم يختلفون مذهبيا ما بين شافعي وزيدي.

(٦٨) الخزرجي، العسجد، ١٦٢، عبد العال: الايوبيون، ١٣١، السروري: الحياة، ٣٤١.

(٦٩) عبد العال: الأيوبيون، ١٣١ – ١٣٤.

(٧٠) الخزرجي: العسجد: ١٦٤ان الشيباني: قرة العيون ٢٧٨.

(٧١) الخزرجي: العسجد: ١٦٤، الشيباني، قرة العيون ٢٧٨.

(٧٢) عبد العال: الأيوبيون، ١٣٨" السروري: الحياة السياسية، ٣٤٥.

(٧٣) الشيباني، قرة العيون ٢٧٨.

(٧٤) المصدر نفسه، ٢٧٨.

(٧٥) السروري: الحياة السياسية، ٣٤٦.

(٧٦) الخزرجي: المصدر السابق، ١٦٦.

(٧٧) الخزرجي: العسجد: ١٦٥، الشيباني، قرة العيون ٢٧٩.

(٧٨) السروري: المرجع السابق، ٣٤٦، في حين يذكر الشيباني بأن الملك طغتكين لم يستطيع فتح الحصن وتابع عليه المؤرخ المصري عبد العال، أنظر (قرة العيون، ٢٧٩)" (الأيوبيون، ١٤٠).

(٧٩)الخزرجي: المصدر السابق، ١٦٦.

(٨٠) الشيباني، قرة العيون ٢٧٩.

(٨١) عبد العال: الأيوبيون، ١٤٣ نقلاً عن نزهة الإدريس عماد الدين.

(٨٢) الخزرجي: المصدر السابق، ١٦٧.

(٨٣) الخزرجي: العسجد ، ١٦٧" الشيباني، قرة العيون ٢٧٩.

(٨٤) المصدران نفسيهما.

(٨٥) يحيى بن الحسين: أبناء الزمن ده، زيارة: أئمة اليمن، ١/ ١١١.

(٨٦) يحيى بن الحسين: أبناء الزمن، ٥٦.زيارة: أئمة اليمن، ١/ ١١١.

(٨٧) زيارة: أئمة اليمن، ١/ ١١١.

(٨٨) المرجع نفسه، ١/ ١١١.

(٨٩) السروري: الحياة السياسية، ٣٤٨، نقلاً عن السمط لابن حاتم.

(٩٠) عصام الفقي: اليمن في ظل الإسلام، ٢١٣ – ٢١٤، نقلاً عن اللطائف السنية للكبسي.

(٩١) زبارة، أئمة اليمن: ١/ ١١٢.

(٩٢) يحيى بن الحسين: غاية ألاماني، ١/ ٢٣٨" عبد العال: الأيوبيون، ١٤٩.

(٩٣) ابن واصل: مفرج الكروب، ٢/ ٣٣٨، الحداد: التاريخ العام للمين، ٣/ ٢٩.

(٩٤) الخزرجي: العسجد، ١٧١ – ١٧٢، يحيى بن الحسين: غاية الاماني، ١/ ٣٤٠ – ٣٤١.

(٩٥) عبد العال: الأيوبيون، ١٥٣، السروري: المرجع السابق، ٣٥.

(٩٦) الخزرجي: العسجد، ١٧٢، يحيى بن الحسين: غاية ألاماني، ١/ ٣٤١.

(٩٧) ابن عبد المجيد: بهجة الزمن، ٧٩.

(٩٨) المصدر نفسه، ٨٠.

(٩٩) يحيى بن الحسين: غاية الأماني، ٣٤١" زبارة: أئمة اليمن ١/ ١١٣.

(١٠٠) المصدران نفسيهما.

(١٠١) يحيى بن الحسين: غاية الأماني، ٣٤١" زبارة: أئمة اليمن ١/ ١١٣.

(١٠٢) المصدران نفسيهما.

(١٠٣) يحيى بن الحسين: غاية الأماني، ١/ ٣٤٢" زبارة: أئمة اليمن ١/ ١١٤.

(١٠٤) يحيى بن الحسين: غاية الأماني، ١/ ٣٤٢" زبارة: أئمة اليمن ١/ ١١٤.

(١٠٥) يحيى بن الحسين: غاية الأماني، ١/ ٣٤٤" عبد العال: المرجع نفسه، ١٦١.

(١٠٦) يحيى بن الحسين: غاية الأماني، ١/ ٣٤٥" عبد العال: المرجع نفسه، ١٦١.

(١٠٧) السروري: المرجع السابق، ٣٥٨.

(١٠٨) عبد العال: المرجع السابق، ١٦٢، نقلاً عن اللطائف السنية للكبسي.

(١٠٩) السروري: المرجع السابق، ٣٦٣، نقلاً عن السمط لأبن حاتم.

(١١٠) السروري: المرجع السابق، ٣٥٩، نقلاً عن السمط لأبن حاتم.

(١١١) عبد العال: المرجع السابق، ١٦٧.

(١١٢) السروري: المرجع السابق، ٣٥٩، نقلاً عن السمط لأبن حاتم.

(١١٣) المرجع نفسه، ٣٦٠.

(١١٤) يحيى بن الحسين: غلاية الأماني، ١/ ٣٤٧.

(١١٥) عبد العال: المرجع السابق، ١٦٩" السروري: المرجع السابق، ٣٦١.

(١١٦) عبد العال: المرجع السابق، ١٦٩ –.١٧٠

(١١٧) المرجع نفسه، ١٦٠، السروري: المرجع السابق، ٣٦٢.

(١١٨) لسروري: المرجع السابق، ٣٥٩ نقلاً عن السمط لابن حاتم.

(١١٩) المرجع نفسه، ١٧١ نقلاً عن السمط لابن حاتم.

(١٢٠) المرجع نفسه، ١٧٢ نقلاً عن السمط لابن حاتم.

(١٢١) ابن الديبع: بغية المستفيد ص ١٠.

(١٢٢) الحداد، تاريخ اليمن، ١٠١.

(١٢٣) الحداد، تاريخ اليمن، ١٠٢.

(١٢٤) الحداد، تاريخ اليمن، ١٠٣.

(١٢٥) الحداد، تاريخ اليمن، ١٠٣.

(١٢٦) الحداد، تاريخ اليمن، ١٠٨.

ماقاله المؤرخون عن صلاح الدين

ا.م.د. احمد عبدالعزيز محمود
جامعة صلاح الدين

ان هذا البحث يوضح بجلاء عظمة أمتنا الاسلامية التي أنجبت صلاح الدين الأيوبي الذي استطاع إلحاق الهزيمة بالصليبيين، لما يتمتع به من المزايا العسكرية التي يفوق أصحابه ونظراء عصره.

ولابد من ابراز الملامح الانسانية في شخصيته، لاعتقادنا بأن هذه الملامح هي التي كان لها الأثر الأول والفعال في حياته، وهي بالتالي سر عظمته واجماع الناس على محبته وتقديره.

وتحدثنا كتب التاريخ ان صلاح الدين خلال حكمه الذي استمر أربعاً وعشرين سنة، قد أمضى ست عشرة سنة في الجهاد، الا أنه حتى في ذلك المظهر من مظاهر حياته، لم يكن حاكماً يحشد الجيوش ويبعث بالقادة إلى غمرات القتال من أجل مزيد من المجد والسلطان والمتارف، وانما جعل من نفسه رمزاً ومثلاً، وهجر في سبيل الهدف الذي جعل منه التاريخ واجبه الأول ((أهله ووطنه وسكنه وسائر بلاده، وقلع من الدنيا بالسكون في ظل خيمة تهب بها الرياح ميمنة وميسرة))[1]، وبذلك أعاد سيرة الابطال العظام الكرام الذين يعايشون جنودهم ويشاركونهم مصيرهم في السلم والحرب معاً.

لقد وثق الناس بصلاح الدين فأحبوه، وآمنوا بصدقه ووعده وتجرده وتضحيته فاجتمعوا حوله وهرعوا إليه لنجدته وتقاطروا عليه، من حلب إلى عسقلان، ومن الموصل

إلى القاهرة والاسكندرية، ومن أربيل وماردين إلى دمشق، ومن قلعة شيزر إلى الكرك، ومن جعبر إلى أفامية، ورأوا فيه أميراً وقائداً عسكرياً من طراز جديد، بسط الاحسان لعدوه فأحبه عدوه، وفك قيد أسيره فقيده بالعفو والمغفرة والرحمة، وعطف على شعبه فأشاع روح المحبة والمودة في قلوب الرعية، وارتفع بمستوى القادة والامراء من وهدة التنابذ والتنازع والتذابح إلى صعيد التكاتف والتعاضد في سبيل هدف عظيم.

فقد ذكر ابوشامة: ((انه وصل الملك العادل عند السلطان صلاح الدين عند الكرك، وكان قد استدعاه بأهله وماله وجميع الجند، قلّت الأموال عند السلطان، وقد حصلت عنده عساكر عظيمة، فأحضر العادل ليلاً وقال: أريد أن تقرضني مئة وخمسين ألف دينار إلى الميسور، فقال السمع والطاعة، وخرج من عنده وكتب إليه يقول: أموالي جميعها بين يديك، وأنا مملوكك واشتهي أن أحلّ هذا المال إلى خدمة السلطان، ويكون عوضاً عنه مدينة حلب وقلعتها، فأجابه السلطان: إنني والله ما أقدمتك إلاّ لأولّيك حلب، وإذا قد اقترحت ذلك فقد وافق ماعندي. فلما أصبح العادل أنفذ، وسأل السلطان أن يكتب له بمدينة حلب كتاباً ويجعله ككتاب البيع والشراء، فامتنع السلطان وقال: انما تكون حلب اقطاعاً والمال على ماهو له، فاعتذر العادل إلى السلطان، ولما اجتمعا قال له السلطان: أظننت أن البلاد تباع؟ أو ماعلمت أن البلاد لأهلها المرابطين بها، ونحن خزنة للمسلمين ورعاة للدين وحراس لأموالهم؟ أو ماعلمت أن السلطان ملك شاه السلجوقي لما وقف طبرية على جامع خراسان لم يحكم به أحد من القضاة ولا من الفقهاء؟ ثم قرر له السلطان ولاية حلب وأعمالها وكتب له التوقيع، وقرر عليه مالاً يحمله برسم الزردخانات وخزانة الجهاد ورجاله من الحلبيين))(٢).

والذي لاينأى بنفسه فضلاً عماسبق هو مارواه أبوشامة، كان صلاح الدين صاحب مثل أعلى يلاحقه ويقلق ضميره، ولقد عبّر عنه في مختلف الرسائل إلى الخلافة العباسية، ولخّصه في احدى هذه الرسائل بمقاصد ثلاثة: ((وهذه المقاصد الثلاثة هي: الجهاد في سبيل الله، والكف عن مظالم عبادالله، والطاعة لخليفة الله؛ هي مراد الخادم من البلاد إذا

فتحها، ومغنمه من الدنيا إذا ملكها، والله العالم أنه لايقاتل لعيش ألين من عيش، ولا لغضب يملأ العيان من نزق ولاطيش، ويريد إلاّ هذه الأمور التي قد توسّم انها تلزم، ولاينوي إلاّ هذه النية التي هي خير مايسطر في الصحيفة ويُرقم...وكتب الخادم هذه الخدمة بعد أن بات بحلب...))[٣] ولم يقف عند هذا القدر، وقد ذكر عن تسلُّمه حلب للخليفة: ((أنه لايؤثر الا أن تكون كلمة الله هي العليا لاغير، وثغور المسلمين لها الرعاية ولاخير، ولانختار إلا أن تكون جيوش المسلمين متحاشدة على عدوها لامتحاسدة بعتوها...))[٤].

ان السلطان صلاح الدين لم تأخذه في الله لومة لائم، يوماً من الأيام، ولم يتردد في الجهاد في سبيل الله في أي زمان ومكان دون أي دافع آخر، وها نسمع موقف ابن الاثير في احدى رواياته التاريخية تجاه صلاح الدين قائلاً: ((وكان قد أحضر قبل مرضه ولده الأفضل علياً وأخاه الملك العادل أبابكر واستشارهما فيما يفعل، وقال: قد تفرّغنا من الفرنج، وليس لنا في هذه البلاد شاغل، فأي جهة نقصد؟ فأشار عليه أخوه العادل بقصد خلاط، لأنه كان قد وعده إذا أخذها أن يسلمها إليه. وأشار ولده الأفضل بقصد بلاد الروم التي بيد أولاد قليج أرسلان، وقال: هي أكثر البلاد وعسكراً ومالاً، وأسرع مأخذاً وهي أيضاً طريق إذا خرجوا على البر، فإذا ملكناها منعناهم من العبور فيها، فقال: كلا كما مقصر ناقص الهمة، بل أقصد أنا بلد الروم، وقال لأخيه: تأخذ أنت بعض أولادي وبعض العساكر وتقصد خلاط، فإذا فرغتُ أنا من بلد الروم جئت إليكم، وندخل منها أذربيجان نتصل ببلاد العجم، فما فيها من يمنع عنها، ثم أذن لأخيه العادل في المضى إلى الكرك وكانت له، وقال له: فجهّز واحضر للمسير... فلما سار الى الكرك مرض صلاح الدين وتوفي قبل عودته...))[٥].

وتعليقنا على ابن الاثير هنا، هل كان حاضراً في هذه الجلسة السرية بين الأب وابنه وأخيه وروى هذا المخطط؟ وانفرد هو من بين المؤرخين بروايته؟ أم كان ابن الاثير شاهد هذه الجلسة، وفضح مخطط الهجوم على المسلمين؟ إن ابن الاثير ماغفر لصلاح

الدين حتى بعد وفاته، إنه الزم الزنكيين إلزاماً بالجهاد، وأجبرهم بالرغم منهم على الوقوف معه في جبهة القتال...أليس غريباً أن يسجل أية فرية لإلصاقها بصلاح الدين؟ ولو كانت تخالف كل نهج حياته وسلوكه !(٦).

ولاريب ولا ارتياب في انه كانت لصلاح الدين قدوة حسنة في نورالدين محمود زنكي الذي نشأ في ظله وتأثر بمدرسته، وقبس من رسالته، وعد نفسه وريثاً له، فقد كان نورالدين أول من وضع دعائم الوحدة الاسلامية في وجه العدوان الصليبي الغربي، ((ولم يلجأ نورالدين في تكوين هذه الوحدة إلى غدر أو خديعة، ولم يهبط بخلقه ودينه إلى ماكان يهبط إليه أنداده ومعاصروه من سلاطين زمانه، انما ظل طوال أيامه مسلماً فاضلاً شريفاً لايكاد الانسان يستدرك عليه شيئاً يمس الخلق والدين))(٧).

ومما يستحق ذكره هنا ان احساس صلاح الدين ازداد بمسؤوليته التاريخية بعد وفاة نورالدين زنكي، وشعوره بالفراغ الذي تركه رحيله في بلاد الشام أمام جيوش الفرنج الغازية التي دنست أرض المسلمين، فانتقل من طور الى طور، وجعل نصب عينه أن يملأ ذلك الفراغ، ويكمل رسالة نورالدين، ويحقق ماعجز عنه.

ويرى هاملتون جب انه كان على صلاح الدين بعد وفاة نورالدين زنكي الأخذ بأحد الاسلوبين، الأول هو دمج الجيش الزنكي كله في دولة عسكرية قوية من الخارج، والثاني هو البناء على أسس الوحدة الأخلاقية التي وضع لبناتها الأولى نورالدين، وقوّى تلك الاسس الى حد بلغ، بحيث يضطر الحكم الذي أقامه نورالدين إلى ان يخدم أهداف تلك الوحدة، وتدل المظاهر الخارجية الخالصة على ان صلاح الدين أخذ بالاسلوب الأول، والواقع ان سر نجاحه يرجع إلى أخذه بالاسلوب الثاني وتنفيذه(٨).

ومن هذا المنطلق، نفذ جبّ إلى أعماق الحقيقة وأغوارها، عندما نسب الفضل في اتساع دولة صلاح الدين التي شملت بلاد مصر والشام والجزيرة واليمن، بفعل مواقفه الخلقية الرفيعة الكريمة أكثر من الاعمال العسكرية(٩). فان أعمال صلاح الدين الحربية أمام

الموصل وحلب كانت في الواقع أقرب إلى شكل المظاهرات منها إلى الحصار، وكذلك كانت أعماله أمام عشرات الحصون التي استسلمت له هنا وهناك بعد موقعة حطين عام(٥٨٣هـ/١١٨٧م)، فان ثقة امراء وقادة وعلماء وفقهاء المسلمين، وأمراء الصليبيين فيما بعد، بخُلُق الرجل، جعلت الأولين يقدمون له الولاء طوعاً لاكرهاً، ودفعت الآخرين إلى أن يطلبوا منه الأمان فقط[١٠].

في الواقع يظهر بجلاء ان سر عظمة صلاح الدين ودعامة مجده، هي الأخلاق التي يتحلى بها، وكانت تظهره أحياناً بمظهر البساطة والسذاجة، فيحاول الكثيرون استغلالها، ولكنها كانت تتغلب في النتيجة على الخديعة والمكر، وتتحطم تلك المحاولات على صخرة منيعة من الصفاء والوفاء ونبل الغاية والوسيلة معاً[١١].

ولايرتاب أحد من ان صلاح الدين بالحب والصدق والتجرد، فرض نفوذه العظيم، وأوجد بين الناس والجنود والقادة العسكريين والمدنيين ذلك الجو المؤاتي من الولاء الشخصي له، وتمكن ان يجند ويحشد الجميع للنضال تحت لوائه دون أن يفرض عليهم أوامر ونواهي سلطان حقيقي. وفي ذلك العصر الذي كان اغتصاب السلطة الهدف الأول لكل ذي قوة، لم يفكر أحد من امرائه أو أقربائه أو قواده في منافسته أو الخروج عليه أو انتزاع السلطة منه. وكان يكفي ان يراه الجبان حتى يتشجع، والمتردد حتى يقدم، والعاصي حتى يعود إلى الطاعة، لأنه كان يعطي المثل نفسه سلوكاً وعملاً.

لم يكن يعاملهم على أنه سيد الدولة، بل كان يقف أمامهم بوصفه رجلاً أمام رجال، لافرق بين واحد وآخر إلاّ بمقدار حظه من الرجولة والنبل والطيبة التي استعاض بها عن ابهة الملك وهيبة السلطان[١٢].

علاوة على ماسبق ذكره في مواطن، فإن صلاح الدين كان طاهر المجلس لايذكر بين يديه إلاّ الخير، وطاهر اللسان لايشتم ولايعنف قط، وطاهر القلب لايفكر الا في مصلحة أمته وبلاده، حليماً لايثور وسمحاً لايغضب. روى تاج الدين شاهنشاه ابن أيوب، ان احد

الخدم رمى آخر بحذاء فتجاوز حتى وصل إليه، فأدار وجهه للناحية الأخرى حتى لايحرج ذلك الخادم، وكان إذا عرضت عليه القصص ازدحم الناس من حوله حتى يطأوا طراحته، وهو لايتأثر. وقد عرف بالعطف على كل ضعيف ولاسيما الشيوخ والنساء والاطفال، يقف في الفتوح على مفارق الطرق باحثاً عن فقير يؤويه، أو محتاج يقضي حاجته، أو عاجز يعفيه من فدية يعجزه الحصول عليها[١٣].

هذا في الوقت الذي بلغ عصره من شدة الاهتمام بالترف والبذخ والاسراف، في حين ان صلاح الدين قد تميز بين عصره، بالبساطة والبعد عن ابهة الملك، فلم يكن يحب السكنى في القصور، وكان يرتدي الملابس المصنوعة من الكتان والقطن والصوف[١٤]. وكان يعد نفسه واسرته خزنة المسلمين وحراساً لأموالهم لا أسياداً عليهم. وقد ولى ابنه الظاهر حلب، فغفل وتلهى، وشغف بالملك وأحبه، فخاف صلاح الدين أن يسد عليه حبه للمنصب والجاه أبواب الذكاء والفطنة وحسن الخدمة، فعزله عن ولاية حلب وأرسل مكانه أخاه العادل[15]، وطلب من الملك العادل ان يكتب له في اقطاع حلب كتاباً ككتاب البيع والشراء، فامتنع وقال له: ((أظننت ان البلاد تباع، أو ماعلمت ان البلاد لأهلها المرابطين بها، ونحن خزنة المسلمين ورعاة للدين وحراس للاموالهم))[١٦]، ورفض اعفاء أخيه من مال يحمله إلى خزينة الدولة، وجند يرسله إلى ميدان القتال.

كثيراً ماكان بعض أولاد الصغار يرافقونه في احدى المعارك، فأرادوا أن يأذن لهم بقتل أحد الأسرى، فغضب وزجرهم عن ذلك التصرف الذي بدر منهم وهم صغار في الاعمار، لئلا يعتادوا على سفك الدماء ويهون ذلك عليهم[١٧].

وقد تناول بروكلمان عدداً من صفاته ومزاياه بقوله: ((وليس من شك في ان قلة ضئيلة من امراء الاسلام كانت تضارعه من حيث تجرده عن ايما نزعة الى الكسب الشخصي، ومن حيث انصرافه إلى خدمة دولته ورعاياها ليس غير، ولم يستطع اعداؤه أنفسهم الا الاقرار له بالشهامة والنبل في معاملة الخصم المغلوب. ليس هذا فحسب، فقد كان صلاح الدين فضلاً عن ذلك كله كان نصيراً للعلم))[١٨].

ولقد مدح المؤرخ المعاصر اينكرويتز(Ehrenkreutz) صلاح الدين مشيداً بدوره في مقاومة القوات الشامية الفرنج في بلبيس قائلاً: ((إن الأمر الوحيد الذي حمى العساكر الشامية من الفناء ومهد لها التخلص من مصيدة شاور العسكرية، هو حسن سياسة شيركوه وحكمته. أما مقاومة القوات الشامية في بلبيس لمدة ثلاثة شهور أمام عدو عنيد، فتدل على مهارة صلاح الدين في تزويدها وإعدادها للمقاومة. وقد قدر له نورالدين عمله هذا، فكافأه لدى عودته إلى دمشق، باعادة منصب الشحنة إليه))[١٩].

أما وليم الصوري، المؤرخ اللاتيني المعاصر لصلاح الدين، فقد وصفه بأنه ذكي، نشيط وكريم جداً، لكنه أضاف: ((ويقال إنه في بداية حكمه، عندما زار الخليفة الفاطمي، ليقوم له الولاء، رماه على الأرض بعصى كان يحملها، وذبحه، ثم ذبح جميع أبنائه، كي تخلو له السلطة في مصر، ومن المعروف أن المصريين كانوا يكرهون الاتراك، فخاف صلاح الدين أن يدعوه الخليفة لزيارته ثم يقضي عليه، ومن ثم فانه سبق الخليفة وقضى عليه، وان صحت التقارير الواصلة للفرنج، فإن الخليفة الفاطمي كان ينوي القضاء على صلاح الدين...))[٢٠].

ومع ما في تقرير وليم الصوري من تشويش وافتراء على الناصر صلاح الدين حول رميه الخليفة بالعصا على الأرض، انه لم يفعل مع ملوك الفرنج من الاسرى، فكيف يفعل مع الخليفة الفاطمي على الرغم من الاختلاف في المذاهب بينهما، لأن أخلاقه لايسمح له في الاقدام على مثل هذه الافعال والاعمال اليتيمة التي لاتليق بمكانته الاجتماعية والدينية.

وأخيراً وليس آخراً لم يخلف السلطان صلاح الدين في خزانته غير سبعة وأربعين درهماً وجرام واحد صوري، وهذا لمن دخل الديار المصرية والشام وبلاد الشرق واليمن، دليل قاطع على فرط كرمه، ولم يخلف داراً ولاعقاراً. قال العماد الكاتب حسبت ما أطلقه السلطان في مدة مقامه بمرج عكا، من حيل عراب وأكاديش، فكان اثنى عشر ألف رأس، وذلك غير ما أطلقه من اثمان الخيل المصابة في القتال، فلم يكن له فرس يركبه إلاّ وهو موهوب أو موعود به.

ولم يؤخر صلاة عن وقتها ولاصلى إلاّ في جماعة، وكان إذا عزم على أمر توكل على الله ولايفضل يوماً على يوم، وكان يسمع الحديث النبوي الشريف، وقرأ مختصراً في الفقه تصنيف سليم الرازي، وكان حسن الخلق صبوراً على مايكرهه كثير التغافل عن أصحابه، يسمع من أحدهم مايكره ولايعلمه بذلك ولايتغير عليه. كان يوماً جالساً فرمى بعض المماليك بعضاً بقشرة موزة فأطلأته ووصلت إلى السلطان، ووقفت بالقرب منه، فألفتت إلى الجهة الأخرى ليتغافل عنها، وكان طاهر المجلس، فلايذكر أحداً بمجلسه إلاّ بخير وطاهر اللسان فما ولع بشتم قط. قال العماد الكاتب مات بموت السلطان الرجال. وفات بفواته الافضال وعضت الأيادي، وفاضت الأعادي، وانقطعت الارزاق، وادلهمت الآفاق. وفجع الزمان بواحده وسلطانه ورزئ الاسلام بمشيد أركانه[٢١].

الهوامش :

---

(١) ابن شداد: النوادر، ص٦٦.

(٢) ابوشامة: المصدر السابق، ٢/٥٠" شاكر مصطفى: صلاح الدين، ص٤٢٠.

(٣) ابوشامة: المصدر السابق، ٢/٤٨.

(٤) نفسه، ٢/٤٨.

(٥) ابن الاثير: الكامل، ١٢/٩٥.

(٦) شاكر مصطفى: المرجع السابق، ص٤١٢.

(٧) حسين مؤنس: صور من البطولة، ص١٧٧" قدري قلعضي: المرجع السابق، ص٤٤٣.

(٨) جب: صلاح الدين الأيوبي، ص١٣٠.

(٩) نفسه، ص١٣٧.

(١٠) قدري قلعضي: المرجع السابق، ص٤٤٤.

(١١) نفسه، ص٤٤٥.

(١٢) جب: المرجع السابق، ص١٣٧" قدري قلعضي: المرجع السابق، ص٤٤٥ ومابعدها.

(١٣) ابن شداد: النوادر، ص٣١٠" قدري قلعضي: المرجع السابق، ص٤٤٥.

(١٤) السيوطي: حسن المحاضرة، ٢/٢٦.

(١٥) ابن شداد: المصدر السابق، ص٥١.

(١٦) ابوشامة: الروضتين، ٢/٥٢.

(١٧) ابن شداد: المصدر السابق، ص١٤٢.

(١٨) كارل بروكلمان: تاريخ الشعوب الاسلامية، ٢/٢٣٢" قدري قلعضي: المرجع السابق، ص٤٥٣.

(19) Andrew.S.Ehrekreutz: Saladin state university of New York, 1972, pp.32-38.

(20) William of Trye AHistory of Done beyond the sea, tr.be C.A. Babcock and A.C. kwey (New York Columbia university press, 1943, vol.11, pp.317-318.

(٢١) تـاج الـدين شاهنـشاه ابـن أيـوب: منتخبـات مـن كتـاب التـاريخ لـصاحب حمـاه، ص٢٤٩–٢٥٠.

السيرة النبوية في كتابات فلهاوزن

فرست رؤژبيانى

الجزء الثالث

اولاً: فلهاوزن بوصفه مترجما للسيرة النبوية .

أ- اسلوبه في الترجمة .

ب- ترجمة فلهاوزن لكتاب مغا زي رسول الله للواقدي .

ثانياً: محمد في المدينة (او الجزء الرابع من تخطيطات اولية) .

ا- المدينة قبل الاسلام .

ب- صحيفة المدينة .

ج- رسائل الرسول الى الملوك و قبائل العرب و الوفود المرسلة اليه.

ثالثاً:كتاب الدولة العربية وسقوطها.

أ- مصادره .

ب- اب, مخنف .

ج- اعتماده على رواة السيرة النبوية.

د- خصائص مدرسة المدينة التا ريخية.

هـ- هل كان للشاميين رواة اخبار ؟

و- اسلوبه في استعمال الرواية.

رابعا: منهج فلهاوزن مع السيرة النبوية في كتابه الدولة العربية وسقوطها

السيرة النبوية لدى فلهاوزن

ما الذي دفع فلهاوزن للكتابة عن العرب والتاريخ الإسلامي والسيرة النبوية؟

من اجل الاجابة عن هذا السؤال ، يجب علينا مراجعة كل ما كتبه فلهاوزن خاصةً مقدمات كتبه المتعلقة بالسيرة النبوية او التي كتبها لتاريخ العرب وديانتهم قبل الإسلام.يقول فلهاوزن في مقدمة ترجمته لكتاب مغازي رسول الله الواقدي" اني جئت الى الدراسات العربية بمقصد" ، ولو اردنا ان نفهم ما هو هذا القصد يجب ان ندرس حياة فلهاوزن العلمية قبل مجيئه الى الدراسات الإسلامية وهذا ما فعلناه في الفصل السابق حيث جاء الى الدراسات الإستشراقية وهو حامل ادوات نقد النصوص فبدأ بتطبيق ادواته التي استعملها في دراسة العهد القديم على التاريخ العربي والإسلامي قبل الإسلام وبعده.(١)

وبهذا حصل عن المكانة المعروفة في نظر المستشرقين فأصبح لكتاباته تأثير على جيله والاجيال التي جاءت من بعده و حتى بداية السبعينيات من القرن العشرين في المانيا(٢).

كتب فلهاوزن عن السيرة النبوية دون ان يسميها بالسيرة النبوية او يسميها بحياة محمد (ﷺ) كما كان يفعل الأخرون، وبالقاء نظرة على مؤلفاته التي تشمل السيرة النبوية يتبين لنا أنه اهتم بهذه الفترة ولكن في نطاق اوسع تشمل تاريخ العرب قبل الاسلام و عصر الرسالة و تاريخ صدر الاسلام لان له فكرة عامة عن الموضوع.

لقد كان فلهاوزن يرى في تاريخ العرب وتوحيدهم تحت راية رسول الله (ﷺ) والاسلام نموذجاً تاريخياً رائعاً يجب ان يحتذي به الألمان وان لم يقل ذلك صراحة و ذـ لان فلهاوزن هو ابن الرايخ اوالرايش الثاني ١٨٧١م-١٩١٨م والغريب ان حياة فلهو العملية تبدأ مع تأسيس الرايخ الثاني ١٨٤٤م-١٩١٨م وتنتهي بسقوط الرايخ في "حر العالمية الاولى ويتوفي فلهاوزن ايضاً في ١٩١٨م.

وفي مجال الترجمة فقد ترجم فلهاوزن اربعة اعمال من التاريخ الإسلامي تتـ منها خاصة بموضوع بحثنا(السيرة النبوية) وهي ترجمته كتاب الواقدي (المغـ ورسائل الرسول والوفود المرسلة اليه وايضاً صحيفة المدينة ، وشعرالشعراء الهذليين

وفي مجال السيرة النبوية كتب فلهاوزن باللغة الانكليزية بحثا للانسكلوبيديا البريطانية عام ١٩٠٨م بعنوان(Mohammadanism) ان استخدام المستشرقين لمصطلح محمدانيزم آتية من خلفيتهم المسيحية انهم يتصورون ان الرسول محمد(ﷺ) والاسلام كديانتهم وان مكانتة الرسول كمكانة عيسى عليه السلام . وفضلا عما تقدم فأن لفلهاوزن محاولات في كتابة الحروف العربية باللاتينية او الالمانية لتكون قراءة المادة المترجمة مفهومة للقاري الالماني[٣].

و يلاحظ ان فلهاوزن كان متميزا من الناحية المنهجية في كتابة التاريخ . لذا فقد جاء اسلوبه في كل ما كتبه هو التركيز على نقد النصوص والبحث في المصادر وفهم اتجاهات الرواة وقيمتها التاريخية وهولا يقف حائراً امام المصادر وانما يبدأ بالبناء رأساً بحسب ما لديه من المصادر، فكل ابحاثه عبارة عن افكار جديدة وطرق غير مكتشفة في البحث وهدفه هو التوصل الى ان يفهم كيف كان موضوع البحث " [٤] .

و يشير رودولف(K.Rudolph)و فان اس(J.van Ess)الى ان فلهاوزن قد درس السيرة النبوية من خلال منظور سياسي واسع للتاريخ العربي الاسلامي لهذا سمى كتابة المهم عن التاريخ الإسلامي والسيرة ب (الدولة العربية وسقوطها او الامبراطورية العربية وسقوطها) و يعد مجيء العباسيين الى الحكم سقطت الدولة العربية الخالصة. وهنا نكتشف الروح القومية التي كانت تسيطر على فكر فلهاوزن والإسقاط النفسي الذي مارسه فلهاوزن القومي الالماني البروسي على التاريخ الإسلامي فهو يهتم بالتاريخ العربي من زاوية الهموم القومية التي يحياها فهو يستعمل كلمة(Reich)التي ترجمها الدكتور عبدالهادي ابو ريدة بـ الدولة وهي لا تقابل كلمة(Reich) فالرايش او الرايخ هو مصطلح خاص بالتاريخ الألماني. فهتلر سمى دولته بالرايخ الثالث اي انه يعد الأمبراطورية الرومانية المقدسة الرايخ الاول، والإمبراطورية البروسية الرايخ الثاني، وسمى عهده بالرايخ الثالث.

ولم يكتب فلهاوزن عن تطور التاريخ الإسلامي حرفاً في عصر ما بعد الأمويين لأنه كان يعتبر ان التاريخ العربي الخالص انتهى بسقوط الدولة الأموية. و يلاحظ ان فلهاوزن كان يحمل حبا صادقا للعرب وليس للمسلمين الذي خلفوهم كما كان حبه للعبرانين وليس لليهود الذين ظهروا بعدهم. واهتمام فلهاوزن في كتابة التاريخ كما اسلفنا كان متأثراً بفلسفة هردر عن الأصل والجذور والمؤسسين الاوائل ويعني ذلك ان فلهاوزن كان معجبا بالجنس العربي ولكن بعد مجيء الاسلام ودخول غير العرب الى الدين الاسلامي ,هنا لايثير التاريخ المتاخر للعرب اهتمامه(٥).

ويرجع الإهتمام الحقيقي لفلهاوزن بالدراسات الإسلامية والسيرة النبوية الى فترة تدريسه في جامعة جرايفسفالد ١٨٧٢م–١٨٨٢م، فضلا عن دراسته للأستشراق، فهو كما ذكرنا سابقا يقول في رسالة الى وزيز الثقافة البروسي(٦)، يطلب منه فيها اعفاءه من تدريس مادة العهد القديم، وفي رسالة اخرى الى(Dilman)في ١٨٧٩/١٨/١١م يكتب فلهاوزن "انا يثيرني العرب القدماء كثيراً واتصور ان رينان له الحق في نظريته..."(٧)

وكتب في رسالته اخرى "...اما وضعي انا الأن، فأنا مشغول لمدة سنوات في الإهتمام بالعرب القدماء وتاريخهم وتاريخ تكوين الإسلام وفي الأيام القادمة سيصدر لي كتاب فيلولوجى وتاريخي نتيجة ذلك..."(٨) وكان يقصد به ترجمته لكتاب المغازي للواقدي.

و يلاحظ ان منهج فلهاوزن في دراسة التاريخ كان يبتعد عن المنهج الوصفي و يميل نحو المنهج النقدي – التحليلي فكان التاريخ لديه عبارة عن القاء الأسئلة وحتى عندما كان يعرض كتب المؤلفين كان يؤكد على المسألة التاريخية واهم مسألة في التاريخ لديه هي نقد المصادر التي هي التحدي الحقيقي للمؤرخ لذا فهو يقول بهذا الصدد:

"... ان التاريخ وبحثه لدينا لا يعني الأهتمام بالمصادر وانما في نقدها..."(٩)

ولم يكن يهم فلهاوزن المشكلات النظرية Methoden problem بشكل عام وكان ينتقد معاصريه مثل ا. مولر(A. Müller) و ج.فايل(G. Weil) و فرديناند

فوستنفيلد (F. Wüstenfeld)الذين لم يعملوا شيئاً غير جمع المواد الخام التي لاينتج عنها في نظر فلهاوزن ثمرة تاريخية حقيقية[١٠]. فمثلاً هو ينتقد ج.بيرير J .Perier (باريس ١٩٠٤م) الذي كتب عن الحجاج بن يوسف الثقفي، ويقول انها مادة خام ، ينقصها النقد التاريخي و تفضيل الروايات القديمة، المعلومات عن الرجال لدى الطبري، التحليل التاريخي وقتال الأحزاب ...الخ[١١].

في ضوء ما تقدم , فقد بدأ فلهاوزن الكتابة عن الإسلام والعرب والسيرة النبوية خاصة بترجمة كتاب المغازي للواقدي (ت ٢٠٨هـ /٨٢٣ م) الى الألمانية تحت عنوان (Mohammad in madina das is Vakidis kitab al. magazi) واستعمل كلمة (verdutsch)للترجمة وهي مقابل التعريب بالعربية اي انه جعلها المانية ولكن بأختصار.

وبأختيار هذا الكتاب نفهم اهتمام فلهاوزن من جانب انه يهتم بتاريخ السيرة مصدر الإسلام ومن جانب اخر انه مهتم بالجانب السياسي من التاريخ العربي الإسلامي. ويرى فلهاوزن ان التاريخ الحقيقي للاسلام يبدأ بعد الهجرة اي هجرة الرسول (ﷺ) الى المدينة، فمحمد (ﷺ) النبي , و المرسل من الله تعالى الى الناس هو شخصية تاريخية عالمية لدى فلهاوزن اسس دولة كانت نواة لامبراطورية ذات تاثيرات تاريخية عالمية .

اولاً: فلهاوزن بوصفه مترجما للسيرة النبوية

هنا نحاول ان نفهم ماذا فعل فلهاوزن بكتاب الواقدي (المغازي) ولماذا ترجمه وما اهمية الواقدي بالنسبة لتاريخ السيرة النبوية وسنرى كيف اختصره فلهاوزن الى الألمانية وماذا ترك منه ومن هنا نفهم ما هو المهم لدى فلهاوزن وما هو هامشي لديه.[١٢]

محمد في المدينة Muhammad in Medina.

هذا	Das ist
كتاب المغازي للواقدي	Vakidis Kitab al Maghazi
في اصدار الماني مختصر	In verkurzter deutscher wiedrgabe
تحرير ونشر	Herausgegeben
من قبل	Von
ي. فلهاوزن	J. wellhausen.
برلين	Berlin
طبع ونشر من قبل ج. رايمر	Druck und velag von G. Reimer
١٨٨٢م	1882

و قد صدر فلهلوزن كتابه ب(vorbemerkungen)بدلاً من المقدمة تضمنت الملاحظات والنقاط المهمة الآتية :

١- ان ترجمة هذا الكتاب تعد ترجمة لاحد اقدم الكتب التاريخية للعرب (وليس للإسلام)[١٣] وهذا غير ممكن منهجيا لان دراسة عصر الرسالة هي بالضرورة دراسة للاسلام في تأسيساته الاولى.

٢- انه كتاب مغازي رسول الله للمحدث ابي عبدالله بن عمر الواقدي في المدينة.

٣- ان تحولي من العهد القديم الى دراسة العرب، كان مخططاً له مسبقاً لأتعرف على الحياة الاولية للعرب البدو (wildling)[١٤] ولأفهم التوراة وعالمها اكثر. لأنني لا اشك انه بمقارنة العرب البدو ونظمهم وفهم جذور حياتهم نفهم العبرانيين اكثر ونفهم حياة العرب قبل الإسلام ايضاً، التي هي غامضة لدينا.

٤- اذاً ان الإسلام هو المصدر الاساس ليس لفهم ما بعده ولكن لفهم ما قبله ايضاً وحتى من يريد دراسة العرب قبل الإسلام وديانتهم وثقافتهم وفقه لغتهم، من الافضل له ان يبدأ

بما تقوله المصادر الإسلامية عن الموضوع[١٥]. في الحديث عن المخطوطات التي اعتمد عليها في ترجمته للواقدي . يقول فلهاوزن انه اعتمد على ٣ مخطوطات احداها وجدها السيد فون كريمر[١٦] سنة ١٨٥٦م في دمشق و قد طبعت في الهند في كلكتا (Calcuta) وهي تضم ثلاثة ارباع الكتاب اي انه ليس كاملاً وجزء منه مفقود، واما الاخرى فهي نسخة شبرنجر(A. Sprenger)التي استخدمها في كتابه حياة محمد، والنسخة الثالثة هي مخطوطة المتحف البريطاني التي عرضتها المتحف سنة ١٨٧٨م والتي كانت ملكاً لـ برستون(Th. Preston) وقد اشار الى ان هذه المخطوطة قد نقلها بيديه في صيف ١٨٨٠م.

ويشرح فلهاوزن طبيعة هذه النسخ الموجودة لديه ونوع حروفها وعلامات الترقيم عليها وهل كتبت بيد واحدة ام لا ,وما هي الاخطاء و التصحيفات التي لاحظها عليها.

فمثلاً يجد فلهاوزن في كل النسخ خطأ موحد اذ انهم يكتبون عبارة (عن الطعام) بدلاً من (عن العظام) ومسألة اخرى هي طبيعة واسلوب الواقدي ويقارنه مع ابن اسحق وهل ان الأشعار الواردة في المغازي كانت موجودة في كل النسخ وهل هي موجودة لدى ابن اسحق ام لا.ويشرح فلهاوزن في هذه الكلمة المختصرات التي يستخدمها الواقدي والكتب التي تحدثت عن المغازي و يشرح كيفية فهم المخطوطات و طزيقة املاء الفراغات الموجودة فيها.

مسألة اخرى مهمة وهي رسم الحروف الالمانية المقابلة للحروف العربية (Transcription)ومحاولة فلهاوزن لكتابة الحروف العربية باللغة الالمانية التي لم تكن ثابتة وموحدة في تلك الفترة. فيجعل:

ح = x

خ = X̧

ص = c

ض = Ċ ,

ط - θ

ظ -θ h

ويشرح بعدها رأيه في نقل حروف اللغات السامية بما فيها العربية والعبرية الى الكتابة اللاتينية ويعطي رأيه في مسألة الكتابة وينقد بعض الطرق المتعبة في ذلك الوقت[١٧].

ويذكر ايضاً مسألة مهمة اخرى تأتي من الكتابة باللاتينية او النقل الى اللاتينية وهي الإملاء وكيفية كتابة الكلمات دون ان تفقد معناها الأصلي فيقول هل نكتب(Al-Rashid)او(ar Rashid)هل نكتب(Djabal ام Gabal)، فاذا علمنا مثلاً ان كتابة ج باللغة الالمانية يكتب(Dj)فجبل يجب ان يكتب(Djabal)، ولا يؤيد هذا فلهاوزن ويرى اننا لا نكتب(Djentelman)بدلاً من(Gentelman)اذاً علينا ان نكتب جبل(Gabal)، واخيراً يقول فلهاوزن اننا يجب ان نكتب كلمات مثل(Koran، Mekka، Medina، Taif، Muhammed، Omar،)مثل الكتابة العربية الأصلية حتى لا تفقد الكلمة معناها ولا نستعمل ال(Transcription) في كل مكان وزمان.

لا يخفي فلهاوزن انه اتبع في اختصار كتاب الواقدي منهج كوسين دي بيرسيفال caussin de perceval في (Essai sur la histoire des Arabe) و (kitab al Aghani) واختصار ابن هشام.

أ- اسلوبه في الترجمة:

١- حاول ترجمة لب الموضوع وذكر اسماء الاشخاص المشاركين في الاحداث.

٢- حاول الحفاظ على السرد[١٨] الروائي العربي. للأحداث كما كانت عند المؤلف.

٣- لم يستغل ترجمته واختصاره للكتاب لنقل فهم غير كامل للقاريء (اي تقديم فهمه الخاص).

٤- لم يتبع طريقة ترجمة النص كلمة كلمة فهذه الطريقة تفقد النص معناه وروحه.

٥- قدر المستطاع لم يحاول كتابة الملاحظات والهوامش الا اذا كان مضطراً لذلك واستعمل ذلك في الأماكن الناقصة مثلاً لدى كريمر حتى يفهم القاريء كل النص.

٦- يذكر فلهاوزن انه امر صعب ان تنشر كتابا غير منشور وقديم جداً ومهم جداً وان تعرفه بالناس، لذا فانه لم يستطع ان يقارن المخطوطتين الموجودتين في المتحف البريطاني ونسخة كريمر وذلك للاسباب التالية :

١) لم يكن لديه القدرة على نفقة البقاء في لندن.

٢) ولم يكن لديه وقت للمقارنة.

٣) ويضيف فلهاوزن ان سبب اختصاره للواقدي هو انني قد نقلت وقارنت الجزء الأول من الواقدي ولم احصل على نسخة امينة للجزء الثاني ولهذا قد اختصرت الواقدي.

ويذكر فلهاوزن انه تعرف على كتاب الواقدي كمصدر للسيرة النبوية بسبب كتابات شبرنجر(.SprengerA) وميور(Muir's)الانجليزي ونفهم ان كتابا ابن اسحق والواقدي في تلك الفترة ١٨٨٢م كانا المصدرين الوحيدين المعتبرين لدى كتاب السيرة النبوية في اوربا، وكان الواقدي مفضلاً على ابن اسحق بسبب :

١) انه لاينقل الفقرات الطويلة عن غيره و ٢) انه ينقد مصادره ورواياته ويرتبها ترتيباً تاريخياً[١٩].

يقارن فلهاوزن بين المسائل المذكورة لدى الواقدي و الرواية نفسها لدى ابن اسحق ويطلع قارئه على الفرق بينهما وكيف قارن المصدرين مع بعض وماذا استكشف من خلال ذلك[٢٠].

يقيّم فلهاوزن الواقدي ويقول عنه انه (Chronolge) اي مؤلف حولي اي يكتب التاريخ بترتيب زمني وهذه هي اهمية الواقدي ، وبحث هذا الأمررايت(wrights)و نولدكه (Nöldeke) والترتيب التاريخي لكتابة الروايات هي الفرق الاساسي بين ابن اسحق والواقدي[٢١].

و كمثال على اسلوب فلهاوزن في نقد الروايات التاريخية التي اوردتها المصادر يورد فلهاوزن حادثة الزبير[٢٢] بن باطا اليهودي الذي قتل في غزوة بني قريظة ويورد النص العربي والألماني متقابلين وبعدها يحلل هذه الرواية في كتاب شبرنجر(A. Sprenger)وكيف استعملها في كتابة حياة محمد.

ويحلل فلهاوزن الرواية ويرى انها لم تكتب بعد زمن الرسول(ﷺ) مباشرة وانما الفها مجموعة من الرواة عن طريق دمج عدد من الروايات ببعضها ويتعجب كيف احتفظ الرواة والمؤرخون المسلمون ببطولة انسان يهودي ! ويذكرنا هذا الامر بالآية الكريمة من سورة (ولايجرمنكم شنآن قوم على ان لا تعدلوا اعدلوا هو اقرب للتقوى).

ب- ترجمة فلهاوزن لكتاب مغازي رسول الله للواقدي:

استعمل فلهاوزن للترجمة مصطلحات(zug)للسرية و(schlacht)للغزوة.

وكلمة(Zug)تعني باللغة الالمانية معاني عدة منها /قد/ سحب/ قطار حركة/ تيار هوائي/ ملامح/صفه/ نفس/جرعة/ فصيلة/ موكب[٢٣] ويهمنا هنا فصيلة او موكب الذي هو اقرب الى المعنى الحقيقي للسرية، ونرى انه يستعمل كلمة(Schlacht)[٢٤] للغزوة او المعركة التي تعني معركة/ج معارك/ موقعة وهي كلمة قريبة من الذبح اذ يعني (schlachten)ذبح او يذبح و(Schlachter)القصاب ويستعمل ايضاً كلمة(Ermordung) ويعني القتل و(Verfolgong)للمطاردة وايضاً كلمة(Vertreibung)للطرد مثلاً طرد بني قينقاع ويستعمل كلمة(Mord و Ermordung و Hinrich tung) في عناوينه.

فكلمة(Mord)[٢٥] تعني القتل او الإغتيال /قتل عمداً و تعني(Ermordung[٢٦]) المعنى نفسه ، وكلمة(Hinrichtung)[٢٧] تعني اعدام.ويستعمل لفتح مكة كلمة(Einnahme)[٢٨] وتعني الفتح.

صحيح ان فلهاوزن قد ترجم ما قد رأه في النص لدى الواقدي ولكن امانته وحياديته يظهر لنا من خلال تحليلنا للمصطلحات التي استعملها في عناوين الموضوعات التي ترجمها عن الواقدي.

اما ما يخص عدد الغزوات والسرايا:

- يقول فلهاوزن، ان الواقدي قد قسم عدد الغزوات و السرايا الى ٤٧ [٢٩] سرية و٢٧ غزوة ولو جمعناها لخرجنا بنتيجة ان عددها ٧٤ وهي كل ما ترجمه فلهاوزن عن الواقدي، الذي يأخذ من كتاب فلهاوزن ٤٣٣ صفحة من القطع الوسط.
- وقد اعطى فلهاوزن علامة (*) نجمة لكل غزوة شارك فيها رسول الله (ﷺ) وترك الغزوات المتكررة.
- ان عدد الغزوات والسرايا ٧٤ لدى فلهاوزن الذي يقول ان الواقدي قد قسم الغزوات والسرايا الى ٧٤، ولكن لدى مارسدن جونز [٣٠] يبلغ عدد الغزوات والسرايا ١٥٠، ترى ما السبب في ذلك ؟

والسبب في نظرنا هو انه لم يكن لديه النسخ المتعددة من كتاب الواقدي لذا جاءت معلوماته ناقصة بسبب النقص في المخطوطات, كـ(مارسدن جونز) الذي استطاع الاطلاع على كافة النسخ المكتشفة بعد فلهاوزن , ليظهر نسخة كاملة من كتاب الواقدي.والملاحظ انه ينقص لدى فلهاوزن ٧٦ سرية او غزوة او تفاصيل, ويلاحظ ان فلهاوزن قد مهد لدراسته عن السيرة النبوية بابحاثه عن الاسلام [٣١] ولفهم السيرة لدى فلهاوزن لابد لنا من التحدث ولو بإيجاز عما يقوله في هذا المجال .

ثانياً: محمد في المدينة او الجزء الرابع من تخطيطات أولية

هذا الكتاب هو الجزء الرابع من تخطيطات أولية وهو يتكون من ثلاثة أجزاء رئيسة:

أ- المدينة قبل الإسلام.

ب- صحيفة المدينة.

ج- رسائل الرسول (ﷺ) إلى الملوك والوفود المبعوثة إليه (عام الوفود).

ويورد في نهاية القسم الثالث النص الكامل لما اخذه عن ابن سعد ونشره باللغة العربية مع نصه الألماني.

أ- المدينة قبل الإسلام

يحاول فلهاوزن في هذا البحث تأسيس تأريخ فترة ما قبل مجيء الرسول (ﷺ) إلى المدينة لانه يهمه تاريخ هذه الفترة فهو يتتبع جذور تأريخ هذه المدينة (يثرب) ويصفها من الناحية العرقية ومن الناحية الجغرافية ومن الناحية الاقتصادية ويحاول أن يكون صورة عامة عن المدينة ليكون مفهوماً لدى قارئه تأثير الإسلام فيما بعد أي بعد هجرة الرسول (ﷺ) إليها وتأسيس الدولة الإسلامية.[٣٢] ويدور هذا البحث على النقاط الاتية :

١.يدرس أساس وجذور هذا المجتمع الذي يصفه بانه مجتمع بلا سلطة ويذكر العلاقة المتشنجة بين ساكني الواحات اليهود وسكان الصحراء (الإعراب) ويرى بان القبائل اليهودية الكبرى الثلاث الساكنة في المدينة لم يكن أصلهم عربياً كما هو الحال مع النصارى العرب في الجوار.[٣٣]

٢.ان العرب إستبشروا بالإسلام وهم يختلفون بذلك عن اليهود وهنا وفي هذه الأرضية إستطاع محمد (ﷺ) أن ينجح وان يجعل للتمزق نهاية وإن كان الخلاف والفتنة ظهرت بعد وفاته.[٣٤]

٣. أما مصادره في دراسة تاريخ المدينة قبل الاسلام فهي الكتابات الإغريقية واللاتينية والجغرافية منها خاصة, فضلا عن المصادر العربية استخدم فلهاوزن كل هذه المصادر ليرسم صورة لجغرافية المدينة قبل الاسلام وإستفاد من كتابات هيرشفيلد عن المدينة وجغرافيتها واقتصادها.

٤.يذكر تفاصيل غزوات العرب فيما بينهم ويحلل تفاصيل المجتمع القبلي المتمثل بالثأر والخصومات ويعتمد في ذلك ليس فقط على المصادر التاريخية وإنما على الانساب أيضاً.

ويؤخذ على فلهاوزن تخطيطه مسبقاً وأختياره موضوعاً يريد به إثبات رأيه وان نجح في رسم الصورة الحقيقية للمدينة قبل الإسلام .

ب- صحيفة المدينة:

يقسم بحثه الى مقدمة وجزأين ويعطي كل جزء رقماً في المقدمة القصيرة بعد أن يذكر رأيه في مصادر السيرة النبوية ويرى أن المصدر الأساس للسيرة لدينا هوكتاب المغازي و يرى فلهاوزن بأن التأريخ والروايات الإسلامية قد حفظت لنا وثيقة مهمة وغير مزورة, وهو يجعلها الاساس لدراسة وفهم تلك الفترة ويقول إنه سيترجم فقرات الصحيفة أولاً ويبحثها ثانياً.[٣٥]

ويورد فلهاوزن نص الصحيفة متسلسلاً [٣٦]من فقرة§١ الى فقرة §٤٧ و يعطيها رمز § قانوني. ويكتب ملاحظاته على الكلمات والفقرات الغير المفهومة لقارئه فمثلاً يكتب في الهامش النجار (al-Naggàr) هم القبائل الخمسة للخزرج والأوس (al-Aus) يقول هؤلاء هم قبائل (Grupen) الأوس. وأيضاً يورد شروح المؤلفين الذين تحدثوا عن الصحيفة على شكل كتابات صغيرة لشرح فكر وتوصيل المعنى للقارئ كما فعل مثلاً مع الفقرة ٢١، ولا ينسى فلهاوزن تصويب وتكملة عمل من سبقه في فهم نص الصحفية وان ينقدهم ايضاً ويكمل مالم يكن كاملاً لديهم. [٣٧]

أما في هذا الجزء فيبحث فلهاوزن في الصحيفة ويحللها, فيقول :".. إن الوثيقة لم ترد عند الواقدي, كما لم ترد عند ابن سعد, وإن كان الواقدي يذكر محتوها في الكثير من المواضع ثم يذكر الأماكن التي ورد فيها ذكر الصحيفة لدى الواقدي..." [٣٨] و"..وكانت اليهودية و النصرانية قد مهدتا الارض في المدينة لمحمد عليه السلام , فكان هناك كثير من

اليهود وكانت المدينة تقع على حدود ذلك الجزء من جزيرة العرب المتعرض للتاثير اليوناني – الروماني و النصراني الارامي ..." (٣٩)

(أمّة) كلمة تثير إنتباه فلهاوزن ويحاول فهم مدلولها تأريخياً في تلك الفترة فيرى بأن كلمة(أمّة - Umma) التي جاء ذكرها في الفقرة الثانية من الصحيفة لاتعني القرابة القبلية وإنما مفهوم لتأسيس كلمة المجتمع وهي كلمة أقرب الى المجتمع الديني ويرى إن للكلمة جذورا قبل الإسلام (ويذكر بيت شعر لنابغة الذبياني)(٤٠) وحتى هنا في الصحيفة فيرى إن كلمة الأمة تعنى مجتمعا دينيا ".. مجتمع يحفظه الله, مايربط الناس في هذا المجتمع هو الأيمان والمؤمنون لهم الأمتيازات وعليهم الواجبات الرئيسة, ولايشمل الأمة المؤمنين فقط وإنما تشمل ايضا من تبعهم ومن والاهم الفقرة الأولى من الصحيفة اي ساكنو المدينة. الأمة تشمل مكان , المدينة وساكنوها ويجب أن تكون حرماً آمناً ولذلك منعت اجارة المجرمين, وكان بين الأنصار أناس وثنيون لم يخرجوا من الامة (§20) وكذلك اليهود.." .(٤١)

إن الوثيقة مع القرآن الكريم هي اقدم وثيقة مكتوبة تصلنا من صدر الإسلام تتحدث عن العلاقة الداخلية لمجتمع المدينة ومؤلف كتاب المغازي يهتم اكثر بالمغازي والحروب وليس بتنظيم العلاقة الداخلية للمدينة.(٤٢)

وقد لاحظ فلهاوزن ان"... الصحيفة قد نظمت العلاقة مع اليهود عبر الانصار لانهم كانوا لهم حلفاء..." .(٤٣) توصل فلهاوزن الى طبيعة الصحيفة وهي انها أعلان من الرسول(ﷺ) (من جانب) واحد وإن زمن كتابتها هو بداية وصوله الى المدينة, وهي ليست قانونا عاما للمدينة وإنما هي (إعلان رسمي للحالة العامة والحقوق المرعية لساكني دولة المدينة وأعضائها من الأمة).(٤٤)

بموجب الصحيفة اصبحت الحرب وعقد السلم من اختصاص الأمة وليس الأفراد . وحل الانتماء الديني محل الإنتماء العرقي أو القبلي أي أن الدين حل محل الشعور القبلي في ربط أفراد الامة ببعضها وأصبح الإسلام العقد الذي يجمع كل الفرقاء من أهل المدينة الذي كانوا يقاتلون ويخاصمون بعضهم البعض قبل الاسلام.(٤٥)

إن المقارنة بين تنظيمات المدينة قبل الاسلام وما جاء في الصحيفة من تنظيمات تظهر لنا, جهود الرسول (ﷺ) كرجل دولة حقيقي ساهم في احداث تحولات كبرى فيها. في ختام الحديث عن الوثيقة , لابد لنا من الاشارة الى ان النتائج التي توصل اليها فلهاوزن بخصوص الصحيفة من حيث اصالتها , وتاريخ كتابتها , وطبيعتها قد اكدتها نتائج البحوث الحديثة على الرغم من قلة الوثائق التاريخية التي كانت متاحة لفلهاوزن عند دراسته للصحيفة . [٤٦]

ج- رسائل الرسول(ﷺ) إلى الملوك وقبائل العرب والوفود المرسلة إليه (عام الوفود).

بعد عودة الرسول (ﷺ) من تبوك تزايد قدوم وفود القبائل العربية الى المدينة لمبايعة الرسول(ﷺ) والدخول في الأسلام, حتى أطلق المؤرخون على تلك السنة(عام الوفود) لأن وفود العرب جاءت الى الرسول (ﷺ) من كل وجه... وقد ذكر إبن اسحق ان سبب هذا الأقبال الشديد على مبايعة الرسول(ﷺ) والدخول في الإسلام إن العرب كانوا ينتظرون نتيجة صراع الرسول (ﷺ) مع قريش, ويلاحظ أن هذه الوفود قد قدمت الى المدينة بصورة طوعية. وكان أفراد الوفود يتكلمون في معظم الأحيان بأسم قبائلهم, وبذلك كانت البيعة تلزمهم وتلزم من وراءهم من أفراد القبيلة.[٤٧]

في هذا المبحث يبدأ فلهاوزن بدراسة ما اورده ابن سعد وأهميته فيما يخص السيرة النبوية فهويذكر أن كتاب الطبقات لابن سعد يحتوي أهم وثيقتين وهما (كتب Kutub) الرسول (ﷺ) الى الملوك ورؤساء القبائل و(وفادة vifádát) قبائل العرب اليه واستقباله لهم ويذكر بأن الوثيقتين(الكتب والوفادة) مربوطتان بالبعض إرتباطاً وثيقاً.

ومسألة التحقيق في حقيقة هاتين الوثيقتين لا يشك فلهاوزن فيهما ومعه شبرنجر الذي أوردهما في كتابه عن حياة الرسول(ﷺ) ويلاحظ أن إبن سعد قد أخذ الوثيقتين من

مصادر سابقة له مثل مؤلفات الواقدي وابن الكلبي والمدائني وينقل عنها حرفياً ويختصر في بعض الأحيان.

يرى فلهاوزن من خلال دراسة نشاطات الرسول(ﷺ) في تعامله مع حكام الدول المجاورة وزعماء القبائل العربية حنكة الرسول (ﷺ) بوصفه سياسياً أكثرمنه رسولاً وهو راي استشراقي بعيد عن الصواب من وجهة نظر اسلامية هنا نلاحظ تطرف فلهاوزن في تطبيق واستخراج السياسة من الدين والتأريخ بمعني انه يرى الجانب السياسي من شخصية الرسول(ﷺ) ولا يهتم بالجانب الروحي من شخصيته ..

ويتكون معظم هذه الكتب من (عهود– Erlässe) من قبل الرسول(ﷺ) بمنح الامان لابناء القبائل التي اعلنت الدخول في الاسلام ومبايعة الرسول(ﷺ) على الالتزام باحكام الاسلام كالصلاة واداء الزكاة , ويعتقد فلهاوزن إن المسألة الرئيسة التي تعبر عنهاهذه العهود ليس الدين وإنما الولاء السياسي للدولة الإسلامية وان البيعة لديه يعني أعطاء الزكاة التي يعرفها فلهاوزن بـ (الضريبة)، وترك محمد رؤساء القبائل على ما هم عليه وحفظ الأمان داخل المجتمع الإسلامي.[٤٨]

والحقيقة ان هذا الراي الذي توصل اليه فلهاوزن بشان عهود القبائل العربية للرسول(ﷺ) ينطوي على تجاهل كبير لحقيقة ان تعهدات هذه القبائل كانت تقوم على اعلان الدخول في الاسلام و قبول احكامه الشرعية فضلا عن التعهد بطاعة الرسول (ﷺ) بصفته نبيا ورئيسا . فهل هذه الالتزامات مجرد التزامات سياسية بمنح الولاء للدولة الاسلامية ام هي التزامات دينية ذات بعد سياسي ؟

وهو فى هذا الجزء من دراسته يسرف فى تطبيق القوانين السياسية الوضعية المعاصرة وعلى الرسول (ﷺ). ويرى بأن الرسول (ﷺ) لم يكن يهمه سوى التوصل الى اهدافه السياسية متجاهلا ان صفته الرئيسة هي انه(نبي و رسول) ان فلهاوزن في هذا المجال قد جعل لنفسه خطة وفكرة وأراد أن يجعل ما يكتبه عن التأريخ الأسلامى متماشياً مع ما يعتقده هو ومع مايراه صحيحاً في السياسة وان ابرز مثال على خطا ما

ذهب اليه فلهاوزن ان الرسول(ﷺ) رفض طلب عامر بن الطفيل السياسي بان يجعله خلفا له مقابل منحه ولاءه السياسي لان الرسول (ﷺ) (لم يكن مستعداً لأن يقدم في مقابل ذلك أي تنازل وبخاصة اذا كان يمس المبادئ التى قامت عليها الدعوة الاسلامية).[٤٩]

ثالثاً: كتاب الدولة العربية وسقوطها

أما الكتاب المهم الذي عرف القراء العرب من خلاله فلهاوزن فهو(تأريخ الدولة العربية وسقوطها من ظهور الإسلام إلى نهاية الدولة الأموية) وهذا العنوان اختاره له بعد ترجمته الدكتور عبد الهادي أبو ريدة وراجع الترجمة الدكتور حسين مؤنس.[٥٠]

والعنوان الألماني هو(Das Arabische Reich und Seine Stürtz).

ويعني حرفيا الدولة العربية وسقوطها طبع سنة ١٩٠٢ في برلين، وتأتي أهمية الكتاب من حيث ان معاصري فلهاوزن لم يجرأ أحد منهم على نقده إلا نادرا وأصبح إنجيلا[٥١] لمؤرخي الإسلام في الغرب ، ويقول عنه(J. Fück) " له تأثير قوي بفعل المعلومات العميقة والقيمة التي تحتويها..." [٥٢]

ويصفه مارتن هارتمان(M. Hartmann) في مقدمة طبعة ١٩٦٠م "... إنه قطعة فنية مطرزة .. يعد هذا الكتاب من الكتب الكلاسيكية القديمة التي لا تبلى". [٥٣]

وبدا فلهاوزن فرحاً عندما نشر هـ .س.بيكر(C. H. Becker) الوثائق المصرية (Papyri-Urkunder) وقال "أنا سعيد لأن عملي الدولة العربية لم يبق عملا وحيدا..." [٥٤] . وهنا سيكون ابحاثه مدعومة بالوثائق المكتشفة حديثاً. أما لدى المترجمين العرب فتكمن أهمية كتاب فلهاوزن "ونقدر اننا بنقل هذا الكتاب الى اللغة العربية نضع بين ايديهم دراسة تفتح امام الباحثين و المتعلمين افاقا جديدة ,وتجهزهم بمادة متينة مستقصاة عميقة دقيقة تحليلية :مادة اجتهد مؤلفها في ان يكون عادلا باحكامه فيها ,غير متحيز لفئة دون فئة ,يزن القول معتمدا على علم واسع و نظر دقيق , ويحلل الحوادث مستندا الى خبرة بالتاريخ و معرفة باثاره ووثائقه ودراية باحوال الامم التي عاصرت الاسلام او سبقه.ولقد ظل الكتاب امدا طويلا محجوبا عن قراء العربية الذين هم

اولى الناس بمعرفة ما فيه , بينما كان المتتبعون و الدارسون الاجانب ينتفعون به و يملأون جعبتهم منه ..." (٥٥)

و "... أهتم – فلهاوزن– خصوصا بتأريخ الدولة العربية فأثمر اجتهاده الكبير هذا الكتاب العظيم الذي ننشره في مصر بالعربية ليكون في متناول المهتمين والباحثين، بعد أن ظل زمانا طويلا في اصله الألماني وترجمته إلى الإنكليزية، مرجعا أساسيا في تأريخ صدر الإسلام..."(٥٦)

و ".. نرى فلهاوزن، بهذا الكتاب، على انه مؤرخ من الطراز الممتاز، وقد أشاد العلماء بموهبته في كتابة التأريخ، والحق أن هذا العالم الألماني الفذ، ظهر في ميدان تأريخ العرب مؤرخا من نوع نادر وجديد، فلقد كتب الكثير من العلماء الأوربيين في تأريخ صدر الإسلام اعني تاريخ الفترة التي انتهت بسقوط دولة بني أمية، لكن فلهاوزن فاقهم جميعا وفي وجوه كثيرة . فهو بدلا من أن يعتمد على مؤلفات المستشرقين الذين سبقوه، رجع إلى المصادر العربية الأصلية، فقرأها قراءة شاملة وتمثل مادتها تمثلا كاملا فيما يخص المؤرخ كما لاحظ H.C. Becker هو الطريق الوحيد الصحيح، لا الطريق الوحيد الممكن.وقد استقبل من غير تعصب، خصوصا من غير مجموعة الأفكار التي يقبلها الباحثون مقدما، فتفسد عليهم تصور الوقائع وفهمها وتقديرها التقدير الصحيح وإنما كانت طريقته ان تستوحي النصوص، لا ان تحاول بكل الوسائل ان تستغلها في اثبات آراء قد بدأ بها من عنده، كما فعل بعض من كتب تاريخ العرب والاسلام من المستشرقين........" (٥٧) وما يقوله مترجم الكتاب لايمكن التسليم به على عواهنه في ضوء ما ورد في الصفحة السابقة نقلا عن الوسيط للدكتور الاستاذ هاشم الملاح.

و "..لكن فلهاوزن لم يأخذ النصوص على علاتها، بل انتفع بها في الكثير من التحليل والنقد، وهو في الكلمة التي مهد بها كتابه، قد وصف الروايات التاريخية العربية في شخص ممثليها الكبار وأبان عن طريقته، ثم جرى في ثنايا كتابه على منهج النقد للروايات التاريخية العربية واختيار ما يطمئن اليه المؤرخ الحريص على الحكم الصحيح.

ومما امتاز به فلهاوزن على اسلافه من المؤرخين الأوربيين وغير الأوربيين الذين كتبوا عن الدولة العربية، انه الى جانب اعتماده على المراجع العربية، رجع الى مراجع غير عربية معاصرة للحوادث التي تناولها وللأشخاص الذين تعرض لهم، مثل كتاب ثيوفانيس المؤرخ البيزنطي، وكتاب الصلة لتاريخ ايزدور وبعض ما كتبه المؤرخون السريان.وهو ان كان غير مولع بالنقد فانه اضطر الى نقد بعض اسلافه من المؤرخين الأوربيين، أمثال دوزي وفون كريمر وموللر.ولو نظرنا فيما خالفهم فيه، لتبين لنا الفرق واضحا بين روحه وروحهم وطريقته وطريقتهم..."(٥٨)

ويذك المترجم العربي "..كان فلهاوزن يتمسك بروح البحث العلمي ويعتد بالوقائع، واذا كان بعض من شاركه في ميدان البحث قد جرى احيانا وراء الخيال، او عمد الى التهويل بالالفاظ والاساليب المنمقة، فانه هو لم يلجأ الى شيء من هذا الذي يحاول البعض ان يستروا ما في علمهم من فجوات.لقد اشار العالم الالماني هـ. س. بيكر في كلامه عن فلهاوزن الى هذا الذي ذكرناه، وزاد على هذا بأن عقد مقارنة قصيرة بين فلهاوزن في كتابه عن الدولة العربية وبين الراهب اليسوعي هنري لامانس في كتابه عن العصر الأموي، ولاحظ بحق ان لامانس رغم حذقه قد فشل فيما نجح فيه فلهاوزن.فكتابات لامانس اشبه شيء بمجموعة من "الفيشات"، اما كتابات فلهاوزن فهو بناء ضخم، ولامانس يلون شخصياته التي تكلم عنها جزءا جزءا، ولكن يقع على اللون غير الصحيح، اما فلهاوزن فهو يزهد في جميع القطع الملونة الأخاذة وكأنما ينحت شخصياته من الحجر الأصيل.والحق ان فلهاوزن في كتابه هذا، قد جمع بين الجد العلمي والعمق والعدالة، اذا قورن بغيره، وهو كما لاحظ بيكر، قد جمع بين روح العالم وموضوعيته، ...... وهو يقرأ المراجع ويستوعبها استيعابا تاما، ويدرك جملتها بحدس عجيب ومن ابرز من عرفت الاختصار الذي يلم بجوهر الموضوع، وهو يكتب مستوحيا حدسه الكلي وسط المادة التي جمعها، وهو بارع ايضا في تصوير الاشخاص تصويرا دقيقا لا يخلوا من طرافة..."(٥٩)

و"..كان فلهاوزن طويل النفس في بحثه، يسير للحوادث كما يسير النهر الكبير، وانت تحس تمام الاحساس وهو يأخذك معه اخذا قويا، انه حين يصل الى نهاية النقطة

التي يعالجها، لا يكون قد بقي شئ تشعر انه غير موجود، ولقد اصبح، سواء فيما يتعلق بوصف الحوادث او بتصوير الاشخاص..." (٦٠).

هذا نقد وتقييم فلهاوزن من قبل الدكتور عبد الهادي ابو ريدة وهو عالم كبير درس الاستشراق في سويسرا واختار لقراء العربية ترجمة هذا الكتاب القيم فلهاوزن.ورغم ذلك كله فأن هذا التقييم لايمكن التسليم به على عواهنة في ضوء العديد من استنتاجات فلهاوزن التي نوقشت على صفحات هذه الرسالة , ومنهجه الخاطيء في الفصل بين العقيدة و الشريعة او الدين و السياسة.

أ- مصادره:

درس فلهاوزن مصادرفترة السيرة النبوية وتاريخ صدرالاسلام جيدا، وحاول استنطاق الروايات و طبق منهج نقد النصوص على التاريخ الاسلامي كما ذكرنا ، فجاءت نتائج ابحاثه مختلفة عمن سبقوه من المستشرقين،و لايضاح منهجه ارتأينا اجمال نتائج بحثه هنا في النقاط الآتية:

ب- أبو مخنف:

يعتمد فلهاوزن على تاريخ الطبري بالدرجة الأساس في تأليفه لهذا الكتاب ،"..

ويعد الجزء الخاص بالفترة الاموية بأنه جزءا لم تختلط فيه الروايات ولم تتناولها يد التوفيق والتنسيق وهو القسم المجيد من كتابه. ويقيم إبو مخنف ويستعمل رواياته الخاصة بالفتنة رغم انه انه بنظر المحدثين ضعيف محترق .ورغم ان فلهاوزن نفسه اشار الى ان ابا مخنف "كان يغفل ما لايعجبه من الروايات " ويحاول معرفة عمر إبن مخنف ومعاصرته للأحداث والرواة وقربه منهم، ويبحث عمن يرون لإبي مخنف هل هم معاصرون له أم أقدم منه مثل عامر الشعبي والمخارق الراسبي ومحي الدين بن سعيد ومحمد بن سايب الكلبي، ويعد سند روايات ابي مخنف حقيقيا لأنه يروي إما لانه شاهد الاحداث بنفسه اولانه سمعها من معاصريه الأكبر منه عمراً، ويقول فلهاوزن إن روايات ابي مخنف ليست مجرد صيغه أدبية وسلسلة اسناده قصيرة جداً وتنكمش إنكماشاً الى أن يصل الى

الأحداث التي عايشها هو بنفسه. ويختلف الرواة بإختلاف الأحداث وله طائفة كبيرة من أسماء رواة نجهلهم جهلاً تاماً..." (٦١)

و"....أخيراً فان فلهاوزن يرى بان روايات وجهة النظر ابى مخنف العراقية، فهواه الى جانب أهل العراق ضد أهل الشام ومع ذلك لا يلاحظ الإنسان عند ابى مخنف شيئاً من الانحياز يستحق الذكر ومن شأنه أن يزيف الوقائع وكل ما يمكن أن ينتقد لأجله ابى مخنف هو أنه قد أغفل مالا يعجبه من الروايات كاغفاله مثلاً بأن عقيل بن أبي طالب كان في موقعة صفين يقاتل مع أعداء أخيه علي بن أبي طالب..."(٦٢)

ج– اعتماده على رواة السيرة النبوية

لم يعتمد فلهاوزن على روايات ابى مخنف فقط، واستخدم رويات مؤرخي السيرة الذين اعتمد عليهم الطبري ومنهم ممثلو مدرسة المدينة "..خصوصاً إبن أسحق وهو مولى وأبو معشر وهو مولى ايضاً، وأبو عمر الواقدي ويتصف هؤلاء بإنهم لم يكونوا يجمعون رواياتهم من المصادر الأصلية كما فعل الرواة قبلهم، بل وصلت اليهم الروايات من حفظ ورواية العلماء لها. وهؤلاء بدورهم انتقوا الروايات وكتبوها ومزجوا بينها، ولكنهم ربطوا بينها ربطاً أوسع وأدق ممن كان قبلهم، ورتبوها زمنياً بحيث جعلوا من الروايات المفككة تأريخاً متصلاً...".(٦٣)

وعد فلهاوزن "..إبن اسحق مؤسس هذا اللون من التاريخ وقد استخدم الطريقة الحولية في ذكر الأحداث التي وقعت في كل عام وهي الطريقة التي أصبحت متبعة فيما بعد، وأصبحت مدرسة المدينة متطورة ، ويميل فلهاوزن الى وجود احتمال تاثر مؤرخي مدرسة المدينة و على راسهم ابن اسحاق بما كتبه الرهبان والنصارى وخصوصاً السريان ...". (٦٤)

ويبدوا لنا ان راي فلهاوزن في هذا المجال هو راي حدسي احتمالي تنقصه الادلة التاريخية المقنعة , ومن ثم فان ليس بالامكان قبوله .

د– خصائص مدرسة المد ينة التا ريخية:

كان لمدرسة المدينة طابعها الخاص ، ".. لان المدينة هي المركز الذي تكونت فيه الجماعة الأسلامية و مثلت قلب الدولة العربية، و كانت مدرسة المدينة اول من اهتم بالتطورات التي حصلت في المدينة فذكروا تاريخ أوائل ذلك العهد المجيد المقدس عندما كان المجتمع الاسلامي لايزال وحدة غير منفصمة العرى من الناحية الدينية و السياسية. ولذلك إهتموا بكتابة سيرة الرسول (ﷺ) وتأسيسه للأمة الإسلامية ولم تهمل مدرسة المدينة اخبار الأطراف حتى بعد أن نقلت العاصمة الى دمشق، فبقيت المدينة مركزا للأرستقراطية العربية والمركز الروحي للثقافة الإسلامية..".[٦٥]

ويقول عن علماء المدينة "..إسترعى إهتمام علماء المدينة تاريخ الدولة العربية ، حتى فيما يتعلق بتطوره السياسي الدنيوي الخالص,وان كان علماء المدينة لم يكونوا راضين عن الحكومة، ولقد كان اهتمامهم بالشام اكثر بكثير من اهتمامهم بالعراق أو حتى خراسان من اهتمامها بالمدينة ، ونجد انه عند ابي معشر والواقدى لاتزال تتكرر بانتظام الاخبار الرسمية للدولة كالمعلومات المتعلقة بتواريخ ولاية الخلفاء وتواريخ وفاتهم وتعيين وعزل الولاة ومن الذي يحج بالناس في كل عام. وبشكل عام فلم يكن لأهل المدينة ميل لبني أميه ولا لأهل الشام فلا يستطيع الإنسان أن ينتظر منهم اكثر من الحكاية الموضوعية في رواياتهم.." .[٦٦]

هـ- هل كان للشاميين رواة اخبا ر ؟

فكر فلهاوزن في أن من الممكن أن يكون للشاميين رواة تأريخ وبحث في ذلك وتوصل الى "... أنهم كانوا يملكون هذه الروايات ولكنها ضاعت ولم تصل الينا , اما اين توجد هذه الروايات ؟ فيرى فلهاوزن ان لها أثاراً لدى البلاذري وربما وجدناها أيضاً لدى عوانة الكلبي الذي كان يقطن الكوفة وكانت له صلات بالشام ويذكره الطبري في كثير من الأحيان عند روايته لأخبار الشام .

ويقترح فلهاوزن لمعرفة حقيقة أحداث الشام الرجوع الى كتب التاريخ النصرانية

خصوصاً كتاب الصلة لتأريخ ايزودور(٦٧)، لأن الأمويين في هذه الكتب يظهرون في صورة احسن من صورتهم بكثير مما جاء في المصادر الإسلامية. لان الكلمة الاخيرة في هذه المصادر كانت لاعدائهم , وقد الحق ذلك ضررا كبيرا بتاريخهم ..." (٦٨). وقد وقع فلهاوزن نفسه في هذا الخطأ عندما اعتمد مرويات العراقيين.

و – أسلوبه في إستعمال الروايات :

يقول فلهاوزن "....إن الرواة يتفاوتون دائماً في مقدار إستحقاقهم للثقة ولكنهم لا يختلفون في رواياتهم إلا بين آونه وأخرى ولايختلفون في الإتجاه الواحد وفي التمحيص يجب أن نكون صارمين مع الروايات واقل سماحة ولكن دائماً ذلك ليس ممكناً، ويذكر إنه اذا ما عيب علينا المزج بين طريقة الرواية والتمحيص فأننا نقبل ذلك على أنفسنا، لأن تنوع خصائص الروايات هي السبب في طريقتنا في بيان الموضوع ويقول انهً فيما يتعلق بمعالجة الكثير من المسائل لم تدعني الى ذلك مادة البحث بقدر ما حفزني اليه سلفي من الكتاب ولم يكن لي بد من أن أجيب على بعض المشكلات إجابه تختلف عن أجابتهم..." . (٦٩)

رابعا: منهج فلهاوزن في دراسة السيرة النبوية في كتابه الدولة العربية وسقوطها:

يتحدث فلهاوزن بشكل مختصر عن فترة سيرة الرسول (ﷺ) في هذا الكتاب، في ٢٢ صفحة وهذا قليل فيما يخص السيرة النبوية ولكن لأنه عالج مسألة السيرة في أماكن أخرى يمكن ان نفهم سبب ميله للايجاز في هذا المجال . كما يلاحظ ان هدف فلهاوزن من تاليف هذا الكتاب هو التحدث عن اوضاع الدولة العربية في عهد الأمويين ومن ثم فقد جاء كلامه عن (السيرة النبوية) من اجل توضيح كيفية نشاة الدولة التي يريد التحدث عنها بالتفصيل.

وعلى الرغم من ان فلهاوزن عالج موضوع السيرة في هذا الكتاب باختصار شديد فان هذا الاختصار يمكن ان يكشف لنا عالما واسعا ، وان كان لا يخلو من تطبيق واسقاط افكاره المسيحية على كتابه التأريخ الاسلامي واستعماله لأدواته اللاهوتية في نقد التاريخ

الأسلامي. وقد تولى الاستاذ ابو ريدة الرد على ذلك في هوامش ترجمته للكتاب , مما يغني الباحث من الرد على اخطاء فلهاوزن وبخاصة من ناحية العقيدة الأسلامية.

يقول فلهاوزن في بداية حديثه عن ظهور الاسلام : "... نشأة الجماعة السياسية في الأسلام من الجماعة الدينية. ويكاد ان يكون اهتداء محمد (عليه السلام) الى طريق الحق قد حدث مع نهوضه لتبليغ الرسالة. نعم هو قد بدأ بنفسه، وكان اول ما أستولى على قلبه اليقين بالله القادر على كل شئ واليقين بيوم الحساب. ولكن ذلك اليقين الذي ملأ نفسه كان من القوة بحيث فاض عنها، فلم يجد بدا من ان يرشد اخوانه الى نور الهدى والى الصراط المستقيم، ليخرجهم من ظلمات الحيرة وينقذهم من متاهات الضلال، ولم يلبث حتى أنشأ في مكة جماعة دينية صغيرة...وكان الذي يؤلف قلوب هذه الجماعة هو الأيمان باله واحد، لا تدركه الأبصار، خالق هذا العالم ومحاسب كل نفس بما كسبت، كما كان يجمع بينها مبدأ خلقي يلزم عن ذلك، وعماده ان يعبد الأنسان الله، لا يشرك به شيئا، وان يسعى الى نجاة روحه من شرور الدنيا، زاهدا في حطامها، وانه ينشد الحق والعدل والخير والرحمة، ولا ينشد متاع الدنيا.والتوحيد، كما يتجلى في اقدم سور القرآن، صبغة خلقية كاملة وهي لا تقل في قوتها عن ما نجده عند موسى النبي أو في خطبة الجبل،.. اله الأسلام هو الذات التي لها القدرة على كل شيء، الخير والعدل في حقها ملازمان للقدرة، لا ينفكان عنها. ويبرز القرآن شأن القدرة الألهية تارة وشأن العدل الألهي تارة أخرى..."[70]

[71]ويجب ان ننتبه هنا الى ان فلهاوزن _ وفق قناعته الخاصة _ يوهم بأن دعوة الرسول(ﷺ) كانت مايشبه الخبرة الذاتية,وهذا يتناقض اساسامع كون الرسول(ﷺ) مجرد مبلغ يتلقى الوحي عن السماء , فيما هو معلوم من الدين بالضرورة.

وبعدها يصف فلهاوزن الله (تعالى) الذي تحدث عنه القرآن الكريم ويشرح صفاته وماذا يعني الله والأيمان في العقيدة الأسلامية في طورها الأول.ويهتم بالأمور التي تخدم فكرته الأساسية اي انه يكتب عن السيرة وعن تاريخ الأسلام ليبين فكرة سياسية ما مسيطرة عليه ويريد اثبات وجهة نظره من خلالها.

وتراه يهتم فقط بالجانب السياسي من التاريخ الأسلامي، فمثلا طالما كان الرسول(ﷺ) في مكة ولم يكن له جماعة سياسية وانما كان له جماعة دينية، لم يهتم فلهاوزن في هذه الفترة وانما يبدأ التاريخ الأسلامي عند فلهاوزن بهجرة الرسول(ﷺ) للمدينة وانشاء المجتمع الأسلامي (أو بعبارة فلهاوزن انشاء الجماعة السياسية هناك).ويسرد في هذا القسم مسألة العبادات وان العبادات في هذه الفترة المكية كانت تشبه الصابئة ولم يكن قد نظمت بعد ويتحدث عن أوائل الذين آمنوا بالرسول(ﷺ) وكيف ان الرسول(ﷺ) كان له احاسيس بالعشيرة والقبيلة، اما فكرة الدولة فلم تختمر عند العرب.ويرى فلهاوزن ان العربي يعد قبيلته دولته ولم يكن لهم دولة بنظامها ومؤسساتها ولم تكن لها أرض محددة.فلم يكن هناك في الحقيقة دولة وانما كانت هناك أمة " فلم يكن هناك نظام (سياسي) من صنع الأنسان بل كان هناك كيان اجتماعي طبيعي بالغ درجة النماء، لم يكن هناك موظفون يدبرون شؤون الجماعة بالمعنى الذي نعرفه في الدولة، وانما كان هناك رؤساء العشائر والبطون والقبائل..." [٧٢]ويجب التميز الذي اهمله فلهاوزن بين فكرة الدولة وواقع الدولة الذي اقتضى فترة زمنية كانت التشريعات القرآنية و النبوية ,والفقهية فيما بعد ,تتكفل تدريجيا بانمائها .اما فكرة الدولة فكانت تدور في ذهن الرسول(ﷺ) منذ اخريات العصر المكي حيث رحلته الى الطائف و اتصاله بسبعة عشر قبيلة عربية...والا كيف يمكن تنزيل مطالب الشريعة على ارض الواقع دون قيام دولة ؟ .

ويورد فلهاوزن مسالة هجرة الرسول(ﷺ) الى المدينة و يعتبرها بداية لتاسيس الدولة العربية "..واخيرا وضع قدمه في يثرب , اعني المدينة , وكانت هجرته اليه حادثا جليلا , بدأ به عهدا جديدا , على ان العهد لم يكن معناه التنصل من الماضي تنصلا مقصودا , لان محمد (ﷺ) لما صار رئيسا سياسيا , بعد ان كان مبشرا و نذيرا لم يتنكر لنفسه و ذلك انه منذ البداية لم يكن يرمي الى اجتذاب الافراد , بل ضم القبائل بجملتها , وكان ..يرى النبي هو الرسول الذي يرسله الله على راس قومه , ولم يكن يفصل بين الجاعة السياسية والجماعة الدينية..." [٧٣]

ولكن ما هو سبب نجاح وتوفيق الرسول(ﷺ) في المدينة فيرى فلهاوزن " ..و كانت اليهودية و النصرانية قد مهدتا الارض لمحمد (عليه السلام) , فكان هناك كثير من اليهود وكانت المدينة تقع على حدود ذلك الجزء المتعرض للتاثير اليوناني — الروماني — النصراني — الارامي . اما الاحوال السياسية فكانت مؤاتية له اكثر من ذلك , ففي مكة كان يسود الهدوء و النظام , و كانت العوامل التي تربط الجماعة تؤدي وظيفتها على نحو مرض , ولذلك احس المكيون بان الشيء الجديد الذي اراد النبي ان يدخله في مكة نظام بهدد حياتهم ويكدر صفوهم , فعملوا على القضاء عليه .." (٧٤)

بعدها يسرد فلهاوزن في شرح العلاقة بين أفراد المجتمع الذي ظهر فيه الأسلام ورابطة الدم، يراها انها أقوى رابطة في تلك الفترة، وبعدها يحاول شرح كيفية عرض الرسول نفسه على القبائل في موسم الأعياد والمناسبات.وياتي بعد ذلك لشرح انتشار الاسلام بين العرب وما يعني من ذلك الا تغيير للمجتمع ويقول "..وفي هذه الاحوال تجلت قوة الدين , ولها طابع سياسي غالب , فانشا جماعة و اوجد فوقها سلطة مطاعة و كان الله هو رمز رئاسة الدولة ,واصبح الشيء الذي يحدث عندنا باسم الملك كان يحدث هناك باسم الله وكان الجيش يسمى (جيش الله) و كانت النظم تنتسب الى الله .." (٧٥) ان فلهاوزن اورد الكثير من الاراء التي هي بحاجة الى المناقشة والنقد واتقويم .

إن مسألة كون الرسول (ﷺ)مجرد رجل سياسة أمر عمل عليه فلهاوزن منذ البداية, ويظهر ذلك في كل ما كتب عن التاريخ العربي والاسلامي وخاصة ما يتعلق بالسيرة النبوية، ومن أوائل الباحثين العرب الذين ناقشوا هذا الامر هو الدكتور عمادالدين خليل الذي ذكر في كتابه دراسة في السيرة "وفضلاً عن هذا نجد الطابع العلماني الوضعي، للمناهج الغربية في تعاملها مع تأريخنا، أوقع عدداً من المستشرقين في خطأ آخر مفاده أن الرسول (ﷺ) لم يكن يخطو خطوة واحدة وهو يعلم مسبقاً ما الذي يليها ! ! أي أن نشاطه كانت توحي به الظروف (الراهنة) ومتطلباتها ولوازمها، وأبرز مثل في هذا المجال ما

ذكره (فلهاوزن) وعدد من رفاقه حول قومية الحركة الإسلامية في عصرها المكي، وإنها لم تنتقل الى المرحلة العالمية في العصر المدني، إلا بعد أن أتاحت لها (الظروف) ذلك". [٧٦]

ثم يورد نص فلهاوزن " ... ومن الجائز أيضاً أنه لم يكن يستطيع أن يتصور إمكان رابطة دينية في حدود غير حدود رابطة الدم ؟ "وأيضاً " وليس ثم ما يدعو الإنسان لأن يعيب عليه أي– محمد – إنه حقق إنشاء مملكة الله في الأرض على الأساس الطبيعي الذي وجده أمامه... ". [٧٧]'النص السابق يتحمل الكثير من المناقشة:

يقول الباحث عمادالدين خليل".. أن الطابع العلماني الوضعي للمناهج الغربية في تعاملها مع تأريخنا أوقع عددا من المستشرقين في خطأ وهذا رأي وملاحظة دقيقة وذكية لان الابحاث الحديثة تؤيد هذا الرأي، وتاريخياً لو بحثنا حياة وعصر فلهاوزن سنجد ان فلهاوزن " يركز على العلاقة بين الدين والطموحات السياسية للشعب الذي يعتنقه وهو موقف يمكن ملاحظته بالقدر نفسه في فهم التأريخ اليهودي والتأريخ العربي" [٧٨] ... وإن أهمية محمد (ﷺ) ليس في التعاليم الدينية وإنما في ممارسته للسياسة وشخصيته..." [٧٩] ولذلك لم يهتم (فلهاوزن) بالجانب العقيدي من الرسالة الإسلامية وإنما أهتم بنتائج أعمال الرسول(ﷺ) السياسية ومن جانب اخر فإن فلهاوزن كان متأثرا بالتأريخانية والواقعية السياسية الالمانية التي كان بسمارك يمارسها وكان فلهاوزن ومجايليه معجبون بهذا السياسي، ولاننسى أن فلهاوزن هو إبن الرايخ الثاني الذي تزامنت حياته ووفاته مع تاسيس وسقوط هذه الامبراطورية١٨٧١م –١٩١٨م. [٨٠]

فهو يرى إن قوة الدين تجلت من خلال السياسة، فأنشأ الرسول جماعة سياسية (في المدينة) وكانت النظم التي انشاها تنتسب الى الله وهكذا ظهرت بين العرب عن طريق الإيمان بالله فكرة الرئاسة بعد أن كانت حتى ذلك الحين بعيدة عن أذهانهم. وفي الحقيقة فإن فكرة الرئاسة لم تكن بعيدة عن آذهان العرب وإنما من الممكن أن يقصد فلهاوزن أن فكرة الوحدة العربية وأن يكون لهم رئيس واحد في الجزيرة العربية هو الامر الجديد الذي تحقق على يد الرسول(ﷺ).

وقد لاحظ فلهاوزن انه بظهور الاسلام ظهرت في المجتمع العربي فكرة القانون وإن الله سبحانه هو الذي يسن القوانين للعبد ويمثل تنفيذ هذا القانون احد واجبات الحكومة الاسلامية وليست السلطة المخولة للحاكم قنية خاصة يتصرف فيها صاحبها على النحو الذي يعود عليه بالنفع، بل الملك لله ولكن وكيله الذي يعرف ما يريده و الذي ينفذه هو النبي فليس النبي مجرد مبلغ للحق. بل هو أيضاً وكل خليفة من بعده الرئيس السياسي الشرعي الوحيد على الأرض.

ويهتم فلهاوزن بمسألة صحيفة المدينة[٨١] ويعتبرها وثيقة مهمة"...وقد حفظت لنا الايام من العصر الاول للهجرة ، بعد الهجرة , قبل موقعة بدر كتابا لمحمد (عليه السلام) يبين بعض النقاط الكبرى في القانون الذي ينظم الحياة العامة و السياسية و كان معمولا به في المدينة اول الامر و يوضح هذا الكتاب الى اي حد تغيرت الاحوال القديمة , و الى اي حد لم تتغير , وذلك اذا عرفنا ان المدينة قد اصبحت منذ ذلك الحين امة واحدة "[٨٢] واهتم بمعنى كلمة الأمة وإن الإيمان هو رباط الإتحاد، والأمة جماعة الله ترعى مبادىء السلام وحماية الجار ونصرة المظلوم والله هو الشهيد الذي يشرف عليها وشملت الامة اليهود والمنافقين وعابدي الاوثان وكان الهدف من ذلك تعزيز الوحدة الداخلية وجعل حرم المدينة خاليا من القتال.

بعد أن وحد الرسول (ﷺ) الصفوف الداخلية تفرغ للحرب مع قريش فيقول فلهاوزن: "... وأنتهى أول إشتباك كبير عند بدر في السنة الثانية من الهجرة بإنتصار محمد (ﷺ)عليه السلام " إنتصاراً لم يكن في الحسبان، وأحس الناس أن هذا النصر المبين برهان ألهي على صحة هذا الدين فأحدث أثراً لا يمحى، وكان له أكبر تأثير معنوي، فساعد مساعدة غيرمألوفة في زيادة نفوذ محمد عليه السلام وفي كسر شوكة خصومة وفي تثبيت قدم الإسلام في الأمة تثبيتاً تاماً وفي إدماج العناصر الأجنبية التي سمح لها حتى ذلك الحين بالدخول في الأمة الإسلامية أو إخراجها منها..."[٨٣]

يذكر فلهاوزن في نهاية الشاهد السابق أن الرسول زاد نفوذه في المدينة فحاول إدماج العناصر الأجنبية ويقصد به غير المسلمين مثل اليهود والمنافقين وغيرهم في دولته، وبدأ بإخراج المشركين من الامة " فلم يبق الاسلام على تسامحه, بل شرع في الاخذ بسياسة (القوة) في داخل المدينة وكانت اثارة مشكلة المنافقين دليل على ذلك التحول وكان لابد لهم تحت ضغط الظروف من ان يعتنقوا الاسلام ولكنهم اعتنقوه بقلوب تتنازعها مختلف الاحاسيس, وكانوا لايخفون شماتتهم اذا بدا الحظ لم يستمر مؤاتياً للنبي". [٨٤]

وهذا جهل بالحقائق التاريخية حيث لم يمارس الرسول (ﷺ) اية تصفية جسدية لاي منافق على الاطلاق رغم مواقفهم المعروفة , كما انه في اعقاب فتح مكة اصدر عفوه العام على المكيين عموما ...ان سماحة الرسول (ﷺ) والاسلام المسمى بالحنفية السمحاء هي سمة اساسية في سلوكه على تغاير الظروف والاحوال.

اما موقف الرسول(ﷺ) من اليهود فيرى فلهاوزن انه كان شديدا بسبب اتهام الرسول(ﷺ) لهم بالخيانة و نكث العهود ..فامر باجلاء يهود بني قنيقاع و يهود بني النضير من المدينة و مصادرة اموالهم . كما قرر التنكيل بيهود بني قريظة و قتلهم بعد نجاحه في صد هجوم الاحزاب على المدينة .

لقد عد فلهاوزن الاسباب التي استند اليها الرسول(ﷺ) في معاقبة اليهود اسبابا (واهية) ! ! الاان بعض الباحثين المعاصرين لايوافقونه الراي كما يرون ان هناك مبالغة في اعداد اليهود الذين ذكرت المصادر ان الرسول(ﷺ) قد نكل بهم وبخاصة بني قريظة , ويتلخص هذا الراي بالنقاط الاتية :

أ- إن قتل جميع رجال بني قريظة الذين يتراوح عددهم بين الستمائة والسبعمائة، بعد أن القوا السلاح وأعلنوا الاستسلام، لا ينسجم مع سياسة الرسول (ﷺ) التي مارسها ضد خصومه سواء أكانوا من المشركين ام اليهود. [٨٥]

ب- لقد حدد القرآن الكريم أسلوب معاملة الأسرى بقوله " فأما من بعد وأما فداء" أي أن الأسير يعامل إما بإطلاق سراحه من غير مقابل أو يطلق سراحه مقابل فدية، ولم يرد في القرآن نص يجيز قتل الأسرى. (٨٦)

ج- قد يقال أن رجال بني قريظة ليسوا مجرد آسرى، بل إنهم مجرمو حرب، لأنهم نقضوا عهدهم مع الرسول (ﷺ) وهو يخوض حرباً مصيرية، وحاولوا طعنه من الخلف. والحقيقة ان هذا الرأي صحيحا فيما يتعلق بزعمائهم وذوي الراي منهم، اما عامتهم، بانهم تبع لأسيادهم في أوقات السلم والحرب، لذا فأن بالإمكان القول ان لرسول (ﷺ) قد قتل زعماء بني قريظة بصفتهم مجرمي حرب، وعفا أو أخذ الفدية من الباقين وحسب ظروف كل حالة. (٨٧)

أما عن كيفية دخول هذه الروايات لقتل اليهود الى التأريخ الإسلامي فتذكر هذه الأبحاث انه :" ابن اسحق يعترف بأنه أخذها من مصادر مختلفة وأهم مصادره محمد إبن كعب القرظي وعطية القرظي وهما من أبناء اليهود الذين اسلموا ومن المعروف بأن هؤلاء أدخلوا الكثير في السيرة ومثل هذه القصص لا تدل على حسن نية، أو إنها تدل على ميل لتضخيم أجدادهم وتضخيم أعمالهم. لذا فأبن أسحق كان موضع نقد شديد من الإمام مالك، حيث يذكر ابن حجر إنه كان قد ينكر عليه تتبعه غزوات النبي (ﷺ) من أولاد اليهود الذين اسلموا " أما عن كيفية دخول هذه الروايات لقتل اليهود الى التأريخ الإسلامي فيجيب عليه " الذين اسلموا، وحفظوا قصة خيبر والخيبر وما اشبه ذلك من غرائب أسلافهم" (٨٨)

د- هذا الى ان الرسول (ﷺ) تعامل مع اليهود كمواطنين و ليسوا كقوة مسلحة و متآمرة , وفق اقصى درجات السماحة , فضلا عن منحهم حريتهم الدينية كاملة , ويكفي ان نرجع الى سورة النساء (الايات ١٠٥ – ١١٣) لكي نرى كيف تنزلت كلمات الله بأقصى درجات التنديد و الشدة باولئك المسلمين الذين اتهموا يهوديا _ كذبا _ بالسرقة, وان نقرأ جيدا نصوص العهود و المواثيق التي عقدها الرسول (ﷺ) مع العديد من المجموعات اليهودية

في شمال الحجاز (بني حنيفة وبني غاديا و فدك و تيماء) بل يكفي ان نشير الى ترك يهود خيبر على ديارهم و اراضيهم يزرعون, ويوزع النتاج مناصفة بين المسلمين , كما يكفي ان نشير الى ما ذكره الباحث اليهودي اسرائيل ولفنسون في كتابه (تاريخ اليهود في بلاد العرب) بخصوص حماية الرسول (ﷺ) لاسفار يهود خيبر من الاذى وردها اليهم سالمة دون ان يصادر فكرهم الديني بخلاف مافعلته التفتيش في اسبانيا مع التراث الاسلامي الذي اتت على معظمه حرقا.

ويرى فلهاوزن أن الرسول (ﷺ) "..بعد ان يئس في جعل اليهود مسلمين اخذ في تاكيد الجوانب التي تميز الاسلام عن اليهودية... فجعل يوم الجمعة بدلاً من يوم السبت. أو الأحد لاداء الصلاة الجامعة وجعل نداء المؤذن بدلاً من الأبواق والاجراس وجعل صيام شهر رمضان بدلا عن صيام عاشوراء الذي هو صوم الغفران عند اليهود وحل صيام شهر رمضان محل صيام الأربعين(Quararana)عند النصارى ...ونبذ المظاهر اليهودية والنصرانية وأخذ يقترب من دين إبراهيم إقتراباً إيجابياً ، ويظهر أيضاً أنه لم ينكر أبداً ميله الطبيعي للكعبة في مكة ولرب الكعبة وجعل أيضاً الاعياد العربية الخاصةً بالحج عيداً إسلاميا..".(٨٩)

فلهاوزن ها هنا يوهم او يتوهم ان التشريعات التعبدية في الاسلام كانت مجرد رد فعل لتشبث اليهود بدينهم , بينما هي في جوهرها رد للامور الى نصابها الاصيل بعدما طرأ عليها من تحريف و تزييف من قبل اليهود و النصارى . وفلهاوزن نفسه يعترف بهذا عندما يشير الى ان محمدا (ﷺ)اخذ يقترب من دين ابراهيم (عليه السلام) اقترابا ايجابيا.

وفي الفقرة الأخيرة الخاصة بالسيرة يتحدث فلهاوزن عن".. فتح مكة وكيف إنه فتحها باعطاء الامان لأبي سفيان فتم له فتحها صلحاً،وبذلك قضى الأسلام على الأوثان واحتفظت مكة بجاذبيتها الدينية والإقتصادية فلم يعد هناك خوف على مستقبل مكة وهب لكبارزجال مكة العطايا الكبيرة (واغفل فلهاوزن الاشارة الى العفو العام , والى ان

الرسول(ﷺ) وزع غنائم حنين على الاعراب و الفقرآء وليس على كبار رجال مكة فحسب) وإستحدث مبدأ(تآلف القلوب) وكان موقف القبائل العربية موقف الذي ينتظر نتيجة الصراع فبعد خضوع هوازن جاء رؤساء القبائل الى الرسول (ﷺ) وحاولوا ما إستطاعوا أن يصلوا الى شروط ملائمة لهم ولقبائلهم مقابل إسلامهم وبيعتهم للرسول(ﷺ)، وكان الرسول(ﷺ) بعد اتفاقه معهم يبعث من يقيم الصلاة بينهم ويعلمهم أصول الدين واحكام الشريعة فكان الإعتراف بالاسلام باللسان كافياً وكان الايمان ايماناً ضمنياً Fides iplicita.."[٩٠]

وهكذا نجح الرسول (ﷺ)في إدماج جزيرة العرب كلها في الإسلام، عن طريق اعلان البراءة من الشرك في السنة التاسعة من الهجرة ، وأداء حجة الوداع في السنة العاشرة وتثبيت العيد الإسلامي المرتبط بالحج ودخلت الجزيرة العربية كلها في الإسلام فتحقق لها السلام وطويت صفحة الماضي في ظل دولة الاسلام .

وفي الختام , وحين ادركت الوفاة محمد بن عبدالله(ﷺ) فانه " لم يمت كما يموت الشهيد أو المضطهد، بل مات وهو في أوج النجاح وليس مايدعوا الإنسان لأن يعيب عليه أنه حقق إنشاء مملكة الله (في الارض) على الاساس الطبيعي الذي وجده أمامه..." [٩١] وهي رؤية مسيحية ترجع الى القديس اوغسطين .

الخلاصة

- الخلاصة التي يمكن للباحث ان يتوصل اليها هي انه لايمكن الفصل في البحث عن موضوع معين، عند دراسة تاريخ الثقافة للدول الاوروبية، فاوروبا كانت ذات ثقافة متميزة ولغاتها متقاربة وديانتها الغالبة هي المسيحية وان كانت تعيش فيها قوميات واديان مختلفة. وان المستشرقين الالمان استفادوا من جهود المستشرقين الانجليز و الفرنسيين ولكنهم تميزوا بأنهم من اول من اهتم بنشر ودراسة السيرة النبوية ودراستها في سياق التاريخ العالمي ومعهم بدأت الدراسة لشخصية الرسول(ﷺ)

دراسة جدية في الجامعات والمعاهد,رغم ما انطوت عليه احيانا من اخطاء و تناقضات وجهل بطبيعة العلاقة بين الوحي و الشريعة , لاسيما وانها انطلقت من زاوية رؤية علمانية حينا , ومسيحية حسنا اخر , وحملت الموروث الثقافي الغربي ذي الجذور المادية , كما لحضناه في عدد من استنتاجات و اراء فلهاوزن.

- انطلق المستشرقون الالمان في دراستهم للسيرة النبوية كل حسب ارضيته الثقافية و ميوله الخاصة فكان لدى(فايل) معلومات وتفصيلات كثيرة عن الاقوام السامية لانه يهودي تلمودي وكان (فوستنفيلد) مكتبي يجمع المواد دون تحليلها ويعرضها كما هي(مادة خام) ،اما (شبرنجر)فكان يبحث في نفسية الرسول(ﷺ) لانه طبيب واراد ان يؤسس لنفسه اتجاها خاصا في دراسة السيرة النبوية، ويلاحظ ان (نولدكه) كتب عن الرسول في شبابه ولانه فيلولوجي (عالم بفقه اللغة) فقد جمع بين دراسة القرآن وعلاقة ذلك بالسيرة النبوية.
- اما يوليوس فلهاوزن فقد تخصص في البداية بعلم اللاهوت ثم انتقل منه الى الدراسات الاستشراقية , ولكنه لم يتخل عن مشروعه لفهم ارضية المسيحية المتمثلة بالاسرائيليين, فانكب على دراسة الديانة الاسرائيلية و تاريخ بني اسرائيل وتوصل الى نظرية النقد العالي التي تسببت في منعه من تدريس مادة العهد القديم فانتقل الى الدراسات العربية الاسلامية وبدأ بمقارنة تاريخ العرب قبل الاسلام وبعده مع التاريخ الاسرائيلي واليهودي، وكان هدفه في الاساس فهم ديانته المسيحية كما يذكر في رسالة الى نولدكه.
- بدأ فلهاوزن اولاً بدراسة الشعر العربي والاديان العربية قبل الاسلام وطبيعة الزواج عند العرب والسلطة في المجتمع العربي وكيفية تغيير الاسلام للمجتمع العربي. وكانت خطة فلهاوزن منذ البدء دراسة التأريخ الإسلامي دراسة سياسية، والنظر الى الرسول(ﷺ) كرجل دولة ولهذا السبب لم يهتم بدراسة العقائد الإسلامية كثيرا,ومن ثم وقع في جملة من الاخطاء عندما لم يدرك ذلك الارتباط الوثيق في الظاهرة النبوية الاسلامية بين

العقيدة و السياسة , وكأنه بذلك يريد ارغام الاسلام على ان يدخل من عنق زجاجة المسيحية الغربية .

- ان انتماء فلهاوزن الى الطائفة البروتستانتية قد حرره من التعصب في التمسك بالأراء المتطرفة وجعل احكامه عادلة نسبيا عن الرسول (ﷺ) والسيرة، و حين درس الفرق والاحزاب الاسلامية كان قلبه مع الخوارج لأنهم بنظره ممثلي التدين الحقيقي ضد ما سماه بالتيوقراطية اي (الحكومة الدينية)اي انه قرن الثيوقراطية بالخلافة الإسلامية وكان هو ضد الخلافة انطلاقا من قناعاته الدينية (البروتستانتية) فيما لايمكن للباحث المسلم ان يسلم به لان المنطلقات مختلفة ولان مؤسسة الخلافة هي الجانب التنفيذي لمطالب العقيدة و الشريعة, ولكنه كان معها بصفتها مؤسسة سياسية وبخاصة في عهدها الاموي لانه كان معجباً بالأمويين.
- وقد عمل فلهاوزن على ترجمة بعض الأعمال العربية الى اللغة الألمانية فترجم كتاب مغازي رسول الله للواقدي واشعار الهذليين وصحيفة المدينة ورسائل الرسول(ﷺ) الى رؤساء القبائل والملوك، واستخدم الاختصار في ترجمة ما يهم البحث العلمي وترك الحشو والشعر وغيرها، ولكونه كان يعرف روح اللغة العربية فقد جاءت ترجمته رصينة ومهمة واعتمد عليها المستشرقون فيما بعد.ومع فلهاوزن يبدأ عهد جديد لفهم الروايات الإسلامية وغربلة ونقد هذه الروايات واستخدامها تاريخياً ومعرفة الصحيح والخطأ فيها ونقد رواتها ودراستها دراسة اكاديمية بعيدة عن التحامل الديني ,رغم انه سلم بمرويات ابي مخنف المعروف بضعفه و تحيزه للعراقيين.

- ومما ينتقد عليه فلهاوزن هو ثقته بالوثائق التي تحت يده وبخاصة إذا جاءت من مخطوطات إسلامية وعدم مناقشته لأصالة النص إلا نادراً وخاصة إذا كانت تناسب خطته في البحث من حيث مضمونها مثل صحيفة المدينة مثلاً.لانه وجد في هذه الصحيفة ما يؤيد رايه بان الرسول(ﷺ) كان سياسيا وقد جاء الى المدينة لتحقيق

حلم سياسي , لذلك لم يفكر في اخضاع الصحيفة للنقد و التمحيص وانما امن بصدقها فورا وهو استاذ نقد النصوص التاريخية .

- و قد جعل لنفسه خطة واضحة في إظهار الجانب السياسي من عمل الرسول(ﷺ) لذا فقد اولى هذا الجانب عناية اكبر من الجانب الديني ولذلك فإننا نأخذ على فلهاوزن بأنه أهمل الجانب الروحي والعقائدي ولم يهتم بدراسته دراسة جدية وبالتالي لم يناقشه كباقي المستشرقين وجاءت كتاباته مخالفة كل المخالفة لغيره من المستشرقين. وان فلهاوزن ولكونه لا يؤمن بأن التوراة الموجود حاليا وحياً آلهياً بحسب نظرية النقد العالي ، فقد جاءت كتاباته عن القرآن متاثرة بهذا الاعتقاد الخاطىء فركزت على البعد السياسي فيه اكثر من البعد الديني ,وهذا خطيئة علمية ولا اقول خطأ علميا بعد ان ثبت تحريف العهدين القديم و الجديد وسلامة النص القرآني من اي تحريف باعتراف كبار الباحثين والمستشرقين الغربيين انفسهم امثال موريس بوكاي في (دراسة الكتب المقدسة في ضوء المعارف الحديثة)(القاهرة-١٩٧٨م,ص١٥١,١٥٢,١٥٥) .و(بلاشير) في(تاريخ الادب العربي) (دمشق-١٩٧٤م,ج٢ص٢٢) و (روم لاندو)في (الاسلام و العرب)بيروت- ١٩٧٧ م , ص٢٩٦) و (لورا فيشيا فاغليري) في (دفاع عن الاسلام)(ط٣,بيروت-١٩٧٦م,ص٥٦-٥٨-٥٩) و (اميل درمنغهم) في (حياة محمد)(ط٢,القاهرة- ١٩٤٩م,ص٢٧٩,٢٨٣,٢٨٥) ,وغيرهم كثيرون. وبدلا من ان يوظف فلهاوزن نتائج نقده العالي بخصوص تحريف التوراة والانجيل لتاكيد مصداقية القرآن الذي سبقه الى ذلك , ومصدره الالهي, فانه يحاول بطريقة مبتسرة ولاعلمية انه يعمم شكوكيته على كتاب الله ....
- لقد عد فلهاوزن الفترة المدنية هي فترة التاسيس الحقيقي لسلطات الإسلام السياسية ولهذا فأنه يبدأ دائماً بالمدينة في كتابين من كتبه على الأقل ، وبالتالي فقد اهمل الفترة المكية ، ومن جانب آخر فهو عد الإسلام ورسوله(ﷺ) معبراعن التوجهات العربية ويعد الدولة الاسلامية دولة عربية لذا فانه لا يكتب شيئا عنها بعد سقوط

الدولة الأموية ويعد ذلك انتهاءاً لتلك الدولة وهذا خطأ ونتصور أنه كان بروسياً قومياً وكان يعد الدولة الأموية مثالا يجب ان يحتذى به من قبل دولته البروسية. وقد كان لقناعاته هذه تأثير كبير على طبيعة تعامله مع الوقائع التاريخية , انعكس سلبا في عدد من استنتاجاته ...

- يعد فلهاوزن اول باحث غربي حاول دراسة القانون و الشريعة الاسلامية وتطور هذا القانون وابرز دور الرسول(ﷺ) في هذا المجال , واظهر في بحوثه كيف ان الرسول(ﷺ) استطاع تغيير المجتمع العربي خاصة بعد هجرته الى المدينة , حتي قبل ان يكون هو الحاكم الرسمي للمدينة من خلال اصداره لصحيفة المدينة .

- ويقارن فلهاوزن بين اليهود والعرب دائماً وفي كل الظروف تقريباً دون مراعاة الخصوصيات الزمنية التي حدثت فيها الوقائع ولا طبيعة وظروف كل دين وقوم ، فهو يسعى للمقارنة بين اليهود و العرب لانهم ساميين علما بانه لم يسافر قط الى الشرق وإنما كان يعرف الشرق من ثنايا الكتب. ولانه كان ابن عصره فقد اثر موقفه السياسي وديانته في كتاباته, اذ انه طبق أفكار ومصطلحات ديانته المسيحية البروتستانية على التأريخ الإسلامي لذا فقد توصل الى أن الرسول(ﷺ) إستطاع أن يقيم مملكة الله على الأرض وهذه فكرة مسيحية جاءت من كتابات سانت أوغسطين.
- واخيرا فان المستشرقين , و الغربيين عموما , بما فيهم فلهاوزن , لم يقدروا على تحقيق مقاربة علمية دقيقة لعصر الرسالة و شخصية صاحبها(ﷺ) ليس بالضرورة لانهم يضعون انفسهم في دائرة العداء لهذا الدين , وانما لان موروثهم الثقافي حينا , و السياسي او الديني حينا اخر , لايتيح لهم التعامل الموضوعي مع الحالة الاسلامية التي يلتقى الوحي بالوجود و الغيب بالظاهر , و العقيدة بالشريعة , والدين بالسياسة , في التحام كامل يعرفه المسلم جيدا ,الامر الذي قادهم الى جملة من الاحكام و

الاستنتاجات الخاطئة او المتناقضة التي اطلعنا على نماذج منها عبر صفحات هذه الرسالة وحيثما بعد المستشرق او الباحث الغربي عن عصر الرسالة باتجاه المراحل التالية , كان اكثر موضوعية و قدرة على التواصل الى نتائج تتميز بالدقة والاحكام كالذي فعله فلهاوزن في مساحات واسعة من دراسته للعصر الاموي .

---

(1) J. Van Ess: From Wellhausen to Becker, The Emergence of ***Kulturgeschichti*** in Islam Studies, M.H. Kerr (ed), Islamic Studies a Tradition and its problems, Malibu/Calif. 1980, P.41.

(٢) بدأ في الستينات وبداية السبعينات من القرن العشرين البريشت نوت A. Noht مراجعة لما كتبه كبار المستشرقين عن مصادر صدر الاسلام وانتج نظرية جديدة في التاريخ الاسلامي، بالمناسبة هو ابن مارتن نوت تلميذ فلهاوزن.

J. Van Ess: op .cit . P.42 .) :(3) K. Rudolph: op.cit, P.8.

(٤) كل هذه الصفات يذكرها Cremer في رسالة لوزير الثقافة البروسي عن فلهاوزن في ١٨٩٢/٢/٨ ومنشور في:

festschrift zur 500 Jahrfeier der univestät Graeifswald 17-10-1956 Band 2. Greifswald 1957. s.265f.

(5) K. Rudolph: Wellhausen Als Arabist. Anmerkung, Nr.3.

(6) ibid, Anmerkung, Nr.4.

(7) Barnikol: Wellhausen Brife aus Greifswalder zeit, 1872-1882 in: Gott ist orient, festschrift fur prof. Dr.Dr. otto Eissfeld zu seinem 70 geb . am 1957, Berlin 1959. P.339.

(8) K. Rudolph: op. cit. P.10.

(9) Wellhawsen: skitzzen und vorareieten . haft 4, P.'67.

(10) K. Rudolph: op. cit. P.12.

(11) ibid.

(١٢) نورد مسألة جهد فلهاوزن لأن مارسدن جورنز لم يعط فلهاوزن حقه عندما بحث عن من كتب وتعب على اخراج الواقدي قبله من العلماء، والسبب بتصوري هو عدم معرفته للغة الألمانية.

(١٣) القوس من الباحث.

Julius wellhausen: Muhammad in Medeina, P.6. (15)

(16) Julius wellhausen: Muhammad in Medeina, P.6..

(17) Kurt Rudolph: op. cit. P.16.

(18) Wellhausen: Muhammad in Medeina, PP.8-9.

(19) Kurt Rudolph: Wellhausen Als Arabist, P.16.

(20) Wellhausen: Muhammad in Medeina, P.11. anmerkung Nr.11.

(21) Ibid. P.12-13.

(22) Ibid, P.15.

(23) Ibid, PP.2-24.

(24) Günther Krahel: Deutsch-arabisches wortebuch Bearbitet und herausgegeben von: G.Krahel, librairie Du Liban, Beirut. 2fd. 1971, P.684.

(25) Ibid. P.338.

(26) I ibid P.272.

(27) Ibid. P.137.

(28) Ibid. P.200.

(29) Ibid. P.127.

p. 29-31..(30) Wellhausen : Op.cit

(٣١) جونز، مارسدن: كتاب المغازي للوافدي، مطبعة جامعة اكسفورد ١٩٦٦، ثلاثة اجزاء.

(32) Julius wellhausen: Op.cit .PP. 29-31.

medina (33) .J. Wellhausen: skitzzen und vorarbeiten 4. helf,1 vor Islam, 2, Muhammadds Gemiendrordnung Von Medina. 3. Seine schreiben, und die Gsandtschaften an ihn. Berlin,1889. PP 36-64.

(34) Ibid: P.27.

(35) Ibid. P. 15.

(٣٦) هنا فلهاوزن يعتمد في فهم الصحيفة على النص نفسه ويرجع الى من كتب عن الـــسيرة قبلـــه مثل، شبرنجر، وكريل (حياة محمد), رانكه (التأريخ العلمي), ومولر (تأريخ الإسلام).

(٣٧) للمزيد عن صحيفة المدينة يراجع, الملاح, هاشم, الوسيط في الـــسيرة النبويـــة. ص. ١٩٩ – ٢١١.

PP. 67 – .(38) .J. Wellhausen: skitzzen und vorarbeiten 4. helf,1 .73

(39) ibid. P. 73

(٤٠) عبد الهادي أبو ريدة,: يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية و سقوطها، ص ,٦.

(٤١) يورد نص(الهامش رقم ٢) الشعر الدكتور عبدالهادي أبو ريدة.

حلفت فلم أترك لنفسي ريبة وهل يأثمن ذو أمة وهـــو طائع؟

(٤٢) عبد الهادي أبو ريدة, مقدمته لكتاب: يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية و سقوطها، ص ,٧.

(43) Rudolph, Kurt: op .cit. P.27.

(٤٤) عبد الهادي أبو ريدة, مقدمته لكتاب: يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية و سقوطها، ص ,٧،٨.

(45).J. Wellhausen: Op.cit , P. 80.

Wellhausen: Op . cit , P. 80.. P. 76. (46)

(٤٧) ينظر الملاح: الوسيط , ص ٢٠٢-٢٠٣.

.J. Wellhausen: Op.cit. 4. helf,1PP. 87-89. (48)

(٤٩) الملاح: الوسيط, ص٣٢٠-٣٢١.

(٥٠) للكتاب ترجمة اخرى عن الانجليزية, وهي لفائز العش :الدولة العربية و سقوطها,مطبعة الجامعة السورية,دمشق,١٣٧٦هـ/١٩٥٦ .و لكننا فضلنا استخدام ترجمة د.عبدالهادي ابو ريدة .

(51) H. C. Becker: Islam studien, 2,Quelle &Meyr,Heidelberg,1924 P.475

kurt Rudulph: op. cit. p.39 :وايضا .

(52)J.Fück:Die Arabische studieninEuropa, OttoHaarrassowiz ,Leipzing, 1955, P. 223: schwatz: op. cit.p.62: وايضا

(53) K. Rudolph: op. cit. p.39.

(54) ibid.

(٥٥) مقدمة د. فائز العش : الدولة العربية و سقوطها ,مطبعة الجامعة لسورية,دمشق,١٣٧٦هـ/١٩٥٦

(٥٦) يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية وسقوطها، ترجمة د. عبد الهادي ابو ريدة، لجنة للتأليف والنشر، ط٢، القاهرة . ١٩، ص٢ من المقدمة. هنا اخذت النصوص احيانا من المترجم العربي وقارنته مع النص الألماني لأصل الكتاب.

(٥٧) عبد الهادي أبو ريدة, مقدمته لكتاب: يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية و سـقوطها، ص، د، ص.

(٥٨) عبد الهادي أبو ريدة, مقدمته لكتاب: يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية و سقوطها، ص، د، ص.

(٥٩) عبد الهادي أبو ريدة المرجع السابق ، ص، د، ص.

(٦٠) المرجع السابق ، ص٤.

(61) Wellhausen: Der Arabische reisch und seine stürtz. 2. aufleg. Berlin. 1905, P.III.

ولدى عبدالهادي ابو ريدة:المصدر السابق , ص (ص , ق)

(62) Wellhausen: op.cit. P.V.

وعبدالهادي ابو ريدة:المصدر السابق , ص٤.

(63) Wellhausen: op.cit. . P.VI.

وعبدالهادي ابو ريدة:المصدر السابق , ص:(ص,ث).

(64) ibid عبدالهادي ابو ريدة : المصدر السابق ,ص,(ص,خ) .:

(65) Wellhausen: Der Arabische reisch und seine stürtz. . P.VI. :

عبدالهادي ابو ريدة المصدر السابق ,ص,(خ,د) .

(66) Wellhausen: : op.cit. . P.VI عبدالهادي ابو ريـدة : المـصدر الـسابق ,ص,(خ,و,ذ) .:

(67) Continuantio Des Isidor von Hispalis.

(٦٨) عبدالهادي ابو ريدة : المصدر السابق ,ص (ذ,و,ض) .و:

Wellhausen: Der Arabische reisch und seine stürtz. . P.VII.

(٦٩) عبدالهادي ابو ريـــدة : المـــصدر الـــسابق ,ص (ذ,و,ض) .و: Wellhausen: op .cit . P.VII

(٧٠) لاحظ تأكيده على السياسة.

(٧١) عبد الهادي أبو ريدة, مقدمته لكتاب: يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربية وسقوطها ،ص١-٢ : Wellhunsen: Das Arabische p 1-2

(٧٢) عبد الهادي أبو ريدة,: تاريخ الدولة العربية وســـقوطها ,ص٣-٤و Wellhunsen: Das Arabische P.2.

(٧٣) . عبد الهادي أبو ريدة,: تاريخ الدولة العربيـــة وســـقوطها,ص,٥ .و Wellhunsen: op.cit. P.4

(٧٤) عبد الهادي أبو ريدة:المرجع السابق ,ص,٦،٧

وايضا: Wellhunsen: op.cit e:P.5.

(٧٥) عبد الهادي أبو ريدة,: المرجع السابق. ص,٥ .و Wellhunsen: op.cit. P.4

(٧٦) خليل، عماد الدين، دراسة في السيرة، مؤسسة الرسالة ودار النفائس، ط٣، ١٩٧٨، ص٢٠.

(٧٧) خليل، عماد الدين، المرجع نفسه, ص٢٠.

(٧٨) يهنسن، بابر، في تأملات في الشرق، تقاليد الاستشراق الفرنسي والالماني، مجموعـــة مـــؤلفين، ترجمـــة عـــدنان حـــسين، نـــشره دار قـــدمس كـــ (html) علـــى النـــت، يراجع:. http://Cadmus.nessesy.com/books/taamolat.html

(79) J. Van Ess: From Wellhausen to Becker, The Emergence of ***"Kulturgeschichti"*** in Islam Studies, M.H. Kerr (ed), Islamic

Studies a Tradition and its problems, Malibu/Calif. 1980, PP. 27-51.

(80)J. Van Ess : ibid. PP. 27-51.

ومن الملاحظ فلهاوزن كاتب الدولة العربية وسقوطها, حياته الاكاديمية يبدأ بقيام و سقوط وقيـــام الرايخ الثاني(الامبراطورية البروسية)

(٨١) تحدثنا عن الوثيقة في الفصل الثاني في المبحث الخاص به عندما جاء ذكره في كتاب فلـــهاوزن، تخطيطات اولية.

(82) Wellhausen: Der Arabische reisch und seine stürtz. 2. aufleg. Berlin. 1905, P.6-8.

وايضا د. عبد الهادي أبو ريدة, مقدمته لكتاب: يوليوس فلهاوزن: تاريخ الدولة العربيـــة وســـقوطها ,ص:١٠-١١

(83) Wellhausen. op.cit. P.6-8

النص العربي مأخوذ من ترجمة د. عبدالهادي ابو ريدة، ص١٥

(84) Wellhausen:op.cit., PP.6-8.

(٨٥) الملاح: الوسيط في السيرة النبوية، ص٢٨١.

(٨٦) المرجع السابق.

(٨٧) المرجع السابق .

(٨٨) الملاح: المرجع السابق ، ص٢٨١، ولاحظ ايضا كيف ان فلهاوزن نفسه يتعجب من مـــسألة حفظ المسلمين لرواية قتل اليهودي الزبير بن باطا في مصادرهم، فلابد ان يكون راوي قصة الزبير هذا يهودياً، راجع المبحث الخاص باسلوب فلهاوزن في ترجمة الواقدي من هذا الفصل.ص ٨٢ .

(89) Wellhausen: Der Arabische reisch und seine stürtz, PP.12-13.

و: عبد الهادي أبو ريدة: تاريخ الدولة العربية وسقوطها، ص١٩،١٨،١٧ .

(90)Wellhausen: op.cit. P. 14. و عبد الهـــادي أبـــو ريـــدة,نفـــس المـــصدر ، ص ١٩،١٨،١٧.

(٩١) د. عبد الهادي أبو ريدة, نفس المصدر ، ص٢٢.

تأريخ الرها في المصادر السريانية

نوري بطرس

كانت الرها (أورفة الحالية) مركز مملكة اسروينا مركز عاصمة الملوك الاباجرة (من ابجر) وقامت بدور كبير في انتشار المسيحية منذ القرن الأول الميلادي، وانتشار الثقافة و العلوم الآرامية (السريانية)، اسسها السلوقيون في أعالي بلاد ما بين النهرين[1]. وكانت قد عرفت في الأزمنة القديمة باسم اوديسا وهي عاصمة الملك المعروف ابجر الأسرويني الذي ورد ذكره في رسالة السيد المسيح في سفر أعمال الرسل في بداية القرن الثالث الميلادي حيث أرسل تداوس الرسول في يوم عيد القيامة ليبشر بالكلمة في أسروينا وشفى ابجر الملك من مرض البرص ثم رحل تداوس الى ارمينيا وشرق بلاد مابين النهرين. وجاء في كتاب الدياطسرون الذي ألفه ططيانس وهو من علماء حدياب (أربيل) في القرن الثالث الميلادي، بأن تأريخ ظهور المسيحية في اوديسا يرتقي الى سنة ١٣٥م[2]. وبعد انهيار العصر السلوقي في ١٣٠ ق.م سرعان ما وقع ملوك الرها بين يدي الفرثيين و كانت أسماءهم آرامية وقد أصبحت مدة من الزمن تابعة للإمبراطور الأرمني تيكران ملك أرمينيا وبعد انتصار لوكولوس اصبحت تابعة للرومان وكانت قد تأثرت بالحروب الرومانية الفرثية وكانت كتاباتها بالآرامية لغة الام[3]. وكانت الرها المركز الرئيسي للكنيسة الشرقية ثم انتقلت الى خدياب التي كانت تحت الحكم الفرثي.

وجاء في مصدر آخر أن الرها تأسست سنة ١٣٢ ق.م على يد آريو الملك و معنى اريو بالسريانية الآرامية هو الأسد و حكم هذا الملك خمس سنين الى سنة ١٢٧ ق.م حكم بعده ستة ملوك بين سنة ١٢٧– ٦٩ ق.م وامتد حكمهم الى ان اعتلى العرش ابجر الأول ثم حكم بعد ذلك ١٧ ملكاً بين سنة ٦٨ ق.م و سنة ٢١٦ ب.م ودامت هذه المملكة ثلاثة قرون و

نصف (١٣٢ق.م – ٢١٦ب.م) حين اغار عليها كراكلا الروماني وقضى عليها و ضمها الى حكمه وعرفت عند الآراميين السريان باسم اورهاي، وكانت مكانه عظيمة في انتشار اللغة السريانية بعد افول نجم الآرامية، ولقد عثر على لباس الرأس يعود الى الملك الابجر الثامن ١٦٤– ١٦٦م منقوشاً عليه علامة الصليب مما يدل على ان الملوك الذين جاؤا بعد الملك الابجر الخامس كانوا يدينون بالنصرانية[٤].

وقد تركت الثقافة اليونانية طابعها على الرها وكانت النقود فيها تحمل الكتابة اليونانية وفي الوثيقة الرهاوية ن ٢٤٣ وقع المفتش اسمه باليونانية، ويصف الشعراء السريان الها بأنها پارثية أو انية البارثيين وتعد خزانة الها الملكية الخطية و وثائقها من نفس الآثار الخطية السريانية القديمة ومكتوبة بآرامية سريانية[٥].

ان مدينة الرها كانت مرتبطة بطريق مهم يصلها بنصيبين و حدياب ومن هناك الى ارمينيا باتجاه الشرق بينما يصلها بسنجار و الحضر في الجنوب الشرقي و بميسان حتى الهند عبر الخليج الى الجنوب و مع منبج الى الغرب و منها الى فلسطين و قد مر الى الشرق الأقصى.

وقامت مدرسة الرها على أكتاف اساتذة مدرسة نصيبين الأولى الذين هجروها سنة ٣٦٣م بعد سقوطها بأيدي الفرس و كان مار افرام السرياني أحد هؤء الأساتذة ورافق مار أفرام الى الرها جميع معلمي مدرسة نصيبين و بعض أشرافها. وقد استولى الفرس على نصيبين سنة ٣٦٣م وفر كبير علمائها مار أفرام الى الرها، فاهتم العلماء بالترجمة من اليونانية الى السريانية، فالمخطوطة رقم (١٢١٥٠) في المتحف البريطاني و المؤرخة في سنة ٤١١ تحتوي على ترجمات سريانية لكتاب التجلي و محاظرات طيطس البصري في حين ان مخطوطة لينينغراد المؤرخة بسنة ٤٦٢ تحتوي على ترجمة سريانية لكتاب (التأريخ الكنسي) لمؤلفه ليوسيبوس وقد ترجمها رابولا أسقف الرها الى السريانية. لقد كانت مدرسة الرها وطيدة الأركان و نالت شهرة واسعة بين سكان مابين النهرين وفارس ممن يتكلمون السريانية وكان أكثر اساقفة الفرس من خريجيها عندما نصب رابولا اسقفاً على الرها في ٤١١– ٤١٢م[٦].

وكتب ابن العبري عن حصار الرها و احتلالها على يد زنكي اتابك الموصل و جيوشه سنة ١١٤٤م كما وردت هذه الأخبار في كتاب (المروج النزهية) للمطران يعقوب منا في الموصل سنة ١٩٠١ في الجزء الثاني ص ٣٦١ وكان الرهاوي المجهول قد سبق ابن العبري وكتب في نحو سنة ١٢٣٤ عن سقوط الرها[٧]. يقول ابن العبري أن الرها تقع عند منابع نهر البيبخ الذي يصب في نهر الفرات وكانت هذه المملكة عاصمة الملوك الأباجرة وفي سنة ١٤٥٦ ونانية ١١٤٤م حينما ذهب جولسين أمير الرها الى مدينة أنطاكية أطلع اهالي حران زنكي والي الموصل على ان الرها اصبحت خالية من الجيش، فجمع زنكي جيوشاً وفي يوم الثلاثاء المواقف ٢٨ تشرين الثاني جاء وحاصرها وعسكر الجيش عند باب الساعات قرب كنيسة المعترفين و نصبوا عليها سبعة مجانق مع قوات ترمى سهاماً مثل قطرات المطر، وكان ابناء المدينة كباراً وصغاراً مع رهبان الجبل واقفين على السور يحاربون، وكانت النسا ء أيضاً جميعهم على السوريمدن المقاتلين بالحجارة و الماء و الطعام وحفر المحاصرون نفقاً تحت الأرض و وصلوا الى السور و الذين كانوا داخل المدينة حضروا وخرجوا على المحاصرين وقتلوا الذين وجدوهم داخل النفق ثم عادوا فبنوا سوراً امام النفق اما المحاصرون فحفروا تحت برجين آخرين وحينما أوشكت الأبراج ان تسقط أرسل الأتابك زنكي الى سكان الرها وقال لهم: خذوا رجلين منا عندكم واعطونا رجلين لكي يتحققا من أن الأبراج على وشك الانهيار وسلموا المدينة قبل ان تؤخذوا بالسيف فتهلكوا، الا ان بابيا س رئيس الفرنجة في الرها إذ كان واثقاً من ان جوسلين وملك اورسليم سيبادران الى مساعدتهم، لم يرضخ بل استهان بزنكي و سخر منه اذ ذاك اضرم اغارجون النار بالأخشاب التي كانت تستند الابراج فسقطت ولما شرع الأتراك يدخون من القلعة لكي يمنعوا الأتراك من الدخول فإمتلأت القلعة من جثث القتلى من الداخلين و الخارجين، ولما اجتمع الشعب كله في القلعة رأى الأتراك ان السور قد خلا من المدافعين، وضعو سلالم على السور و صعدوا، واذ لاحظ الداخلون ان الأتراك سيطروا على السور فر المدافعون الى القلعة، اي مأاة حدثت في تلك الساعة الثالثة من يوم السبت ٣/كانون الثاني ١١٤٤م اذ دخل الأتراك و سيوفهم مستلة لتشرب دم السيوخ و الثبيان و الرجال و النساء و الكهنة و الشمامسة و الرهبان و النساك و الراهبات و العذارى و الرضع و العرسان و العرائس، يالها من قصة رهيبة، لقد صارت

مدينة ابجر محب المسيح مداساً بسبب اثمنا، ويل لنا من الضيق فقد انظر الأبناء آبناءهم و الآبا ء أناءهم، نسيت الأم العطف على أبنائها وكل امرى صعد اعالي الجبل، هذا الغضب الذي تكلم عليه النبي. والحراس لم يفتحوا لهم باب القلعة، اختنقت الألوف بالازدحام، ولما قدم بابياس لم يعه الدخول الى القلعة من أكداس الجثث المتراكمةعلى باب القلعة، وبينما كان هناك رشقة الأتراك بسهم وارده قتيلاً، ولما رأى زنكى هذه المأساة أبطل السيف وقد وجدوا المطران باسيلوس عارياً حافياً يجره الأتراك بحبل، واذا رأه زنكي لاحظ على وجهه سيماء الوقار، فسأل من هو؟ وما عرف أنه المطران فوليط أمر فالبسوه ثياباً ثم أدخله الى خيمته و شرع يعاتبه لأنهم لم يسلموا المدينة ولكانوا حقنوا دماء هذا الشعب المظلوم فأجابه المطران: ان العناية الالهية شاءت ان يكون لك نصر مثل هذا واسم عظيم و ظفر بين الملوك وان يكون لنا نحن المساكين وجوه مشرقة عند ربنا .....؟؟؟؟؟، ولما قال ذلك استحسن الاتابك زنكي كلماته هذه و قال له: لقد قلت الحقيقة ايها المطران فان الملتزمين بقسمهم يحترمون لدى الله و البشر لاسيما اولئك الذين يصمدون حتى الموت، أما الذين كانوا في القلعة فبعد يومين منحوا الأمان على حياتهم فقاموا بتسليم القلعة، الا ان الأتراك حيثما وجدوا افرنجياً قتلوه لكنهم حفظوا الحياة لشعبنا الأرمني المتبقي ونحن عاجزون عن سرد قصة هذه المأساة، فهذا الأمر لا يفي حقه الا النبي ارميا و امثاله، فمن شأنهم ان يستدعوا النائحات و الحكيمات لكي يتظمن المراثي بنغمات شجية و عويل على هذا الشهب البائس(٨).

وكتاب تأريخ الرها و مازال مؤلفه مجهول وقدم له و نقله الى العربية الدكتور يوسف متى اسحق و نشره في السويد و يتناول أحوال الرها العمرانية و الاجتماعية و السياسية و الاقتصادية و الدينية و يشير الى بعض ملوكها الاباجرة ومرور نهر ديصان عبر ساحاتها ويذكر قلعتها وقصر ملوكها وذكر كنائسها و بناء كنيسة الرها الكبرى عام ٣٢٧م و اسقفية ابراهيم على الرها عام ٣٤٦م و قام مار رابولا بشييد كنيسة مار اسطيفانوس وبنى كنيسة جديدة على الرسل الاثنى عشر، كما ذكر المؤلف أسماء الاساقفة الذين تعاقبوا على كرسي مطرانية الرها من عام ٣٢١- الى عام ٥٣٣م، وكذلك ذكر حدوث أربع فيضانات حيث غرقت بيوتها و كنائسها وساحاتها في الأعوام ٢٠١/٣٠٢/٤١٢/٥٢٤م على التوالي، وما لحق بالرها اثناء حصار قباذ

الملك الفارسي في ٥٠٢م وتكرر حصار الفرس عام ٥٠٤م يوم نقض كسرى اتفاقية الصلح ودخل بلاد الروم و هدم حلب و انطاكية ثم توجه نحو الرها و صالح أهلها على ان يدفعوا الجزية قنطارين من الذهب فاخذهما و عاد ادراجه، كما ذكر المؤلف عدداً من بطاركة الكراسي الاربعة أنطاكية و القسطنتينية و روما و الاسكندرية، وتعرض لبعض الهرطقات مثل مرقيون ١١٩م و برد يصان الرهاوي ١٥٤م و آخرون(٩).

حفظ تأريخ الرها في مخطوطة في مكتبة الفاتيكان تحت رقم ١٦٣ نشر العلامة يوسف العماني مختصراً لهذا التأريخ في المكتبة الشرقية و نقله المستشرق هالبيه الى الألمانية ونشره في لايبزك عام ١٨٩٢ وأفرد بروكلمان كتابا لحكاية الفيضان، وحقق العلامة كويدي هذا التأريخ و نشره مطبوعاً في جمهرة لوقان مضيفاً اليه الترجمة لاتينية، وللكتاب ترجمة انكليزية في مجلة الادب المقدس عام ١٨٦ اضافة الى ترجمة روسية في عام ١٩٦٧ وفيه كورنولوجيا تأريخ الرها وتبدأ هذه التأريخ عام ٢٠١م من حكم الملك سويرس او ابجر ابن الملك معنو و الفيضان الذي حل بالمدينة وفي سنة ٣م ولد سيدنا يسوع المسيح و في سنة ٨٨- ٨٩م شيد ابجر مدفناً تكريماً لموته، وفي السنة الخامسة من ملكه أخضع القيصر لوفيس الفرثيين للروم وفي سنة ٢٤٠م ولد ماني و في سنة ٣٤٨م بنى قسطنتين مدينة آمد، و في سنة ٤١٢م هدمت المياه أسوار مدينة الرها للمرة الثالثة، وفي الخامس من تشرين الأول حاصر قباذ ملك الفرس آمد و هي احدى مدن مابين النهرين و اخضعها بعد سبعة و تسعين يوماً وهي مدينة دياربكر الحالية. و تتوالى السنوات الى ذكر حوادث الرها الى سنة ٨٣٦م.

الهوامش و المصادر :

[1] طه باقر، مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة، ج١، ص٥٩٨.

[2] جرجيس فتح الله، ترجمة لكاتب مهد البشرية، تأليف ويكرام.

[3] ابو مالك، الأشوريون في التأريخ.

[4] أحمد سوسة، العرب و اليهود في التأريخ.

[5] وي. لاس اولبري، حضارة اليونان و سبل انتقالها الى العرب، ترجمة: وهيب كامل، سلسلة الالف كتاب (٣٩٥) مكتبة النهضة المصرية، ١٩٦٢.

[6] موسى مخجول، الحضارة السريانية حضارة عالمية، بيان للنشر، بيروت.

[7] تأريخ الرها المهجور، ترجمة: البير ابونا، بغداد، ١٩٨٦.

[8] الاب البير ابونا، احتلال الرها لابن العبري، مجلة نجم المشرق، العدد (٥٩)، لسنة ٢٠٠٩، بغداد، بطريركية بابل الكلدانية.

[9] نشر نص كتاب الرها في مجلة پانيبال، العدد ٤١ لسنة ٢٠٠٩.

مماليك العراق
النظام والطبقة

الدكتور عماد عبد السلام رؤوف
قسم التاريخ، كلية الآداب، جامعة صلاح الدين

مقدمة

يشكل ظهور المماليك في العراق، جزءا من ظاهرة عامة اشتركت فيها معظم أرجاء الإمبراطورية العثمانية. فقد أدى الفراغ الناجم عن ضعف السلطة المركزية، والانحسار الفعلي للوجود العثماني من أقاليمهما العديدة إلى ضرورة قيام السلطات محلية قوية تمكننت من ملء الفراغ الناشئ عن ذلك الانحسار، وهكذا نشأت في أقاليم مختلفة من الإمبراطورية، حكومات محلية، وأمت– بدرجات متفاوتة– بين استقلالها الإداري والعسكري الفعلي، وبين وجودها ضمن السيادة العثمانية الرسمية، مثل المعنيين في لبنان، وآل العظم في دمشق، وآل القره مانلي في ليبيا، وحكومة على بك الكبير في مصر[١].

أما العراق، الذي عانى من التدهور السياسي والعسكري، منذ الاحتلال المغولي في القرن الثالث عشر (السابع الهجري)، فأن عدم وجود حكومة عثمانية مركزية قوية قادرة على ممارسة سلطتها فيه، وازدياد نفوذ القبائل البدوية والريفية وتسلطها على المدن، قد أدى إلى تعرضه إلى أخطار حقيقية، كان يمكن أن تغير وضعه السياسي برمته[٢].

ولم يكن في العراق، إبان القرنين السادس عشر والسابع عشر، وحتى قيام حكم المماليك في بغداد، أي نوع من الوحدة المركزية لأراضيه، فعلى الرغم من تقسيم السلطات سليمان القانوني للبلاد إلى عدد من الوحدات المستقلة المتوازنة[٣] فأن هذه الوحدات– نفسها– فقدت من الناحية الفعلية، وحدتها الداخلية، إذ تمتعت كل مدينة فيها بحكومتها الوراثية وباستقلالها المحلي، بل امتدت هذه الظاهرة لتشمل أصغر المدن والقرى. وكانت القبائل القوية العديدة في البوادي والأرياف تمثل عقبة كأداء إزاء المحاولات الرامية لفرض نوع من الوحدة المركزية، فلقد شكلت هذه القبائل اتحادات قبلية استطاعت أن تفرض سيطرتها على المدن الواقعة في منطقة نفوذها، في حين كانت تمثل– بالنسبة للمدن الأخرى– خطرا دائما، من شأنه قطع طرق اتصالاتها، وإنهاك قواها السياسية والعسكرية.

وكانت هذه الأوضاع تشكل مبررا قويا لقيام نظام حكم أكثر تماسكا من الأنظمة المحلية السائدة، يعتمد على قواه الذاتية في رد الخطر الخارجي، وفي قمع الثورات القبلية المتكررة، وفك قبضة القبائل عن المدن والأرياف. ولم تكن حكومة المماليك، في أول الأمر، إلا وريثة لإحدى حكومات المدن التي شهدها العراق في مطلع القرن الثامن عشر، بيد أن ثقل بغداد الحضاري القديم، ومركزها المتوسط في البلاد، منح الحكومة المحلية سلطات مركزية غير عادية، فمدت نفوذها إلى ولاية شهرزور المجاورة لها، ثم أخضعت أمراء بهدينان في كردستان إليها، وضمت ماردين في أقصى الشمال الغربي، ضما رسميا فأصبحت (متسلمية) تدار من والي بغداد مباشرة. وشرعت تفرض تأثيرها السياسي على الموصل، آخر ولاية مستقلة من ولايات العراق، حتى غدت هذه الولاية– منذ القرن التاسع عشر–دائرة في فلك ولاية بغداد، وتابعه لها في اكثر الأمور العامة.

نشأتهم

وقف المماليك[٤] على رأس الهرم الاجتماعي في منطقة واسعة من العراق، في ضمنها بغداد نفسها، ففي أيدهم القوة العسكرية، والإدارة والحكم، وعين آخر جهاز الحكومة كله. وبما أن هذا الجهاز مستند بطبيعته إلى قاعدة اقتصادية، تتمثل فيها نشاطات مختلفة،

زراعية وتجارية وحرفية، فأن وضع أولئك المماليك الطبقي غير محدد تماما فهم أكبر من أن يعد وفئة، وأقل من أن يكونوا طبقة، بمفهومها الاقتصادي، منفصلة عن سائر طبقات المجتمعات في البلاد.

ويمكن القول بأن انفصال المماليك عن أهل البلاد، لم يكن– في أحيان كثيرة– انفصالا طبقيا يرجع إلى أسس اقتصادية، وإنما كان انفصالا تشترك في تكوينه عوامل اجتماعية أخرى متعددة، أهمها تحدرهم من عرق واحد غريب عن أهل البلاد، وحتى هذا العامل لم يكن دائما حاجزا يمنع امتزاجهم بجمهور السكان، فأنهم سرعان ما ارتبطوا بعدد من الأسر المحلية بعلاقات المصاهرة ومن ثم الإرث. حقيقة أن علاقاتهم الجديدة لم يفسح لها المجال الكافي لافقادهم صفتهم المشتركة، كجماعة متضمانة، لها عصبيتها العنصرية الخاصة، إلا أنها ذوبت كثيرا من الفوارق التي كانت تفصلهم عن الطبقات العليا من المجتمع. وعلى هذا النحو أخذ مماليك العراق يتحولون تدريجيا من كونهم فئة بيروقراطية بحته، منعزلة عن السكان، إلى قسم من أبرز أقسام الأرستقراطية الإقطاعية في البلاد.

وينتمي المماليك عنصريا إلى منطقة تفليس التابعة لبلاد الكرج، فهم بذلك من الجنس القوقازي الذي طالما كان مصدرا لا ينضب لتجارة الرقيق الأبيض. وقد عرف المماليك القوقازيون في الأناضول منذ عهود قديمة، كما أنهم أسسوا في مصر السلالات الشهيرة التي أزالها السلطان سليم الأول عن الحكم، واستعادت عزتها على عهد خلفائه من بعده، وقد ظهروا في مختلف الأزمنة في سرايا استانبول والمدن الصغيرة الأخرى. ويمكن إرجاع هذه الظاهرة إلى التساهل الملحوظ الذي تميزت به أحوال الرق في البلاد الإسلامية عن غيرها من بلاد العالم، وإذ لم يكن للنبل والمنصب صفة وراثية في فلسفة الحكم العثماني، فأنه لم يكن مستغربا أن يرقى الكثير من أحط دركات الخمول إلى أرفع المناصب، وكان جميع المسلمين، بما فيهم المماليك، متساوين بين يدي السلطان[٥].

ويمكن القول أن استخدام المماليك في حكم البلاد، كان منسجما تماما مع روح الدولة العثمانية وفلسفتها، إذ لم يكن جهاز الدولة نفسه في عهد قوته وعزته إلا جهازا كاملا من المماليك، منهم يتم اختيار قوات الجيش النظامي (الينكجرية=الانكشارية) ومنهم من كان يتولى أخطر المناصب السياسية والعسكرية في الدولة[٦]. وكانت فكرة إصلاح هذا النظام، وإعادة الحيوية إليه، ما تزال تراود الكثير من المصلحين كوسيلة وحيدة في تقوية ساعد الدولة وإيقاف تدهورها العسكري المستمر.

ولا ريب في أن أفكارا كهذه كانت تبحث عن تطبيق مناسب عندما تولى حسن باشا من اشهر ولاة العراق العثمانيين، مقاليد الحكم في ولاية بغداد عام ١٧٠٤م/ ١١١٦هـ ذلك أن قوات (الانكشارية) التقليدية كانت قد فسدت في ذلك العهد فسادا خطيرا أخذ يهدد البلاد بالسقوط عند أي غزو إيراني محتمل، فضلا عن أن هذا النظام أصبح عبئا ثقيلا على كاهل الولاة المتعاقبين ببطئه وضعفه، فقد توقف إرسال جند انكشارية جدد إلى الولايات إلا في حالات قليلة[٧]، وكثرت ثورات الجند في ثكنات المدن وزاد شغبهم على الولاة أنفسهم. ومن الناحية أخرى فأن حالة الفرسان الإقطاعيين (السباهية) لم تكن أحسن من ذلك كثيراً، فقد تهرب معظمهم عن تقديم ما يتوجب عليهم من جند ومال، وأخذ نظام (التيمار) وهو الإقطاع العسكري العثماني يتحول إلى نظام للملكية الزراعية ليس إلا[٨]، وفي سنة ١٦٠٨م/ ١٠١٧هـ شهدت بغداد أول ثورة محلية يقودها رئيس كتيبة خيالة (بلوك باشي)[٩]، ولم تمض إلاّ سنوات معدودات حتى أعلن اغا الانكشارية فيها عصيانه على الدولة، مؤديا ذلك إلى سقوط المدينة بيد الفرس المتربصين بها[١٠]. ثم زادت حوادث العصيان والثورات المحلية، فأطمع ذلك القبائل العربية وغيرها بالانتقاض على سيادة المدن، وشكلت أعمالها العسكرية خطرا يهدد المراكز المدينة في العراق، ويقطع سبل مواصلاتها[١١].

وهكذا، فقد بدا واضحا للدولة، أن وضعا رخوا كهذا يمكن أن يؤدي في أي وقت إلى كارثة تودي بالبلاد برمتها. وكان على الولاة الذين يتولون منصبهم ببغداد أن يوجدوا القوة التي يمكن بها السيطرة على الأوضاع المتأزمة. ومن هنا نشأت الحاجة إلى إيجاد فئة

بيروقراطية عسكرية جديدة، تحل محل القوى التقليدية، من فرسان سباهية، ومشاة انكشارية، وتخفف من اعتماد حكومة الولاية على قوى القبائل القوية المجاورة.

ولم يكن أمام حسن باشا من سبيل إلى تكوين جيش نظامي مخلص له، يحقق به أهدافه في إيران وفي العراق، سوى أن يتبع ما سبق للدولة العثمانية أن اتبعته في أول نشأتها، وهو أن يستخدم قوة مرتزقة من غير سكان البلاد تكون الإدارة المنفذة لأوامره، فيستطيع أن يستخدمها بحرية، وفي الأزمات التي قد تمر بالبلاد، وخاصة في أثناء عصيان فرق الانكشارية، محاولا من وراء ذلك وضع حد لتحكم تلك الفرق بالولاة والدولة[١٢].

وكانت حياة حسن باشا الأولى، ونشأته في السراي العثماني بالعاصمة القسطنطينية[١٣] قد مكنته من دراسة النظم العثمانية الخاصة بتدريب الجند والقواد والموظفين، وملاحظة مراحل إعداد مماليك السلطان، وتهيأتهم لتولي أعلا مناصب الدولة، وعلى ضوء هذه الدراسة أنشأ حسن باشا في بغداد نظاما على غرار النظام الداخلي لسراي السلطان، واشترى عددا كبيرمن المماليك من تفليس وعشائر القوقاز كون منهم فرقا وجماعات، وكانت كل جماعة تقيم في ثكنة مخصصة لها، ولكل فرقة أسم مثل فرقة (الخاص) و ووكلاء الخزينة.

ولم يكن عمل حسن باشا هذا مرتجلا بأية حال، فقد أدرك بأن تكوين مثل هذا النظام يستلزم أولا إرساء قيم خاصة. وتربية معينة، لم تكن البلاد عرفتها من قبل، لذلك فإنه اتجه إلى إنشاء المدارس الخاصة في بغداد، وضم إليها ما استطاع شراءه من الأطفال المماليك المشترين من الخارج[١٤].

ويبدو لنا أن حسن باشا لم يكن ينوي أن يخلق من أولئك الأرقاء طبقة حاكمة وحيدة في البلاد، تنفرد بشؤون السياسة والإدارة وحدها، وتعلو على النظام الاجتماعي السائد. كما انعقد عليه في السياق في تجارب أخرى حدثت في مصر من قبل. وفي الدولة العثمانية ذاتها، وإنما كان يهدف- بالدرجة الأولى- إلى إيجاد عناصر عسكرية مثقفة،

يمكنه الاعتماد عليها في أمور الحرب وفي أمور السلم معا، دون أن تشكل تلك العناصر احتكارا للحكم نفسه. ويبدو أن إدراكه لمغبة الاحتمال الأخير وما ينجم عنه من نواح سلبية سبق أن عانت منها تجارب مماثلة سابقة، دفعه إلى اتخاذ خطوة جديدة هامة، هي فتح مدارس المماليك وثكناتهم أمام عدد من أبناء الأسر الكبيرة من أهل البلاد، ليدخلوا فيها أبناءهم[١٥] وليتلقوا فيها من التربية العسكرية والتدريب على شؤون الإدارة، ما يؤهلهم لتولي المناصب المهمة، كالمماليك سواء بسواء، وبهذا فقد أدخل الوالي الحصيف، لأول مرة، تجربة جديدة لم يلتفت إلى أهميتها حاكم سابق. ترتكز على محاولة إشراك العناصر العليا من أهل البلاد في الإدارة والحكم[١٦].

وليست ثمة معلومات محددة عن تلك الأسر التي أدخلت أبناءها في مدارس المماليك كما لا تقدم لنا المصادر شيئا عن أصولها الاجتماعية والطبقات التي تمثلها، ويكتفي سليمان فائق بك، مؤرخ المماليك، بالإشارة إلى أنهم كانوا من (أولاد الكبراء)[١٧] وهو وصف عام يشمل فئات عديدة من أهل البلاد، ولكنة يدل على أن أولئك المنضمين إلى نظامه الجديد لم يكونوا– بأية حال– من طبقة العامة، بما تشمله من حرفيين وصناع ومتكسبين وغيرهم من أصحاب الدرجات الدنيا والمتوسطة في السلم الاجتماعي، وهي الفئات التي طالما تمكنت من قبل من النفاذ إلى داخل النظام العسكري السابق الذي تمثله أورطات الانكشارية المقيمة في بغداد وسائر أنحاء المدن العراقية، وكانوا في أحيان كثيرة سبباً في فقدانها ضبطها العسكري، وتحولها إلى شبه قوات غير نظامية[١٨].

ومن المرجح أن أولئك (الكبراء) لم يكونوا إلا من الأسر المحلية المدينة، التي احتفظت بثرواتها على شكل ملكيات زراعية كبيرة، فأن اطلاق هذا التعبير كان يقصد به بوجه عام– طبقة الأرستقراطية الإقطاعية، دون أن ينسحب ذلك إلى طبقة كبار التجار من سكان المدن. ومن المهم أن نذكر أن نفوذ هذه الطبقة الأخيرة ببغداد لم يكن قد نما في عهد تأسيس النظام (أوائل القرن الثامن عشر) إلى الحد الذي يمكنها من فرض وجودها

كطبقة قوية بين طبقات المجتمع البغدادي كما فعلت أختها في الموصل حين تشكل نظام حكومة آل الجليلي في التاريخ نفسه.

نشأة المماليك وبروز أهميتهم:

وتشبه طرق اعداد المماليك، التي سنها حسن باشا واستمرت من بعده، ما كان متبعا في مدارس البلاط العثماني إلى حد كبير، فأسماء الجماعات التي ينقسمون إليها مماثلة لتلك التي أسسها السلاطين العثمانيون الأوائل في عاصمة الدولة. وكان المماليك الصغار من نصارى الكرج، فضلاً عن صبيان المسلمين، يرسلون بعد وصولهم سن معينة، إلى مدارس خاصة أنشئت ضمن مباني سراي بغداد، أعدت لتدريبهم وتنشئتهم ولم يكن عددهم في كل دفعة يقل عن مائتي مملوك[١٩]. وكان لكل مجموعة منهم مؤدبون من المماليك السابقين، يعرفون باسم (لا لا)[٢٠] وهو نفس الاسم الذي يطلق على أمثالهم في القسطنطينية[٢١]. وهم ملزمون بتأديبهم وتعليمهم القراءة والكتابة، وركوب الخيل، والفنون الحربية، ويؤمرون بتحصيل آداب الخدمة[٢٢]، وفضلا عن ذلك فأنهم يتلقون دراسة دينية منتظمة على أيدي طائفة مختارة من علماء البلاد فيلقنون الإسلام، ويتعلمون شيئا من علومه. وقد يتاح لبعض المماليك الاستمرار في الدراسة وطلب العلم، فيدرس شيئاً من علوم القرآن، والتصوف والعقائد والفقه وأصوله والنحو والصرف والمناظرة وغير ذلك[٢٣]، فقد ظهر منهم من عرف بسعة ثقافته، وكان لأمثال هؤلاء دور بارز في تشجيع الحركة الثقافية في البلاد.

وينضوي المماليك، بعد إتمامهم لدراستهم وتدريبهم، إلى صفوف أغوات الداخل (ايج آغاسي)، حيث يكونون تحت إمرة (الخزنة دار) في حالة السلم، وتحت قيادة السلحدار (حامل السيف) في أثناء الحروب، وهو نظام يشبه مثيله في القسطنطينية بدرجة كبيرة[٢٤].

ويؤلف المماليك الحرس الخاص بالباشا نفسه، وعددهم زهاء مائة كرجي[٢٥]، فاذا خرج الباشا راكبا ساروا خلفه على أجمل هيئة وأفره خيل، ولكل منهم سائس يسوس فرسه، ولا يرسل اغوات الداخل من المماليك لحاهم، لكنهم إذا ما بلغوا الرتب العالية، فأنهم يسمون (صقاللى آغاسي) ويستطيعون حينئذ أن يرسلوا لحاهم إلى أحناكهم[٢٦].

وقد استمرت مدارس المماليك مفتوحة لاستقبال دفعات جديدة من صبيان الكرج على القواعد مارة الذكر، فترة حكم حسن باشا وابنه أحمد باشا[٢٧]، أي زهاء نصف قرن تقريبا. وليست لدينا معلومات بشأن عدد من تخرجوا من هذه المدارس، وعن وضعهم الاجتماعي عند توليهم مناصبهم[٢٨]، كما ليس ثمة ما يوضح علاقتهم بمماليكهم بعد ترقيتهم في وظائفهم الجديدة[٢٩]، خاصة وأن من بينهم من لم يكن مملوكا قط، من أبناء الطبقة العليا في البلاد. وأغلب الظن أن أمر تملكهم لم يكن إلا أمراً من الوجهة الفنية فقط[٣٠]، وأنهم أقرب لأن يكونوا ملك الحكومة من أن يكونوا ملكا شخصيا لوال بشخصه.

ورغم طول فترة حكم الواليين المذكورين، فأن أولئك المماليك لبثوا عند حدود وضعهم الذي خطط له، بمعنى أنهم نجحوا في أن يكونوا الفئة الأكثر قوة وفعالية في حكومة ولاية بغداد وتوابعها وجيشها، دون أن يؤدي ذلك إلى استحواذهم على مقاليد الحكومة نفسها. ومن الواضح أن أحداً منهم لم تكن له موارد خاصة باستثناء ما كانوا يتسلمونه من رواتب من خزانة الولاية. ولم تعرف بينهم أسماء لامعة، رغم أنهم كانوا– في الواقع– يؤلفون نخبة جيش الولاية وأحسن عناصره. وقد بقوا على ولائهم التام بحيث لم يسمع أنهم قاموا بأي تمرد أو عصيان خلال تلك الفترة الطويلة من الزمن، التي حكم فيها حسن باشا وأحمد باشا[٣١].

وتكشف حروب حسن باشا الناجحة في إيران، وفتحه العديد من المدن والنواحي هناك، وخوضه لأكثر من معركة في ظروف قاسية، وفي أماكن نائية عن بلاده، عن مدى صلابة جهازه المملوكي الجديد وعن صدق إخلاصه لقيادته[٣٢]. وفي عهد احمد باشا[٣٣]،

استطاع المماليك أن يبرهنوا لمولاهم أهميتهم أثناء محاولات السلطات لعزله من بغداد، ولا شك في أن وجودهم كان من العوامل القوية التي أحبطت تلك المحاولات. ووصف مؤرخ معاصر رجال جيشه بأنهم "توزن آحادهم بآلاف، وأفرادهم بأضعاف، يرون الملاحم ولائم... وتبهم الحروب في حجورها، وأرهفتهم التجارب من شطوره"[٣٤].

وسرعان ما نمت في سراي الولاية العلاقات المناسبة بين المماليك والأحرار منهم، وتولى نفر منهم مناصب هامة تفوق مناصب الأحرار أنفسهم، عدا منصب سيدهم القديم، فلم يكن مستبعدا أن يتزوجوا من بنات سادتهم وأن يعينوا حكاما في مختلف أجزاء الولاية وتوابعها[٣٥]، وهو ما حدث فعلا لسليمان آغا المملوك الذي اشتراه حسن باشا وتعده بالتربية حتى حصل على حريته بخدماته الجليلة لابن سيده أحمد باشا، وبشجاعته التي أظهرها أثناء حصار الإيرانيين بغداد سنة ١٧٣٢م/١١٤٥، فقد نال سليمان أولا منصباً وسطا ثم ارتقى لأن يكون (خزنه داراً). وأخذ يترقى في المناصب من رتبة إلى أخوى حتى جاوز جميع المناصب السامية إلى وظيفة (الكتخدا)، وهو ثاني منصب في الولاية كلها[٣٦]. وقد توج نجاحه الباهر بتزويج أحمد باشا إياه ابنته الكبرى (عادلة)، فكان بذلك أول مملوك نال مثل هذا الشرف الكبير. واستطاع سليمان أن يتزعم طبقة المماليك الفتية فنال حبهم وتقديرهم، كما نجح في كسب ثقة الطبقة العليا في بغداد، وتوثقت بينه وبين البغداديين عرى الألفة وتمكنت أسباب المحبة، واتخذ بغداد وطنا مقدسا لأنه نشأ فيها من أول عمره وغضاضة سنة[٣٧]. وصار "ملاذا للخاصة والعامة في كل ما يعرض لهم من الأحوال"[٣٨]، ووجد فيه النصارى وكثير منهم من التجار، حاميا لطائفتهم[٣٩]، فكان من الطبيعي أن يتخذه المماليك زعيما وممثلا لطبقتهم الصاعدة.

سيطرة المماليك على الحكم:

وكشفت فترة الولاة الذين أعقبوا أحمد باشا عن أهمية هذه المؤسسة المملوكية وعدم جدوى تجاهلها، فقد حاول ثلاثة من الولاة النابهين أن يسيطروا على مقاليد الأمور

ببغداد دونما فائدة[٤٠]. وأثبتت الحوادث للولاة المتعاقبين أنه من العسير الاستمرار في الحكم دون مساندة طبقة المماليك القوية ومساندتها، ولم تفلح حركة تغيير الولاة والمتسلمين بين ولايات العراق في إنقاذ الوضع المتأزم[٤١]، في الوقت الذي بدأ فيه المماليك يجمعون صفوفهم– بزعامة سليمان– بصورة شبه علنية[٤٢]. ولم تنجح خطة الباب العالي في إبعاد سليمان المذكور عن حكومة بغداد بتعيينه متسلما للبصرة، فقد استطاع الزحف بجيشه المؤلف من مماليك سيده إلى بغداد حيث انضمت إليه قيادات المماليك "واختلفت إليه عيون البلاد وعظماؤها لما بينهم من أواصر المحبة الراسخة وعرى المصافاة الأكيدة"[٤٣].

وسرعان ما فشلت محاولات محمد باشا، والي بغداد الجديد، وفي الوقوف بوجه سليمان باشا، فاضطر إلى الانسحاب من بغداد، ليدخلها من بعده المملوك المعتق، سليمان باشا، زعيم المماليك[٤٤]، فكان قدومه– على– حد تعبير أحد المعاصرين– يوما مشهودا، أجرى فيه نوافذ أحكامه[٤٥].

النمو الاجتماعي لطبقة المماليك:

وتعد الفترة التي حكم خلالها سليمان باشا من أحسن الفترات التي توالت على العراق العثماني. وقد أثبت فيها للجميع أهمية طبقة المماليك ومدى ضرورتها في استتباب الأمن والنظام في البلاد. فأعاد فتح مدارس المماليك القديمة التي ألغيت في عهد خلفاء أحمد باشا، واعتنى بتنظيم شؤونهم، وأكثر من شراء مماليك جدد، فتدفق سيل من الأرقاء البيض ينحدر على بغداد من تفليس. ونمت بين أولئك المجلوبين من الأماكن النائية روح عصبية قوية لم تكن ملحوظة من قبل، ولدها شعورهم بأقليتهم في وسط المجموع العراقي الكبير، فضلا عن تلك الحياة المشتركة التعاونية التي عاشوها في مدارسهم وثكناتهم "فاستحكمت قواعد المصافاة في قلوبهم، واشتدت عرى عصبيتهم"[٤٦].

وعمل سليمان باشا على جمع زملائه من المماليك الذين فرقتهم سياسة سابقيه من الولاة، ومنحهم المناصب والوظائف الإدارية والعسكرية، حتى احتكروا- تقريبا- المراكز العليا في الولاية كافة، فكان منهم الموظفون الماليون والكتاب وكبار ضباط الجيش[٤٧]، مما أدى إلى حرمان الأسر التركية والعراقية من نصيبها في تلك الوظائف فكان ذلك انعطافا خطيرا في وضع المؤسسة المملوكية، وبعد أن لبثت طوال نصف قرن تقريبا أداة طيعة بيد حكومة الولاية، أصبحت الآن تؤلف هذه الحكومة نفسها، وبذلك فقد انتقل المماليك- في هذا الطور- من كونهم (فئة) إلى وضعهم الجديد باعتبارهم (طبقة) حاكمة فعلا.

وفي هذه الفترة ، تمكن المماليك لأول مرة من النفوذ إلى قيادة المؤسسة العسكرية التقليدية (الانكشارية)، فتولى أحدهم منصب رئيس القوات النظامية في بغداد وتولى آخر منصب (ضابط البلدة)[٤٨]، وهي مناصب عسكرية هامة كانت يشغلها دوما ضابط انكشاريون عثمانيون. وتوزعت قيادات المماليك في مدن الولاية الأخرى، كالبصرة والحلة والحسكة وكركوك، فكان ضبطهم العسكري الشديد، وخبرتهم بفنون الحرب ودرايتهم بالأوضاع المحلية، مثار لاعجاب فئات واسعة من سكان المدن، وهم الذين طالما عانوا- من قبل- من ضعف الادارة، وانعدام السيطرة على الطرق التجارية.

وكشفت وفاة سليمان باشا سنة ١٧٦١م/ ١١٧٥هـ عن العصبية المملوكية واستقطابها لرغبات عدد كبير من رجال الطبقة صاحبة النفوذ ببغداد[٤٩]، كما أنها كشفت، في الوقت نفسه، عن طموح قادة المماليك الكبار في الاستئثار بالحكم، وبداية تنافسهم على تولي السلطة.

وقد بدأت بوادر الصراع تظهر على قيادة المماليك، المؤلفة من الكتخداوات[٥٠] السبعة، المرشحين بحكم مناصبهم لتولي الحكم، حال وفاة سليمان باشا، فكان" كل واحد من هؤلاء يتمنى من قلبه أن يكون هو الخلف لسليمان باشا"[٥١] وكان لتدخل علماء الدين من أهل البلد دور أساس في الحفاظ على وحدة القيادة المملوكية، فنصحوا

المتنافسين بالتريث، وأرسلوا محضراً إلى الباب العالي فيه أسماء المرشحين السبعة طالبين تعيين أحدهم[٥٢].

ولما لم يعد ممكناً في الدوائر العثمانية المركزية تجاهل نحو طبقة المماليك ودورها في حكم العراق، وكانت محاولات فرض ولاة من غير هذه الطبقة قد سبق لها أن فشلت بعد وفاة أحمد باشا، فقد أضطر الباب العالي إلى إلغاء أمره إلى والي الرقة الذي كلف أولاً بتولي حكومة بغداد[٥٣]، وأسناد هذه الحكومة إلى علي باشا، زوج عادلة خانم بنت أحمد باشا الكبرى، ومتسلم البصرة، وضابط الحسكة فكان توليه لمنصبه في سنة ١٧٦٢م/ ١١٧٦هـ[٥٤].

ورغم الاستقبال الحافل الذي استقبله به البغداديون والياً عليهم[٥٥]، فان قيادة المماليك السابقة لم تكن راضية عن ما حدث، وثارت شكوك حول أصله إذ تبين أنه لم يكن مملوكاً، وإنما كان قد ولد في إيران من أبوين مسلمين[٥٦]، وسرعان ما فسر مناوئوه ذلك بأنه كان يميل إلى الشيعة، أو أنه كان شيعياً فعلاً[٥٧]، وزادت متاعبه بتمرد الانكشارية في بغداد[٥٨]، في الوقت الذي وحد فيه الكتخداوات الستة قواهم ضده، وتمكن عمر باشا، زعيم المماليك الجديد، من اثارة الرأي العام عليه، وأخيراً القضاء على خصمه في أواسط ١٧٦٣مـ ١١٧٧هـ[٥٩].

وأضطر الباب العالي، من جديد، إلى تاييد الزعيم المملوكي، عمر باشا مظهراً اقتناعه بأسباب واهية واعتذارات بعث بها عمر نفسه، وبعث بمثلها أعيان بغداد ووجهائها[٦٠].

ويقول جودت: أن انتصار المماليك في تعيين عمر باشا، وشعورهم بقوتهم، جعلهم يعملون على تقليد سياسة المماليك في مصر، فقد اجتهدوا في السيطرة على الجهاز الاداري والعسكري لباشوية بغداد، وفي تقوية أواصر الترابط فيما بينهم بمصاهرة ذوي الشكية منهم، وترقية الاصهار إلى منصب الكتخدارئية، وهو المنصب الممهد للحصول على منصب الباشوية[٦١].

وتمكن المماليك، أبان هذا العهد، من التغلغل في شتى مرافق الولاية، فجعلوا أحد رجالهم (دفتر دارا) وهو أهم منصب مالي في الحكومة، ومعنى ذلك أنهم أختاروا أنفسهم ليراقبوا أنفسهم"[٦٢]، واستأثر قادة المماليك بالمناصب العليا والوسطى في حكومة بغداد وتوابعها حتى البصرة، بينما شغل سائر المماليك وظائف الحرس الخاص بالباشا، وضباط السراي، وآمري القلاع والحصون، وغير ذلك.

ولما لم يكن من أسرة حسن باشا أحد يمكن أن يلي الحكم، وكان لا بد للمماليك من زعيم جديد يستطيع أن يوحد صفوفهم ويقف في وجه محولات الدولة العثمانية الرامية في تعيية ولاة أغراب على الولاية، وجاء تعيين حسن باشا، وهو مملوك معتق كان يلي حكم ماردين التابعة لولاية بغداد سنة ١٧٧٨مـ ١١٩٤هـ[٦٣]، نوعاً من الحلول الوسط، اريد به أبعاد مرشحي مماليك بغداد عن الحكم من جهة، وعدم التمادي في سياسة اثارة أولئك المماليك، خاصة بعد أن فشلت محاولات الدولة في القضاء على مؤسستهم فشلاً ذريعاً.

ولم يبق حسن باشا بمنصبه إلا قليلاً، إذ سرعان ما ثارت عليه فرق الانكشارية وأعلنت عن عدم رغبتها صراحة في حكمه، فأضطر إلى ترك البلدة نهائياً[٦٤]، وفي عام ١٧٨٠م/ ١١٩٤هـ تولى زعيم المماليك الجديد سليمان باشا المعروف بالكبير ولاية بغداد والبصرة وشهرزور، فأضاف تعيينه نصراً جديداً مهما إلى طبقة المماليك في العراق، واستقبل عند مشارف بغداد (وكان قبل تعيينه متسلماً للبصرة) أجمل استقبال، شارك فيه الشعب والمماليك على حد سواء[٦٥].

اصلاح المؤسسة المملوكية الحاكمة:

ولقد استطاع سليمان، منذ تسلمه مقاليد منصبه، أن يعيد إلى الاذهان مجد المماليك في عهد سمية أول ولاتهم، فكان (على حد تعبير سليمان فائق)، "باعثاً لها من العدم، ومجدداً فيها ما تهدم عبر الدهر"[٦٦]، وافتتح عهده بتشتيت قوى الانكشارية المشاغبة، وذلك باستبدالهم بغيرهم، وبنقلهم إلى مدن مختلفة في العراق بحجة المحافظة على

الأمن هناك، ولم يلبث أن اختلق لهم من الأسباب مايبرر معاقبتهم، فاعدم بعضهم وشرد البعض الآخر، ففروا نحوا الشام والحجاز[٦٧]، وبهذا تم لسليمان التخلص من خطر تلك القوات الخطرة، التي طالما حاول سابقوه أن يحتووها بتعيين قادة لها من أتباعهم، فأثبت للملأ مدى قوته وشدة بطشه، وأظهر بجلاء أن طبقة المماليك التي يتزعمها، لم تعد من الضعف بحيث تحاول استمالة القوى الأخرى لصالحها، وإنما تسعى إلى ضربها والتخلص منها، وبذلك لا يبقى في الميدان سواها.

وكانت الخطوة التالية التي التفت إليها سليمان باشا، محاولته لاصلاح المؤسسة المملوكية الحاكمة اصلاحاً حقيقياً، وتشذيبها من العناصر الفاسدة والعاجزة، وقد لاحظ أن جهاز الحكم مازال يدار بأيدي جماعة من مماليك سليمان باشا الأول وبقية من أتباع الوزراء[٦٨]، وتبين له صعوبة إقصاء هؤلاء أو حملهم على تبديل خطة حكمهم مرة واحدة، فعمد إلى أضعاف تأثيرهم بأن اشترى ما يزيد على ألف مملك من الكرج زغيرهم، وسعى سعياً حثيثاً في أمر تعليمهم وتدريبهم على أساليب الحكم، وهيأهم لادارة مناصب الدولة التي تناط بهم، ولما أكمل المماليك الجدد تدريبهم، قام عندئذ بإخراج القدماء والعجزة من الدوائر الرسمية وعينهم بأمكنتهم، ثم أبعد غير المرغوب فيهم عن بغداد[٦٩].

وتجلى وفاء مماليك سليمان باشا لسيدهم ساعة وفاته عام ١٨٠٢م/ ١٢٢٢هـ، إذ ما إن انتشر خبر الوفاة، حتى تقدموا، هم وجمع غفير من الأهالي والانكشارية، باقتراح إلى مبعوث السلطان، حالت افندي[٧٠]، لكي يعهد بولاية العراق إلى أبن الوالي المتوفي سعيد أفندي (باشا فيما بعد) بن سليمان باشا الكبير بالوكالة، أن دسائس متصرف السليمانية عبد الرحمن باشا البابانى، ورغبته في ضرب تكتل المماليك في بغداد، مكنته من أقناع رؤساء المماليك وغيرهم بتقديم مرشحه عبد الله آغا، وهو صهر سليمان باشا الكبير، لتولي منصب الولاية، مع ابقاء سعيد أفندي مرشحاً للوكالة بصفة موقته، ويذكر سليمان فائق أن ضعف المماليك آنذاك وتفرق كلمتهم هي التي أدت بمعظمهم إلى الانحياز إلى جانب عبد الرحمن باشا[٧١].

على أن أهداف عبد الرحمن المذكور سرعان ما تكشفت حينما طلب من مبعوث الدولة تعيينه والياً على بغداد لقاء دفعه سنوياً مبلغاً من المال، فكان من أسباب أحجام المسؤولين العثمانيين عن إجابة مثل هذا الطلب خوفهم من إثارة حنق المماليك، فضلاً عن مخافهم ميل البابانيين إلى جانب إيران، إن هم تولوا أمر بغداد[٧٢].

ويبدو إن الفتن التي أعقبت وفاة سليمان باشا الكبير قد نبهت الوالي المملوكي الجديد علي باشا، إلى ضرورة تقوية أحكام القبضة المملوكية على مرافق البلاد العسكرية خاصة، فانتخب عدداً من الضباط المتعلمين ورتبهم لتعليم أبناء المماليك وتدريبهم، واتخذ من هؤلاء ضباطاً لجيش المتطوعين المحليين، فكان لديه ثمانية آلاف جندي من المشاة وعشرة آلاف من الخيالة والمدفعية[٧٣].

ولم تعدم اجراءات كهذه مناوئين وناقمين، فقد أغتيل علي باشا في ظروف غامضة[٧٤]، وقامت مظاهرة متجهة نحو السراي تطالب بتنصيب نصيف آغا[٧٥]، وهو أحد مدبر الاغتيال، وكيلاً للوالي، إلا أن تحرك قادة المماليك وأحلافهم من الوجهاء والاعيان والعلماء، قطع الطريق على أولئك المتآمرين، وبايعو سليمان باشا المعروف بالصغير وهو صهر الوالي السابق وكتخداه، والياً على بغداد وتوابعها، وذلك سنة ١٨٠٧م/ ١٢٢٢هـ[٧٦].

على أن سليمان الصغير لم يكن كقادة المماليك السابقين يتصف بالحنكة والحكمة، فقد أدت تصرفاته غير المتسمة بالروية إلى نفور عدد من المماليك وانضمامهم إلى سعيد بك (باشا فيما بعد) أبن سيدهم القديم سليمان باشا الكبير. وحاول هذا التجمع المملوكي تدبير مؤامرة لتنصيب مرشحهم سعيد في عهد الوالي التالي علي باشا، إلا أن فشل المؤامرة أدى إلى فرار سعيد إلى حليفه القوي حمود الثائر شيخ المنتفق في جنوبي العراق[٧٧].

والظاهر أن علي باشا لم يقدر الدور الذي يمكن أن تؤديه عصبية المماليك في التضامن ضده، فجهز حملة عسكرية للقضاء على خصمه، إلا أن روية جنده من المماليك أبن سيدهم القديم غير كفة ميزان القتال، فقد "عرفوه وتذكروا نعمته عليهم، ومالوا نحوه

والتحقوا به لنصرته ومعاونته" فأدى ذلك إلى أسر علي باشا وقتله وتولي سعيد باشا الحكم مكانه سنة ١٨١٣م/ ١٢٢٨هـ.

وجاء حكم سعيد المذكور مخيباً لامال المماليك أنفسهم ولسكان الولاية فقد عمد اطاعة لأمه المسيطرة، إلى احداث حركة تنقلات واسعة بين صفوف المماليك، مما نجم عنه عزل بعضهم وتخفيض درجة البعض الآخر[٧٨]، وبذلك أفسح المجال لزعمائهم بالتجمع حول قائد جديد هو داود آغا (باشا فيما بعد)، صهر سليمان الكبير، الذي بدأ ينظم حملة قوية من مقره في كركوك لاسقاط سعيد باشا وتول الولاية مكانه.

واستطاع داود باشا أن يستقطب حوله طبقة المماليك وأحلافهم من اعيان المدن العراقية والعشائر العربية، وأن يحمل هؤلاء على ترشيحه والياً لدى السلطات العثمانية في استنبول، فكان للاجماع المعقود عليه دوراً اساسياً في نزول الباب العالي إلى تلك الرغبة، فتم تنصيبه في منصبه الجديد سنة ١٨١٦م/ ١٢٣٢هـ، ثم تمكن بعد ذلك من القضاء على خصومه بعض المماليك حتى عهود متأخرة[٧٩].

طبقة المماليك في آخر عهدها:

ويعتبر عهد داود باشا من اكثر عهود المماليك في العراق تقدماً وزدهارا، فقد استطاع هذا الوالي البارع أن يضم قوى البغداديين إلى جانب قوى مماليكه، وأن يوحدها في اثناء الأزمات، ويظهر بمظهر الزعيم القوى للمماليك والأهالي على حد سواء، ولقد عمد بجد إلى زيادة عدد المماليك وتنظيمهم وتدريبهم على نمط حديث يتفق مع طموحه السياسي في تشكيل كيان عراقي موحد في وسعه الوقوف بوجه الباب العالي نفسه[٨٠].

ويذكر فائق[٨١] في قائمته، ان عدد اغوات الداخل (الايج آفاسي) من المماليك الفرسان، بلغ في عهد داود ١٢٠٠ فارس، في حين بلغ عدد الجوقدارية[٨٢]، والمهترلية[٨٣]، وهم من المماليك أيضاً حوالي ٣٠٠ شخص، وبلغ عدد أتباعه وحاشيته المتقلدين للاسلحة المختلفة، "وهم من خيرة المقاتلين الفرسان"، زهاء ١٧٠٠ مقاتل هذا فيما عدا سائر

الأسلحة الأخرى، كاللوند[84]، والقالباقلي[85]، والتفنكجية[86]، والمدفعية، وقوات عقيل العشائرية الحليفة، فيصير الجميع زهاء (١٢,٥٠٠) جندي وفارس.

ويعطي المنشي البغدادي في قائمته المؤرخة سنة ١٨٢٠ أرقاماً مختلفة عن قوات المماليك، فهو يذكر ان عدد الخيالة من ارباب المناصب من غلمان الوالي (أي مماليكه) كان في حدود ٢٠٠٠ فارس، ويبلغ مماليك الكتخدا ٥٠٠ فارس وآغوات بغداد ٢٠٠ فارس، هذا عدا القوات المحلية الأخرى[87]، فيبلغ عدد المماليك وحدهم زهاء ٢٧٠٠ جندي، اغلبهم من الفرسان، ويذكر بورتر سنة ١٨١٨ أن هناك في سراي الباشا قوة من المماليك لا يستخدمها الوالي إلا نادراً، وهي تلازمه وتتبعه دائماً[88].

وبلغ من ثقة داود بمؤسسته المملوكية الحاكمة والعسكرية أنه بدأ بالتخطيط الجاد لاقامة دولة، أو سلطة، عراقية مستقلة، ولم يثر خبر توجه علي رضا باشا على رأس جيش عثماني كبير للقضاء عليه، سوى استهانته[89]، غير أن الكوارث الطبيعية الهائلة التي حدثت في آخر سني حكمه سنة ١٨٣١، من طاعون مهلك، وغرق عام جارف[90]، لم تمكنه من تحقيق أهدافه تلك، فقد قضت الكوارث على معظم جيشه المملوكي العظيم وشتت شمل البقية الباقية منه[91]، فكانت تلك ضربة قاضية على زعامة المماليك ومستقبلها المأمول في حكم البلاد.

وتكشف أحداث حصار قاسم العمري، مبعوث علي رضا باشا ودخول بغداد عن تماسك المماليك في الدفاع عن مدينتهم، فقد تنوسيت الاحقاد القديمة، والتف الجميع حول أحد الزعماء السابقين، هو صالح بك أبن والي بغداد الاسبق سليمان باشا الكبير[92].

وعندما بدأت بعض عناصر المجتمع البغدادي بالميل إلى اسقاط داود تنفيذا لأمر السلطان، صممت طبقة المماليك على الصمود، مجتمعة، في وجه كل المحاولات الرامية إلى اسقاطها، ورغم وجود بعض الفئات المنشقة من المماليك انفسهم، إلا أن قيادة المماليك استطاعت ان توحد صفوف طبقتها على نحو فريد، كما استطاعت ايضاً أن تضم اليها

جانباً كبيراً من الطبقات الأخرى، فكان منهم نقيب الأشراف[٩٣]، وجمهرة كبيرة من سكان حي الشيخ عبد القادر الكيلاني، وكان منهم قاضي بغداد نفسه وعدد غفير من الطبقات الدنيا في المجتمع البغدادي، بلغ من حماسها أنها فتحت أبواب المدينة "وخرجوا يقتحمون المدافع ولا يبالون"[٩٤].

على ان اليأس، والضيق الاقتصادي، وفقدان الأمل بالمستقبل، ادوا إلى تصدع الجبهة الداخلية تدريجياً، فتزعم أحمد أفندي خطيب جامع أبي حنيفة، وأحد وجوه بغداد، حركة التمرد، والتف حوله عدد من الأهالي، كما غير معظم المماليك ولاءهم وانضموا إلى علي باشا، ظانين انه سوف يعيد مجد المماليك إلى سابقه[٩٥]، فأدى ذلك كله إلى استسلام داود إلى الوالي الجديد سنة ١٨٣٢م/ ١٢٤٧هـ، وبذا انتهت زعامة المماليك السياسية في العراق تماماً[٩٦].

نهاية السلطة المملوكية:

ورغم الإكرام والتقدير غير المتوقع الذي ناله داود من علي رضا، فأن الأخير شعر بمدى الخطر الذي يمكن أن تسببه طبقة المماليك صاحبة النفوذ في بغداد، خاصة وأنه رأى بنفسه بسالتها في المقاومة، وتأييد طبقات واسعة من البغداديين لقيادتها فلم ير بداً من التخلص من هذه القيادة نهائياً، وكانت مذبحة محمد علي باشا الشهيرة للمماليك في القاهرة عام ١٨١١م/ ١٢٢٦هـ ما تزال ماثلة في الاذهان لوجود علي رضا فيها خير انموذج لوضع نهاية مماليك بغداد، وفي الوقت الذي كان داود يتجه في طريقه صعدا إلى الاستانة، كان علي رضا باشا يدبر مذبحة لاتباعه من المماليك، فقد دعاهم إليه في سراي بغداد لقراءة فرمانات التوليه لارباب المناصب، واتخذت الاحتياطات اللازمة للمحافظة على الأمن، "سلت السيوف من اغمادها، وهوت على رؤوس المماليك، وراحت تعمل عملها في أعناقهم"[٩٧].

أما الذين لم يحضروا فقد ارسلت بعض المفارز للتحري عنهم، ونالوا ماكان ينتظرهم من مصير، فضرب صالح بك سليمان باشا، زعيم المماليك الشهير، وقتل في الميدان جهارا، وقتل غيره في اماكن أخرى[٩٨]، ونجا بعض الذين كانوا قد حضروا الى السراي متأخرين، واحسوا بما يجري فيه، فهربوا واختفوا حيث لا يدركهم أحد[٩٩].

بيد ان الظروف المحيطة بنهاية مماليك مصر، لم تكن كالتي احاطت بمصرع مماليك بغداد، ذلك ان الأخيرين كانوا اكثر اندماجاً بطبقات السكان صاحبة الشأن في بغداد وفي المدن الرئيسية الأخرى في الولاية، فلم يكن من السهل إذن تصفيتهم جميعاً، وإلا فان ذلك سيمتد إلى أسر مهمة عديدة لها من النفوذ ما يمكن أن يشكل خطراً على الوضع الجديد، وكان معظم المماليك قد تصاهر مع أسر عريقة لها مكانتها في البلد، وولد بعض آخر من والدين لم يكن أحداهما مملوكاً قط، وفي أثناء مذبحة المماليك وما أعقبها من اجراءات ذدهم، تمكنت فئات عديدة من مماليك بغداد من الافلات من قبضة السلطة الجديدة، وهو أمر لم يكن ليتحقق لولا الصلات الوثيقة التي نمت بين المماليك وبين عدد من البيوت البغدادية المتعاطفة معهم.

وقد استطاع بقايا المماليك أن يثيروا صعوبات جمة في حكم علي رضا باشا منذ لحظة تسلمه السلطة في سنة ١٨٣٤م/ ١٢٤٧هـ فتمكن محمد أفندي، وهو مملوك أصبح (مصرفاً)[١٠٠] في عهد داود باشا، أن يثير روح العداء للحكومة المركزية في بغداد، وأن يحرض العشائر والأهلين على التمرد، ثم تمكن من لم شعث المشردين من المماليك والفارين من بغداد من العثمانيين وتأليف جمعية منهم ضد الحكم القائم في بغداد[١٠١].

ومن ناحية أخرى، استطاع مماليك آخرون من الاتفاق مع الامير السوراني محمد باشا ميركور أمير راوندوز، وكانت خطتهم تقي بالاستيلاء على بغداد والبصرة وسائر العراق[١٠٢]، وتمكن آخرون، في الوقت نفسه، من الفرار إلى البصرة والالتحاق بمتسلمها عزيز أغا، وكان هذا من أتباع داود باشا، فشكلوا هناك قيادة جديدة حاولت ازاحة علي رضا

باشا عن حكم بغداد بالقوة[١٠٣]، إلا أن هذه الحركة فشلت كما فشلت حركات المماليك الأخرى، بعد أن كلفت القيادة العثمانية في العراق خسائر كبيرة، وأحرجت موقف العثمانيين في حربهم ضد قوات محمد علي في بلاد الشام (١٨٣٢م/ ١٢٤٨هـ) إلى حد كبير[١٠٤].

تجمعات المماليك السكنية وملكياتهم الاقتصادية:

ثمة صعوبة ظاهرة في دراسة الأوضاع الاجتماعية والاقتصادية لطبقة المماليك في بغداد، يرجع سببها (كما ذكرنا من قبل) إلى امتزاجهم، من الناحيتين المشار اليهما، بالطبقة العليا من المجتمع البغدادي، فهم (كسائر أهل هذه الطبقة) كانوا يسكنون الجانب الشرقي من المدينة، ولكنهم لم يكونوا يتجمعون في حي واحد، كما هي عادة الولاة والموظفين العثمانيين من قبلهم[١٠٥]، وانما كانت دورهم وقصورهم منتشرة نسبياً في جملة من احياء المدينة الرئيسية، وأغلب تلك الأحياء كان في النصف الأعلى من بغداد، أي في المنطقة الممتدة من جسر المدينة العائم، جنوباً، حتى اسوارها الشمالية شمالاً ومن نهر دجلة غرباً إلى مناطق تبعد عنه زهاء الكيلومترين شرقاً، وهي المنطقة التي تكثر فيها دوائر الدولة، وتوجد فيها القلعة والسراي، فكانت دار آل المصرف، في محلة الباروديه، قريبة من السور الشمالي[١٠٦]، وكانت دار الحاج طالب آغا، من مماليك سليمان باشا الكبير، وكتخدا داود باشا في احدى أزقة محلة السراي، ولا يبعد عن السراي نفسه إلا قليلاً[١٠٧]، أما عمر باشا، والي بغداد، فكان يقيم في دار تقع في محلة (الدنكجية) قريبة من جسر بغداد، وسرايها معاً[١٠٨].

وسكن بعض قادة المماليك في أحياء بعيدة نسبياً عن مركز المدينة، فكانت دار إسماعيل كتخدا عمر باشا، في محلة رأس القرية في آخر القسم المأهول من بغداد جنوباً[١٠٩]، وكانت هذه المحلة تؤيده في نزاعه مع منافسيه أثناء الأزمات[١١٠].

ورغم عدم وجود نصوص تاريخية توضح صفة دور المماليك هذه فلا ريب أنها كانت من أفخم قصور بغداد وأكثرها سعة وبذخاً، على نحو يتناسب وثراء أصحابها واتساع نفوذهم، وقد لبثت بعض تلك الدور أو بقاياها حتى زمن متأخر، تشهد على عزها التالد، ومجدها القديم.

ويظهر لنا من دراسة ثروة المماليك وأوضاعهم الاقتصادية، ان تحولهم من فئة بيروقراطية تعتمد في معاشها على ما تتقاضاه من خزينة الولاية من رواتب، إلى طبقة مالكة لها مواردها الاقتصادية من ملكيتها الواسعة، قد جرى في فترة مبكرة من حكمهم، وخاصة في أواخر القرن الثامن عشر، وذلك بعد أن ترسخ حكمهم، وتبوءوا قمة النظام السياسي والاداري والعسكري في الولاية.

ويمكن القول بأن فترة تولي أسرة سليمان باشا الكبير، الممتدة من ١٧٨٠ إلى آخر عهد المماليك سنة ١٨٣١م[١١١]، كانت المرحلة التي تم فيها ظهور المماليك كطبقة مالكة فعلاً، وأزاحت خلالها الطبقات المالكة الأخرى، وخاصة تلك التي تمثل الملكيات الزراعية الكبيرة مصدر ثروتها الرئيسي.

ويفهم من استقراء الوقفيات العديدة التي وقفتها أسر المماليك على المساجد الكائنة في بغداد، وعلى ذراريهم، أن تلك الأسر كانت تتجه في استثمار أموالها في اتجاهين رئيسيين: الأرض، والتجارة، وكان معظم أصحاب الأموال يوزعون استثماراتهم تلك بنسبة متعادلة تقريباً بين الملكيات الزراعية، والملكيات العقارية المتعلقة بأعمال تجارية بحته.

وكانت الملكيات الزراعية تشتمل (إضافة إلى الأرض نفسها) على (البكرات) أي آلات رفع المياه إلى المزارع، و "الرحى" وهي طواحين الحبوب، والآبار للسقي والشرب، وجميعها يؤدي ربحاً اضافياً لا بأس به، هذا في حين تشمل الملكيات العقارية كل ما يتصل بالتجارة، كالخانات، والدكاكين، والاسواق، والمغازات (أسواق الأقمشة)، والأسكلات (أسواق الخشب)، وقليلاً ما تشمل العقارات السكنية كالدور والفنادق مثلاً.

وكانت ثروة بعض الأسر المملوكية طائلة جداً بحسب مقاييس عصرها. وهي تفوق ثروات الأسر المحلية الأخرى، وأغلبها كان يتألف من ملكيات مختلفة داخل بغداد وخارجها، ويلاحظ أن معظم تلك الملكيات تحول بإدارة أصحابها إلى اوقاف علي بعض المساجد والمدارس في بغداد، أو إلى أوقاف ذرية يتقاسم ايرادها أبناء الواقف وأحفاده من بعده، بصفة شرعية مؤبدة.

ففي وقفية مؤرخة سنة ١٧٥٦م/ ١١٧٠هـ نجد أن الواقف، وهو سليمان بك بن دفتردار بغداد الحاج محمد باشا يذكر أملاكه الموقوفة على قراءة القرآن الكريم، وتتألف من ٣٠ دكانا، وأسكله حطب، ومغازتين (لبيع الأقمشة)[١١٢].

أما أملاك والي بغداد سليمان باشا الكبير، فكانت تتألف، كما نصت عليه وقفية على مدرسته المؤرخة سنة ١٧٩١م/ ١٢٠٦هـ، من ستة خانات، اثنين منها في كربلاء، والباقيات في بغداد، ٤٨ دكانا في بغداد، وداين تؤجران خارج المدينة، وبزرخانتين[١١٣] (تحتوي كل منهما على مخازن وخانات وآبار وحجرات) وسوق في كربلاء أيضاً[١١٤].

وكان لوالي بغداد سعيد باشا أبن سليمان باشا الكبير، أراضي في الجانب الغربي وقفها على جامع قمرية، من أقدم جوامع بغداد، في الكرخ[١١٥].

واستطاع داود باشا والي بغداد وآخر المماليك أن يحوز على ملكيات زراعية وتجارية واسعة، جعلته في مصاف أكبر اصحاب الاقطاعات الزراعية في الريف، واصحاب العقارات التجارية في المدن، بل اكبرهم على الاطلاق، فكان من املاكه الزراعية أراض في داخل أسوار بغداد ذاتها، وأراض زراعية وحقول جنوب المدينة على ضفتي دجلة اليمنى واليسرى، وفي الدجيل شمالها، وبساتين غناء في نواحي الخالص في الشرق من بغداد، وفي قصبة الأعظمية قرب بغداد، تبلغ ١٧ بستاناً وتعد من أجود الأراضي وأخصبها، فضلاً عن ارحاء وكرود[١١٦]، يملكها في قرية قرة تبه، وفي قصبة الاعظمية.

أما ملكيته العقارية، فكانت تشمل ما مجموعه ٨٦ دكانا موزعة في أسواق بغداد المهمة، وعدد من الأسواق، والخانات، بعضها في مدينة أربيل، والباقي في بغداد، إضافة إلى خمسة مقاهي تؤجر[١١٧].

وتسابقت أسر مملوكية بارزة في وقف لملاكها الواسعة، وتحويلها إلى اوقاف ذرية فكشفت بذلك عن كثرة تلك الاملاك، وتعددها، فكان لمنورة خاتون، زوجة سليمان باشا الكبير والي بغداد، أراض في الحلة وقفتها على عتقاء ولدها صادق بك وعلى مماليكه بتاريخ ١٨٢٥م/ ١٢٤١هـ[١١٨].

وكان لنابي بنت عبد الله، زوجة سليمان باشا الكبير الأخرى ووالدة سعيد باشا، أراض زراعية واسعة تشتمل على عدة بساتين في منطقة الخالص شرق بغداد وعلى بساتين ومزارع في طريق الحلة، و "بكرتين" (لرفع الماء) على نهر المسعودي بالجانب الغربي من بغداد، أضافة إلى بعض الدكاكين، وقد وقفت جميع هذه الاملاك على مدرستها التي شيدتها ببغداد، وعلى معتقات ابنها سعيد باشا وجواريه وعلى العلماء والصلحاء والفقراء سنة ١٨٢١م/ ١٢٣٢هـ املاك واسعة موزعة في مدينتي الحلة والبصرة، تشتمل على بساتين وخان للتجار وعدد من المتاجر، وقد وقفتها جميعاً على مدرستها ببغداد وعلى مماليكها بموجب الوقفية المؤرخة سنة ١٨٤٦م/ ١٢٦٣هـ[١١٩].

خاتمة

كان عهد المماليك هو أول عهود النمو التي شهدتها مدن العراق منذ نهاية العصور الوسطى، فقد أدى النشاط الاقتصادي والاستقرار السياسي المتنامي في هذه الفترة، الى ازدياد تجمع السكان حول المراكز الإدارية والتجارية فضلا عن تجمعاتها حول المراكز القبلية.

ولقد انقسم المجتمع داخل المدن الى طبقات اجتماعية متعددة يقف على رأسها المماليك باعتبارهم طبقة حاكمة ذات ملكيات اقتصادية واسعة. ويلاحظ في هذا الصدد ان تحول المماليك الى وضعهم الاجتماعي كطبقة اقتصادية متميزة كان يمثل مرحلة متأخرة من تاريخهم، فقد هيئ المماليك، أول الأمر، ليكونوا فئة إدارية وعسكرية مدربة في خدمة الولاة، إلا انهم تمكنوا من الاستحواذ على السلطة تماما مشكلين طبقة حاكمة حقيقية استطاعت ان تكسب اليها تأييد قطاعات مهمة من طبقات المجتمع الأخرى، وان تحوز على ملكيات زراعية وعقارية واسعة، وان تستثمر أموالها في مجالات اقتصادية شتى، جعلتها أغنى طبقات المجتمع وأكثرها ثراء.

انظر: Creasy, E.: History of the Ottoman Turks,Beirut 1961 p. 246.

في سنة ١٦٢٥م/ ١٠٣٥هـ استطاع كاتب جند البصرة أفرسياب أن يتولى مقاليد الحكم في ولايته بعد= أن اتفق رأى أهل البصرة على هجر الحاكم= الرومي (أي العثماني) وأعلن أفرسياب استقلاله عن السلطات، ملقبا نفسه بأمير البصرة، وتمكن من توسيع حدود إمارته بسرعة، وأسس أسرة حاكمة تولت الحكم من بعده حتى سقوطها على يد العثمانيين سنة ١٦٦٨م/ ١٠٧٩هـ. وفي عام ١٦٢٣م/ ١٠٣٣هـ أعلن بكر صوباشي، أحد قادة الانكشارية بغداد، عصيانه على السلطات، وحاول أن يستفيد من الشاه الصفوى للضغط على العثمانيين، إلا أن محاولته هذه فشلت، ودخل الشاه بغداد فاتحا، فبدأت بذلك فترة الاحتلال الإيراني الثاني، الذي استمر حتى استرجاع مراد الرابع لبغداد سنة ١٦٣٨م/١٠٤٨هـ. وفضلا عن هاتين المحاولتين الانفصاليتين البارزتين، فقد كانت هناك محاولات مستمرة في أنحاء العراق لاقامة سلطات محلية لا تعترف بالسيادة العثمانية إلا بالاسم.

قسم السلطات سليمان القانوني البلاد إلى أربع إيالات هي:

بغداد، وتنقسم إلى ١٨ لواء (سنجق)، ٢- الموصل، وتنقسم إلى ٦ ألوية، ٣- البصرة، ولم تقسم إلى الوية. هذا بالإضافة إلى اعتراف السلطات بالأوضاع شبه المستقلة لإمارة بهدينان، أما ولاية شهرزور (ومركزها كلعنبر ثم كركوك) فلم تنشأ إلا في وقت لاحق. انظر عين علي أفندي: قوانين آل عثمان در مضامين دفتر ديوان، نشرها ساطع الحصري في ملاحق كتابه البلاد العربية والدولة العثمانية، بيروت١٩٦٥ ص٢٣٠– ٢٣٩.

[٤] يعرف المماليك في التاريخ العثماني باسم (كوله مند) وهي كلمة تركية تعني الأرقاء، وتطلق– خاصة– على البيض منهم.

[٥] . جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب، ترجمة أحمد عبد الرحيم مصطفى، القاهرة ١٩٧١ ج١ ص١٢٠.

[٦] محمد جميل بيهم: فلسفة التاريخ العثماني، بيروت ١٩٢٥ ص١٥٠–١٥١ ومحمد أنيس: الدولة العثمانية والشرق والعربي، القاهرة ص٧٦–٧٧.

[٧] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص٢٧٥. عبد العزيز نوار: داود باشا والي بغداد، القاهرة ١٩٦٨ ص٢٣.

[٨] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب، ج١ ص٢٦٦– ٢٦٨.

[9] مرتضى نظمي زاده: كلشن خلفا، النجف ١٩٧١ ص٢١٢ واحمد بن عبد الله الغرابي: عيون أخبار الأعيان: ورقة ٩١ (نسخة باريس) وياسين العمري: الدر المكنون: ص٤٦٤ (نسخة باريس).

[10] كلشن خلفا ص٢١٢– ٢٢٢. وكاتب جلبي: تقويم التواريخ ص١٣٨–١٤٤هـ.

Hammer, J. de.: Histoir de L'Empire Ottoman,Paris 1835, Tome 13, p. 174.

[11] سليمان فائق بك: تاريخ المماليك الكوله مند، ترجمة نجيب أرمنازي، بغداد ١٩٦١ ص١٤. Hammer, J.: Tome 13, p. 287.

و Heude: Voyage up the Persian Gulf, London 1819 p. 143.

[12] عباس العزاوي: تاريخ العراق بين احتلالين، ج٦ ، بغداد ١٩٥٥، ص٤.

[13] كان ابوه سباهيا في (قترين) من (الريم ليلي)، ونشأ هو في سراي السلطان بالعاصمة، وتولى عدة مناصب أولها كان تعيينه بمنصب (جيفرجي باشى) فلبث يشغله ست سنين، ثم نمت إليه (امارة العلم)، ثم جعله السلطان مصطفى بن محمد رئيسا للبوابين (وهو منصب رفيع)، وتولى بعد ذلك ولاية تونيه، فحلب ثم الرها، وآمد. ثم بغداد. انظر: عبد الرحمن السويدي: حديقة الزوراء في سيرة الوزراء، بتحقيقنا، ص٤٣–٦٦

[14] تاريخ جودت ج١ ص٢٧٧ ترجمة عبد القادر الدنا، بيروت، وسليمان فائق: تاريخ المماليك الكوله مند ص٢٤–٢٥.

Huart, C.: Historie de Baghdad dans les Temps modernes, Paris 1901 p. 128.

[15] تاريخ المماليك الكولة مند ص٢٥.

[16] ويلاحظ في هذا الصدد أن المماليك في مصر حكموا البلاد دائما بوصفهم طبقة عسكرية ممتازة، استأثروا بالحكم ويشؤون الحرب، ونظروا إلى أهالي على أنهم أقل منهم درجة أو درجات. وكانت ترتبيتهم تعتمد على فصلهم التام عن سائر طبقات المجتمع، بل وفصل كل طائفة منهم من غيرها من طوائف المملوكين، وكان لكل منها موضع خاص تقيم فيه وتنسب إليه، كالمماليك البحرية والمماليك البرجية وقد دأبت حكومة المماليك دائما على تحذير الناس من انتقال مملوك من المماليك عن طريق البيع إلى أحد من غير مملوك من طبقة المماليك، وبذلك لم يكن لأهل البلاد أي تنصيب في إدارة شؤون بلادهم، مما أحدث فجوة كبيرة بين طبقة المماليك من جهة وسائر طبقات المجتمع المصري من جهة أخرى، وهذا ما حاول حسن باشا تلافيه في تجربته المذكورة

في العراق. (انظر للمقارنة بين نشأة النظامين: دكتور سعيد عبد الفتاح عاشور: العصر المماليكي في مصر والشام، ص٣٠٨-٣١١).

[17] تاريخ المماليك الكولة مند في بغداد ص٢٥.

[18] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص٢٧٥.

[19] سليمان فائق، تاريخ المماليك الكوله مند ص٦٥.

[20] Niebuhr, K.: Voyage en Arabie , Paris 1776 Vol. 11, p. 265.

[21] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص١١٧.

[22] تاريخ المماليك الكولة مند ص٢٥.

[23] من الذين أتيحت لهم هذه المعرفة الواسعة، داود باشا، آخر المماليك في العراق. أنظر قائمة العلوم التي درسها، ومشايخه العديدين فيها، عثمان بن سند البصري: مطالع السعود بطيب أخبار الوالي داود، بتحقيقنا، الموصل ١٩٩١، وأمين الحلواني: مختصر مطالع السعود ص١٧١- ١٧٣.

[24] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص١١٧.

[25] Fraser, J.B.: Travels in Koordistan, Mesopotamia. London 1840 . Vol. 1, p. 245.

[26] Niebuhr, K.: Op. Cit., 11, p. 265.

[27] فائق: تاريخ المماليك الكولة مند ص٢٥ و Islam Ansiklopedisi, Istanbul 1945. Baghdad, by M. Cavid Baysun, Vol. 2, p. 208.

[28] يثير لونكريك عدة تساؤلات بشأن عدد هذه المدارس، ومدى اختصاصها بالمماليك. انظر أربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ط٤، بغداد١٩٦٨ ص١٩٨-١٩٩

[29] يقدم أيفز بعض الأيضاحات بشأن هذه النقطة، فهو يثير إلى ضرورة تمسك الملوك باحترام سيده، والوقوف بحضرته، حتى ولو بلغ منصبا لرقى من منصب سيده (إذ لا يمكن مطلقا أن يصبح غافلا عن وضعه الأصلي (ويذكر أن مملوكا لرجل كان يشتغل بصناعة الأزرار في البصرة، أصبح حاكما لهذه المدينة، لكنه بقي حريصا على احترام سيده القديم الذي كان لا يزال يمارس هذه الحرفة.

Ives, E.: A Voyage from England to India, London 1760 p. 57.

[30] جب وبوون: المجتمع الإسلامي والغرب ج١ ص١١٩.

[31] Dupre, A.: Voyage en Perse, Paris 1819, Op. Cit., 11, p. 142.

[32] مرتضى نظمي زاده. كلشن خلفا ص٢٣٠ ورسول الكركوكلي: دوحة الوزراء ص٢٦ والسويدي: حديقة الزوراء ص٢٨٢-٢٥١.

[33] تولى احمد باشا الحكم في ولاية بغداد من ١٧٢٣ إلى ١٧٣٤ ثم عزل عنها واعيد إليها من ١٧٣٦ إلى ١٧٤٧.

[34] محمد بن عبد الرحمن الرحبي: بهجة الأخوان في ذكر الوزير سليمان الورقة ٤٠ (نسخة المتحف البريطاني).

[35] Ives, E.: Op. Cit., p. 258.

[36] لونكريك ص٢٠١.

[37] تاريخ المماليك الكولة مند ص١٦.

[38] المصدر نفسه ص٢١.

[39] Ives, E.: Op. Cit., p. 282.

[40] دوحة الوزراء ص١٠٣-١٠٦ وياسين العمري: غاية المرام ص١٨٣.
و Huart, C.: Histoire de Baghdad, pp. 146-152.

[41] تاريخ عزى. ورقة ٧٧ و١٤١ و١٥٨ و١٦٨ ويذكر مؤرخ موصلي معاصر أنه لما ولي احمد باشا على بغداد عقب وفاة سمية أحمد باشا بن حسن باشا (خرج من بغداد سليمان باشا ومعه اتباع مخدومة ومماليكه وتوجه إلى البصرة وأقام إلى أن ولي بغداد سنة أثنين وستين، فقدم إلى بغداد ودخلها (مجهول: روضة الأخبار في ذكر أفراد الأخبار الورقة ١٦٦). ولا ندري ما اذا كان سليمان قد اصطحب معه معظم مماليك الواليين السابقين، حسن باشا واحمد باشا، أم أنه اقتصر على أتباعه من اولئك المماليك، ومنن المرجح أن أغلب اتباعه كانوا من مماليك احمد باشا فقط، الذي هو صهره.

[42] Niebuhr, K.: Op. Cit., Vol. 11. p. 257, 167.

[43] تاريخ المماليك الكولة مند ص١٩، تاريخ عزى الورقة ٢١٤.

[14] دوحة الوزراء ص١٠٦ وقد أورد أحمد واصف نص فرمان تعيينه (محاسن الآثار، استانبول ١٢١٩ ج١ ص١٣٧) وذكره أيضاً عبد الله الفخري: تاريخ نشاطي، الورقة ٥٥– (نسخة المركز الوطني للمخطوطات في بغداد).
و. Baysun, C.: Baghdad (Is. Ans., 2, p. 209)

[15] ويقدم المؤرخ الرسمي شمعداني زاده تفصيلات مهمة بشأن ظروف توليه سليمان باشا، فيذكر أن المماليك نجحوا في أثارة فتنة بين الانكشارية وسائر العسكر بحجة تأخر العلوفات (المرتبات)، مما أدى إلى حدوث قتال بين الطرفين، عزل على أثره الوالي العثامني المعين حديثا (مرأى التواريخ. الورقة ٢٢٩، نسخة مكتبة جامعة القاهرة.). ويلاحظ أن هذا الأسلوب في إحراج السلطة المركزية، هو الذي كان يتبعه الجليليون في الموصل، عند تعيين وال غريب فيها. انظر لانزا، دومنيكو: الموصل في الجيل الثامن عشر حسب مذكرات دومنيكو لانزا ص١٧–١٨.

[16] تاريخ المماليك الكوله مند ص٢٥ وعبد العزيز نوار: داود باشا والي بغداد ص٢٥.

[17] احمد جودت: تاريخ جودت، استانبول ١٣٠٢ ج١ ص٢٧. و لونكريك ص٢٠٤

[18] سليمان فائق: مرآة الزوراء في أخبار الوزراء، نشر بعنوان تاريخ بغداد، ترجمة موسى كاظم نورس، بغداد ١٩٦٢ ص٧٩.

[19] دوحة الوزراء ص١٣٢ و .Huart, C.: Op.Cit., P. 173 والعزاوي: تاريخ العراق بين احتلالين ج٦ ص٣٢.

[20] جمع: كتخدا، وهو نائب الوالي ومساعده.

[21] دوحة الوزراء ص١٣٣.

[22] المصدر نفسه ص١٢٢ واصف: محاسن الاثار ج١ ص١٣٦ و ١٥١.

[23] يذكر الكركوكلي أن هذا الامر بقي مجالاً للمداولة "إلى أن ورد التماس أهل العراق" (دوحة الوزراء ص١٣٣).

[24] المصدر نفسه ص١٣٥ ومحاسن الاثار ص١٥١ وغاية المرام ص١٨٤، ومجهول: روضة الاخبار في ذكر أفراد الاخيار، الورقة ١٦٧ (نسخة المتحف البريطاني).

[25] دوحة الوزراء ص١٣٣ ومجموعة شعرية في مكتبة البغدادي في النجف (مخطوط)، و Heude, A.: A Voyage up the Persin Gulf, London 1819 p. 154 .

[26] Niebuhr, K.: Op. Cit., 11, p. 261.

[57] Ibid والعمري: الدر المكنون الورقة ٦٠٩، و Huart, C.: Op. Cit., p. 155.

[58] دوحة الوزراء ص١٣٨.

[59] دوحة الوزراء ص١٥٢ وتاريخ أحمد واصف ص١٥١ والعمري، غاية المرام ص١٨٦ وروضة الاخبار، الورقة١٦٨

[60] دوحة الوزراء ص١٣٩ والعزاوي، تاريخ العراق لحتلالين ج٦ ص٣٧.

[61] عبد العزيز نوار: داود باشا ص٣٠ ويأتي (الكتخدا) أو (الكهية) في الدرجة الثانية من سلم المناصب المملوكية ببغداد، وهو نائب الوالي ومعاونه الأول وأهم شخصية سياسية وإدارية بعده، وكثير ما كان يتولى قيادة الجيش، وتسند إليه أدارة المدن الأخرى في الولاية، وأهمها مدينة البصرة.

[62] ويمثل الدفتر دار رقابة الدولة المركزية على مالية الحكومة المحلية، وبيده حق منح براءات تمليك الاقطاعات، وتوقيع عقود المزارعة، وكل ما يتعلق بأمور الاراضي.

[63] دوحة الوزراء ص١٦٣ وعبد السلام الماربيني، تاريخ ماردين، الورقة ١٤٤، (نسخة دار الكتب المصرية)، والعمري ، زبدة الاثار الجلية، بتحقيقنا، النجف ١٩٧٤ ص١٤٣ ومحمد ثريا، سجل عثماني، استانبول استانبول ١٣٠٨ ج٢ ص١٥٧.

[64] دوحة الوزراء ص١٧٠ وياسين العمري غاية المرام ص١٨٩ والدر المكنون الورقة ٦٢٨، وقرة العين في تراجم الحسن (نسخة سعيد الديوه جي)

[65] سليمان فائق، تاريخ المماليك الكوله مند ص٣٣، و Heude, A.: Op. Cit., p. 147.

[66] تاريخ المماليك الكوله مند ص٣٥.

[67] سليمان فائق، مرأة الوزراء في أخبار الوزراء ص٢٠.

[68] المصدر نفسه، وأنظر لونكريك ص٢٣٧.

[69] مرآة الزوراء ص٢٠.

[70] حالت أفندي: من رجال السلطان محمود الثاني، ترقي في المناص، ثم أوفد إلى بغداد اكثر من مرة، وكان يتهم بعمالته للأنجليز، وقتل سنة ١٨٢٢م/ ١٢٣٨هـ تاريخ جودت ج٧ ص٢٧٤ وج١١ ص٥، ١٥٢، وشأني زاده، استانبول ١٢٩١ ج١ ص٢٤٩ وسامي: قاموس الاعلام، استانبول ١٣٠١ ج٣ ص١٥– ١١٩.

[71] مرآة الوزراء ص٤١.

[72] تاريخ جودت ج٧ ص١٤١– ١٤٣.

[73] مرآة الوزراء ص٣٣.

[74] دوحة الوزراء ص٢٣٩ والعزاوي: العراق بين احتلالين ج٦ ص١٧٩.

[75] وكان يشغل منصب: كتخدا البوابين.

[76] دوحة الوزراء ص٢٤٠ وياسين العمري، غرائب الأثرفي حوادث ربع القرن الثالث عشر، الموصل ١٩٤٠، ص٧٤.

[77] تاريخ المماليك الكوله، ص٤٢، و Baysun, C.: Baghdad (Is. Ans. Vol. LI, p. 209).

[78] رسول حاول الكركوكلي: دوحة الوزراء ص٢٦٩– ٢٧٠، وسليمان فائق مرآة الزوراء ص٥٠– ٥٢ وتاريخ المماليك الكوله مند ص٤٣– ٤٥، و Heude, A.: Op. Cit., PP. 164-166.

[79] دوحة الوزراء ص١٢٧ وعثمان بن سند: مطالع السعود، بتحقيقنا، ومختصره لامين الحلواني ص١٢٧، Heud, A.: Op. Cit., P. 170.

[80] عبد العزيز نوار: داود باشا والي بغداد ص٨٧.

[81] تاريخ المماليك الكولة مند ص٨٢.

[82] الجوقدار أو الجوخدار (بفتح الخاء) اسم لوظيفة، موكب (جوخ) وهو النوع المشهور من القماش، ودار الفارسية بمعنى صاحب، محافظ، فيكون المعنى: الموكل بالجوخ، وقد يطلق الاسم على الموظف المكلف بأداء المهام الطارئة (داود الجلبي كلمات فارسية في عامية الموصل ٦٤).

[83] المهتر: هو الموسيقى باصطلاحات ما قبل التنظيمات العثمانية.

[84] اللوند: جيش شبه نظامي، كان يتألف في العراق من الاكراد غالباً.

[85] القالباقلي: فوج من الجنود النظاميين المحليين الذين يرتدون (القالباق) في رؤوسهم، والقالباق: لباس الرأس الخاص بالانكشارية.

[86] التفنكجي: نسبة تركية إلى (تفنكجه) أي بندقية، وهم حملة البنادق،

[87] محمد بن أحمد الحسيني، رحلة المنشى البغدادي، ترجمة عباس العزاوي ص٣٣– ٣٥.

٨٨ Porter, R. K. : Travels in Georgia, Permenia, London 1822, Vol. Ll, PP. 253- 254.

٨٩ تاريخ لطفي، استانبول ١٢٩١هـ ج١، ص٢٠٤، ومرآة الزوراء، ص١١٧.

٩٠ تاريخ المماليك الكولة مند ص٧٠ و Fraser, J . B. Op. Cit., PP. 233- 253 Groves, A. N.: Journal of Residenee at Baghdad, London 1842, P. 243.

٩١ Fraser, J . B.: Travels in Koordistan,London 1840, II, P. 245 , Coke, R.: Baghdad, The City of Peace, P. 250.

٩٢ مرآة الزوراء ص٨٩.

٩٣ وكان يومذاك: محمود أفندي الكيلاني وكان قد تولى النقابة سنة ١٨١٥م/ ١٢٣٠هـ وعزل عنها سنة ١٨١٩م/ ١٢٣٤هـ واعيد اليها أثناء حصار بغداد سنة ١٨٣٠م/ ١٢٤٦هـ ليبقى فيها إلى سنة ١٨٤٢م/ ١٢٣٤هـ (ابراهيم الدروبي: مجموعة خطية).

٩٤ مرآة الزوراء ص٨٤ وتاريخ المماليك الكولة مند ص٧٦.

٩٥ لونكريك ص٣٣٠-٣٣١.

٩٦ تاريخ المماليك الكولة مند ص٨٠ و Groves, A. N.: Op. Cit., P. 284.

٩٧ تاريخ المماليك الكولة مند ص٨١.

٩٨ مرآة الزوراء ص١١٤- ١١٦، ويذكر عبد المحسن السهروردي المعاصر للاحداث ان علي رضا باشا قيل جل المماليك، وجعل جثثهم اكداساً، واجرى على بسيطة بقعة الميدان دمائهم (نبذة من تاريخ حادث ولاة بغداد، مجلة المرشد البغدادي السنة ١٩٢٩) وقد قدر عدد الذين قتلهم علي رضا بأكثر من ثلاثين (دارالوثائق القومي في القاهرة ة: محفظة ٤ براً بحراً رقم ٨٧ بتاريخ ٢٥ صفر (ديسمبر) ١٢٣٢ من مجهول إلى محمد علي)، وهذا التقدير أقل من الواقع بكثير، حيث يذكر قنصل فرنسا في البصرة، فونتانيه، في رسالة له عام ١٨٣٦ ان علي رضا باشا حينما دخل بغداد "لم يقلد قط اصدقاء وخدام داود باشا لرديه العفو البيضاء، بل قطع رؤوسهم جميعاً، وكانوا يعدون مائتين أو ثلثمائة من الجيورجيين الذين نجا منهم اثنان فقط فهربا بجلديهما إلى فارس، وقد نجم عن بيع نسائهم ولولادهم مبلغ ضخم جسيم" (بيردي فوصيل، الحياة في العراق منذ قرن، ترجمة أكرم فاضل ص٩١).

[99] مرآة الزوراء ص١١٦ وتاريخ لطفي ج٣ ص١٤٢.

[100] المصرف: وظيفة مالية في ديوان الباشا، مرآة الزوراء ص١٢٦.

[101] مرآة الزوراء ص١٢٦– ١٢٨.

[102] الوثائق القومية: محفظة ٢٣٥ عابدين، الوثيقة رقم ٨٤ بتاريخ ١٢ محرم ١٢٤٨م/ ٢ يونيو ١٨٣٢.

[103] الوثائق القومية: محفظة ٢٣٥ عابدين، الوثيقة ١٩٨ بتاريخ محرم ١٢٤٨/ مايو ١٨٣٢ ومجهول، تاريخ امارة كعب العربية ص٢٦ (النجف ١٩٦٨).

[104] كتابنا: ولاية الموصل في العهد العثماني ص١٩٢– ١٩٧.

[105] كان أغلب الولاة العثمانيين يسكنون في مباني السراي ذاتها، في حين يسكن الموظفون في الحي المجاور لها، ويعرف بـ(محلة السراي).

[106] مرآة الزوراء ص١٢٧ وابراهيم الدروبي، البغداديون أخبارهم ومجالسهم، بغداد ١٩٥٨، ص١٢٦.

[107] وقد عمرت هذه الدار فيما بعد مسجداً، ومازال قائماً، خلف مبنى محافظة بغداد.

[108] دوحة الوزراء ص١٦٢ والدنكجية هي شارع المأمون الحالي المؤدي إلى جسر الشهداء.

[109] البغداديون اخبارهم ومجالسهم ص٧٢.

[110] دوحة الوزراء ص١٦٠.

[111] وتشمل: ١– سليمان باشا نفسه ٢– عبد الله باشا صهره ٣– سعيد باشا أبنه ٤– داود باشا صهره. ينظر كتابنا: الأسر الحاكمة ورجال الإدارة والقضاء في العراق في القرون المتاخرة، بغداد ١٩٩١، ص٧٤–٧٥.

[112] إبراهيم الدروبي: أخبار قضاة بغداد ص١٨٤ (مخطوط).

[113] وهي أهواء الحبوب الكبيرة.

[114] وقفية المدرسة السليمانية (مخطوط).

[115] الدروبي: البغداديون ص٣٤٣.

[116] طواحين الحبوب وروافع الماء.

[117] ديوان الوقف السني: وقفية جامع الحيدر خانة ببغداد، من أوقاف داود باشا

[118] ديوان الوقف السني: وقفية منور خاتون.

[119] ديوان الوقف السني: وقفية مدرسة نازندة خاتون ببغداد .

کەشکۆڵی گۆڤار

ناپليۆن وەك كونسلى يەكەمى فەرەنسا "كودەتاى برومرو كارو ڕيفۆرمە نێوخۆييەكانى"

(١٧٩٩-١٨٠٤)

ئا / هۆشمەند عەلى مەحمود

بەشى مێژوو/ زانكۆى كۆيە

پێشەكى

شۆڕشى گەورەى فەرەنسا كۆمەڵێك گۆڕانكارى گەورەى بەدەستهێناو لەهەمان كاتيشدا لەنێويدا چەندين كەسايەتى ديار لە مێژووى فەرەنسا بەتايبەتىو مرۆڤايەتى بەگشتى بەدەركەوتن، كە يەكێك لەوانە بەدەركەوتنى ناپليۆن بوو تواني ڕۆڵو كاريگەرى خۆى نيشان بدات لەنێوگۆڕانكارييەكانداو وەك پاڵەوانى سەربازىو سەركردەيەكى ڕزگاركەر خۆى بەدەربخات.

ئەم بابەتە باسكردنى ماوەيەكى گرنگە لەمێژووى فەرەنساو ژيانى تايبەتى ناپليۆن، كە ئەويش ماوەى دەسەڵات گرتنەدەستيەتى وەك كونسڵى يەكەمى فەرەنسا لەنێوان ساڵانى ١٧٩٩-١٨٠٤و ئامانج تيايدا دەرخستنى ئەوهۆكارانەيە كە ناپليۆنيان بەوڕۆژەگەياند، لەگەڵ خستنەڕووى كارو ڕيفۆرمە نێوخۆييەكانى لەو ماوەيەى دەسەڵاتىو نيشاندانى وەك بەرەنجامێك بۆ قۆناغەكانى دواترى كە وەك ئيمپراتۆرێك بەدەركەوتوو لێرەوە ڕێچكەى بناغەى بۆ داڕشت.

بۆ ئامادەكردنى ئەم بابەتەش سوودێكى زۆرمان بينيوە لە كتێبەكانى وەك: (فيشرو تارلە)و چەند كتێبێكى ديكەش.

ئەم بابەتە وێڕای پێشەکی، لە دوو تەوەری سەرەکی پێکهاتووەو تەوەری یەکەم، تایبەتە بە کودەتای برومری ۱۷۹۹و بەدەسەڵات گەیشتنی ناپلیۆن وەك کونسڵی یەکەمی فەرەنسا، تەوەری دووەمیش، تەرخانکراوە بۆ کارو ریفۆرمە نێوخۆییەکانی ناپلیۆن لەماوەی پێنج ساڵی دەسەڵاتی لە فەرەنسادا.

لە کۆتاییشدا ئەنجامو لیستی سەرچاوەکانمان خستۆتەڕوو، کە لەتەواوی ئەم بابەتەدا پێی گەیشتووین.

یەکەم: کودەتای برومری ۱۷۹۹و دەسەڵاتگرتنەدەستی ناپلیۆن وەك کونسلی یەکەمی فەرەنسا:

دوای شۆڕشی فەرەنسای ۱۷۸۹و قۆناغەکانی دواتر لەو وڵاتەدا، زەمینەی دەرکەوتنی دەسەڵاتی ڕەهاو دیکتاتۆریانەیان ڕەخساند بەتایبەتی لەساڵی ۱۷۹۹و ڕووداوەکانی ئەوکاتی فەرەنسا.

لەوقۆناغەی فەرەنسادا (دیکۆرکتوار/ ئەنجومەنی دەسەڵاتی باڵای کۆماری))، بەتەواوەتی نەیدەتوانی زاڵ بێت بەسەر ئەوبارودۆخە نێوخۆییەی وڵاتی گرتبووەوە، بەتایبەتی کاتێك دەبینین بارودۆخی فەرەنسا بەر لە کودەتای برومری ۱۷۹۹ زۆر خراپ بوو، چونکە:

١- هێزی خاوەن موڵکەکانو دەوڵەمەندەکانی شار، کەدژی بنەماڵەی بۆربۆن بوون، بەڵام خەونیان بە ڕژێمێکی جێگیرو درێژخایەن دەبینی.

٢-هێزی وابەستەیی و سۆز بۆ جوتیارانو گەڕاندنەوەی ڕژێمی پێشووو سەرکوتکەر، کە لایەنگری سەرۆك عەشیرەتەکان بوون.

٣-جووتیارانیش لەوپەڕی خراپی گوزەرانو برسێتی دابوون، کە دەیانگوت: "ئێمە حکومەتێکمان دەوێت، کە نانمان بداتێ".(١)

بێجگە لەمانەش لەکاروباری دەرەکیو سیاسەتی دەرەکیشیاندا، ئەو سەرکەوتنانەی کە پێشتر فەرەنساو ناپلیۆن بەدەستیان هێنابوو، وورده وورده لەدەستیان دەدا، بۆ وێنە: کاتێك (سڤۆرۆڤ) ساڵی ١٧٩٩ گەیشتە ئیتالیا، جارێکی دیکە ئەو وولاتەی لەژێر دەستی فەرەنسیەکان دەرهێنایەوە.[٢] هەروەها ئەوەی زیاتر لەم قۆناغەدا فەرەنسای پەرێشان کردبوو، هاوپەیمانیەتی چوارقۆڵی ئەورووپایی (ئەڵمانیا- بەریتانیا- نەمساو روسیا) بوو لەدژی فەرەنساو هەوڵەفراوانخوازییەکانیدا.[٣] ئەمەش تارادەیەکی زۆر کاریگەری بەسەر بارودۆخی نێوخۆیی فەرەنساوە هەبوو، کە لە رێگەی دەستەو لایەنگرانی پاشایەتیو بەتایبەتیش هانی زۆری (گروپی شوان)[٤] یان دەداو پشتیوانیان لێدەکردن بەمەبەستی لاوازکردنی حکومەتی فەرەنسا.

ئەم بارودۆخەی کە لەفەرەنسا هاتبووە ئاراوە لەبەرژەوەندی خاوەن سەرمایەو مانیفاکتۆرەکانی وولات نەبوو، چونکە بەرژەوەندیەکانیان کەوتبووە مەترسیەوە، لەهەمان کاتیشدا هەر لەنێوخۆی فەرەنسادا سەرانی سووپاو سەربازان نارەزاییەکی زۆریان هەبوو، چونکە لەبرسێتیو قاتیو قڕیدابوون.[٥]

لێرەدا دەکرێت بارودۆخی فەرەنسای نێوەراستی ساڵی ١٧٩٩ لەسایەی فەرمانرەواکانی ئەوقۆناغەی حکومەت، بەم شێوەیە کورتی بکەینەوەو بیخەینەڕوو:

١- دیرکتوار (ئەنجومەنی دەسەلاتی باڵای کۆماری)، بوو بووە دەسەلاتێك کەڕای زۆرینەی چینی دەوڵەمەندو چەوساوەشەوە، کەسانێکی ناشایستە بوونو مانەوەی زۆریان لەدەسەلات بەزیان هەژماردەکرد لەسەر خۆیان.

٢- ئەنجومەنی باڵای کۆماری بووبووە نمونەی حکومەتی دزوجەردەو بەتاڵان بردنی سامان دەوڵەت، چونکە حکومەتێکی ستەمکارو نارێك بوو لەبەرامبەر چینەکانی کۆمەڵگای فەرەنسی، بەتایبەتی کرێکاران.

٣- لە تێروانینی سەربازانو سوپای فەرەنسیشەوە، دەسەلاتی حکومەت بەکەسانێکی رەزیلو گومانلێکراو سەیردەکران، کە ئەوانیان خستبووە باری بێنانیو زەلیلیەوە.

٤- ئەو دەستکەوتانەی کە ناپلیۆن لەماوەی چەند مانگێکدا بەدەستی هێنابوو، وەك داگیرکارییەکانی لە نەمساو ئیتالیاو...هتد، حکومەت بەلاوازیو گەندەڵی خۆیەوە، سەرجەمیانی لەدەست داو کەوتنەوە دەست دوژمنانی فەرەنساوە.(٦)

بەهۆی ئەم بارودۆخانەشەوە لێرەوە دەکرێت بڵێین زەمینە خۆش بوو بۆ دیکتاتۆریو ئەنجامدانی کودەتاو دەرکەوتنی دەسەڵاتی تاکڕەوانەی ناپلیۆن، بەهۆی ئەم هۆکارانەی کە لەسەرەوە ئاماژەمان بۆیانکرد، چونکە دوای ئەم ڕووداوانە کاتێك کە ناپلیۆن لەهەڵمەتی بۆسەر میسر بەردەوام بوو، بڕیاری گەڕانەوەی داو بەمەش بەماوەی (٤٧) ڕۆژ بەدەریای سپی نێوەڕاستدا گەڕایەوە بۆ فەرەنساو ڕۆژی ١٤ی ئۆکتۆبەری ١٧٩٩ گەیشتەوە پاریسی پێتەخت.(٧)

گەڕانەوەی ناپلیۆنو ئەوپێشوازیە گەرمەی لەلایەن چینو توێژە جیاوازەکانی فەرەنساوە لێیکرا، نیشاندەری ئەوەبوون، کەوا ناپلیۆن بەچاوی ڕزگارکەر سەیری دەکراو هەمووان لەچاوەڕوانی گۆڕان بوون لەسەردەستی ئەو.

لێرەدا پێویستە ئەوە بخەینەڕوو، هەرچەندە زۆرینەی گەل چاوەڕوانی گۆڕان بوون لەسەر دەستی ناپلیۆنو وەك ڕزگارکەرێك سەیریان دەرکرد، لەهەمان کاتدا بەشێك لەدەسەڵاتدارانی نێو حکومەتی دیرکتواریش، وەك: (تالێران- وەزیری دەرەوە، فوشە- وەزیری ناوخۆ)، هەروەها سیاسیەکانیش، وەك: (سیەسو باراس)، هاوکاریان کردوو پشتیوانی خۆیان بۆ دەربڕی لەئەنجامدانی گۆڕانکاری لەسەردەستی ناپلیۆن، وێرای ئەمانەش ناپلیۆن هەر لەڕۆژی گەڕانەوەی تا ڕۆژی پێش ئەنجامدانی کودەتا، لەهەوڵی کۆکردنەوەی زانیاریو تێگەیشتنی زیاتربوو لەبارودۆخی نێوخۆیی وڵاتو بۆ ئەم مەبەستەش بەردەوام پێشوازی لە ئەشرافو ناودارانو کەسانی دیاردەکردو لەئەنجامیشدا بەشێکی زۆری دەوڵەمەندەکانی پاریسیش بەپێدانی پارە هاوکاری خۆیان بۆی دەربڕی.(٨)

هەموو ئەو هەنگاوانەش ڕێیان بۆ ناپلیۆن خۆشکرد بڕیاری گۆڕانکاری بدات لە فەرەنسا ئەویش بەئەنجامدانی کودەتایەك بەسەر حکومەتو دەسەلآتی خستنە ژێر چەپۆکی خۆیەوە، کە بەهاوکاری هاوەڵەکانی لە شەوی ١٨ی برومردا پلانی کودەتایان کێشاو لە ڕێگەی لایەگرانی خۆیان لەنێو ئەنجومەنی پیرانو ئەنجومەنی ٥٠٠ کەسیەوە (پەرلەمانی فەرەنسا)، هەوڵی جێبەجێکردنیانداو بەجۆرێك کەوا هەردوو ئەنجومەن لەشوێنی خۆیانەوە بگوێزرێنەوە بۆ شارۆچکەی (سن کلو) لە خۆرئاوای پاریس.[٩]

لەڕاستیدا ئەم هەنگاوەی ناپلیۆن وەك تاکتیکێك وابوو بۆ سەرکەوتن بەسەر هەردوو ئەنجومەندا، چونکە بەنێوی پاراستنیانەوە تیپێکی سوپای لەگەڵدان، کە مانای دەست بەسەرکردنیان بوو، بەلآم ناپلیۆن نەی دەویست ڕاستەوخۆ هەڵیان وەشێنێتەوە، بەڵکو دەیویست بۆخۆیان دان بەبێ دەسەلآتی خۆیاندا بنێنو بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی خۆیان بدەنو دەسەلآت بخەنە ژێردەستی خودی ناپلیۆن خۆیەوە.[١٠]

ئامانجو مەبەستەکانی ناپلیۆن بێ گرفت نەهاتنەدیو هەردوو ئەنجومەنیش وابەسانایی نەچوونە ژێر ڕکێفیەوە، بەتایبەتی کاتێك لەوە تێگەیشتن کەوا ناپلیۆن بەپلان ئەوانی دوور خستۆتەوە بۆ شارۆچکەی (سان کلو)، بەمەش دژایەتی خۆیان بۆی دەربڕیو هاواریان بەسەرداەکردو بەپلانگێڕو خائینو دزو جەردەو لە یاسا دەرچوو وەسفیان دەکرد، بەلآم پاش هەراو شەڕو هەڕەشەیەکی زۆر بەسەریانەوە، بەناچاری لە ١٩ی برومری ١٧٩٩ دا خۆیان هەڵوەشاندەوەو بڕیاری پێکهێنانی حکومەتی کونسوڵی (ئەنجومەنی بالآی کۆماری)، درا لەسێ کەس، ئەوانیش (ناپلیۆن– سیەسو رۆژەکو) بوون.[١١]

ئەمەش بوو بەخاڵی وەرچەرخان لەژیانی تایبەتی ناپلیۆنو قۆناغێکی نوێ لە مێژووی فەرەنسا لەسایەی دەسەلآتی تاکڕەوانەی ناپلیۆن وەك كونسوڵی یەکەمی فەرەنسا بۆ ماوەی پێنج ساڵ، کە گرنگیشە کاروکردەوەو ڕیفۆرمە نێوخۆییەکانیشی لەو ماوەیەدا بزانین.

دووەم: کارو ڕیفۆرمە نێوخۆییەکانی ناپلیۆن ١٧٩٩-١٨٠٤:

دوای ئەوەی ناپلیۆن لە ئێوارەی ١٩ی برومێری ١٧٩٩ بوو بە کونسولو دەسەلاتی خستە ژێر رکێفی خۆیەوە، هەوڵی دا دەست بکات بەگۆڕانکاریو سەرەتاش هەڵسا بەگرنگیدان بەڕێکخستنەوەی دامو دەزگاکانی حکومەتە تازەکەیو چەند کارێکی ئەنجامدا، کە گرنگترینیان ئەمانەن:

١- دەستوورو یاسای بنچینەیی دەوڵەت:

ناپلیۆن بیری لە دارشتنی دەستوورو دانانی یاسای بنچینەیی دەوڵەت کردەوە، بۆ ئەم مەبەستەشی (سیەیس)ی ڕسپارد، ئەویش هەڵسا بەکارەکەیو پاش یەك مانگ دوای کودەتا دەستووری تازە تەواوکرا، بەڵام بەرلەوەی بخرێتە بەردەم گەل بۆ دەنگ لەسەردانو پەسندکردنی، ناپلیۆن فەرمانی دا کاری پێبکرێت، پاشان دەستووری تازە بەزۆرینەی دەنگی گەل لە ڕۆژی (١٥-١١-١٧٩٩) بەبەڵێ دەنگی بۆدرا. بەمەش هێز بەتەواوەتی کەوتە دەست ناپلیۆنو لێرەشەوە هەنگاوەکانی بۆ لەناوبردنو دوورخستنەوەی کەسانی دەسەلاتدار گرتەبەرو کەسانی وەك: (سیەیسو سیاسیەکانی دیکەش)ی لەکاروباری دەوڵەت دوورخستەوە.[١٢]

٢- سانسۆڕ لەسەر ڕۆژنامەکان:

ناپلیۆن لە ڕۆژی (٢٧ی تشرینی دووەمی ١٧٩٩) فەرمانێکی دەرکرد بۆ داخستنی بەشێکی زۆری ڕۆژنامەکان، کە لە کۆی (٧٣) ڕۆژنامە (٦٠) ڕۆژنامەی داخست، ئەو (١٣) ڕۆژنامەیەی کەمابوونەوەش خرانە ژێر چاودێری ووردی حکومەتەوەو پاش ماوەیەك بە تێپەربوون لەکات (٩) ڕۆژنامەی دیکەش بەفەرمانی حکومەت داخرانو تەنها (٤) ڕۆژنامە مابوونەوە.[١٣]

ئەمانەش نیشانەی دەسەڵاتی دیکتاتۆریانەی ناپلیۆنمان بۆ دەردەخەن لەبەرامبەر بوونی دەنگی ئازادو هەوڵدان بۆ سەرکەتکردن و کپکردنیان و لەنێوبردنیان، تەنها مانەوەی ئەوانەی درێژە بەسیاسەتەکانی خودی خۆی دەدەن.

٣- گرنگیدان بە سووپا:

دوای ئەوەی ناپلیۆن دەسەڵاتی گرتەدەست و خۆی سەپاندو نەیارانی لەدەسەڵاتی سیاسی دوور خستەوە، گرنگیەکی زۆری بەسوپادا، چونکە لە ڕوانگەی ئەودا سووپا هەموو شتێك بوون، وە دوای کودەتای ١٩ی برومێری ١٧٩٩ خۆی زیاتر بەقەرزارباری سوپا دەزانی و کارەکانی دواتریشی هەر لەسەر دەستی ئەواندا بۆی جێبەجێدەکرا، بۆیەش سوپا لەلای ناپلیۆن زۆر پیرۆزبوون و هەمیشەش لە گوتارو کارەکانیدا ئاماژەی بۆ ڕۆڵی سوپا دەکرد.[١٤]

٤- کۆتایی هێنان بە شەڕی نێوخۆیی لە فەرەنسا:

ئەو کارانەی چەتەو ڕێگرەکان و لایەنگرانی پادشایەتی و بنەماڵەی بۆربۆنەکان لە خواروو خۆرهەڵاتی فەرەنسادا بەرپایان کردبوو، ناپلیۆن هەڵسا بە پەرتەوازەکردنیان و ڕێککەوتن لەگەڵیاندا، بەمەش توانی بەهۆی سیاسەتی نەرمی نواندن لەبەرامبەر پادشاویستەکاندا بەسەریاندا زاڵ بێت و کۆتایی بەشەڕی نێوخۆیی بێنێت لە فەرەنسادا، بەڵام نەی توانی لەگەڵ سەرکردەی چەتەکان (کادو دال) لە ویلایەتی واندە ڕێك بکەوێت و ئەوان لەدژایەتیکردنی حکومەتی ناپلیۆن هەر بەردەوام بوون.[١٥]

٥- ڕێکخستنەوەی لایەنی کارگێڕی:

ناپلیۆن بۆ بەدی هێنانی ئامانجەکانی و سەرخستنی کارەکانی لە نێوخۆی فەرەنسادا، پێویستی بە ئاوڕدانەوە هەبوو لەبواری کارگێڕی و بۆ ئەم مەبەستەشی فەرەنسای بەسەر ویلایەتەکاندا دابەش کردەوەو شوێنەواری هەرجۆرە خودموختاریەکی ناوخۆیی لەنێوبرد، هەروەها هەموو دەزگاکانی هەڵبژاردنی لەشارو گوندەکاندا لابرد. هەر لە ڕووی کارگێڕیەوە دوو دامەزراوەی دیکەی دروستکرد بۆ بەهێزکردنی جێبەجێ کردنی

کاروبارەکان، کە یەکەمیان (تریبونا)و دووەمیشیان (دەستەی یاسا دانان) بوو. پاشان ئەنجومەنێکیشی بەنێوی (شوورای دەوڵەت) دروستکرد.[١٦]

٦- ئاوڕدانەوە لە خەزێنەی دەوڵەت:

ناپلیۆن بۆ ڕێکخستنەوەی لایەنی دارایی‌و پڕکردنەوەی خەزێنەی بەتاڵی دەوڵەت چەند هەنگاوێکی ناو لەم ڕووەشەوە هەوڵی چاکسازیدا، کە هەڵسا بەدانانی (گودن) بە وەزیری دارایی‌و ئەویش کاری بەسەندنی باجی ناڕاستەوخۆکرد بۆ کۆکردنەوەی سامان بۆ دەوڵەت، ئەم سیاسەتەشی بووەهۆی نارەتکردنی بۆرژوازییەتی شارو دێهاتەکان لە فەرەنسادا.

هەروەها بۆ کەمکردنەوەی خەرجی‌و نەهێشتنی گەندەڵی‌و دزی لە دامودەزگاکانی حکومەتەکەی، ناپلیۆن هەڵسا بەدامەزراندنی دەزگایەکی تایبەت بۆ چاودێریکردن‌و بەدواداچوون بەنێوی (ئەنجومەنی نەزاهەت).[١٧]

٧- ڕیفۆرم لە دادگاکاندا:

گەورەترین کار کە ناپلیۆن لە دادگاکاندا کردی، بریتی بوو لە گۆڕینی شێوازی دادگاکان، هەروەها یاسایەکی تازەی سەبارەت بەدامەزراوەکانی وەزارەتی داد داناو بەمەش هەڵسا بەنەهێشتنی دەستەی دادگای باڵا لە دادگاکانی فەرەنسادا.[١٨]

٨- گرنگیدان بەلایەنی ئاسایشی وڵات‌و هێزەکانی ناوخۆ:

بۆ خۆ دوورخستنەوە لەهەر مەترسیەکی نێوخۆیی‌و پلانی دوژمنانی، ناپلیۆن بەرنامەیەکی ووردی بۆ لایەنی پاراستنی ئاسایشی شارەکان‌و لەسەرووشیانەوە پاریس دارشت، کە وەزیری ناوخۆو پارێزگار دەسەلاتی ڕەهایان پێدرا، هەروەها (فوشە)ی کردە لێپرسراوی پۆلیسی گشتی هێزەکانی ناوخۆو دەسەلاتی تەواوی پێبەخشی بۆ چاوەدێریکردن‌و پاراستنی هێمنی‌و ئاسایش لە وڵاتدا.[١٩]

٩- ڕێگەدان بەگەڕانەوەی پەناهەندەکانی فەرەنسا بۆ وڵات:

ناپلیۆن لە ساڵی ١٨٠٢دا بڕیارێکی دەرکردوو تیایدا ڕایگەیاند کە هەر پەناهەندەیەکی فەرەنسی سوێندی بەئەمەکی بۆ ڕژێمی تازەی فەرەنسا بخوات، ئەوا

بۆی هەیە بگەڕێتەوە بۆ وڵاتو لێبووردن دەیگرێتەوە، بەمەش بەشێکی زۆر لە پەناهەندە فەرەنسیەکان گەڕانەوە بۆ نێو فەرەنسا.[20]

١٠- لەناوبردنی یەعقوبیەکان(ژاکۆبنەکان):

ئەگەر چی ناپلیۆن لەگەڵ لایەنگرانی شانشینی وەك کەباسمان لێوەی کرد، تارادەیەکی زۆر نەرمو نیان بوو لەگەڵیاندا، بەڵام لەهەمان کاتدا زۆر بەتووندیو سەرسەختانە کەوتە لەناوبردنی یەعقوبیەکان (ژاکۆبنەکان) بەتەواوەتیو سیاسەتیشی لەم ڕووەوە بەردەوام بوو بۆ لەنێوبردنیان.[21]

ئەم کارانەی ناپلیۆن بەگشتی لایەنی ئەرێنیو نەرێنیان هەبوو بەسەر کۆمەڵگای فەرەنسیو تارادەیەکی زۆریش ناپلیۆنیان کرد بە خاوەن دەسەڵاتێکی دیکتاتۆریانەی ڕەهاو تاکو ١٨ی ئایاری ١٨٠٤ حوکمڕانی کونسولیەتی بەردەوام بوو،[22] بەڵام دواتر خۆی وەك ئیمپراتۆری فەرەنسادانا، بەتایبەتی کاتێك هەنگاوە سەربازییەکانی زیاتر ئەو لایەنانەمان بۆ دەردەخەن لە دواتردا.

ئەنجام

لەڕاستیدا ناپلیۆن توانی سوود لەبارودۆخی خراپی فەرەنساو لاوازی حکومەت وەربگرێتو پاشان لەڕێی کودەتاوە دەسەڵات بۆخۆی قۆرغ بکات، بەشێوەیەك لەڕێگای کارەکانیو ئەوانەی بەنێوی چاکسازیو ریفۆرم ئەنجامیدا، لەلایەك توانی حکومەتی فەرەنسی زیندوو بکاتەوەو لەلایەکی دیکەشەوە پێمان وایە توانی بناغەیەکی پتەو بۆ دەسەڵاتی ڕەهاو کۆنترۆڵ کردنی وڵات بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە بۆ ماوەی چەندین ساڵ، کە سەرەتاکەشی لەماوەی پێنج ساڵی یەکەمی حوکمڕانیەکەی لە نێوان ساڵانی

(١٧٩٩-١٨٠٤) خۆی بینیەوەو پاشانیش وەك ئیمپراتۆری فەرەنسا خۆی دەرخست لە ساڵی ١٨٠٥ەوە تا کۆتایی هاتن بەدەسەڵاتی لە ساڵی ١٨١٤-١٨١٥.

ئەوەی گرنگە لەم ماوەی دەسەڵاتی وەك كونسڵی یەکەمی فەرەنسا، توانی یاساو دەستوور بخاتە سەرپێوو تاڕادەیەکی زۆریش لەبەرژەوەندی خۆیدا بەکاریان بهێنێتو پاشان نەیارو هاوکارو هاوڕێیانی لەدەسەڵات دووربخاتەوەو بەرەو دیکتاتۆریەتی تاك ڕەوانە پەل بهاوێت.

پەراوێزو سەرچاوەکان :

(1) ئ.چ.تارلە: ناپلیۆن، وەرگێڕانی بۆ کوردی: عومەر ڕەسوڵ خدر، چ2، خانەی چاپو بڵاوکردنەوەی قانع، سلێمانی، 2007،ل90-91.

(2) هـ.س، ل92.

(3) د.عبدالعزيز سليمان نوار و د.عبدالمجيد النعنعي: التاريخ المعاصر اوربا من الثورة الفرنسية الى الحرب العالمية الثانية، دار النهضة العربية للطباعة والنشر، بيروت، 1973، ص81.

(4) ئەمانە کۆمەڵەی لایەنگرانی سیستمی شانشینی بوونو لە خۆرئاوای فەرەنسا لە ویلایەتەکانی واندەو برتاتیو نرماندا، دوای شۆڕشی کۆماری دژی حکومەت یاخی بوبوونو ڕاپەڕینێکیان بەرپاکردو نێوچەکانیان خستبووە ژێر دەستی خۆیانەوە، کە یەکێك لە ڕابەرەکانیان (فرتە) بوو، ساڵی 1800 بەفەرمانی ناپلیۆن لەسێدارەدرا. بڕوانە: (ئ.چ.تارلە: س.پ، ل131).

(5) د.عبدالعزيز سليمان نوار و د.عبدالمجيد النعنعي: م.س، ص82، 83.

(6) ئ.چ.تارلە: س.پ، ل92-93.

(7) ویل وئاریل دورانت: مێژووی شۆڕشی فەرەنسا، و.دلاوەر عەبدوڵڵا، دەزگای چاپو پەخشی حەمدی، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك)، سلێمانی، 2006، ل230، 231.

(8) ئ.چ.تارلە: س.پ، ل96-97.

(9) هربرت فيشر: تاريخ اوروبا فى العصر الحديث، ت: سعيد عبدالفتاح عاشور، بدون سنة ومكان الطبع، ص57.

(10) ویل وئاریل دورانت: س.پ، ل246، 247.

(١١) هـەورامان وریـا قـانع (وەرگێـڕانو ئامـادەکردن): شۆڕشـی فەرەنـسی هۆیـەکانی بەرپابوونیو دەستکەوتەکانی، چ١، چاپخانەی ڕەنج، سلێمانی، ٢٠٠٦، ل٣٠٥.

(١٢) د.عبدالعزیز سلیمان نوار و د.عبدالمجید النعنعی: م.س، ص٨٣، ٨٤.

(١٣) ئ.چ.تارلە: س.پ، ل١١٦.

(١٤) هربرت فیشر: م.س، ص٧٢، ٧٣.

(١٥) هەورامان وریا قانع (وەرگێڕانو ئامادەکردن): س.پ، ل٣٠٦، ٣٠٧.

(١٦) د.عبدالعزیز سلیمان نوار و د.عبدالمجید النعنعی: م.س، ص٩٠; ئ.ض.تارلة: س.ث، ل١٢٢، ١٢٣.

(١٧) هەورامان وریا قانع (وەرگێڕانو ئامادەکردن): س.پ، ل٣٠٦.

(١٨) ئ.چ.تارلە: س.پ، ل١٢٣.

(١٩) هربرت فیشر: م.س، ص٥٨.

(٢٠) ئ.چ.تارلە: س.پ، ل١٤٣.

(٢١) هربرت فیشر: م.س، ص٦٦، ٦٧.

(٢٢) هەورامان وریا قانع (وەرگێڕانو ئامادەکردن): س.پ، ل٣٠٧.

نووسینی توێژینەوەی ڕێبازگر

دڵشاد مەحموود عەبدولڕەحمان
زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر

- دەستپێك[*]:

پاش کۆتا هاتنی کۆکردنەوەی زانیارییەکان و پشکنینیان (دەرەکی و ناوەکی) و مشتومالکردنی هەموویان بەسەر یەکەوە، (توێژەر- قوتابی) خۆی لە بەردەم قۆناغێکی گرنگ و سەرەکییدا دەبینێتەوە، کە زێتر پێوەندە بە ئاستی تواناو زیرەکی و شارەزایی و بەهەرمەندییەوە، ئەویش قۆناغی نووسینەوەیە.

جێی سەرەنج لێگرتنە، لە دێر زەمان مێژوونووسان ئەرکیان کۆکردنەوەو نووسینەوەی بەسەرهاتەکان بوو، هیچ پێشکەریەکیان لەبارەی ڕەخنەو پشکنین و شرۆڤەکردنی بەسەرهاتەکانەوە نەبوو، بۆیە مێژوو ئەوکات تەنیا بریتی بوو لەگێڕانەوەی ڕووداوەکان، بەلام لەبەر ئەوەی سروشتێکی سەرەکی مێژوو پەرەسەندنە، بۆیە ڕێبازی نووسینەوەی ڕووداوە مێژووییەکانیش پێ بەپێ و ڕۆژ بەڕۆژ قالب دەگرێ و بەرەوپێش دەچێ. ئێستا ئەرکی هەرە گەورەی (توێژەر- قوتابی) مێژوو ئەوەیە کە گرنگی تەواو بە شرۆڤە و ڕاڤەکردنی دەقە مێژووییەکان بداو، خاوەن کەسایەتیەکی دیار بێ لە خستنە ڕووی بابەتە مێژووییەکاندا، مێژوویەکی (موقنیع) بنووسێتەوەو، بە دەربڕینێکی زمانەوانی ڕوون و سەرنجڕاکێش هۆکارەکانی ڕووداوەکان بەدیار بخات.

شیاوی وتنە، یەکەم هەنگاوی گرنگ لە قۆناغی نووسینەوەدا هەڵبژاردنی زانیارییە کۆکراوەکان، ڕێکخستنی هەڵبژاردراوەکان، پاشتر نووسینەوەیانە، کە بێگومان قورسترین هەنگاوە، چونکە کردەی هەڵبژاردن یان پاکتاوسازی بەر لە هەموو شت لەسەر توانای (توێژەر- قوتابی) خۆی و، جۆرێتی زانیارییەکانی بەردەستی دەوەستێ، توێژەر چونکێ بە دژواری زانیارییەکانی دەست کەوتووە، نابێ هەموو سەرو مڕ لە خزمەت نووسنەکەیدا لەکاربێنێت، ڕەنگە کاریگەری خراپی هەبێ لەسەر نرخ و بەهای زانستی و جوانووسی نووسینەکەی، توێژەر با چاک بزانێ کە ئەو زانیارییە لە ژیانی زانستیدا، بێ هیچ گومانێك، لە ئایندەدا سوودی لێ دەبینێت.

- چەند مەرجێك لەمەڕ نووسینی توێژینەوەی ڕێبازگیر:

زۆرجار وابووە، پاش ئەوەی کە پرۆسەی کۆکردنەوەی زانیارییەکان کۆتایی پێهات، توێژەر خۆی لەبەردەم لەنگیەك لەنێوان زانیارییە کۆکراوەکان و پلانەکەی بەدی دەکات، بۆیەوا بەچاك دەزانرێ کە بۆ جارێکی دیکە چاوێك بە پلانی توێژینەوەکە بخشێنرێتەوە.

بەر لە هەموو شت، لەو پلانەدا دەبێت خاڵێکی زۆر بنەڕەتی ڕەچاو بکرێ ئەویش بابەتی یەکپارچەیی واتاو وابەستەیی بەشەکانە، لەو پلانەدا دەبێت ئەو بەش و تەوەرانەی کە دیاری دەکرێت هەموو لەچوارچێوەی ڕەهەندی ناونیشانی بابەتی توێژینەوەکە بێت و، هەروەها هاوبەشکارییەك- چ لەرووی ریزبەندیی بابەتی چ لەرووی ریزبەندیی مێژووییەوە- لەنێوان ئەو بەش و تەوەرانەدا هەبێ.

شیاوی باسە، پێویستە هەموو بەشێك بەدەستپێکێك دەرگای بکرێتەوە، لەپای ئاشنا کردنی خوێنەر بەچۆنیەتی پلان دارشتن بۆ تاوتوێکردنی بابەتەکە،

هەروەها وا بەچاك دەزانرێ کە هەموو بەشەکان بەچەند دێرێك کلیل بدرێ کە تیایدا ئەو ئەنجامیگرییە بخرێتەڕوو کەلەو بەشەدا توێژینەوەکە پێی گەیوە و زەمینەسازیەکیش بۆ دەست پێکردنی بەشی داهاتوو هەموار بکرێ.

خاڵێکی گرنگی توێژینەوەی رێبازگیر ئەوەیە کە دەبێت توێژەر بەڕاستگۆو پارێزەری ئەمانەتی زانستی بناسرێتەوەو، هیچ بیروبۆچوونێك و شرۆڤەکارییەکی کە بە باوەڕەوە پێی گەیوە لەخوێنەری نەشارێتەوە، ئابڕووچوون لەوەدایە کە لاف و گەزاف بە بیرو بۆچوونی خەڵکی دیکەوە لێ بدرێ، توێژەر کاتێك بیروبۆچوونێك پەسەند دەکات پێویستە راشکاوانە ئاماژە یاخود قامك بۆ سەرچاوەکەی درێژ بکات- ئەگەر هاتوو هی خۆی نەبوو- بۆ ئەوەی خوێنەر جیاوازی لەنێوان بۆچوونی خەڵکی و توێژەر بکات، چونکە رەنگە خەڵکانێك هەبن بیانەوێت لەسەر هەندێ بابەت توێژینەوە بنووسن یا بەدواداچوونی لەبارەوە ئەنجام بدەن.

توێژەر بۆ ئەوەی سەرکەوتوویێ دەبێ بەشێوازێکی رێکوپێك و سەرکەوتوو توێژنەوەکەی ئەنجام بدات، لێرەدا زمان وەك ئامرازو پێوەرێك کاریگەری گەورەی خۆی دەنوێنێ، زمانی گوزارشتکردنی توێژینەوەکە دەبێ پاراو و روون و سادە بێ.

توێژەر تاپێی دەکرێ و بۆی دەلوێ رستەی کورتی مانادار بەکار بهێنێ، چونکە سەرکەوتنی گەورەی بەدواوەیە، راستیشە وتراوە:(شەقڵی نووسینی مێژوو بەشێکە لە ئەدەب)، بەڵام خۆ ئەدەبی رووت نییە! بۆیە پێویستە توێژەر خۆی لە شێوازی ئەدەبی رووت بەدوور بگرێ، رەنگە گرتنەبەری ئەو شێوازە ئەدەبییە کاریگەری خراپی لەسەر راستی رووداوەکان بنەخشێنێ، سەرکەوتووترین و

ڕێكترین توێژینەوە ئەوەیە كە خاوەنەكەی توانیبێتی ناوكۆیی لەنێوان سادەیی و وردەكاری و ئەفراندنی گیانی هونەری سازكردبێ.

خۆ بەدوورگرتن لە بەكارهێنانی دەستەواژەی پەلاماردان و گاڵتەپێكردن و زێدەڕۆیی و شانازیكردن و بانگەشەسازیی و دەمەقاڵێی بێ ئەنجام، نەبوونی دۆگمایی لەنووسینی توێژینەوەی مێژوویدا، مەرجێكی پڕ بایەخە، هەروەهاش پێویستە ڕاناوەكانی ئاخاوتن(ضمائر المتكلم)، بە هەموو جۆرەكانیەوە، لەنووسینی توێژینەوەی ڕێبازگیردا وەلابنرێن، خاكەڕایی(تواضع) زانستی لە گەورەترین ڕەوتارەكانی توێژەری ڕاستەقینەیە، ڕێزگرتن لەبیروبۆچوونی مێژوونووسە زاناكان و نرخاندنی ڕوانگەی بۆچوونیان مەرجێكە، بەڵام بەبێ ئەوەی هەموو بۆچوونەكانیان بەڕاست بزاندرێ.

مەرجێكی سەرەكی لەنووسینی توێژینەوەی ڕێبازگیردا ئەوەیە كە پێویستە خاڵبەندی (علامات التنقيط) بەڕێكوپێكی پەیڕەوی لێ بكرێ، چونكە ئەویش بۆ خۆی زمانو ئاوازێكە، كورت بڕی بەپێی پێویست مەرجێكە، خۆ بەدوورگرتن لە بەكارهێنانی نازناو و پایەی تایبەت بەكەسایەتییەكان – كە لە توێژینەوەكەدا ناویان دێت، ئەویش مەرجێكە، بەڵام ئەمەی دواییان لەچەند حاڵەتێكدا شیاوە، بۆنموونە بۆ ڕوونكردنەوەی سەلماندنی بۆچوون، هەروەها دووركەوتنەوە لە بەكارهێنانی چەند زاراوەیەكی تازە داكەوتوو لەنووسینی توێژینەوەی ڕێبازیگردا مەرجێكی گرنگە، وەك ئەوەی كە توێژەر توێژینەوەیەك لەبارەی كوردستان لەسەدەی نۆزدەهەمدا بنووسێ و زاراوەی (ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست) بەكار بهێنێت!

توێژەر لە هەموو نووسینەكەیدا دەبێت ڕەچاوی بەدوایەكداهاتنی كاتو ماوە بكات، ساڵێك یا ماوەیەكی دیاریكراو وەردەگرێ و پاشان بەپێی ئەو خاڵە و بەپێی بەدوایەكداهاتنی ڕووداوەكان توێژینەوەكەی ڕێك دەخات، هەروەها توێژەر دەبێت

یەسکانی و هاوتەریبییەك لەنێوان بەش و تەوەرەکانی توێژینەوەکەیدا ساز بکات، بۆ نموونە نابێت بەشێك لە (٢٠) پەڕ و ئەوی دیکەیان لە (٧٠) پەڕ پێکهاتبێ.

خاڵێکی گرنگی دیکە لەنووسینی توێژینەوەی ڕێبازرگێردا ئەوەیە کە دەبێت هەموو ساڵێکی کۆچی لەبەرامبەریدا ساڵێ زاینی بنووسرێت، هەروەها سەبارەت بە کۆتکردن (الاقتباس) دەبێت، لەچەند دێڕێکی کەم پێك بێت، سێ تا چوار دێر بەسە، چاکتروایە بۆ روونکردنەوەی ناوچەو هەرێمەکان هەر لەناوەڕۆکدا بە یەك-دوو ووشە توێژەر روونی بکاتەوە، وەك: (عەلیاوەی مخمور...، یا ناوچەی شێراوەی نزیك پردێ...).

- چەند تێبینییەك سەبارەت بە شێوازی نووسینی توێژینەوەی ڕێبازگێر:

شێوازێکی سەرکەوتوو دەبێ ئەگەر توێژەر بتوانێت بۆ خۆی چەند پرسیارێك تێز(طرح) بکات و پاشان بەرسڤی یەك بەیەکیان بداتەوە، سوودی ئەم شێوازە لەوەدایە کە رۆڵ و کەسایەتی توێژەر زەق دەبێتەوە لەمیانەی توێژینەوەکەدا، چاکتریش وایە ئەو پرسیارانە"لە پێشەکیدا" زەق بورووژێندرێن تا دواتر لە هەر بەشێکدا برێکیان وەڵام بدرێنەوە، ئیدی سەرباری ئەوەی کە پوختەی وەڵامی پرسیارەکان لەبەرئەنجامی بەشەکاندا دەخرێنە روو لەپێناو قوفڵدانی بەشەکەو زەمینەسازی بۆ دەستپێکردنی بەشی داهاتوو، لە (کۆتایی= ئەنجام)دا وەڵامی هەموو پرسیارەکانی (پێشەکی).

- کە لە هەر بەشێکدا وەڵامی چەند پرسیارێك یا پرسیارێك دراوەتەوە-سەرومڕ دەخرێنە روو، ئەوەش شێوازێکی سەرکەوتووە.

- چاکتر وایە هەر بڕگەیە بە(ناو) یا (ئاوەڵناو) دەستپێبکرێ و، توێژەر هەوڵبدات خۆی لە بەکارهێنانی وشەکانی، بەڵام، بەم جۆرە، بەم چەشنەو ئەوهاش...) لەسەرەتای بڕگەکاندا بەدووربگرێ.

- توێــژەر لەبــەكارهێنانی سەرچــاوەكان بــۆ پتــەوكردنی بۆچــوون و روانگەكانی، پێویستە رەچاوی ریزبەندیی مێژوونووس و نووسەرو كەسی لابەلایی بكات، بۆ نموونە توێژەر باسی رووداوێكی دیاریكراو دەكات كە سەبارەت بەو رووداوە سێ توێژەر لەبارەیانەوە نووسیوە: (مێژوونووسێكی زانا، شایەتحاڵێك و نووسەرێك) لێرەدا توێژەر بەر لەوەی بۆ پتەوكردنی بۆچوون و روانگەكانی قسەی شایەتحاڵ و نووسەرەكە وەربگرێ دەبێت پشت بەقسەی مێژوونووسە زاناكە ببەستێ، واتە پەیڕەوكردنی"پرۆسەی لەپێشتربوونی توێژەرەكان".

- لەئەنجامی شرۆڤەكاری (تحلیل) دەقەكان سێ شێوازی پەیڕەوكراو هەیە:

١- ئەنجامدانی شرۆڤەكاری دەق ئینجا خستنەرووی دەق.

٢- خستنەرووی دەق ئینجا ئەنجامدانی شرۆڤەكاری دەق.

٣- ئەنجامدانی شرۆڤەكاری دەق بەدوو- سێ دێڕ ئینجا خستنەرووی دەق و پاشان تەواوكردنی شرۆڤەكارییەكە، واتە خستنەرووی دەق لەنێو شرۆڤەكاریدا ئەڵبەتە ئەمەی دواییان چاكترو هونەریانە و جوانترە.

- لەكاتی كۆتكردندا (الاقتباس) دەبێت دەقەكە وەكو خۆی كۆت بكرێت، بۆ نموونە دەقێك بەشێوەزاری بادینانی یا هۆرامی یا خانەقینی یا...هتد بوو، دەبێ دەقەكە رێك وەكو خۆی بەبێی دەستكاری كۆت بكرێت، نابێت بخرێتە سەر شێوەزاری توێژینەوەكە، دەق لەحاڵەتێكدا دەخرێتە سەر شێوەی زمانی توێژینەوەكە ئەگەر هاتوو زمانی نا كوردی بوو، وەك عەرەبی، فارسی، تركی و ئینگلیزی...هتد، هەروەها ئەگەر هاتوو دەقەكە بەزمانی كوردی و بەڕێنووسی لاتینی بوو، ئەوا دەبێت دەقەكە وەكو خۆی كۆت بكرێت تەنها رێنووسەكە وەردەگێڕدرێتە سەر رێنووسی توێژینەوەكە بە پیتی عەرەبیە.

- چەند سەرنجێکی پوخت لەبارەی بەکارهێنانەکانی "و، ی، لە...دا" لە زمانی کوردیدا:

- بەکارهێنانی "و":

پیتی "واو" كە ئامرازێکی لێکبەستەرەو، لە میانەی نووسینی توێژینەوەی مێژووییدا، وەك هەر لقێکی زمانو ئەدەب بە رێژەیەکی زۆر بەکاردەهێنرێت، بە تایبەت بۆ لێکبەستنەوەی رستەکانو رێکخستنی واتای گشتی برگەکان، ئەوەی گرنگە بە لای ئەم بابەتەوە ئەوەیە کە شوێنی بەکارهێنانی پیتی " واو " لە نووسینی توێژینەوەی رێبازگیردا دەبێت زۆر حسێبی بۆ بکرێت!

١- لەزمانی کوردیدا پیتی " واو " نابێت بکەوێتە پشت وێرگوڵەوە (کۆما)، چونكە سروشتی رێزمانی کوردی وا دەخوازێت، بەپێچەوانەوە لەزمانی عەرەبیدا دەکەوێتە پشت فاریزەوە، وەك ئەم نموونەیە: "ان علم الوثائق من العلوم المساعدة الاساسية لدراسة التاريخ. والوثيقة هي كل مايوثق كلامك، و هي كل الاصول التي تحتوي علي معلومات تاريخية..." (د. محسن محمد حسين، منهج البحث التاريخي، ص١٢٨).

٢- هەڵەترین بەکارهێنانەکانی پیتی " واو " ئەوەیانە کە لەسەرتای برگەدا بەکار بهێنرێت، کەچی ئەمە لەزمانی عەرەبیدا زۆر ئاساییە.

٣- بەهیچ جۆرێکیش نابێت بکەوێتە سەرەتای رستەوە، جا ئەو رستەیە هەر چ جۆرە رستەیەك بێ، هەمدیس ئەوە پێچەوانەی عەرەبیە.

"ملاي السنابل تنحني بتواضع

والفــــارغات رؤوسهن شوامخ"

٤- زۆر دووپاتە بەکارهێنانەوەی پیتی "واو"ی لێکبەستەر لەیەك برگەدا بۆ لێك بەستانەوەی چەند رستەیەکی دوورودرێژ شتێکی هەڵەیەو کاریگەری خراپی دەبێ لەسەر بەهاونرخ و جوانووسی نوسینەکە.

- بەکارهێنانی (ی):

پیتی (یا) لەزمانی کوردیدا زۆ بەکاردەهێنرێت، بەلام ئەوەی جێی سەرنجە ئەم پیتە لەزۆرێك نووسیندا کراوەتە بنێشتە خۆشەی سەر زاران و بەرێژەیەکی بێ تام بەکاردەهێنرێت لەیەك رستەدا، کە وادەکات خوێنەر بێزار بێت و بیریشی پارچە پارچە بێت، وەك ئەم نموونەیە:

"ئاستی شێوازی بەرهەمهێنانی ئابووری کوردستانی عێراقی سەردەمی دەوڵەتی تورکی عوسمانی لە دواکەوتوویی مایەوە."!!؟

لام وایە پێویستە لە هەرشوێنێکدا وشەیەکی ئیزافەکراو، خۆی (ی) لە دواکەیەوە بوو(ی)یەکی تری ئیزافەی بخرێتە سەر، وەك لەم رستەیەی خوارەوە دیارە: "باری کوردستان و کاریگەریەتی لەسەر پێگەیاندنی هزری... تا".

- بەکارهێنانی "لە...دا":

"وەك ئاشکرایە رێنووسی کوردی هێشتا دوا دەقی خۆی وەرنەگرتووە، بۆیە کا لەوانەیە جیاوازی لە رێنووسدا.. بەرچاو بکەوێ." ئەمە گوتەیەکی دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد بوو لەساڵی (١٩٨٣)دا لە دووتوێی کتێبی(مێژوو)دا بەچاپ گەیانراوە، ئەوە بۆچوونێك بوو بە پێودانگی ئەو کات گرفتێکی گەورە بوو، بەلام لە سایەی ئەو گەشەسەندنەی کە رێنووسی کوردی پاش تێپەڕبوونی ئەو چەند ساڵە بەخۆیەوە دیوە گەلێك لایەنی ئەو رێنووسە یەکلاکراوەتەوە، ئەوەی پێویست بە وتن هەیە ئەوەیە کە "لە" لە زۆرێك نووسیندا بەبێ بنەماو بە بۆنەو

بەبێ بۆنە بەکارهێنراوەو تۆزقاڵێکیش رەچاوی تایبەتمەندییەکانی بەکارهێنانی نەکراوە، بۆ نموونە بڕوانە ئەم دەقە: " لە (١٨٥٤) دا لە گوندی"قیزل کیلیسو" لە نزیك"ئەسکەندرەپۆڵ" لویس- مەلکۆف لەگەڵ "قاسم خان دا پێگ گەیشتن" لە ئەنجامدا قاسم خان بەڵێنی دا کە لە تورکەکان واز بهێنێ..." (خالفین، خەبات لەرێی کوردستاندا، ل١٠٠).

چاکتر دەبوو ئەگەر بەم شێوەیە دابڕێژرایە: (لویس- مەلکۆف ساڵی ١٨٥٤ نزیك ئەلەکسندرپۆڵ لە گوندی قیزل کیلیسو بە قاسم خان گەیشت، لە ئەنجامدا قاسم خان بەڵێنی پێدا کە واز لە تورکەکان بهێنێ...)

- لەزۆربەی حاڵەتەکاندا، (دا) بەدوای (لە) دێت، بۆیە پێویستە رەچاوی ئەم لایەنە بکرێ، شیاوی باسە ئەم حاڵەتە زیاتر لە هەولێر پشتگوێ دەخرێ.

- لام وایە هەموو(دا)یەك تەنها(دا)ی فیعل نەبێ- لەگەڵ وشەی پێشوویدا بنوسرێ، چونکە وشەیەکە بەتەنها هیچ واتایەك نادات وەك:

(لەزۆربەیحاڵەتەکان دا) (لەزۆربەی حاڵەتەکاندا).

(*) ئەم بابەتە (١٢ی مایسی ٢٠٠٤) لە چوارچێوەی سیمینارێکدا سەبارەت بە رێبازی لێکۆڵینەوەو چۆنیەتی نووسینی توێژینەوەی رێبازگیر (منهج البحث التاريخي) لە کۆلێژی ئەدەبیات/ زانکۆی سەلاحەددین - هەولێر پێشکەشکراوە. (نووسەر)

سەرچاوەکان:

١- د. محسن محمد حسين، منهج البحث التاريخي.

٢- د. حسن عثمان، منهج البحث التاريخي.

٣- د. عبدالواحد ذنون طه، اصول بحث التاريخي.

٤- د. احمد شلبي، كيف نكتب بحثا او رسالة.

٥- Writing history paper, (www.google.com)

(زەینەدین عەلی ئامەدی) ئەم ناوداره کوردەی پێش (برایل) کەوتووە

د.حكیم احمد
زانکۆی سەلاحەدین

لەوەتەی کورد بە ئیسلام ئاشنابووە پەیتا پەیتا لێی نزیك بۆتەوەو شوێنی خۆی کردۆتەوە لە پانتایی شارستانیەتە دەوڵەمەندەکەی و ڕەوڕەوەی مێژووەکەی هەر بۆیە لاپەڕەیەك نیە لە مێژووی ئیسلام و شارستانیەتی ئیسلامیدا لەسەرجەم قۆناغە مێژووییەکاندا کە کەم یا زۆر جێ پەنجەی کوردی پێوە دیار نەبێت .ئەوەتا ژمارەیەکی زۆر لە کەسایەتییە کوردیەکان ئەم مێژووەیان نەخشاندووە و بوون و زیندوێتی خۆیان سەلماندووە .

زەینەدین عەلی کوڕی ئەحمەدی کوڕی یوسفی کوڕی خدری ئامەدی کە لەهەردوو سەدەی حەوتەم و هەشتەمی کۆچی ژیاوەو لە ساڵی (٧١٤ك / ١٣١٤ز) کۆچی دوای کردووە، یەکێکە لە گەورە ناودارانی کورد کە لەبواری فیقهی حەنبەلی دا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبووەو بە چاکی و ڕاستگۆیی و هەیبەت ناسراوە" لە بنەڕەتدا خەڵکی شاری ئامەد (دیاربەکر) ە ، بەلام لە بەغدا نیشتەجێ بووە و هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووە .

زەینەدین عەلی ئامەدی دیاردەیەکی سەرسوڕهێنەر بووە لە زیرەکی و دانایی و لێهاتوویی، هەرچەندە چاوەکانی لەدەستدا بوو کەچی هەر بایەخی بە کتێب و بازرگانی پێوەکردنی دەدا، سەرەڕای ئەوەی کە خەون لێکدەرەوەیەکی بەناوبانگ بوو، و چەند زمانێکی دەزانی وەکو: عەرەبی و تورکی و فارسی و مەغۆلی و ڕۆمی. هەروەها یەکەم کەس بووە کە پیتی بەرجەستەی دروست کردووە کە دواتر ناسرا بە ڕێگەی (برایل)، چونکە پێش برایلی فەرەنسی کەوتووە بە نزیکەی شەش سەدە چونکە ئەمەی دوایی لەساڵی ١٨٥٠ز ئەم ڕێگەی داهێناوە، شایەنی ئاماژەیە برایل لە ساڵی ١٨٠٩ز لەدایك بووەو لە ساڵی ١٨٥٢ز کۆچی دوایی کردووە، لەتەمەنی سێ ساڵیەوە چاوەکانی لەدەست داوە.

زەینەدین عەلی ئامەدی هەر جارێك کتێبێکی کڕیبایە کاغەزێکی دەهێناو لوولی دەداو پیتێکی یان زیاتری لێ دروست دەکرد کە ژمارەی نرخی کتێبەکەی دەگەیاند چونکە بە گوێرەی حسابێکی تایبەت هەر پیتێك ژمارەیەکی تایبەتی خۆی هەیە دواتر پیتەکەی بە لایەکی بەرگی کتێبەکە دەلکاند و کاغەزێکی تری لەسەر دادەنا بۆ چەسپاندنی؛ جا هەر کاتێك نرخی کتێبەکەی لەیاد چووبا ئەوا دەستی بەسەر پیتە کاغەزیەکاندا دەهێناو دەیناسیەوە .

ئامەدی کتێبێکی زۆری لە کتێبخانەکەیدا هەبوو، وەسەرەڕای نابیناییەکەی دەیتوانی لێکیان جیا بکاتەوە و شوێنی هەر یەکەیانی دەزانی وە هەروەها نرخەکانیشیان. لەمەش زیاتر ئەو شێوە خەتەی کە کتێبەکەی پێ نووسرابوو و ژمارەی ڕستەکانی و ژمارەی پەڕەکانی و هەر وردەکاریەکی تری کتێبەکەی دەزانی. الصفدی دەڵێت : ((هەر کاتێك داوای کتێبێکی لێ کرابا ئەگەر لە کتێبخانەکەیدا هەبووایە، هەڵدەستا سەر پێ و لە نێوان هەموو کتێبەکاندا دەری

دەهێنا، دەتگوت تازە لەوێ ی داناوە، وە ئەگەر کتێبەکە لە چەند بەرگێك پێکبهاتبا و داوای بەرگی یەکەم یان دووەم یان سێیەم یاخود هەر بەرگێکی تری لێکرابا، یەکسەر ئەم بەرگەی دەردەهێناو دەیهێنا؛ و سەرەتا دەستی لە کتێبەکە دەداو ئینجا دەیگوت: ئەم کتێبە لە ئەوەندە بەشە " کوراسە " پێکدێت، قسەکەشی راست دەردەچوو، وە ئەگەر دەستی بەسەر لاپەڕیەکدا هێنابا دەیگوت: ژمارەی ڕستەکانی ئەم لاپەڕەیە ئەوەندەیە، ئەوەندەی بە نووسینێکی گەورەو تۆخ نووسراوە، و ئەم شوێنەی بەم ئاراستەیە نووسراوە..وە ئەگەر وا ڕێك کەوتبا کتێبەکە بە دوو یان سێ شێوە خەت نووسرابا، دەیگوت: لەم شوێنەوە تا ئەم شوێنە خەتەکە جیاوازە، بەتەواویش قسەکەی دروست دەردەچوو، وە نرخی هەموو کتێبەکانی دەزانی کە بەچەندی کڕیون...)).

سەرچاوەکان :

١- ابن حجر العسقلاني، الدرر الكامنة في اعيان المائة الثامنة، طبعة حيدر آباد، الهند، ١٩٥٠، ج٣، ص٢٢ .

٢- الصفدي، نكت الهيمان في نكت العميان، بعناية احمد زكي، طبعة مصر، ١٩١١، ص ص٢٠٧-٢٠٨ .

٣- الزركلي، الأعلام، ط٥، دار العلم للملاين، بيروت، ١٩٨٠، ج٤، ص٢٠٧ .

٤- يحيى وهيب الجبوري، الكتاب في الحضارة الاسلامية، ط١، دار الغرب الاسلامي، بيروت، ١٩٩٨، ص ص٢٤١-٢٤٢ .

ڕەخنە گرتنی ناواخنەکی

دڵشاد مەحموود عەبدولڕەحمان
زانکۆی سەلاحەددین – هەولێر

زەمینە[1]:

پاش لێبوونەوە لە ڕەخنەگرتنی دەرەکی بەڵگە مێژووییەکان، (لێکۆڵەر-قوتابی) لە پێنگاوی دووەمدا دەست بەکار دەبێ بۆ ڕەخنەگرتنی ناواخنەکی (واتە هەڵسان بە ڕەخنەگرتنی ناواخني دەقە مێژووییەکان)، ئەوەی کە هەندێك پێیانوایە پێنگاوی بنەڕەت و ڕاستەقینەیە سەبارەت بە ڕێبازگرتنی مێژووییانە، ئەمەش لە پێناو زانینی بەهاو نرخی دانەری دەقەکە لەو ڕووەوەی کە شایەتحاڵە یا لەیەکێکی دیکەوەی بیستووە، هەروا بۆ زانینی ئایا تا چەند سەرنج وردەکار بووە؟ یان داخۆ ئەو دانەرە پەرێز پاکژ بووە لە گێڕانەوەی بەسەرهاتەکە یان پاڵ پێوەنراوە لەژێر کاریگەری و ئەنجامی چەند هۆکارێك بۆ نووسینی دەقەکە تاکو ڕاستییەکان بشێوێنێت!؟ وەرگرتنەوەی بەرسڤی ئەم پرسیارانە بە نۆرەی خۆیان گێڕانەوە مێژووییەکان (الروايات التاريخية) دەقەپڵێنن.

بێگومان، گومان خستنە سەر بەڵگە مێژووییەکان کۆتایی چاکی بەدواوە دێت، هەر بۆیە وتراوە: "گومان بردن کۆڵەگەی ڕاستییە" (الشك أساس الحقيقـة)، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا کە گومان بردن بە ڕادەیەکی گەورە دەبێتە لێکەوتنەوەی کارەسات، واتە وا چاکترە گومان بردنیش لە ئاستی دەقەکەدا بێت و زێتری لێ بار نەکرێت.

راستی ئەرکی رەخنەگرتن ئەوەیە کە لەبەڵگە ، یا دەقێکی مێژووییدا، ئەو زانیارییانە کە دەتوانرێت قەبووڵ بکرێن بە پێودانگی ئەوەی کە راستن جیا بکرێنەوە، بە مەبەستی گەیشتن بە ئەنجامگەلی پۆزەتیڤانە لە میانەی رەخنەگرتنی ناواخنەکی، پێویستە بەرهەمی کاری دانەری سەرچاوە رەسەنەکە شرۆڤە (تحليل) بکرێت، چونکە شرۆڤەکردن و راڤەکردن (تفسیر) کارگەلێکی پێویستن بۆ رەخنەگرتن، بە تایبەت دەبێت هەموو رەخنەگرتنێك بە شرۆڤەکردن دەست پێبکات و، هەموو پرۆسەکانی کە دانەر ئەنجامیداون جارێکی دی و سەرلەنوێ بگەڕێندرێنەوە هەوەڵ جار و، هەر لەو ساتەی کە رووداوە مێژووییەکەی بینیوە، تا ئەو کاتەی بە دەستی پیتەکانی ئەو بەڵگەنامەیەی کە بەدەستمان گەیوە، نووسیوەتەوە، کە ئەوەش پرۆسەیەکی ئاڵۆزو بڵۆز و دژوارەو، حەوجەی بە پشوو درێژی و کاتی (لێکۆڵەر- قوتابی) هەیە.

دەشێت بە مەبەستی پوختکردنەوەی ئەم پرۆسەیە، رەخنەگرتنی ناواخنەکی بۆ دوو لق دابەش بکرێت:

أ- رەخنەگرتنی ناواخنەکیی ئەرێیانە.

ب- رەخنەگرتنی ناواخنەکیی نەرێیانە.

أ- رەخنە گرتنی ناواخنەکیی ئەرێیانە "النقد الباطني الايجابي":

پرۆسەی رەخنەگرتنی ناواخنەکی ئەرێیانە دوو توخمی سەرەکی دەگرێتەخۆ، ئەوانیش:

١- شرۆڤەکردنی واتای پیتی(المعنى الحرفي) کە بۆ دڵنیابوون لەمانای دەربڕینەکانی دەقەکەیە.

٢- شرۆڤەکردنی واتای راستەقینە(المعنى الحقيقي) بۆ تێگەیشتن لەمەبەستی نووسەری دەقەکەیە.

سەبارەت بە دیاریکردنی واتای پیتی دەقە مێژوویەکان، ئەوە بریتییە لە پرۆسەیەکی زمانەوانی، کە بێگومانیش بۆ تێگەیشتن لە هەر دەقێکی مێژوویی دەبێت شێوەی زمانەکەی بزاندرێ، بەڵکو دەبێ هەموو وردەکارییەکانی شارەزا بێت و لەشێوازی نووسینی سەردەم بەڵگەنامەکەشی بزانێت، ئەوەش دەمانگەیەنێتە ئەو بنەمایانەی کە راستییە بنەڕەتییەکانی پەیوەست بە زمانەکان دەبێت لە لایەن (توێژەر- قوتابی)دا رەچاو بکرێت، کە ئەمانەن:

١- زمان لە گۆڕانێکی بەردەوامدایە، هەر سەردەمێك زمانی تایبەتی خۆی هەیە، زمان بوونەوەرێکی زیندووە و هەمیشە لە گەشەکردن و پەرەسەندندایە، بۆیە دەوترێت: "**هەر سەردەمێك فەرهەنگی نوێی خۆی هەیە**".

٢- بەکارهێنانی زمانەوانی دەشێت لە دەڤەرێکەوە بۆ دەڤەرێکی دی جیاوازی هەبێت، بۆیە دەبێت زمان یان شێوە زاری بەڵگەنامەکە بزاندرێت بە مەبەستی حاڵیبوون، ئەوەی کە کتێبی (ئیبن خەلدوون) بخوێنێتەوە دەبێت شارەزایی لە شێوەزاری باکووری ئەفریقیاو زاراوەکانیان هەبێت.

٣- هەر دانەرێك شێوازێکی تایبەتی نووسین و گوزارشتی هەیە، بۆیە دەبێ (توێژەر- قوتابی) شارەزایی لە زمان و شێوازی نووسینی دانەر هەبێ، لێرەشدا دەکرێ بگەڕێتەوە بۆ نووسینەکانی تری دانەر ئەگەر هەیبوو، ئەگەر نا پەنا دەباتە بەر نووسینەکانی هاوسەردەمی و هەروەها رەچاوی ژینگەکەشی دەکات.

٤- گوزارشت بەپێی شوێنی خۆی(واتای) دەگۆڕدرێت، بۆیە وا پێویست دەکات کە هەموو وشەیەك یا رستەیەك بەتەنیا راڤە نەکرێت، ئەگەر پێچەوانەی ئەمە روویدا، ئەوە وەك ئەوە وادەبێت کە دەڵێ: ﴿يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لاَ تَقْرَبُوا الصَّلاَةَ﴾، بەبێی ئەوەی کە ئایەتەکە تەواو بکات ﴿وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ﴾.

هەنگاوی پاش دیاریکردنی واتای پیتی، هەنگاوێکی دیکەیە کە زانینی مەبەستی نووسەرە کە بەمانای راستەقینە لە قەڵەم دراوە، زۆرجار وابووە کە لەبارەی روداوێکەوە نووسراوە بەگوزارشت گەلێکی ناڕوون دەربڕاوە، بۆیە لەم بارەدا واتای دیاری نووسینەکە مەبەستی سەرەکی نادات بەدەستەوە، بەڵکو نووسەر لەوانەبوو مەبەستێکی دیکەی هەبووبێ لە بەکاربردنی ئەو ڕەوانبێژیەدا، ئەوەش هەڵبەتە لەبەرچەند هۆکارێك کە پێوەندی بە کەسایەتی و سەردەم و و شوێنی نووسەرەکەوە هەیە.

بەم شێوازەش (توێژەر- قوتابی) کاتێکی دەگاتە واتای راستەقینەی دەقەکە، پرۆسەی شرۆڤەکاری ناواخنەکی ئەرێییانە کۆتایی دەێت و رەخنەگرتنی ناواخنەکی نەرێیانە دێتە پێشەوە.

ب - رەخنەگرتنی ناواخنەکیی نەرێیانە"النقد الباطني السلبي":

ئامانج لە رەخنەگرتنی نەرێیانە هەڵدانەوەی وتە روونەکانە چ ڕاست بن چ هەڵە، هەموو دەقێکی مێژوویی رووبەڕووی کنەو گومان دەبێتەوە، کەواتە نابێت (توێژەر- قوتابی) دەقە مێژووییەکان راستەوخۆ بەکاربهێنێت، بەڵکو دەبێت بەپێی گومانێکی رێبازگیر رەفتار لەگەڵ دەقەکاندا بکات، بۆیە لێرەدا دەبێت دوو بنەمای دیار لە بەرچاو بگیردرێت:

١- **بنەمای یەکەم:** هەموو راستیەکی زانستی بەتەنیا لەرێگەی شایەتحاڵەوە ناچەسپێندرێن، بۆیە نابێت باوەڕ بە دەقەکە بکرێت، چونکە خاوەنەکەی شایەتحاڵە، بەڵکو (توێژەر- قوتابی)، بەڵگەو گەواهی راستی ئەو دەقەی دەبێت لا بێت، چونکە رەنگە شایەتحاڵ بە هەڵە چوو بێت.

٢- **بنەمای دووەم:** هیچ بەڵگەنامەیەك وەك یەك یەکەی گشتی رەخنەی ئاڕاستە ناکرێت، بەڵکو دەبێت شرۆڤە بکرێتو بگەڕێندرێتەوە بۆ توخمە

سەرەکییەکانیان بە مەبەستی رزگاربوون لە هەموو قسە سەربەخۆکانی کە بەڵگەنامەکەی لێ پێکهاتووەو، هەمووشیان دەپشکێندرێن. چونکە رەنگە تەنیا یەك رستە چەندین وتەی وابەستەی یەکدی لەخۆ بگرێت، لەوانەیە هەندێك راست بن و هەندێك پێچەوانە.

بۆ تەواو کاری پرۆسەی رەخنەگرتنی ناواخنەکی نەرێیانە، پێویستە رەچاوی باروودۆخی دانانی بەڵگەنامەکە بکرێ و، هەروەها باروودۆخی دانەرەکەشی لە بەرچاو بگیردرێت، پاش ئەوەی ئەم هەنگاوە هەڵنرا، رەخنە بەم دوو ئاقارەدا ئاراستە دەکرێت:

٣- راستی و ناڕاستی نووسینەکانی دانەر؟

٤- چەسپاندنی رووی ڕاستی زانیارییەکان، ئایا بەهەڵەدا چووە یان نا؟

بۆ ئەوەی وەلامی ئەم پرسیارانە بدرێنەوە، چەند پرسیارێکی دی دێنە پێشەوە، لەوانیش: لەوانەیە دانەر راستی نەکردبێت لە گێڕانەوەی بەسەرهاتەکەدا، هۆیەکانی راست نەگێڕانەوەی بەسەرهاتەکانیش لە لایەن دانەرەکانەوە زۆرن، لەوانە:

١- بەرژەوەندیی کەسی، سوودی زانستی، فێڵکردن لە خوێنەر، بۆ نموونەی ئەم چەشنە بڕوانە: (میرزا اسکندر، تاریخ عالم ارا) کە بۆ شا عەبباسی گەورە نووسراوە.

٢- هێندێك جار دانەر دەکەوێتە هەڵوێستێکی کوشندەوە ناچار دەبێ ناڕاستی بڵێت و زیادەی پێوەبنێت.

٣- رەنگە دانەر کۆمەڵێك یان توێژێك پشتگیری لێ بکات و بۆ بەرژەوەندی ئەوان بنووسێت.

٤- بە دواکەوتنی سەرکێشی تاکەکەسی، کۆمەڵی و، درۆکردن لەپێناو بەستەڵەك کردنی کەسایەتیەکی دیاریکراو، کە ئەمە زیاتر لەناوەڕۆکی یاداشتانامەکانی ئەمرۆماندا زۆر دیارە.

٥- خۆ ڕەپێشدان یا لانیکەم هەوڵدان بۆ بێزارنەکردنی خەڵکی و نەورووژاندنی قین و خشمیان.

٦- ڕەنگە شێوازی ئەدەبی کە بەڵگەنامەکەی پێ نووسراوە کاریگەری هەبێ لەسەر راستی دوو توێی زانیارییەکان، لەسۆنگەی کاریگەری خستنە سەر خودی خوێنەر، دانەر یاری بە دەربڕینی زاراوەکان و، پاش و پێشکردن و، زیادەڕۆیی تێدا ئەنجام دەدات.

سەبارەت بە پرسیارەکانی دی ئەوەیە کە ئایا تا چەند دانەر ویستویەتی راستی بڵێ؟ زۆرجار دانەر ویستویەتی بەڕاستی راستی بڵێ، کەچی دووچاری بارودۆخێك بووە وای لێکردووە بکەوێتە هەڵەوە بەبێ ئەوەی ئاگادار بێ، بەمجۆرە:

- **هۆیەکانی کەوتنە هەڵەوە:**

١- ئایا دانەر لەبارێکدا بووە کە بتوانێك رووداوە مێژووییەکە ببینێت بە شێوەیەکی روون، یاخوود خاوەن هەستێکی لەبار بووە و خاوەن عەقڵێکی کامڵ بووە!؟

٢- ئایا دانەر لە شوێنێکی چاکدا بووە کە بتوانێت هەموو بەسەرهاتەکە تێبینی بکات.

٣- لەوانە بووە دانەر لە توانایدا بووە تێبینی بەسەرهاتەکە بکات، بەڵام خۆی ماندوو نەکردووەو خۆی بەتەماشاکردنیەوە خەریك نەکردووە لە ئەنجامی تەمەڵی و پشتگوێخستنی، بۆیە بە خەیاڵ و خەمڵاندن بەسەرهاتەکەی گێڕاوەتەوە.

٤- لەوانەیە بەسەرهاتە گێڕدراوەکە تێبینیکردنی کارێکی گران بووبێت، وەك: لە کارە نهێنییەکان (کۆبوونەوەکان و بەیەکگەیشتن و ...هتد)، لێرەدا دانەر ئەنجامگیریی (استنتاج) لەبارەوە کردووە.

شیاوی وتنە، ئەمانە هەموو لەبارەی ئەو دەقە مێژووییانە بوو کە لە لایەن شایەتحاڵەکانەوە گێڕدراونەتەوە، بەڵام ئەگەر ئەو دەقانە لەلایەن کەسێکی گوێزەرەوە (ناقل) بوو، ئەوا لەو کاتەدا دەبێت کەسایەتییەکە بناسین یا لە زاری شایەتحاڵێکەوە زانیارییەکان وەربگرینەوە، کە ئەوەش کەمجار هەڵدەکەوێت!

سەرچاوەکان:

١- القرآن الكريم، سورة النساء، آية (٤٣).

٢- د. أحمد بدر، اصول البحث العلمي و مناهجه.

٣- د. حسن عثمان، منهج البحث التاريخي.

٤- طه باقر و د. عبدالعزيز حميد، طرق البحث العلمي في التاريخ و الاثار.

٥- د. عبدالرحمن بدوي، مناهج البحث العلمي.

٦- د. عبدالواحد ذنون طه، اصول البحث التاريخي.

٧- د. محسن محمد حسين و د. عبدالرحمن حسين العزاوي، منهج البحث التاريخي.

٨- د. محمد زيان عمر، البحث العلمي مناهجه و تقنياته.

---

(١)- ئەم بابەتە (١٥ی نیسانی ٢٠٠٤) لە چوارچێوەی سیمینارێکدا سەبارەت بە ڕێبازی لێکۆڵینەوەو چۆنیەتی نووسینی توێژینەوەی ڕێبازگیر (منهج البحث التاريخي) لە کۆلێژی ئەدەبیات/ زانکۆی سەلاحەددین - هەولێر پێشکەشکراوە. (نووسەر)